MONUMENTA SREBRENICA

Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva

KNJIGA 1

SREBRENICA KROZ MINULA STOLJEĆA

ISSN 2233162

9 772233 162000

A.Đozić, E.Mutapčić, R.Djedović

MONUMENTA SREBRENICA

Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva

KNJIGA 1.

SREBRENICA KROZ MINULA STOLJEĆA

A. *Đozić, E. Mutapčić, R. Djedović*

SREBRENICA KROZ MINULA STOLJEĆA

Prof. dr. Adib Đozić,
Doc. dr. Edin Mutapčić,
Mr. sc. Rusmir Djedović

Recenzenti:
Prof. dr. Enver Halilović
Prof. dr. Jusuf Žiga
Mr. sc. Anita Petrović

Urednik:
mr. sc. Rusmir Djedović

Prevod na engleski jezik:
Lemana Bajrektarević, prof.

Lektor:
Nihada Ibrišimović, prof.

Izdavač:
JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa
Tuzlanskog kantona

Štampa:
OFF-SET Tuzla

Tiraž:
500 kom

Tuzla – Srebrenica 2012.

ISSN 2233-162X

SADRŽAJ

Predgovor 5
Uvod 7

Dr. sc. Edin MUTAPČIĆ, docent
UPRAVNO–PRAVNI POLOŽAJ SREBRENICE U SREDNJEM VIJEKU 11

Prof. dr. sc. Adib ĐOZIĆ
GRADSKE DŽAMIJE SREBRENICE 37

Mr. sc. Rusmir DJEDOVIĆ
URBANI RAZVOJ GRADA SREBRENICE OD SREDNJEG VIJEKA DO POČETKA 20. STOLJEĆA 55

Prof. dr. sc. Adib ĐOZIĆ
GENOCID U SREBRENICI PARADIGMA BOSNACIDA 83

PRILOZI

Prof. dr. Enver IMAMOVIĆ
SREBRENICA I OKOLICA U RIMSKO DOBA 99

Tatomir VUKANOVIĆ
SREBRENICA U SREDNJEM VEKU 127

DOKUMENTA

Mr. sc. Kemal NURKIĆ
SREBRENIČKI DEFTERI U ARHIVU TK KAO HISTORIJSKI IZVORI ZA UTVRĐIVANJE VLASNIČKIH ODNOSA 157

Priredio: Dr. sc. Dževad MAHMUTOVIĆ
PRESUDA RADISLAVU KRSTIĆU ZA GENOCID U SREBRENICI 165

Predgovor

Srebrenica kao društveno-historijski i kulturno-civilizacijski pojam, danas je općepoznati planetarni simbol. Najviše mislimo na pojam Srebrenice kao mjesta posljednjeg genocida u Evropi.

Iz navedenog razloga postoji društvena i naučna opravdanost jednog obimnog istraživačko-izdavačkog projekta koji bi doprinio sveobuhvatnom osvjetljavanju danas svjetskog simbola koji prepoznajemo pod pojmom Srebrenica.

Grupa istraživača okupljenih oko Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona iz Tuzle i sam Zavod, zbog toga pokreću izdavačku ediciju pod nazivom "Monumenta Srebrenica".

Edicija "Monumenta Srebrenica" izlazit će u redovnom jednogodišnjem intervalu u obliku posebnih knjiga – monografija – zbornika. Tiraž će biti 500 primjeraka, na preko 300 stranica. Cijeli tekst će biti dvojezičan, na bosanskom i engleskom jeziku.

Ova edicija započinje posebnom knjigom koja donosi nekoliko autorskih tekstova prof. dr. Adiba Đozića, doc. dr. Edina Mutapčića i mr. sc. Rusmira Djedovića, koji daju osnovni pregled kulturno-historijskog razvoja Srebrenice.

Pored navedenih priloga, u ovoj knjizi se donose i drugi istraživački prilozi i dokumenti, koji govore o razvoju Srebrenice i genocidu koji se u njoj dogodio na samom kraju 20. stoljeća.

Knjiga, Srebrenica kroz minula stoljeća, sa navedenim relevantnim naučnim prilozima i dokumentima, ukazuje na istinu o osnovnim momentima historijskog razvoja Srebrenice i njezine okoline.

U znanstveno-metodološkom smislu KNJIGA PRVA pod nazivom „Srebrenica kroz minula stoljeća", ima pored ostalog, da posluži kao uvodno štivo u dalja i eksplicitnija istraživanja.

U narednim knjigama edicije pod prostorom pojma koji obuhvata Srebrenica, istraživat će se kompletno bosansko srednje Podrinje. Tako, pored općine Srebrenica istraživat će se i teritorija općina Bratunac, Milići i Vlasenica.

Autori

Uvod

Srebrenica je grad, općina, a u historijsko-geografskom pogledu i regija, koja se nalazi u bosanskom Podrinju, odnosno u njegovom srednjem dijelu.

Srebrenica, ne samo kao geografski, već prije svega kao društveno-historijski i kulturno-civilizacijski pojam, danas je općepoznati planetarni simbol.

Nakoliko značajnih razloga učinilo ju je takvom.

Prije svega, Srebrenica je poznato rudarsko središte Bosne i Balkana. To se odnosi na sve historijske periode: prahistorijski, antički, srednjovjekovni, osmanski i savremeni period. Rudarstvom su se u Srebrenici bavili Rimljani, Sasi, Bošnjani i drugi narodi i iza sebe ostavili, ne samo tragove rudarenja, već i tragove društveno-kulturnog života minulih stoljeća.

Bogata i raznovrsna geološka i geotektonska prošlost područja Srebrenice uslovila je veliko bogatstvo ruda, prije svega plemenitih i obojenih metala. Rudno bogatstvo je od najstarijih vremena privuklo ljude da ga eksploatišu. Ova rudarska eksploatacija, prije svega rude srebra, dala je i prepoznatljivi naziv ovom području, Srebrenica i Argentaria.

Vrhunce rudarske eksploatacije područje Srebrenice doživljava u rimskom i srednjovjekovnom periodu. Tada je Srebrenica među najpoznatijim rudarskim i ekonomskim središtima ogromnog Rimskog carstva i Balkanskog poluostrva.

Od antičkih vremena, preko srednjeg vijeka i osmanskog perioda, Srebrenica je i značajno urbano središte širih prostora. Još u antičko doba na području Srebrenice se razvijaju dva velika i značajna urbana i kulturna središta Rimske imperije. Radi se o poznatim naseljima Domavia i Malvesiatium. Ova naselja prije dva milenijuma imaju po nekoliko desetina hiljada stanovnika, brojne urbane i kulturne sadržaje.

Tokom srednjeg vijeka na mjestu današnjeg naselja Srebrenica razvija se značajna urbana aglomeracija sa brojnim urbanim i kulturnim sadržajima. Među njima su: rudnik, trg, srednjovjekovna utvrda, panađur, samostan, crkva...

Također, tokom osmanske uprave Srebrenica je značajno urbano i kulturno središte. Naročito tokom 17. stoljeća kada grad Srebrenica doživljava svoje zlatno doba.

U Srebrenici izvire, prema nekim podacima, čak 48 izvora ljekovite vode, koja je kao lijek registrirana u medicinskim enciklopedijama širom svijeta. Najpoznatiji izvor je Crni guber, čija se ljekovita svojstva upoređuju sa najpoznatijim mineralnim vodama Evrope. Od brojnih mineralnih izvora medicinske vrijednosti obrađene su: Kožna voda, Mali guber, Sinusna voda, Ljepotica, Očna voda, Mala i Velika kiselica.

Na ljekovitim svojstvima ovih voda razvio se značajan banjski turizam.

Multietničnost i multikonfesionalnost područja Srebrenice je također, jedna od svjetski poznatih osobenosti ovog prostora. Od prahistorije i antike se na ovom području susreću razni narodi, vjere i civilizacije. To se nastavlja i u kasnijim historijskim periodima. Sve ovo je učinilo Srebrenicu stalnim i skladnim susretištem različitih kultura i civilizacija. Sve do događaja iz najnovijeg perioda.

Zločin genocida je ono što je krajem 20. stoljeća dovelo Srebrenicu u središte svjetske javnosti. Srebrenica je zbog tog strašnog zločina, nezabilježenog u povijesti savremene Evrope iza Drugog svjetskog rata, postala planetarni simbol stradanja i masovnog zločina.

Srebrenica je bila i Zaštićena zona Ujedinjenih nacija, ali nažalost, u kojoj je 1995. godine počinjen nezapamćeni zločin genocida.

Danas, Srebrenica je povijesni primjer nastojanja bosanskog čovjeka da prevlada nevolje prošlosti i ponovo uspostavi multietničku i demokratsku društvenu stvarnost kakva je na prostoru Srebrenice, kao uostalom i cijele Bosne i Hercegovine, kao pravilo življenja, bila više od 20 stoljeća. Iz naprijed, ukratko navedenih razloga, postoji društvena i naučna opravdanost pokretanja jednog obimnog istraživačko-izdavačkog projekta.

Zbog svog planetarnog značaja, zbog svoje bogate prošlosti, i posebno nakon genocida počinjenog nad Bošnjacima „Zaštićene zone UN-a“ Srebrenica 1995. godine, neophodno je znanstveno istražiti njezinu prošlost bez uticaja ideoloških stereotipija i predrasuda, kako bi na temeljima naučne istine pomogli ponovnoj uspostavi suživota, povjerenja, razumijevanja i tolerancije, koja je nakratko bila prekinuta među građanima i narodima Srebrenice, onakvim kakvi su bili tokom dva milenijuma njene historije.

O Srebrenici je napisano mnogo naučnih radova, no i pored toga, historija Srebrenice i njezine okoline, i politička i kulturna, nije u potpunosti istražena i dorečena. Mnogi naučni radovi, prije svega iz političke historije Srebrenice, pisani su pod uticajem nacionalnih velikodržavnih ideologija te kao takvi daju iskrivljenu sliku o Srebrenici i njezinom političko-pravnom i kulturnom položaju. Neke teme, posebno one iz novije historije Srebrenice, nisu naučno elaborirane, te se nameće kao neophodna naučna potreba istražiti ih i publicirati.

Rehabilitacija naučnog pristupa navedenim pitanjima, oslobođenog bilo kakvog ideološkog bremena i potrebe na neargumeniranom istrajavanju u odbrani interesa vlastitog etnikuma po svaku cijenu i na uštrb drugih, može se smatrati jednim od osnovnih ciljeva ovog naučnog istraživanja. Također, otvaranje dijaloga, razmjena iskustava, prezentiranje rezultata istraživanja i stavova vodećih stručnjaka iz društvenih nauka u vezi sa temom ovog istraživanja, predstavljaju očekivane, ali i poželjne rezultate.

Ovako zamišljeno istraživanje neminovno vodi budućoj suradnji ne samo naučnika, već i institucija. To omogućava Zavodu, kao instituciji od posebnog značaja, da uspostavi nove horizonte saradnje sa institutima i institucijama izvan Bosne i Hercegovine, a u cilju daljeg istraživanja navedenog problema.

Ovim istraživačkim projektom se proučava historija (politička i kulturna) i

sadašnjost (sociološka, demografska, etnološka analiza) Srebrenice i njezine okoline. Pod pojmom okolina Srebrenice podrazumijevamo srednje bosansko Podrinje koje obuhvata prostor današnjih općina: Bratunac, Milići, Vlasenica, Višegrad i Zvornik.

Cilj projekta je pokretanje i kontinuirano izlaženje naučne edicije koja će iz različitih naučnih aspekata: historijskih, sociioloških, antropoloških, etnoloških, demografskih i drugih, govoriti o Srebrenici. O njenoj bogatoj historiji i društvenom naslijeđu Srebrenice i okoline. O genocidu, njegovim uzrocima, posljedicama i poukama. Krajnji cilj je spoznaja istine kao najvažnijeg preduslova daljeg razvoja privrede, suživota, tolerancije, demokratije i trajnog mira.

Bogata historija, naslijeđe i zločin genocida, koji je doveo Srebrenicu do planetarnog simbola stradanja, ponukali su grupu intelektualaca i istraživača okupljenih oko Zavoda za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prorodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona u Tuzli, da se pokrene edicija koja će na dokumentovan i naučan način govoriti o Srebrenici i njezinoj historiji, njenom bogatom naslijeđu, te zločinu genocida počinjenom 1995. godine.

Izdavač edicije je JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, stručno-naučna ustanova koja se bavi istraživanjem, evidentiranjem, kategorizacijom, zaštitom, korištenjem, obnovom i prezentacijom svih vrsta naslijeđa i baštine.

Sukladno temi ove edicije i danas planetarno poznatom pojmu „Srebrenica“, edicija se naziva: „MONUMENTA SREBRENICA“. U podnaslovu stoji: „Istraživanja, dokumenti, svjedočanstva“.

JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona kao naučna institucija na bosanskohercegovačkom prostoru posjeduje kadar, opremu i entuzijazam da predvodi jedan ovakav projekat.

Redakcioni odbor ove edicije čine istaknuti intelektualci, istraživači i javni i kulturni radnici. Od pokretača ovog projekta, predstavnika izdavača edicije, autora istraživačkih projekata i drugih istaknutih istraživača, javnih i kulturnih radnika.

Članovi redakcionog odbora su ljudi koji su po svom naučnom opusu prepoznatljivi u nauci, pri čemu su u dosadašnjem radu dali određeni doprinos na istraživanju Srebrenice i okoline. Također, Zavod će angažovati naučnike koji se bave određenim segmentima istraživanja koji će biti kao istraživački zadatak prepoznati od strane redakcionog odbora. Istraživač će u najvećem dijelu biti stručnjaci sa izraženim akademskim i naučnim stažom.

Redakcioni odbor će stupiti u kontakt sa bosanskohercegovačkom dijasporom, ali i naučnicima izvan Bosne i Hercegovine. Isto tako, nastojat će se da, pisanim i elektronskim putem, naučna i zainteresovana bosanskohercegovačka dijaspora upozna sa organizacijom, samim tokom i rezultatima ovog istraživanja.

Prof. dr. Adib Đozić

Dr. sc. Edin MUTAPČIĆ, docent
Pravni fakultet Univerziteta u Tuzli

UPRAVNO–PRAVNI POLOŽAJ SREBRENICE U SREDNJEM VIJEKU

Sažetak

U radu će biti obrazložena organizaciona struktura bosanske srednjovjekovne „zemlje“ Podrinja, te mjesto i uloga „oblasti“ Osat kao sastavnog dijela navedene zemlje. Svakako, u samoj strukturi rada prioritetno mjesto će zauzimati najznačajniji administrativni i ekonomski centar navedenog područja - grad Srebrenica.

U historijskim izvorima Srebrenica se prvi put spominje 16. avgusta 1352. godine. Ovaj grad predstavlja važno privredno središte u životu srednjovjekovne bosanske države. U gradu, kao značajnom rudarskom i trgovačkom središtu, nastaje značajna Dubrovačka kolonija. Međutim, zbog slabljenja bosanske države početkom petnaestog stoljeća i povremenih izdvajanja iz okvira matične države dolazi do ekonomske stagnacije i značajnih demografskih promjena. Takovo stanje će potrajati do početka osmanske uprave kada, usljed stabilizacije političkih prilika, dolazi do ponovne ekonomske ekspanzije Srebrenice. Srebrenica je, svakako, predstavljala veoma značajan adminsitrativno-regionalni centar bosanskog srednjovjekovlja. U početku se nalazila u okviru župe Osat, ali je kasnije došlo do njenog osamostaljenja kao samostalne kasnosrednjovjekovne župe. Navedeni prostor Srebrenice i Osata nalazi se na području bosanske oblasti Podrinja (Trebotića). U složenoj strukturi feudalne organizacije srednjovjekovne Bosne navedeno područje bilo je pod patronatom usorskog vojvode. Ipak, osobenost Srebrenice se ogleda i u značajnom vladarskom domenu na navedenom području.

Ključne riječi: Srebrenica, rudarstvo, Osat, Podrinje, Usora

Prvi spomen Srebrenice u historijskim izvorima

U historijskoj nauci je postalo općepoznato da se nedaleko od Domavije razvija Srebrenica, jedan od najvećih rudnika ne samo srednjovjekovne Bosne već i čitavog Balkana. Kao što i sam naziv grada kaže, težište proizvodnje je plemeniti materijal – srebro.[1] Pored srebra, kopalo se i olovo.

1 Desanka Kovačević – Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978. (dalje: D. Kovačević, *Gradska naselja*), str. 18.

Srebrenica se prvi put u historijskim izvorima spominje 16. augusta 1352. godine, kada dvojica dubrovačkih knjigonoša izjavljuju da su na zahtjev Gruba Menčetića predali pismo Bevenjutiću (*Bene de Benuennuta*) „*in Sebernica*".[2] Ranije se smatralo da se Srebrenica prvi put spominje 15. januara 1376. godine. Naime, tada Dubrovačka republika poziva svog građanina Cvjetka Bogdanovića (*Cuetcho Bogunnouich*) da vrati dug Republici.[3]

Izgleda da je Srebrenica već od prvih decenija XV vijeka imala i svoj gradski statut, kao svi razvijeni gradovi onoga vremena. Od trgovaca, u sve većem broju okupljaju se Dubrovčani, tako da dolazi do razvoja snažne dubrovačke kolonije, sa stalnim konzulom na čelu. Međutim, i domaći svijet iz Srebrenice uzima učešća u trgovini.[4] U ovom gradu se od 1389. godine spominju i njene carine. Dubrovački trgovci su uzimali od bosanskih vladara rude i carine pod zakup. Nešto kasnije, u gradu se kuje i novac.[5] Uz Srebrenicu je postojala i njena utvrda Srebrenik. Vrlo je teško odgovoriti je li utvrda Srebrenik prethodila nastanku naselja, ili se uz ovo, strateški vrlo značajno naselje, razvila ova utvrda, koju često miješaju sa Srebrenikom u podnožju Majevice.[6]

Kada je u pitanju dosadašnja obrada srednjovjekovne Srebrenice u historijskoj nauci, možemo konstatovati da Srebrenica spada među bolje obrađene gradove. Ovom prilikom ćemo izdvojit samo najznačajnija djela koja su proistekla iz dosadašnjih istraživanja Srebrenice. Prvi nešto izrazitiji pristup obrade Srebrenice, odnosno njenog predgrađa, jeste djelo Mihajla Dinića, *Srebrenik kraj Srebrenice* (1934). Isti autor je posebnu pažnju posvetio Srebrenici u studiji *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni* (1955.). U međuvremenu je Tatomir Vukanović izdao pod svojim imenom rad *Srebrenica u srednjem veku* (1946.). U posljednjih nekoliko decenija u obradi gradskih naselja primat preuzima Desanka Kojić-Kovačević koja Srebrenicu obrađuje u nekoliko svojih djela: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* (1961.)[7], *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države* (1978.)[8], te dva monografska prikaza historije ovog grada od navedene autorke: *O domaćim trgovcima u srednjovjekovnoj Srebrenici* (1995.)[9] i najcjelovitija obrada jeste djelo *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek* (2010.)[10]. Treba napomenuti da je za prijelazni period i za uspostavu osmanske uprave ovog područja nezaobilazna studija Adema Hanžića *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*.[11]

2 Mihajlo Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, knjiga I, SANU, Odjeljenje društvenih nauka, Beograd, 1955.(dalje: M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I), str. 48.

3 Jorjo Tadić, *Pisma i uputstva dubrovačke republike*, vol. I. (1359. – 1366.), Beograd 1935., I, str. 320. Vidi: Tatomir Vukanović (Vladimir Ćorović), *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik državnog muzeja u Sarajevu, Nova serija, Sarajevo, (dalje: T. Vukanović, *Srebrenica*) 1946., str. 51-80.

4 D. Kovačević, *Gradska naselja*, str. 40-41; 73.

5 Marko Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo 1957. (dalje: M. Vego, Naselja), str. 108.

6 Mihajlo J. Dinić, *Srebrenik kraj Srebrenice*, Srpska kraljevska akademija, Glas, CLXI, Beograd, 1934., str. 183-196.

7 Desanka Kovačević, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 13, Sarajevo, 1961.;

8 Desanka Kojić – Kovačević, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1978.;

9 *Desanka Kovačević-Kojić*, *O domaćim trgovcima u srednjovjekovnoj Srebrenici*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, SANU, Beograd, 1995.

10 Desanka Kovačević – Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Beograd, 2010.

11 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.;

Rijeka Drina kao granica srednjovjekovne Bosne

Najprije ćemo pokušati pronaći odgovor na pitanje zašto se Srebrenica kao najznačajnije ekonomsko središte javlja tako kasno u historijskim izvorima. Odgovor na ovo pitanje leži u činjenici da su nemirna vremena ranog srednjeg vijeka u velikoj mjeri potisnula ekonomski urbani život. Međutim, smirivanjem situacije, dolaskom saskih rudara, ali i otpočinjanjem trgovačkih veza sa jadranskim gradovima, Dubrovnikom svakako prije drugih, otpočinje postepeni ekonomski oporavak urbanog života u bosanskim gradovima. Dakle, gradovi sjeverne Bosne su imali relativno slabu korespondenciju sa gradovima na jadranskoj obali sve do sredine XIV stoljeća, a najveći broj izvora koji nam daju podatke o srednjovjekovnom periodu bosanske historije upravo leži u arhivu grada Dubrovnika. Isto tako, područje istočno od Drine i južno od Save i Dunava (današnje Srbije) u državnom smislu je prostor *interregnuma* na koji svoje aspiracije pokazuju Ugarska, Bizan, Bugarska, pa i brojni drugi narodi koji su uzeli značajnu ulogu u seobi. Kada je u pitanju pripadnost srebreničkog područja u državnom smislu, situacija je mnogo jednostavnija. Naime, još u ranom srednjem vijeku na rijekama Savi (sjeverna) i Drini (istočna) formirala se granica bosanske države. To potvrđuje mreža utvrđenih ranosrednjovjekovnih naselja koja su raspoređena uz navedene rijeke (južno od Save i zapadno od Drine).[12] Pored toga, potvrđuju to i prvi pisani dokumenti koji nešto preciznije odslikavaju granice ovih prostora. Riječ je o Ljetopisu popa Dukljanina koji konstatuje da se Bosna prostire između rijeke Drine na istoku, te planine Pin (Borova planina) na zapadu.[13] Dakle, Bosna se u Dukljaninovom *Ljetopisu* prikazuje kao već srazmjerno velika zemlja, koja se *prostire od Drine do gornjeg Vrbasa i jadranskog razvođa, sa organiziranom vlašću, na čijem se čelu nalazi ban*.[14] Prema tome, kada je u pitanju rijeka Drina u čijoj blizini je smještena

12 *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, Sarajevo, 1988., (dalje: Arheološki leksikon) str. 47-90.

13 Pop Dukljanin kaže: „Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur, in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini, quam et Bosnam vocavit, alteram vero ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lapiam et ad paludem Lageatidem, quam Rassam vocavit". (Ferdo Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd–Zagreb, 1928., 307). Ako se usvoji mišljenje historiografa, prema kojem spomenuta „mons Pini" odgovara Borovoj glavi (1290 m), vrhu iznad Livanjskog polja, to bi značilo da se bosanska država proširila i na teritorij Vukovskog, Kupreškog i Glamočkog polja, koja se nalaze između Borove glave i doline Vrbasa, Janja i Plive. (Jelena Mrgić, *Donji Kraji – krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd, 2002., 29). U *Ljetopisu popa Dukljanina*, u periodu ranog srednjeg vijeka spominje se krunisanje kralja Svetopeleka (Budimira) na opštoj dvanaestodnevnoj narodnoj skupštini koja se održala na Duvanjskom polju (historiografija je smjestila u 885./886. godinu). Ovom prilikom Svetopelek je krunisan kraljevskom titulom na način rimskih kraljeva. Tom prilikom on je svoje kraljevstvo podijelio na Srbiju, koja se sastoji iz Srbije i Bosne, sa granicom na Drini, i Primorje koje se dijelilo na Bijelu i Crvenu Hrvatsku. Također se spominje i slavenska knjiga zakona *Metodius*. Iako za ovaj period *Ljetopis* nema neku naročito izvornu vrijednost, sam događaj na Duvanjskom polju nas dovodi u veliku neizvjesnost (F. Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, str. 393-401).

14 „*Regnum Sclavorum*", kako se spominje u *Ljetopisu*, je ustvari Bosna, a „preblagi kralj Budimir" zapravo bosanski vladar. U svakom slučaju, u podacima dukljanskog *Ljetopisa* postoji „jedan neprekinut niz kronoloških uporišta, vezanih za poznate istorijske događaje, koji su se zbili u vremenskom razmaku od sredine X do kraja XI stoljeća" (Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1997., str. 24-26.).

Srebrenica, potrebno je istaknuti da se naseljavanjem slavenskih doseljeničkih skupina na navedenom prostoru formira jezgra bosanske države sa zapadne strane rijeke, u koju ulazi i Srebrenica sa svojim rudokopima, dok će područje istočno od navedene rijeke ostati još dugo, kako što smo već konstatovali, svojevrstan teritorijalni *interregnum* na koji će svoje pretenzije pokazivati već spomenute regionalne sile: Bugarska, Bizantija i Ugarska. Ova posljednja će imati najčešću kontrolu tokom srednjeg vijeka. Ne smijemo zanemariti značajne kulturne, vjerske i druge utjecaje bosanske države sa istočne strane rijeke Drine.[15]

Moramo napomenuti da nije zanemarljiva uloga srednjovjekovne Bosne na toj istočnoj strani rijeke Drine. Imamo dosta pouzdane podatke o ratovima koje su na tom području vodili prvi imenom poznati bosanski banovi, Borić i Kulin.[16] Tako bizantijski hroničar Ivan Kinam, opisujući jedan pohod (1150./1151. godine) ugarske vojske, kaže: *"kad stiže blizu Save, odatle zaokrenu prema drugoj reci po imenu Drina koja izvire negde odozgo i odvaja Bosnu od ostale Srbije. Bosna nije potčinjena arhižupanu Srba nego narod u njoj ima poseban način života i upravljanja".*[17] Dakle, još od nastanka srednjovjekovne bosanske države u prvoj polovini IX stoljeća, kako to dokazuje novija historiografija (naučni doprinosi Nade Klaić i Muhameda Hadžijahića)[18], naposredno srebreničko okruženje nalazi se u sastavu srednjovjekovne bosanske države.[19] Uostalom,

15 Snažne bosanske utjecaje sa desne strane rijeke Drine potvrđuje i velika koncentracija stećaka na istočnoj obali donjeg Podrinja. Koncentracija stećaka na ovim prostorima ništa ne zaostaje od one sa bosanske strane Drine. Za informaciju, napominjemo da su brojni lokaliteti stećaka pronađeni u sljedećim općinama sa desne obale (danas srbijanske) strane donjeg Podrinja: Bogatić, Loznica, Mali Zvornik, Krupanj, Osečina, Valjevo, Lajkovac, Ljig, Ljubovija, Bajna Bašta, Kosjerić, Užice itd. Ovom prilikom smo naveli samo one općine koje se prostiru do velike Drinine okuke, južno od Srebrenice /područje Osata/ (Šefik Bešlagić, *Stećci – kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971., str. 234-238.)

16 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom IV, Beograd, 1971., str. 49-53.; Edin Mutapčić, *Ban Kulin – povodom 820. godina Povelje*, Ljudska prava, broj 1-4, godina 9., Sarajevo, 2008., str. 115-131.

17 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom IV, str. 27-28.

18 Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Politički položaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377. g.), Eminex, Zagreb, 1994.; Muhamed Hadžijahić, *Povijest Bosne u IX i X stoljeću*, Preporod, Sarajevo, 2004.

19 Prema našem mišljenju, pogodan *bosina* momenat za nastanak bosanske države jeste raspad avarskog kaganata, momenat kada se uopšte stvaraju predispozicije na samostalno političko organizovanje na južnoslavenskim prostorima. Vidjeti: Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, str. 22.; Grupa autora, *Povijest Svijeta – od početka do danas*, Naprijed, Zagreb, 1977., str. 307.; Riječ na latinskom označava granicu, limes, terminus. Ovaj pojam je nastao kod Franaka u IX stoljeću. Teško je ovdje izvesti zaključak da li je, možda, spomenuta riječ nastala kao rezultat razgraničavanja od prostora – teritorije Bosne – dakle od istočnog susjeda franačkog carstva, ili je možda riječ o nečemu suprotnom, a to da je zemlja Bosna dobila naziv na osnovu latinske riječi *bosina* – koja je još odranije značila isto što i riječi granica, *limes*, *terminus*. Ali zasigurno franačka vlast nije se protezala istočno od Vrbas niti južno od Save (Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1982., str. 21. Ova riječ je sačuvana u kertalu svetog Viktora Masilskog iz 1246. godine u Francuskoj). Bosna je centralna ili središnja južnoslavenska zemlja, čija je historija u velikoj mjeri „obilježena njenim državnopravnim kontinuitetom". Navedeni kontinuitet odražava se „kao kontinuitet teritorija i imena Bosna", koji se mogu pratiti još od ranog srednjeg vijeka do danas. U geopolitičkom i kulturno-historijskom pogledu povijesna je sudbina Bosne bitno određena podjelom Rimskog carstva na Istočno i Zapadno koju je definitivno 395. izvršio imperator Teodosije. Linija podjele išla je dobrim dijelom

to dokazuje i prvi spomen ovog područja. Naime, župa Osat, koja se u pisanim izvorima prvi spominje *12. jula 1283. godine u spisima dubrovačke kancelarije prilikom prodaje robinje „Radosclauuam de Osat“.*[20] Također, susjedna župa Trebotić se gotovo istovremeno spominje u pisanim izvorima, ali sa identičnim razlozima, dakle riječ je o prodaji roblja.[21] U prilog našim tvrdnjama ide i Ćirkovićev zaključak o trgovini roblja, pri čemu on kaže da najveći „deo sveta prodatog u Dubrovniku poticao je iz Bosne“, te da je takva trgovina zabilježena i iz „Srema“, dok iz „srpskih državnih teritorija nije zabeleženo ni jedno lice“, kao predmet navedene trgovine.[22] Iz sporova koji su vođeni u Dubrovniku jasno se može nazrijeti da je ova specifičnost Bosne, odnosno Srema, razlog jakog duhovnog utjecaja Crkve bosanske, jer ukoliko bi prodata robinja dokazala da je krštena, odnosno svoje kršćansko porijeklo, ona bi bila oslobođena.[23] Dakle, neposredno područje Srebrenice, gdje su egzistirale dvije župe, Osat (pri čemu se ova prostirala na obje strane rijeke Drine) i Trebotić, potvrđuje snažan duhovni utjecaj koji je osoben za cijelo bosansko državotvorno medijevalno područje. Napomenimo i činjenicu da najznačajnija vojna sila na ovim područjima, a to je svakako susjedna Ugarska, nije imala nikakve kontrole nad ovim područjem do početka XV stoljeća kako to zaključuje mađarski historičar Pal Engel.[24]

U administrativnom sistemu organizovanja bosanske srednjovjekovne države nameće se neminovan zaključak da su Srebrenica i okolina, nalazeći se na sjeveru Bosne, pripadali „zemlji“ Usori. Kada je ovu bosansku zemlju od početka XIII stoljeća zahvatila „feudalna decentralizacija“, dolazi do cijepanja nekada jedinstvene zemlje Usore (koja je izvjesno vrijeme kao udiona zemlja pripadala nasljedniku bosanskog prijestolja – vicebanu) na dvije usorske zemlje, Usora i Soli (okončano do 1225. godine).[25] Međutim, u nastavku ovog procesa, nešto kasnije, dolazi do stvaranje treće „usorske“ zemlje - zemlje Podrinje. Ovo navodimo iz razloga što je Srebrenica po svome geografskom položaju neminovno pripadala oblasti, odnosno „zemlji“ Podrinje. Naime, ovaj proces nastanka „zemlje“ Podrinje okončava se u vrijeme vladavine bana Tvrtka I - u šestoj deceniji XIV stoljeća.[26]

---

rijekom Drinom kao istočnom bosanskom granicom (M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, str. 23).

20 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Knjiga II, Zagreb, 1984., str. 275.;

21 Tako je 25. jula 1282. godine prodaja roba *Smoletam de Trebotiche*. 26. jula 1283. godine, zabilježena trgovina sa *Tollisclauam de Trebotich*, a 20. februara 1300. godine došlo je do oslobađanja robovskog položaja za *Alegretus de Trebotic* (Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Knjiga II, str. 179. II, str. 279. ; Knjiga IV, Zagreb, 1993., str. 53). O tome će još biti riječi.

22 Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964., str. 76.; U izvorima, njeno djelovanje se može pratiti tokom XIV stoljeća pa do 1437. godine. Tako je stvoren pogodan teren i za prodor husitskog pokreta u navedene krajeve. O tom duhovnom utjecaju pogledati: Jaroslav Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb, 1975., str. 287-290.

23 Više vidjeti: Mihajlo J. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, knjiga III, SANU, Beograd, 1967.

24 Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Volumen 16, Zagreb 1998.;

25 Tade Smičiklas., *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, svezak III, Zagreb, 1905., str. 242-243.

26 Izdizanje Podrinja u rang „zemlje“ nastaje kao posljedica ojačane uloge vlastele iz područja Podrinja, najprije oblasti Trebotića. Navedeni proces u Podrinju je primjetan već u osmoj deceniji XIII stoljeća

Srebrenica - ekonomski i urbani centar bosanskog srednjovjekovlja

Srebrenica se nalazila u oblasti Osat i predstavljala je najznačajniji centar šireg područja. Značaj Srebrenice i dinamika ekonomskog života na navedenom području prouzrokovala je ekonomsko jačanje šireg područja, o čemu će u ovom radu biti još riječi. Upravo iz tog razloga Srebrenica je, kao značajan ekonomski centar, bila poprilično samostalan upravni distrikt sa jakom dubrovačkom kolonijom.

U širem kontekstu se Srebrenica, kao i cijelo Podrinje, nalazila unutar zemlje Usore. Ovo podučje je često u srednjem vijeku davalo i usorskog vojvodu. Srebrenica i okolina je područje u kojem je svoje značajne posjede imao Dragiša Dinjičić. Tako se on u povelji iz 1400. godine navodi kao svjedok „od Podrinja".[27] Također, poznato je da su Dinjičići priznavali Zlatonosoviće, dok su ovi obavljali dužnost usorskog vojvode, kao svoju gospodu. Svakako da ovaj dragocjen podatak ide u prilog činjenici da su iznad njih u hijerarhiji stojale usorske vojvode, što upućuje da je i ovo obližnje srebreničko područje pripadalo Usori.

Podaci o broju dubrovačkih zanatlija, dužini njihova boravka i vrstama zanata kojim su se bavili, dovode do pouzdanog zaključka da je zanatstvo bilo razvijena privredna grana srednjovjekovne Srebrenice. Dubrovačke zanatlije su, svakako, na razne načine doprinosili unapređenju zanatstva. Međutim, djelatnost domaćih zanatlija u Srebrenici, kao i u ostalim gradskim naseljima, ostala je bez vidljivog traga u pisanim izvorima, jer domaći zanatski proizvodi nisu, kao rudarski i stočarski, bili predmet trgovinske razmjene. Srebrenica je nesumnjivo, pored rudarskog i trgovačkog, bila i važan zanatski centar.[28]

Napomenimo činjenicu da je u Srebrenici postojao samostan franjevaca sa Crkvom sv. Marije, koji se spominje 1387. i 1514. god. U istom gradu je bila i Crkva sv. Nikole koja se spominje 1395. godine.[29] Ipak, u duhovnom pogledu u Srebrenici i okolini dominira učenje Crkve bosanske, a u neposrednoj blizini ovog centra nalazila se i značajna hiža ove crkve u Ljupskovu (*Glubschouo*) s početka XV stoljeća.[30] Također, i koncentracija stećaka na ovom području potvrđuje navedeni duhovni utjecaj.[31]

Ekonomska stagnacija Srebrenice u prvoj polovini xv stoljeća

Situacija sa Srebrenicom kao kontinuiranim područjem srednjovjekovne bosanske države mijenja se poslije 1410. godine, kada herceg Hrvoje predaje Srebrenicu ugarskom kralju Sigismundu. Prema našem mišljenju, razlozi ovakvoga poteza hercega

kada nastaju župe Trebotić i Osat. Posljedica toga jeste činjenica da su se vremenom na području Podrinja iskristalisale tri oblasti (ranosrednjovjekovne župe): Sapna, Trebotić i Osat, dok su najznačajnije strateške i ekonomske centre predstavljali gradovi Srebrenica, Zvornik i Kušlat (P. Anđelić, *Trebotić i Podrinje*, str. 243-268.).

27 Grupa autora, *Historija naroda Jugoslavije,* knjiga I, Zagreb, 1953., (dalje: HNJ, I), str. 587.

28 D. Kovačević, *Gradska naselja*, str. 57.

29 M. Vego, *Naselja*, str. 108.

30 M. Dinić, *Za istoriju rudarstva, I, str. 34.*

31 Šefik Bešlagić, *Stećci – kataloško-topgrafski pregled*, str. 234-238.

Stjepana su dvostruki. Prvi, želja da se dodvori ojačalom ugarskom kralju, i drugi, što je, između Zlatonosovića na sjeveru i Pavlovića na jugu, njegovo privremeno ovladavanje ovim područjem bilo neodrživo. Uglavnom, epilog tog događaja, iz, vjerovatno, maja 1410. godine, je takav da je Sigismund dodijelio Hrvoju titulu vicekralja Bosne, a on mu, zauzvrat, predaje gradove Srebrenicu, Kušlat, Brodar i Susjed u Usori, odnosno Podrinju. Ovim je dokumentom neosporno potrvđeno da je Srebrenica u Usori.[32] Ugarski garnizoni postavljeni su u spomenute gradove tokom jesenje vojne kampanje iste godine. U novonastalim okolnostima, Sigismund poklanja Srebrenicu jula 1411. godine srpskom despotu Stevanu Lazareviću.[33]

Dolaskom pod vlast despota Stefana Lazarevića, otpočinje konstantna borba za Srebrenicu između despota i bosanskih kraljeva i velikaša, u koju će se kasnije umiješati i Osmanlije. Vjerovatno je ovom prilikom vješta Sigismundova diplomatija krenula u onom pravcu „zavadi pa vladaj“, tako da će Srebrenica postati predmetom bosansko-despotskih sukoba sve dok Stjepan Tomašević ne dođe na čelo despotije. Koliko je srebreničko područje nestabilno u periodu od 1410. do 1458. godine, možda najbolje ilustruje činjenica da je u tom vremenu, prema Jirečeku, Srebrenica bila jednom ugarska, 5 puta srbijanska, 4 puta bosanska i 3 puta osmanska, a od toga 5 godina pod osmanlijskom vlašću kontinuirano, od 1439. do1444. godine, kada je despotovina bila prvi put pokorena. Prema tome, trajanje bosanske vlasti tokom srednjeg vijeka u tim područjima bilo je neuporedivo duže.[34] Upravo od tog perioda dolazi do postepenog ekonomskog slabljenja Srebrenice, što se svakako može pratiti i veličinom dubrovačke kolonije u gradu. Dolaskom pod despotovu vlast Srebrenica prestaje biti predmetom ranijeg ekonomskog interesa dubrovačkim kolonistima, za koje prestaju idilična vremena za kojima oni iskazuju žaljenje kralju Sigismundu.[35]

Uloga Srebrenice u velikoj mjeri ovisila je i od prilika na drugoj, susjednoj, danas srbijanskoj strani Drine. Kontrolu nad tim prostorom bračnim vezama uspostavit će sin bosanskog kralja Stjepana Tomaša, Stjepan Tomašević. Dakle, posljednji bosanski kralj Stjepan Tomašević je bio i posljednji srpski despot. U centru zbivanja je bila tvrđava Smederevo. S druge strane, Smederevo je predstavljalo prekretnicu u odlučnosti osmanske osvajačke politike prema Bosni. Naime, kako piše osmanski hroničar *Neşrî, Bosna kirah ol vakit Semendire'ye hakimdi*. Prema tome, pod njegovom vlašću se nalazilo i posljednje uporište ove oblasti, grad Smederevo, čijim padom 1459. godine formalno nestaje tragova srpske despotovine.[36] Prema Dursun-begu, samo zauzimanje Smedereva od strane Bosanaca, bio je jedan od povoda sultanu Mehmedu II za rat protiv Bosne.[37]

---

32 Jozsef Gelcich – Lajos Thalloczy, *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae,* Budapest, 1887. (dalje: Diplomatarium), str. 193-195.

33 Jelena Mrgić, *Severna Bosna u srednjem veku – zemlja – istorija – narod*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Odeljenje za istoriju, Beograd, 2006. (dalje: J. Mrgić, Severna Bosna)., str. 116.

34 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, str. 95.

35 D. Kovačević – Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, str. 19-20.

36 Neşrî, *Tarihi, Kitâb-i Cihan – Nümâ*, II. Cilt, priredili: Faik Reşit Unat i prof. dr. Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1995. (dalje: Neşrî Tarihi), str. 737.

37 Gliša Elezović*, Turski izvori za istoriju Jugoslovena,* Bratstvo, XXVI, Beograd, 1932., str. 112-117. „Smederevo je baština kćeri staroga despota, i na taj način ono je bio uzrok što se njegovo osvojenje

Sam grad Smederevo je predat Osmanlijama bez otpora. Jedino što je kralj Stjepan Tomašević pokušao u tom trenutku jeste aktivnost da u zamjenu dobije Srebrenicu. Iako je postojala prvobitna naklonost sultana prema toj zamjeni, do nje nije došlo poslije saznanja o neplaćanju harača od strane bosanskog kralja.[38] Svakako da navedena činjenica još jedanput potvrđuje naše razmišljanje da je kod bosanke krune, kontinuirano kroz historiju, postojala razvijena svijest o definisanju granica na rijekama Savi i Drini, po cijenu olahkog odricanja prostora, naročito onih istočno od Drine. Upravo je ovaj spomenuti incident oko harača bio uzrokom da sultan Mehmed II pošalje bosanskom kralju Stjepanu Tomaševiću svog izaslanika, koji je, gotovo ultimativno, zatražio harač. Poslije odbijanja od strane bosanskog kralja dolazi do procesa osvajanja srednjovjekovne bosanske države, 1463. godine.[39] Time je zapečaćena sudbina srednjovjekovnog bosanskog domena Srebrenice, koja je pod osmansku vlast došla dvije godine ranije nego zemlja matica, a samim tim je postala uvertira za konačni slom srednjovjekovne bosanske države.

Župa Osat

Područje Srebrenice se i u srednjem vijeku, kao i danas, nalazilo u širem području Osata – koji još od bosanskog ranog srednjeg vijeka ima specifičnosti samostalne prirodno-privredne cjeline koja se u nauci naziva župa.

Osat je dio Podrinja omeđen porječjem Drinjače sa zapada i sjevera, a obroncima planine Javor – sa juga. Čitavo područje – sa slivovima sedam do osam manjih Drininih pritoka, predstavlja jasnu, iako ne sasvim homogenu, geografsku cjelinu. Relikti opisanog prostora, odnosno šireg pojma Osata, dobro su očuvani do novijeg vremena te bi se u velikoj mjeri podudarali „sa bivšim kotarom ili srezom srebreničkim“.[40] *Prvi pomen navedene župe imamo u Dubrovačkom arhivu. Naime, 12. jula 1283. godine u spisima dubrovačke kancelarije je zabilježena prodaja robinje „Radosclauuam de Osat“.*[41]

---

i zauzeće odložilo. Poslije toga on je načinio čitav niz postupaka protivnih ugovoru. Ima još jedan uzrok, a taj je što je ovaj na zlo sposoban čovjek postao kralj ubivši svog oca. Ogriješivši se o svoga roditelja, on je bio lišen prava da bude vođa i glava zemlje. Pobjedonosni je sultan to pitanje riješio na taj način što je trebalo bosanskog kralja pozvati da prijeđe na islam i da pristane na otkup. Međutim, kralj, tvrdoglav kao Ebudžehl, odbi taj poziv“.

38 Ve eydürler ki, Kıral Hünkâra elçi gönderip “Serayinik’le bile Semendire’yi bari *istibdal* edelim” dedi. Hünkâr razı oldu. Semendire’yi verdiklerinden sonra hesap ettiler ki, haracından kiralın Hünkâra dahi borcu var. Borcuna tutup, Serayinik’i dahi vermediler. Ve bil-cümle çünkü Semendire feth olundu; çanlarını yıkıp, kiliselerini mesacit ettiler. Ve Lâz ili tamam ol vakit feth olundu. Bu fetih hicretin sekiz yüz altmış dördünde vaki oldu. Dakle, ovo se događalo 864. godine, što odgovara periodu od 28. X 1459. do 16. X 1460. godine. (Neşrî *Tarihi*, str. 737).

39 Neşrî *Tarihi*, str. 762-763.

40 Pavao Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija Bosanskog podrinja u srednjem vijeku,* Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija XXX/XXXI (1975/76), Sarajevo, 1977. (dalje: P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265).

41 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Knjiga II, Zagreb, 1984., str. 275.;

Historičari smatraju da se u tekstu poznatog ugovora u Tati, koji je sklopljen 1426. godine i koji je, nažalost, sačuvan djelimično u vrlo lošim prijepisima i u kome je spomenut grad Tišnica (*Thysnicza*) u srezu *Ozach*[42], ustvari, krije naziv župe Osat.[43]

Ovim problemom u nauci se najdublje pozabavio *L. Thalloczy*, koji u potpunosti sva mjesta spomenuta u navedenom ugovoru smješta na desnu stranu rijeke Drine (vidi kartu u prilogu), mada oprezno konstatuje da se, vjerovatno, radi o teritoriji s obje strane navedene rijeke.[44]

Ubikacija gradova Brodar i Susjeda izazvala je u nauci dosta polemike usljed bježanja od činjenice da se navedena mjesta nalaze sa istočne strane rijeke Drine. Inače, gradovi Brodar i Susjed su zaostavština Hrvoja Hrvatinića koje je vjerovatno on dao sagraditi u vrijeme ratova 1406., 1407. i 1410. godine. Na Drini su bile također zemlje Dinjičića, a onaj Dragiša, što se spominje u Sigismundovoj povelji, bit će župan Dragiša Dinjičić, koji se u bosanskim listinama pojavljuje 1400., 1420. i 1421., a godine 1424. nalazi se u Srebrenici. Halap – vjerovatno se radi o *Ivanu de Halap*, koji je 1415. godine s „drugim ugarskim velikašima pao u tursko ili bosansko ropstvo, velikim se novcem iskupio, te od kralja Sigismunda stekao čestite nagrade za vjernu službu“.[45]

Današnje narodno poimanje Osata ima dva sadržaja: jedan – uži, koji odgovara osmanlijskoj nahiji Osat, i jedan – širi i ne sasvim jasan, u koji spada glavnina današnjeg bratunačko-srebreničkog područja. Specifične etnološke osobine Osata jasno su izražene samo na području užega Osata. Značajno je, ipak, „napomenuti da se, po pravilu, ovako izrazite etnološke specifičnosti održavaju na prostorima koji su u davnoj prošlosti bili organizirani kao župa“.[46] Razlozi za mišljenje o vrlo ranom teritorijalno-organizacionom jedinstvu šireg prostora sagledavaju se u njegovom geografskom jedinstvu, a na takvo mišljenje podstiče i „sa više sadržaja, arhaično i etimološki teško objašnjivo ime, relikti u nazivu i etnološkim osobinama stanovništva koji imaju dosta analogija u ostaloj Bosni (i Usori), a zatim i okolnost da se postanak ostalih upravnih jedinica na ovome području može racionalno objasniti“. Osmanski defteri XV stoljeća, po pravilu se odnose samo na uži kotar (nahiju) Osat.[47] Ovakve granice Osata u nauci je prvi zabilježio Vladislav Skarić. Međutim, Hazim Šabanović je analizom deftera dokazao da „Skarićeva definicija Osata odgovara uglavnom samo nahiji Osatu u bosanskom sandžaku[48], a nikako

42 Njihovo mišljenje da riječ „Ozach“ ne isključuje mogućnost da je pri višekratnom prepisivanju došlo do navedene „grafije“. (P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela,* Djelo, Naučno društvo NR BiH, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1959. (dalje: H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*), str.135-136.)

43 Ljudevit Thalloczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije*, *K historiji despotske porodice Brankovića*, GZM, V, 1893. (dalje: Lj. Thalloczy, Prilozi k objašnjenju–Brankovići), str.181-184;189.

44 Nekadašnji profesor travničke gimnazije Aleksandar Hofer, tražeći redoslijed mjesta u spomenutoj povelji iz Tate smatra da popis „počinje od jugozapada, ide prama sjeveru i odanle na istok.“ On ističe sljedeće „... Srebrenica, njoj na sjever kraj Osat, u njemu Tišnica, opet malo na sjever Brodar i Susjed i onkraj Drine Soko, a kraj Poljanac od Sokola do Osata.“ (Aleksander Hoffer, *Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426.*, GZM, V, 1893., str. 553-554)

45 Lj. Thalloczy, *Prilozi k objašnjenju–Brankovići*, str.189.

46 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265.

47 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265; H. Šabanović, Bosanski pašaluk, str.135-136.

48 Vladislav Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine*, GZM, II sveska za historiju i etnografiju, XLII, Sarajevo, 1930., str. 11.

pravom srednjovjekovnom Osatu“.[49] Jer, po Šabanoviću, Osat je „mnogo širi i obuhvatao je dio srednjeg Podrinja ispod Srebrenice s obje strane Drine“. Osat, na desnoj strani Drine, pripadao je Despotovini, a ovaj na lijevoj strani Zemlji Kovačevića. Stoga su i Osmanlije tu oblast podijelili u dvije nahije, tako da je Osat na desnoj strani Drine predstavljao nahiju Osat Brveničkog kadiluka u Smederevskom sandžaku, a Osat na lijevoj strani Drine istoimenu nahiju u Zemlji Kovačevića, Višegradskog kadiluka u Bosanskom sandžaku.

Ovom prilikom iznosimo i naše mišljenje da sam naziv navedene župe/nahije potječe upravo od specifičnosti terena koju gradi rijeka Drina na ovom području – osa (okuka) po čemu je navedeno područje i dobilo naziv (prasl. ***osъtь > stsl. osьtь > stbos. osatь > bos. Osat; osnova je os-, a sufiks –ьtь****).*[50] *Ako se geografski bolje osvrnemo, vidjet ćemo, ustvari, da se i sa jedne i sa druge strane velike Drinine okuke (ose) južno od Srebrenice nalazi područje Ostata – koje je pod tim nazivom nekada bilo objedinjeno u jedinstvenu bosansku srednjovjekovnu župu.*

Kasnije je Brvenički kadiluk uključen u Zvornički sandžak, ali je njegova nahija Osat i dalje ostala u sastavu Smederevskog sandžaka i priključena je prvo Užičkom, a kasnije (prije 1572.) Valjevskom kadiluku. Samo su neka sela ovih nahija i u najranije vrijeme pripadala Srebreničkom kadiluku.[51] Vjerovatno se u navedenom kriju problemi identifikacije i ostalih mjesta koja su spomenuta u sporazumu u Tati, a historiografija je uporno bježala da ih smjesti na desnoj strani rijeke Drine.[52] Za bosanski dio nekada

49 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 135-136.

50 Prasl. osъtъ > stsl. osьtь > stbos. osatь > bos. Osat. Osnova je **os-**, a sufiks **–ьtь.** Prema P. Skoku (Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb, 1972., tom II, str. 568) to je „bodljika na klasu“. Mišljenja smo da je Skokovo objašnjenje u ovom slučaju teško objašnjivo, smatramo da se odigrala navedena etimološka konstrukcija od osnove **os-**, a nastavak **–ьtь**. Dalje, stsl. oblik **osь**, **-i** je imenica ženskoga roda **os.** Dakle, u osnovi je os. Dodajemo nastavak –ьtь. U nastavku –ьtь imamo prvi poluglas (jor) u jakom položaju, koji je nosilac sloga i on se reflektirao u bos. jez. u **a.** (Zahvaljujemo se prof. dr. Amiri Hadžagić-Turbić na iskazanoj pomoći u etimološkom tumačenju formiranja riječi Osat.)

51 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 135-136. Nahija Osat Smederevskog sandžaka spominje se prvi put 1475. g. kao jedna od tri nahije Brveničkog kadiluka (Brvenik, Rujna i Osat), a nahija Osat u Zemlji Kovačevića i sandžaku bosanskom spominje se već 1469., a zatim 1485. pa 1489. g. U ovoj nahiji nalazio se tada trg *Petrič* na Drini, ali se stari grad *Đurđevac* više ne spominje. Bosanski Osat je u sudsko-administrativnom pogledu pripadao prvo kadiluku Pavli i Kovač, odnosno Višegradskom kadiluku (osim nekih sela koja su uvijek pripadala Srebreničkom kadiluku).

52 Upravo iz navedenog značaja Sporazuma u Tati, za identifikaciju određenih mjesta dajemo njen tekst čiju je deskripciju učinio L. Thalloczy: „Ovu spomenutu kraljevinu Rašku, sva njezina prava i povlastice, s izuzetkom i isključenjem kastela Thysnicza i njegovih pripadaja, koje imade u srezu Ozachu, isto kastela Zackela, koji imade u okrugu Polanzu, u kojem je okrugu nekad gospodar Hrvoja podigao kastele Brodar i Zomzed, isto nekadašnjih zemalja i okruga Dragisa i Halap, kod naprijed spomenutog kastela Zackel, koji su u oskudici našljedstva našem Veličanstvu pripali, isto kastela Macho i njegovih pripadaja, od kojeg Machovski Banat nosi ime, isto zemlje i okruga, što je nekad pripadao Radislavu, sinu Chaste, koji je na isti način zapao našem kraljevskom Veličanstvu, isto sreza Byzwa, u kojem se inače kastel nahodio, isto kotareva i okruga Felsewabna i Alsowabna zvanih, isto okruga zvanog Radio, kod Abne, isto okruga, zvanog Neprizon isto okruga, zvanog Lygz, kod i pored istog okruga Neprizon, isto okruga, zvanog Rabas, isto okruga, zvanog Colubara, isto kastela, zvanog Belazena sa svijem pripadajem, za tijem okruga Ub, isto okruga zvanog Thalmlabe-meleke, isto kastela Nandoralba sa svijem pripadajem,

jedinstvenog Osata znamo da 1528. godine „nahija Osat pripada kadiluku Srebrenica“. To znači da je ova nahija i dalje ostala u sastavu Bosanskog sandžaka, a da je u sudsko-administrativnom pogledu izdvojena iz Višegradskog i pripojena Srebreničkom kadiluku u Zvorničkom sandžaku. [53]

Grad Srebrenica je predstavljao značajno središte cijele oblasti. U takvim okolnostima pored nje se razvijalo nekoliko značajnih srednjovjekovnih naselja. Nedaleko od nje nalazi se naselje Sase, nadomak Gradine, antičke Domavije, koju često spominju dubrovački izvori. Ponekad će se u njima voditi i međusobni sporovi Dubrovčana, što svjedoči da ih je tu bilo i stalno nastanjenih i zaposlenih. Za Sase historiografija vezuje i početak rudarske djelatnosti u našim krajevima.[54] Među značajnije centre za život, ali i rudarsku djelatnost, na ovom prostoru potvrđuje i značaj, ali i porijeklo naziva naselja Čagalj (njemački Zagel).[55] U Čagalju je sredinom XV stoljeća zidana katolička crkva, za čiju je izgradnju jedan Dubrovčanin ostavio izvjesnu svotu - *apresso luogo Strebnize in luogo Zagal che si compie chiesa de S. Nicola*. Ima još nekih mjesta na području Srebrenice o kojima je ostalo srednjovjekovnog spomena: Grabovica, Milošević, Prapratna, Boratove, *Jelasse, Jeligne, Pleoponiza, Poredusse, Cherenza*, Buzan. Grabovica postoji i danas blizu Drine, istočno od Šubina, *Cherenza* je nesumnjivo Hranča u neposrednom susjedstvu Pećišta.[56]

U srednjem Podrinju nalazilo se i Ljupskovo, poznato od početka XV stoljeća kao karavanska stanica i sjedište patarena sa njihovim „kućama“: „*domus christianorum, Ruxin patarino ad Glubschouo, Glubschouo ad patarenos, locus patarenorum in Glubschouo, ad Glubschouo ad patarenorum contratam*”. Položaj Ljupskova može se samo približno odrediti. Da je bilo u blizini Srebrenice, pokazuje jedan ugovor Vlaha iz 1413. godine, da će sprovesti karavan *ad viagium in Srebernizam* i da će robu odnijeti *ad Glubschouo ad domos Radoychi*. Po jednom drugom ugovoru sa Vlasima, saznajemo da je ono ležalo u oblasti Dragiše Dinjičića - *usque in Glubschouo in contrata Dragisini*. Ljupskovo je i pod Osmanskom vlašću (1501.) bilo mjesto iz kojeg su se u Dubrovnik izvozili olovo i gleta. Položaj Ljupskova možemo na posredan način približno odrediti; u jednoj tužbi protiv Dragiše Dinjičića, tužilac se žali i *supra Vladislauum Purti, Rodossauum Purti, Braichum, Chernich, Braichum Parabutich, omnes ex familia seu curialibus dicti Draghisse*, koji su ga oštetili u Ljupskovu. Danas u Osatu postoje sela ili zaseoci Purtići, Krnić i Parabučje. U njihovoj blizini moralo je ležati i Ljupskovo.[57]

---

isto kastela Calambaz (Golubac) sa svijem pripadajem, i drugih kastela, pokrajina, zemalja, općina, gradova i sela, koja je držao prosvijetli vladar Ljudevit, kralj Ugarske, naš najmiliji punac blažene uspomene, a i drugi u vrijeme kod ovog kraljevstva Ugarske.“ (Lj. Thalloczy, *Prilozi k objašnjenju – Brankovići*, str. 181-184)

53 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str.135-136.

54 Konstantin Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, prevod Đorđe Pejanović, Svjetlost, Sarajevo, 1951. **(dalje: Jireček***, Trgovački drumovi), str. 72.*

55 Naime, čaglina je prvi komadić rude, koje pri prvom pranju voda splavi u jarak kotar; njemački Zagel, Zägel. (M. Dinić, Za istoriju rudarstva, I, str. 33-34; Vladislav Skarić, Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji, Spomenik LXXIX, SKA, Sarajevo, 1935., str. 19)

56 *M. Dinić, Za istoriju rudarstva, I, str. 33-34.*

57 M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, **str. 34.**

Negdje u blizini Ljupskova nalazila se Likodra, također karavanska stanica, ali manje posjećivana. Vlasi ponosnici išli su jednom prilikom 1405. *usque in Lochodra (sic) aut in Glubschouo* za istu podvoznu cijenu. Već je Jireček konstatovao da se radi o „Likodra u srbijanskom delu Podrinja".[58] Međutim, da se bosansko Podrinje širilo i na drugu obalu Drine, pokazuje upravo primjer ovog mjesta koje jedan ugovor izričito stavlja u Bosnu („*in Bosnam ad locum vocatum Lichoder*").[59]

Pored navedenog dokaza, o širenju bosanskih utjecaja sa istočne strane rijeke Drine postoje brojni drugi pokazatelji. Tu prije svega mislimo na konstatovanu značajniju koncentraciju stećaka sa navedene strane Drine, koja ni po čemu ne zaostaje za koncentracijom na zapadnoj, bosanskoj strani. Tu je značajna jezička enklava ijekavice koja je u nauci predstavljena kao jezička osobenost zapadne Srbije. Naposljetku, tu su i pisani tragovi vezani za gradove Brodar i Susjed, kao i niz mjesta koja se spominju mirovnim ugovorom u Tati 1426. godine. Pored stećaka, pokazatelj značajnog vjerskog utjecaja Crkve bosanske na prekodrinskom području jeste i agitacija na njenom istrebljenju koja je zabilježena još u četvrtoj deceniji XV stoljeća.[60]

Od ostalih političkih središta treba spomenuti gradove: Šubin, koji je imao i svoj upravni kotar, zatim Klotijevac i Đurđevac u Osatu, kod kojih ta funkcija političkog centra nije bila dosegla neki viši nivo. Kasnofeudalni upravni distrikti (i osmanlijske nahije) na području ranofeudalne župe i kasnije oblasti Osata su: Srebrenica, Osat, Šubin i Ludmer.

Rudarstvo, a s njim povezano i zanatstvo sa trgovinom, bili su osnova na kojoj su se razvila brojna naselja varoškog tipa. Osim Srebrenice, to su: Petriča, Đurđevac, Žabukvica, Mrganovići kod Šubina, Turija i neka druga, čija lokacija još nije utvrđena.[61]

„Zemlja" Podrinje

U složenoj feudalnoj strukturi bosanske države sljedeća hijerarhijska ljestvica jeste „zemlja". U ranom srednjem vijeku Srebrenica i Osat su pripadali „zemlji" Usori, međutim, kasnijom feudalnom decentralizacijom ranija oblast Trebotić – Podrinje prerasta u „zemlju", pri čemu cijelo područje ostaje pod upravnom palicom usorskog vojvode. Upravo tu ulogu usorskog vojvode krajem XIV i početkom XV stljeća zauzimaju osobe čije porijeklo vežemo za Podrinje. Međutim, hronološka retrospektiva nas tjera da krenemo u analizu s početka XIV stoljeća. U navedenom periodu u političkom životu Podrinja je dominirao *župan Ivahn* „z bratijom". On je kao svjedok spomenut u dvije povelje bana Stjepana II, a u oba slučaja je zabilježena i njegova funkcija, odnosno titula (župan), ime, napomena da je predstavnik širega roda („z bratijom"), te oznaka da je „od Trebotić".[15] Upravo navedeni pokazatelji nam potvrđuju da je vrlo rano došlo do obrazovanja oblasti Trebotić koja je ovaj status imala, kao što smo konstatovali,

58 Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, knjiga II, prevod Jovan Radonić, Beograd, 1952. **(dalje: K. Jireček, *Istorija Srba II*), str. 278; Vidjeti napomenu broj 125.**

59 M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, **str. 35.**

60 J. Šidak, *Studije*, str. 287-290.

61 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 265.

već u prvim poveljama bosanskog bana Stjepana II. Ono što je vrlo teško razumjeti u navedenoj transformaciji, jeste da prvi čovjek navedene oblasti nosi titulu župana. Međutim, moramo konstatovati da individualizacija ove oblasti u posebnu zemlju dolazi upravo zbog vlastelinske moći porodice župana *Ivahna*[62], te da upravo zahvaljujući tome, ona pruzima dominaciju u cijelom Podrinju.

O pojačanoj ulozi Trebotića, odnosno vlastele iz navedene zemlje u tadašnjoj strukturi bosanskih zemalja, govori nam činjenica da već u drugom spominjanju ove oblasti, među petnaest svjedoka, dva su iz Trebotića, u povelji bosanskog bana Stjepana II izdatoj (poslije 1329.) knezu Grguru Stipaniću Hrvatiniću. Svjedoci su: pet Bošnjana, po dva iz Usore i Trebotića, te po jedan „*ot*“ Zagorja, Neretve, Rame, Duvna, Donjih krajeva i Soli. Svjedoci „*ot Trebotić*“ su: župan *Ivahn* s *bratiom*, te Goisav Obradović, također s *bratiom*.[63]

Već smo konstatovali da upravo u periodu vladavine Stjepana II imamo neosporne dokaze o Trebotiću kao dijelu Usore. Međutim, po broju svjedoka koje daje ovo područje, kao i kasnijim titulama koje su posjedovali „svjedoci od Trebotića“, mi s pravom možemo konstatovati da je Trebotić u jednom višem statusu nego što je to župa. Dakle, radi se o jednoj od bosanskih oblasti koje su pripadale Usori (Završju).[64]

Svoje tvrdnje temeljimo na činjenici da upravo na navedenom području egzistiraju i neke druge župe, od kojih se župa Osat u dubrovačkim izvorima spominje 1283. godine, a bez obzira na tako ranu individualizaciju, nema svjedoka iz ove župe u poveljama bosanskih vladara. S druge strane, u XV stoljeću mjesto i ulogu Trebotića potiskuje Podrinje. Navedene činjenice ukazuju da je zbog najznačajnije uloge velikaša iz Trebotića ova oblast dugi niz godina igrala vrlo značajnu ulogu u političkom životu srednjovjekovne Bosne.

Dokaz za navedenu činjenicu možemo naći ukoliko analiziramo poziciju *Ivahnovog* sina *Tvrtka Ivahnića.* U političkom životu on se javlja već 1333. godine u povelji bana Stjepana II od 15. februara iste godine, kada dolazi do ustupanju Stona s Ratom i okolnim otocima Dubrovačkoj republici. On je zabilježen među svjedocima (bez oznake titule) u društvu s usorskom i solskom vlastelom.[65]

Treba napomenuti da, vjerovatno pod utjecajem procesa koji su se događali na jugu, odnosno u „zemlji“ Bosni, do izraženije regionalizacije dolazi upravo na području jugoistočne Usore, odnosno na području Trebotića.[66]

---

62 P. Anđelić njegovu porodicu naziva velikaškim rodom Trebotića. Mišljenja smo da je oblast dobila naziv neovisno od navedenog roda jer se naziv područja sa korijenom riječi treb/ot/io/ može susresti diljem Usore i Bosne u tom periodu, pa i danas. (P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 247-249)

63 Ludwig Von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914. (dalje: L.Thalloczy, *Studien*), str. 14-15.

64 Franz Miklosich; *Monumenta Serbica*, *Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii*; Viennae, 1858. (dalje: Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*), str. 101-103; L. Thalloczy, *Studien*, 16-18; M. Vego, *Postanak*, str. 151-153; Miloš Blagojević, *Bosansko završje*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, XIV-1, Beograd, 1979., str. 134-138.

65 T. Smičiklas, *CD*, X, str. 77-81; Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 105-107; M. Vego*, Postanak*, str. 147-149.

66 Naziv Trebotić vjerovatno je nastao od slavenske riječi *TPЬ*□, što znači žrtva (žrtvovati). Kao opravdanje za navedeno mišljenje navodimo da u Usori imamo prostor Trebave na sjeveru (prostor između Modriče, Gradačca, Doboja i Gračanice), na granici prema “zemlji” Bosni razvila se nahija,

Dakle, od vremena kada se u poveljama bosanskih vladara pojavljuju svjedoci iz pojedinih zemalja, prisutni su i svjedoci od Trebotića. Međutim, Trebotić se ne pojavljuje tada prvi put u historijskim izvorima. Već smo konstatovali da krajem XIII stoljeća (odnosno poslije 1282. godine) imamo tri zabilježena slučaja trgovine robljem iz navedenog područja sa Dubrovnikom. Tako da, ustvari, prodaja roba *Smoletam de Trebotiche*, zabilježena 25. jula 1282. godine u spisima dubrovačke kancelarije, predstavlja i prvi spomen ove župe u srednjovjekovnim dokumentima.[67]

Napominjemo činjenicu da su akti u navednoj kancelariji u korespondenciji uglavnom navodili da su iz Bosne, a rijetko su se koristili regionalnim odrednicama. Za prostor sjeverne Bosne najčešće se u korespondenciji koristilo regionalno obilježje, tj. Usora (*Vsora*). Ove činjenice navodimo prvenstveno s ciljem da pokažemo da je navedeno područje vrlo rano postalo regionalni centar tj. oblast. Takvo stajalište potvrđuje i činjenica da je samo godinu dana kasnije, odnosno 26. jula 1283. godine, zabilježena trgovina sa *Tollisclauam de Trebotich*[68], a 20. februara 1300. godine došlo je do oslobađanja ropstva za *Alegretus de Trebotic*.[69]

Već smo konstatovali ulogu velikaša iz navedenog područja (Trebotića) u političkom životu srednjovjekovne Bosne. Dakle, *Tvrtko Ivahnić* zauzima u političkom životu Usore i Bosne ulogu koju je ranije imao njegov otac ***„župan Ivahn“***. Nama se nameće logičan zaključak da je do toga došlo poslije očeve smrti. Sin Tvrtko će biti vrlo prisutan u političkom životu, te će kasnije dostignuti položaj najprije tepčije, a nešto kasnije i usorskog vojvode, što se vidi iz njegovih naslova:

1353. Ivahn Ivanović
1354. Tepčić Ivahn
1357. Voevode Tvrtka i njegova brata župana Novaka
1366. – 1367. Voevoda Tvrtko i z bratiom
1374. Vojvoda Tvrtko i s bratjom

Trebalo bi zapaziti da u svim ovim poveljama nisu bili nominalno izdvojeni svjedoci „od Trebotića“, nego su svrstani među svjedoke od Usore. Za dostizanje pozicije vojvode od strane *Ivahnovog* sina Tvrtka, vjerovatno će od presudnog značaja biti lojalnost prema banu Tvrtku u vrijeme pobune u Usori na samom početku Tvrtkove vladavine.[70]

---

a vjerovatno i župa u ranijem periodu, Trebetin (prema Maglaju i Žepču), dok na jugu imamo oblast Trebotića. Isti korijen riječi je u terminima Trebević, Trebinje i sl. Vrlo interesantna pojava, koju bi trebalo nešto konkretnije obraditi sa geografsko-filološkog aspekta.

67 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije II*, str. 179.

68 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije II*, str. 279.

69 Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije IV*, str. 53.

70 Orbin nam govori o pobuni koju je predvodio Pavle Kulišić. (Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*,Beograd, 1968., str. 148-149) Prema Ančiću, jedini događaj s početka Tvrtkove vladavine koji bi se mogao smatrati pobunom bio je prelazak trojice Stjepanića-Hrvatinića pod vlast ugarsko-hrvatskog kralja, pri čemu bi pohod, poduzet u cilju vraćanja usorskih gradova, trebalo onda vezati uz ime Grgura Stjepanića, koji je posjede u Usori držao negdje od 1330. (Mladen Ančić, *Putanja klatna*, *Ugarskohrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Biblioteka, Djela - knjiga 9, Zadar – Mostar, 1997., str. 158; Nada Klaić smatra da je riječ o prvom sukobu između braće Tvrtka i Vukca. (N. Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, str. 217-222)

U zavjernici bana Tvrtka iz 1357. upisan je samo kao „vojvoda Tvrtko“, a u banovim poveljama iz 1366., 1367. i 1373. kao vojvoda među svjedocima „od Usore“.[71]

Ova činjenica najbolji je pokazatelj da je, bez obzira na vrlo značajnu ulogu navedene porodice, kao i njihove oblasti Trebotić u strukturi srednjovjekovne bosanske države, navedena oblast nominalno bila u sastavu Usore. Kao potvrdu tome, da je upravo navedeni vojvoda Tvrtko i dalje pripadao trebotićkoj vlasteli, imamo u činjenici da je njegov sin Vlatko Vojvodić Tvrtković u pojedinim poveljama svjedok od Trebotića, a u drugim slučajevima – svjedok od Usore.

Svakako da je u već navedenom periodu oblast *Trebotić,* kao sjedište vojvode cijele *usorske zemlje* postala i njeno političko središte, pa je zbog svog značaja ime ove oblasti potisnulo pojam Podrinja, ali ga je, istovremeno, apsorbovalo.[72] Takva pozicija će biti i u vrijeme njegovog sina i nasljednika na poziciji vojvode Vlatka (Vojvodića).

Vlatko Vojvodić se s titulom vojvode konstantno pojavljuje u političkom životu Bosne i Usore vjerovatno do svoje smrti oko 1400. godine. Ono što se da zapaziti jeste da je u pojedinim poveljama oslovljavan kao usorski, a u drugim kao trebotićki vojvoda. To se najbolje može vidjeti iz sljedećeg pregleda:[73]

1380. od Tribotić voevoda Vlatko Tvrtković
1390. Wlatcho voivoda de Usora
1392. od Tribotić voevoda Vlatko Tvrtković
1392. i vojvodom Vlatkom Usorskim
1394. palatinus Vlatko Tribotio
1399. s vojvodom Vlatkom Tvrtkovićem

Ali, odmah po nestanku porodice Ivahnić-Tvrtković, oko 1400. godine, funkciju *usorskog vojvode* preuzeo je Vukmir Zlatonosović, koji je držao *oblast* (*contrata*) od Zvornika do Srebrenice i na zapadu blizu Olova, dok je *župan Dragiša Dinjičić,* svjedok „od Podrinja“, imao posjede u okolini Srebrenice, u Osatu. Na taj način Podrinje je i dalje ostalo vezano za Usoru, dok je ime Trebotić nestalo iz izvora, jer ga je prekrio naziv Podrinje.[74]

Tako se kao svjedoci u povelji od 8. decembra 1400. godine, kada kralj Stjepan Ostoja daruje Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću grad Hlivno, spominju vojvoda Vukmir *s bratijom*, a od Podrinja Dragiša Dinjičić. U navedenoj povelji intitulacija kralja Stjepana se završava sa „... *Usori i Soli i Podrinju i k tomu*...“.[75]

Od tada kreće politički uspon porodice Zlatonosovića, koja će u narednom periodu davati usorske vojvode. Međutim, moramo napomenuti da već od 1366. godine dolazi do javljanja Podrinja u intitulacijama bosanskog bana Tvrtka, i to poslije rušenja pobune koju je predvodio njegov brat Vukac.[76] Vjerovatno, svoju zahvalnost vlasteli

71 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 248.

72 Jelena Mrgić, *Župe i naselja „zemlje“ Usore*, JIČ, br. 1-2., Beograd, 2000., str. 37. Autorica navedenu oblast svodi u rang župe, s čime se mi ne možemo složiti.

73 Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, Zagreb, 1898., str. 91-93; 95-98; Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, Zagreb, 1861 – 1891. (dalje: Š. Ljubić, *Listine*), IV, 280-282; Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 220-222; 235-237; P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 248.

74 J. Mrgić, *Usora*, str. 37.

75 Aleksandar Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava* (od XII do kraja XV veka), Beograd, 1926., str. 136-138.

76 M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, str. 148-150.

iz Podrinja Tvrtko iskazuje te iste godine na taj način što se oslovljava gospodinom ***„Bosni i Soli i Usor i Dolnim kraem i Podrinju i Humski gospodin“,*** te na taj način u svojoj vladarskoj tituli po prvi put spominje Podrinje.[77] To je, ujedno, najbolji dokaz da Podrinje i Trebotić čine jednu cjelinu – „oblast“, jer u političkom životu Usore još tri decenije će dominirati vlastela iz Trebotića. Međutim, upravo iz zahvalnosti za podršku Tvrtku u kriznim situacijama, Podrinje postaje jedna od bosanskih i usorskih zemalja i bit će prisutno u vladarskoj tituli konstantno u narednom periodu, a sve vrijeme vlastela iz Podrinja obnaša najznačajnije dužnosti u cijeloj Usori, kao i u Bosni.[78]

Na taj način, poslije smrti Vlatka Tvrtkovića (*Ivahnića*), na političkoj sceni Podrinja, ali i Usore, dominantnu ulogu imaju Zlatonosovići, koji su gospodarili posjedima koji su se prostirali u srednjem Podrinju. Oni su početkom XV stoljeća, zajedno s još dvije vlasteoske porodice, Dinjičićima i Stančićima, imali dominantnu ulogu u navedenom području. Prisutni su i u dinamičnim događanjima vezanim za Srebrenicu u XV stoljeću.[79] Vukašin Zlatonosović se u izvorima prvi put spominje 1399. godine. U povelji kralja Stjepana Ostoje, kojom se Dubrovčanima potvrđuju ranije povlastice, među svjedocima našlo se i ime Vukašina Zlatonosovića, tituliranog kao knez.[80]

Iste godine njegovo ime se javljalo u još jednoj Ostojinoj povelji izdatoj za Dubrovčane, kojom Dubrovčanima bosanski kralj potvrđuje zemlje i sela od Kurila do Stona. I ovoga puta, Vukašin Zlatonosović tituliran je kao knez.[81] Vukmir Zlatonosović se prvi put spominje 1400. godine u jednoj povelji kralja Stjepana Ostoje, kojom kralj Stjepan Ostoja vojvodi Hrvoju daruje župu Hlivno. Među brojnim svjedocima nalazi se i ime Vukmira Zlatonosovića, uz koje je upisana i titula vojvode.[82] Čini nam se da upravo ovaj podatak ukazuje na redoslijed dvojice braće. „Činjenica da je uz Vukmirovo ime navedena titula vojvode, a samo koji mjesec ranije uz Vukašinovo titula kneza čini se da sasvim jasno govori da je vojvoda Vukmir morao biti stariji.“ Vukašin se u izvorima javlja nešto ranije, ali je ta razlika neznatna (samo nekoliko mjeseci), no, uz njegovo ime stoji samo titula kneza i nju je nosio do Vukmirove smrti, kada preuzima vojvodsku čast i dostojanstvo.[83]

Poslije smrti vojvode Vukmira 1424. godine, usorskim vojvodom postao je njegov brat *Vukašin,* ali je on stradao 1430. godine u sukobu s kraljem Tvrtkom II (1422. – 1433.). U narednom periodu glavnu riječ u Podrinju, ali i u Usori, imat će Dinjičići i Stančići.[84]

---

77 Đ. Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, str. 83-84.

78 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 247-249.

79 Pavo Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća)*, Historijski zbornik, godina XXXIX (1), 1986. (dalje: P. Živković, *Zlatonosovići*), str. 148.

80 Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, 235-237.; P. Živković, *Zlatonosovići*, str. 150.

81 Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma,* I/1, Beograd – Sremski Karlovci, 1929.-1934., 420-423, 422. Vukašin se s tom titulom javlja u još jednoj Ostojinoj povelji od 5. februara 1399. godine, kojom Dubrovčanima potvrđuje povelju kralja Tvrtka I od 1378. godine. Stojanović, Povelje i pisma I/l, 426; P. Živković, *Zlatonosovići*, str. 150.

82 Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, 247-250; P. Živković, *Zlatonosovići*, str. 150.

83 P. Živković, *Zlatonosovići*, str. 150-151.

84 P. Anđelić, *O usorskim vojvodama*, str. 32-39; P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 249-251.

Ove promjene na mjestu usorskog vojvode jasno pokazuju da je područje Srebrenice i okoline pripadalo patronatu usorskog vojvode, te da je kao takvo ulazilo u sastav usorske (bosanske) zemlje Podrinje (karta br. 2).

Uspostavljanje osmanske vlasti

Srebrenica je, neposredno po dolasku pod osmansku vlast, dobila status nahije, a u veoma kratkom vremenu će postati i sjedište kadiluka.[85]

Srebrenička nahija nalazila se još od najranijeg vremena u osmanskoj ruci. Konačni pad u osmanske ruke grada Srebrenice dubrovački su izvori zabilježili 1. I 1462. godine. U najranijem sačuvanom defteru Zvorničkog sandžaka, u sumarnom popisnom defteru br. 171, dati su vrlo uopšteni podaci o Srebrenici i njenoj nahiji. Rudnik Srebrenica je još od prvog vremena spadao u carske hasove. Za Srebrenicu se kaže da ima solidnu tvrđavu čiji su dizdar i posadnici živjeli od plate /*ulufe*/.[86]

Pošto je Srebrenica bila najznačajniji centar u bosanskom, pa i cijelom Podrinju, nije slučajno da ovaj grad neposredno poslije njegovog potpadanja pod osmansku vlast (1460. ili 1461. godine) postaje sjedište kadiluka. Ovaj kadiluk je u to vrijeme bio u okviru Smederevskog sandžaka.[87] Poseban pečat u narednom periodu pripadnosti kadiluka Srebrenica dat će nastanak Zvorničkog sandžaka. Jednu deceniju poslije osmanlijskog osvajanja Bosne osniva se Zvornički sandžak, koji nije postojao prije 1477., kada se Zvornik s okolicom nalazio još u sastavu Smederevskog sandžaka. Najranija vijest o Zvorničkom sandžaku potječe s kraja maja ili početka juna 1483. godine, tako da navedenu godinu uzimamo kao godinu nastanka ovog sandžaka. Zvornik je svakako od samog osvajanja ovog parčeta bosanske zemlje bio sjedište kadiluka (oko 1460.), premda se u izvorima prvi put spominje 9. oktobra 1477. godine.

Nastanak kadiluka Srebrenica

Osmanska država, iako izrazito centralizovana, prvenstveno zbog veličine teritorije morala je vršiti određenu unutrašnju podjelu vlastitog teritorija. Tako se carstvo dijelilo na beglerbegluke (pašaluke, ejalete).[88] Osnovne jedinice lokalne uprave u Osmanskom carstvu bili su sandžaci. To su bile vojno-upravne teritorijalne jedinice, u kojima su se pod jednu zastavu mobilizirale spahije sa tog područja pod komandom sandžak-bega ili alaj-bega. Niže upravno-teritorijalne jedinice unutar sandžaka nazivaju

85 A. Handžić, Tuzla, str. 52-53.

86 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2005. (Filipović, n. dj.) str. 195-198.

87 A. Handžić, *Tuzla*, str. 52-53.

88 U početku do osvajanja Egipta (1517. godine) Carstvo se dijelilo na samo dva velika upravna područja koja su se zvala beglerbegluk, ejalet ili pašaluk, i to: Anadolski i Rumelijski (maloazijski i evropski). Poslije 1517. broj ejaleta se povećao na devet, a kasnije za vlade Sulejmana I Zakonodavca na četrdeset, od čega samo u evropskim dijelovima Carstva dvadeset šest. Među njima je jedan od najvećih i najprostranijih bio Bosanski ejalet ili pašaluk

se kadiluci. To su svojevrsni sudski okruzi. Predmet našega interesovanja je upravo kadiluk Srebrenica, koji je osnovan neposredno poslije potpadanja pod osmanlijsku vlast (1460. ili 1461. god.). Nešto više od dvije decenije bio je u sastavu Smederevskog sandžaka, a osnivanjem Zvorničkog sandžaka (najkasnije 1483. godine), kadiluk Srebrenica ulazi u njegov sastav.[89]

Prema popisu Smederevskog sandžaka iz 1476./7. godine, pripadale su mu nahije na bosanskoj strani: Srebrenica, Šubin, Kušlat, Budimir, i na desnoj strani Drine grad Soko sa okolinom. Međutim, nema spomena u izvorima da su tom kadiluku od njegovog osnutka pripadale i nahije na srbijanskoj strani: Krupanj, Bohorina, Rađevina, Jadar i Ptičar, kako se to pretpostavljalo. Ove nahije zasigurno su prisajedinjene Srebreničkom kadiluku, odnosno Zvorničkom sandžaku, svakako poslije najranijeg popisa Zvorničkog sandžaka (1519.), a prije 1516. godine, kada se ne spominju u okviru Smederevskog sandžaka. Dakle, u drugoj deceniji XVI stoljeća one su ušle u sastav kadiluka Srebrenica. Sve one, osim Jadra, spominju se, međutim, prilikom popisa Vlaha iz 1528. godine, odnosno popisa *mukata* tog sandžaka u trećem deceniju XVI stoljeća, dok se nahija Jadar spominje tek 1533. godine.[90]

Sudsku vlast u osmanskoj državi vršio je kadija. Mada je kadija u prvom redu bio organ pravosuđa, on je istovremeno, kada je u pitanju lokalna uprava, bio jedini organ opće nadležnosti. Kadija je općenito smatran čuvarom zakona i izvršiocem naredaba centralne vlasti. On je u tom smislu vršio nadzor nad radom i djelovanjem svih vojno-upravnih organa i drugih službenika na području svog kadiluka, te o tome izvještavao cara i vezira.[91]

Ovo je sasvim nova ustanova u dotadašnjem bosanskopravnom razvoju. Naime, bosansko srednjovjekovlje nema tako izraženu i odvojenu ulogu sudstva. Sa druge strane, kada je u pitanju teritorijalni obuhvat, možemo konstatovati da nahije nasljeđuju srednjovjekovne župe, dakle, tu je prisutan kontinuitet organizovanja, ali kada su u pitanju kadiluci, tu se ne može govoriti o kontinuitetu teritorijalno-upravnog organizovanja.

Međutim, jedan podatak nam ukazuje da je i tuzlansko područje pripadalo kadiluku Srebrenica. Naime, u opširnom popisu Smederevskog sandžaka iz 1476./7. godine, pri bližem određivanju „carskih“ Vlaha sela Drametina, kaže se da su oni nastanjeni *u blizini Drvene solane u kadiluku Srebrenici.*[92]

Srebreničkom kadiluku nisu nikada pripadale šabačka, kao ni dvije mačvanske nahije, jer je to područje od 1521. godine predstavljalo teritorij Šabačkog kadiluka. Također, tom kadiluku nije nikada pripadalo područje bivše Srebreničke banovine, jer je znatno prije pada te banovine bio osnovan Zvornički kadiluk pa je osvojenjem to područje bilo njemu pripojeno, a ne Srebreničkom kadiluku, kako se to obično mislilo.[93]

---

89 Komandanti osmanske vojske koji su osvajali Despotovinu zauzeli su krajem 1459. i početkom 1460. godine i Srebrenicu, Kušlat, Perin i Zvornik. (M. Dinić, *Za istoriju rudarstva*, I, str. 85-86)

90 A. Handžić, *Tuzla*, str. 52-53.; Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, iz 1519. i 1533. godine, Sarajevo, ANUBiH-SANU, 1986. (A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*).

91 Mustafa Imamović, *Historija države i prava*, Magistrat, Sarajevo, 2003., str. 121-122.

92 A. Handžić, *Tuzla*, str. 31-32.

93 A. Handžić, *Tuzla*, str. 53.

I na kraju imamo jednu iznimku, a to je da jedna nahija iz drugog sandžaka, tj. Bosanskog, uđe u sastav kadiluka Srebrenica u Zvorničkom sandžaku. Hazim Šabanoviću je dokazao da je srednjovjekovni Osat „mnogo širi i obuhvatao je dio srednjeg Podrinja ispod Srebrenice s obje strane Drine“. Kasnije, Osat na desnoj strani Drine, pripadao je Despotovini, a ovaj na lijevoj strani Zemlji Kovačevića. Stoga su i Osmanlije tu oblast podijelili u dvije nahije, tako da je Osat na desnoj strani Drine predstavljao nahiju Osat Brveničkog kadiluka u Smederevskom sandžaku, a Osat na lijevoj strani Drine istoimenu nahiju u Zemlji Kovačevića Višegradskog kadiluka u Bosanskom sandžaku. Kasnije je Brvenički kadiluk uključen u Zvornički sandžak, ali je njegova nahija Osat i dalje ostala u sastavu Smederevskog sandžaka i priključena je prvo Užičkom, a kasnije (prije 1572.) Valjevskom kadiluku. Samo su neka sela ovih nahija i u najranije vrijeme pripadala srebreničkom kadiluku. [94] Za bosanski dio nekada jedinstvenog Osata znamo da 1528. godine „nahija Osat pripada kadiluku Srebrenica“. To znači da je ova nahija i dalje ostala u sastavu Bosanskog sandžaka, a da je u sudsko-administrativnom pogledu izdvojena iz Višegradskog i pripojena Srebreničkom kadiluku u Zvorničkom sandžaku. [95]

Srebrenica – urbane prilike u XVI stoljeću

I u Srebrenici možemo primijetiti proces transformacije srednjovjekovnog grada sa izraženim orijentalnim utjecajima. Prvi potez u formiranju početnog jezgra „novog“ grada obično se sastojao u tome da se na teritoriji starog grada ili u bližoj okolini odabere zemljište koje pruža uvjete za novu izgradnju. To su, uglavnom, slobodne poljoprivredne površine kakvim su u značajnoj mjeri „bili išarani naši srednjovjekovni gradovi“, ne razlikujući se u tom pogledu od običnih sela. Tu dolazi sada do izražaja jedna specifična crta u zasnivanju gradova orijentalnog tipa. Oni nastaju svjesnim djelovanjem visokih državnih funkcionera, kojima se pridružuju zadužbine funkcionera centralne vlasti, pa čak i sultana. Tako za Srebrenicu možemo konstatovati da već sredinom XV stoljeća dobija „klasičnu shemu izgleda muslimanskog grada“. [96]

U vrijeme osmanske uprave, grad je nastavio ranije započet ekonomski razvoj. U najranijem sačuvanom defteru Zvorničkog sandžaka iz 1519. godine dati su vrlo uopšteni podaci o Srebrenici i njenoj nahiji. Srebrenica je imala i svoj grad Srebrnik, u koji su Osmanlije odmah stavili posadu i zvali ga *Srebrnica*.[97] Ova nahija je obuhvatala varoš, grad i bližu okolinu Srebrenice. Za Srebrenicu se kaže da je rudnik srebra, da ima uređenu tvrđavu, ima dizdara, ćehaju, hatiba i imama.[98] Rudnik Srebrenica spadao

94 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str. 135-136. Nahija Osat Smederevskog sandžaka spominje se prvi put 1475. g. kao jedna od tri nahije Brveničkig kadiluka (Brvenik, Rujna i Osat), a nahija Osat u zemlji Kovačevića i sandžaku Bosanskom spominje se već 1469., a zatim 1485. pa 1489. g. U ovoj nahiji nalazio se tada trg *Petrič* na Drini, ali se stari grad *Đurđevac* više ne spominje. Bosanski Osat je u sudsko-administrativnom pogledu spadao prvo kadiluku Pavli i Kovač, odnosno Višegradskom kadiluku (osim nekih sela koja su uvijek pripadala Srebreničkom kadiluku).

95 H. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, str.135-136.

96 N. Filipović, *n. dj*., str.48.

97 M. Dinić, *Srebrnik kraj Srebrnice*, str. 185-186.

98 A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, str. 24.

je u carski has. U nahiji Srebrenici u 11 naselja (varoš Srebrenica, Sase, Gornji Suhoj, Srednji Suhoj, Ljubović, Suha, Tošino, Milačevići, Bratovo, Gornje i Srednje Biječevo, Đinovina i Gostilj, te 2 naseljene mezre: Donji Kozlin i Gornji Kozlin ili Jakov) postojalo je 1533. godine ukupno 576 kuća poreskih obveznika sa 96 mudžereda,[99] od toga 81 muslimanska kuća sa 32 mudžereda (muslimani 16,2%).[100] Grad je pretežno rudarsko središte i sve je drugo podređeno toj osnovnoj ulozi Srebrenice kao rudnika srebra. Ali, zanatstvo i trgovinu preuzimaju muslimani, za koje se izričito kaže da se ne bave zemljoradnjom. Hrišćansko stanovništvo u prvom redu služi rudniku, bavi se ponekim gradskim zanatom, spominje se krznarski i mesarski zanat, i djelimično obrađuje zemlju. Da od stanovništva zavisi rad rudnika, vidi se po tome što, u odnosu na 1533. godinu, njegov ukupan broj nije mnogo opao.[101]

U defteru iz 1533. godine u Srebrenici je zabilježeno 36 muslimanskih kuća, 178 hrišćanskih kuća i 44 neoženjena i 44 filuridžijske kuće. U toku narednih 15 godina broj muslimanskog stanovništva Srebrenice se skoro utrostručio. Naime, u opširnom defterskom popisu iz 1548. godine imamo daleko više podataka i o Srebrenici i o selima nahije. U džematu koncentrisanom oko Srebreničke džamije nalazilo se 106 muslimanskih domaćinstava. Dodatnu urbanu notu su davala zanimanja ovih stanovnika, tako se među njima spominju zanatlije: kapari /*takveci*/, pucari, krojači, banjari, štavioci kože, obućari, kovači, sedlari, sabljari, mesari, pisari, šafari. Spominjanje šafara ukazuje da je i muslimansko stanovništvo bilo angažirano u rudniku i na poslovima za potrebe rudnika. Usljed tih svojih zanimanja, oni su privilegirana skupina u gradu. Za njih se kaže da se ne bave zemljoradnjom nego se, kao i muslimani u ostalim gradovima, bave zanatima i stoga ne daju pristojbu zavisnosti /*resm-i čift*/. Oni daju carskim hasovima taksu za prijestupe i globe, mlađarinu i baduhavu. Prihod od toga uključen je u stavku tržne takse Srebrenice. Oni stanovnici koji svoju djelatnost vežu za rudnik i rudarstvo, oslobođeni su divanskih nameta. Srebrenica se ubrzano razvija u muslimansko gradsko središte, istina, još uvijek sa brojčanom dominacijiom hrišćanskog stanovništva, ali sa povlašćenošću muslimanskog stanovništva.[102]

Stanje u Srebrenici nakon razdoblja od preko 50 godina daje opširni popisni defter iz 1604. godine. Skupina /*cemaat/* muslimana u Srebrenici sada broji 182 domaćinstva, prema 106 domaćinstava iz 1548. godine. Oni stanuju u mahali džamije. Ističu se brojni pisari, a od zanatlija sedlari, kovači, obućari, štavljači kože i krojači. Skupina /*cemaat*/ hrišćana, stare raje, iznosi 103 domaćinstva i jednu baštinu. Ona je raspoređena u 7 mahala, umjesto ranije 21 mahale, čija su imena potpuno nova, određena imenima lica koja im stoje na čelu. U skupini stare raje pada u oči veći broj došlaca, što bi moglo da

99 Kod zemljoradničke raje, prateći član je nazivan *mudžerred* (tur. *mucerret* - sam, inokosan), a označavao je obično odrasle, sposobne sinove domaćinstva. Oni prema spahiji nisu bili oslobođeni novčanih poreza (*ispendža, resm-i čift*). S druge strane, u upotrebi je i termin *tâbi`* (ar. pratilac), koji označava: odraslog, za rad sposobanog muškog člana, neoženjenog, pratećeg u domaćinstvu. Naziv *tâbi`* u popisima je redovito upotrebljavan kod vlaških domaćinstava (stočara), a obuhvatao je sinove, braću i druge bliže srodnike domaćinstva. Poreze je davao samo domaćin. (A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, str. 23)

100 Adem Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku*, *Studije o Bosni*, Istanbul, 1994., str. 54.

101 N. Filipović, *n. dj.,* str. 196-198.

102 N. Filipović, *n. dj*., str. 196-197.

ukazuje da se, s jedne strane, skupina hrišćana brojčano održavala došlacima sa sela, a, s druge strane, smanjivala se prihvatanjem islama od strane jednog dijela ranije zajednice. Tako je ukupan broj hrišćana u Srebrenici činio 151 domaćinstvo i 2 baštine. Time i u demografskom pogledu Srebrenica postaje grad s muslimanskom većinom, uostalom kao i u kasnijim stoljećima. U tvrđavi je postojala džamija sultana Bajazita II, kako to saznajemo uz pomoć deftera iz 1604. godine.

U navedenom popisu nije naznačen broj stanovnika Srebrenice, nego je zabilježen ukupan prihod od Srebrenice, 47.732 akče, osim džizje, koja se kao izdvojena pozicija označava sa 101 zlatnikom, što ukazuje na 101 hrišćansku kuću. Osnovnu stavku prihoda od Srebrenice činio je dohodak od proizvodnje srebra. Zabilježena je taksa na drveni ugalj koji su za rudnik Srebrenicu pripremali stanovnici nahija Srebrenica, Šubin i Kušlat.[103]

Izvori i literatura

1. Adem Handžić i dr., *Najstariji katastarski popisi bosanskog, zvorničkog i kliškog sandžaka, knjiga, I – V*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978.;
2. Adem Handžić, *O širenju islama u sjeveroistočnoj Bosni u XV i XVI vijeku, u Studije o Bosni*, Istanbul, 1994.;
3. Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, iz 1519 i 1533. godine, Sarajevo, ANUBiH-SANU, 1986.;
4. Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo,1975.;
5. Aleksandar Hoffer, *Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426*., GZM, V, 1893.;
6. Aleksandar Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava* (od XII do kraja XV veka), Beograd, 1926.;
7. Aleksander Hoffer, *Položaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426*., GZM, V, 1893.;
8. *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, Sarajevo, 1988.;
9. Desanka Kovačević – Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1978.;
10. Desanka Kovačević – Kojić, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Beograd, 2010.;
11. Desanka Kovačević-Kojić, *O domaćim* trgovcima u srednjovjekovnoj Srebrenici, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, SANU, Beograd, 1995.
12. Đuro Šurmin, *Hrvatski spomenici I*, Zagreb, 1898.;
13. Edin Mutapčić, *Ban Kulin – povodom 820. godina Povelje*, Ljudska prava, broj 1-4, godina 9., Sarajevo, 2008.;
14. Ferdo Šišić, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd – Zagreb, 1928.;
15. Franz Miklosich; *Monumenta Serbica*, Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii; Viennae, 1858.;

103 N. Filipović, *n. dj*., str. 194-202.

16. Gliša Elezović, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena*, Bratstvo, XXVI, Beograd, 1932.;
17. Grupa autora, *Historija naroda Jugoslavije*, knjiga I, Zagreb, 1953.;
18. Grupa autora, *Povijest Svijeta – od početka do danas*, Naprijed, Zagreb, 1977.;
19. Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Postanak i upravna podjela, Djelo, Naučno društvo NR BiH, Odjeljenje istorisko-filoloških nauka, knj. 14, Sarajevo, 1959.;
20. Jaroslav Šidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj" i bogumilstvu*, Zagreb, 1975.;
21. Jelena Mrgić, *Severna Bosna u srednjem veku – zemlja – istorija – narod, doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Odeljenje za istoriju, Beograd, 2006.;
22. Jelena Mrgić, *Donji Kraji – krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd, 2002.;
23. Jelena Mrgić, *Župe i naselja „zemlje" Usore*, JIČ, br. 1-2., Beograd, 2000.;
24. Jorjo Tadić, *Pisma i uputstva dubrovačke republike*, vol. I. (1359.—1366.), Beograd 1935., knjiga I;
25. Josip Lučić, *Spisi dubrovačke kancelarije*, Knjiga II- IV, Zagreb, 1984 – 1993.;
26. Jozsef Gelcich – Lajos Thalloczy, *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887.;
27. Konstantin Jireček, *Istorija Srba,* knjiga I i II, prev. Jovan Radonić, Beograd, 1952.;
28. Konstantin Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, prevod Đorđe Pejanović, Svjetlost, Sarajevo, 1951.;
29. Ludwig Von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914.;
30. Lj. Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma, I/1*, Beograd – Sremski Karlovci, 1929-1934.;
31. Lj. Thalloczy, *Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije, K historiji despotske porodice Brankovića*, GZM, V, 1893.
32. Marko Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo 1957.;
33. Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.;
34. Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968., str. 148-150.;
35. Mihajlo Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, knjiga I, SANU, Odjeljenje društvenih nauka, Beograd, 1955.;
36. Mihajlo J. Dinić, *Iz dubrovačkog arhiva*, knjiga III, SANU, Beograd, 1967.;
37. Mihajlo J. Dinić, *Srebrenik kraj Srebrenice*, Srpska kraljevska akademija, Glas, CLXI, Beograd, 1934.;
38. Miloš Blagojević, *Bosansko završje*, Zbornik Filozofskog fakult. u Beogradu, XIV-1, Beograd, 1979.
39. Mladen Ančić, *Putanja klatna*, Ugarskohrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Biblioteka, Djela - knjiga 9, Zadar – Mostar, 1997. ;
40. Musafa Imamović, *Historija države i prava*, Magistrat, Sarajevo, 2003.;
41. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1997.
42. Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb, 1994.;
43. Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj, 2005.;

44. Neşrî, *Tarihi*, *Kitâb-i Cihan – Nümâ*, II. Cilt, priredili: Faik Reşit Unat i prof. dr. Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1995.;

45. Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i društvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Volumen 16, Zagreb 1998.;

46. Pavao Anđelić, *Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija Bosanskog podrinja u srednjem vijeku*, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija XXX/XXXI (1975/76), Sarajevo, 1977.;

47. Pavo Živković, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovići i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća)*, Historijski zbornik, godina XXXIX (1), 1986.;

48. Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskog ili srpskog jezika*, tom II Zagreb, 1972.;

49. Sima Ćirković, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Beograd, 1964.;

50. Šefik Bešlagić, *Stećci – kataloško-topgrafski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1971.;

51. Šime Ljubić, *Listine o odnošajih između Južnoga Slavenstva i Mletačke Republike*, I-X, Zagreb, 1861. – 1891.;

52. Tade Smičiklas, *Diplomatički zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, svezak I-XVIII, Zagreb, 1904. – 1990.;

53. Tatomir Vukanović (Vladimir Ćorović), *Srebrenica u srednjem veku, Glasnik državnog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, Sarajevo, 1946.;

54. Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom IV, Beograd, 1971.;

55. Vladislav Skarić, *Popis bosanskih spahija iz 1123. (1711.) godine*, GZM, II sveska za historiju i etnografiju, XLII, Sarajevo, 1930.;

56. Vladislav Skarić, *Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji*, Spomenik LXXIX, SKA, Sarajevo, 1935.;

Prilozi

Karta br. 1. Teritorij spomenut Mirom u Tati prema mišljenju L. Thalloczya. [104]

104 Lj. Thalloczy, Prilozi k objašnjenju izvora bosanske historije, K historiji despotske porodice Brankovića, GZM, V, 1893., (dalje: Lj. Thalloczy, Prilozi k objašnjenju – Brankovići) str. 189.

Karta br. 2 Organizacija Podrinja u ranom srednjem vijeku prema P. Anđeliću[105]

105 P. Anđelić, *Trebotić-Podrinje*, str. 264.

Prof. dr. sc. Adib ĐOZIĆ

GRADSKE DŽAMIJE SREBRENICE

Sažetak

Džamije čine jedan od najbitnijih društveno-historijskih i kulturno-civilizacijskih sadržaja mnogostoljetne historije grada Srebrenice. Pored rudarstva i stećaka, jedan su od najdugovječnijih autohtonih identitetskih sadržaja njegovoga kulturno-historijskog naslijeđa. To potvrđuje i činjenica da su srebreničke džamije kao vjerski, kulturni i odgojno-obrazovni subjekti, zajedno s ostalim srebreničkim društveno-historijskim i kulturno-civilizacijskim subjektima, više od pet stotina godina neprekidno učestvovale u izgradnji multilateralnog identiteta društveno-historijske stvarnosti Srebrenice, prije svega njezine multireligijske, multietničke i multikulturne sadržajnosti. Prva džamija u Srebrenici je Tvrđavska džamija, izgrađena, ako ne u periodu od 1439. do 1444. godine, kada Osmanlije prvi put kontinuirano pet godina drže Srebrenicu u svojoj vlasti, onda sigurno 1462. godine, od kada je Srebrenica u stalnoj vlasti Osmanlija. Prva gradska džamija izgrađena je za vrijeme vladavine Bajazida II, u periodu od 1481. do 1512. godine. Ako je sagrađena posljednje godine njegove vladavine, „stara“ je, dakle, pola milenija.

Ključne riječi: gradske džamije Srebrenice, Srebrenica, bosansko Podrinje, Bosna i Hercegovina

Uvod

O Srebrenici, odnosno Domaviji u dosadašnjoj znanstvenoj literaturi, prije svega historijskoj i arheološkoj, napisano je dosta značajnih radova.[106] No, i pored mnoštva napisanih radova, postoji znanstvena ali i kulturna potreba još pisati, prije svega o kulturno-historijskom naslijeđu Srebrenice, i to najmanje iz dva razloga. Prvi je, svakako, preciznije eksplicirati ona znanstvena područja i teme koje nisu dovoljno i potpuno istražene, kao što su genealogije[107] srebreničkih familija, složeni procesi međureligijskih i međuetničkih odnosa, zatim proces prihvatanja islama i njegove

106 Bilo bi vrijedno pažnje napisati bibliografiju o dosad napisanim znanstvenim radovima o Srebrenici i njezinoj okolini.

107 “GENEAOLOGIJA (grč. genos - koljeno, rod + logos - govor), znanost o podrijetlu, razvitku i granama porodica i vrsta ljudi, životinja i biljaka.” (M. Bosanac, O. Mandić, S. Petković, *Rječnik sociologije i socijalne psihologije,* Informator, Zagreb, 1997. str. 191)

simbioze s bosanskim stilom življenja (arhitekturom, jezikom, običajima, tradicijom i dr.). Drugi razlog za ponovno, ali i novo istraživanje kulturno-historijskog naslijeđa Srebrenice, jeste otkloniti u dosad napisanim radovima, ondje gdje ih ima, prisutne stereotipe i predrasude, te ne mali broj kriptoiziranja objektivne društveno-historijske "slike" Srebrenice. Jedna od slabosti dosadašnje historiografije, ne samo o Srebrenici već o historiji bosanskohercegovačkog društva i države, bila je pod snažnim utjecajem vladajućih ideologija. Prije svega, tu mislimo na nacionalne velikodržavne ideologije iz bosanskoga susjedstva.[108] Spoznajama o srebreničkim džamijama upotpunit ćemo i objektivizirati znanstvenu istinu o Srebrenici. Ovim radom, upravo, mi i želimo ukazati na značaj srebreničkih džamija na ukupnu društveno-historijsku, kulturno-civilizacijsku i odgojno-obrazovnu sadržajnost Srebrenice. Neosporna je znanstvena istina da je osnovna karakteristika društveno-historijske sadržajnosti Srebrenice multilateralnost. Da bismo spoznali cjelinu srebreničke multilateralnosti, neophodno je spoznati ulogu i značaj te vrijeme trajanja svakog od njezinih konstitutivnih subidentiteta. Gradske džamije Srebrenice u složenom društveno-historijskom mozaiku Srebrenice čine jedan od najznačajnijih identitetskih sadržaja.

I. Multietnička i multireligijska sadržajnost Srebrenice

Kao što se u metodološko-znanstvenom smislu ne može spoznati cjelina društveno-historijskih procesa i tvorevina bez spoznaje nastanka, razvoja i značaja njezinih subidentiteta, isto je tako nemoguće razumjeti i shvatiti, te znanstveno objasniti nastanak, razvoj, značaj i ulogu pojedinih subidentiteta neke društvene pojave bez razumijevanja cjeline te društvene pojave i uloge koju je cjelina kao pojava *sui generis* imala na razvoj svojih subidentiteta. Srebrenica, i sve što pod tim pojmom podrazumijevamo u društveno-historijskom smislu, kao uostalom i cijelo bosansko Podrinje,[109] jeste u svojoj biti od prvih pisanih spominjanja do danas multireligijska,

108 Historiografija Srbije i historiografija Hrvatske, kada je u pitanju njihovo interpretiranje razvoja etničkih identiteta u Bosni i Hercegovini, posebno bošnjaštva, pružaju sasvim pogrešnu znanstvenu elaboraciju. S punim pravom Branko Horvat konstatira da "toj historiografiji ne treba puno vjerovati". Zašto? Zato jer se ona, kako tvrdi Branko Horvat, "zasniva manje na naučnim istraživanjima, a više na rodoljubivoj ignoranciji i da tu historiju i Jugoslavije i Balkana treba pisati nanovo". Ove tvrdnje B. Horvat iznosi na osnovu ličnog iskustva i iskustva svoje djece koje je zasnovano na učenju historije u Hrvatskoj, odnosno Srbiji. Evo tog iskustva. "Ja sam završio gimnaziju u Hrvatskoj i mene su moji nastavnici historije naučili da je Bosna hrvatska: tu je bilo nekakvog komešanja, u srednjem vijeku nije se baš sasvim jasno znalo ko kuda i gdje spada, ali u načelu Bosna je hrvatska! Moja djeca su završila gimnaziju u Beogradu, njihovi profesori su bili Srbi i oni su naučili da je Bosna bila srpska." (B. Horvat, *Nisu svi muslimani Bošnjaci niti su svi Bošnjaci Muslimani*, u: *Bosna i Bošnjaštvo*, Karantanija, Ljubljana, Sarajevo, 1990., str. 74.)

109 Kada se govori o Podrinju, neophodno je razlikovati bosansko od srbijanskog Podrinja, prije svega, zbog različitosti društveno-političkih uslova u kojima su se razvijali i kao teritorijalni i kao politički identiteti. Kod objektivnih i ozbiljnih znanstvenih istraživača ta je razlika neupitna. Tako, Mihajlo J. Dinić, istražujući razvoj rudarstva i nastanak pojedinih gradova i tvrđava piše: „ Zvornik kao tvrđava, zbog strateškog značaja položaja, morao je nastati dosta, rano barem u vreme kada se na Drini ustalila granica između Srbije i Bosne.(...) Zvornik je najsevernija tačka **bosanskog Podrinja** (istakao A. Đ.) gde nalazimo stalnu dubrovačku koloniju." Dinić razlikuje i „bosansko srednje Podrinje", kao dio bosanskog Podrinja. Govoreći o srednjovjekovnim bosanskim plemićkim porodicama, Dinić piše:

multikulturna i multietnička sadržajnost. Prije nego što ukažemo na ulogu i značaj srebreničkih džamija na razvoj srebreničke multilateralnosti, potrebno je iz znanstveno-metodoloških razloga istaći ključne momente društveno-historijskog razvoja Srebrenice. Područje Srebrenice,[110] zahvaljujući svom geopolitičkom položaju i prirodnim bogatstvima, prije svega rudama plemenitih metala, ljekovitim izvorima Crnog Gubera, bogatim šumskim prostranstvima, pašnjacima, mnoštvu divljači i obilnim vodotocima, bilo je nastanjeno ljudima još u vrijeme starijeg kamenog doba.[111] Jedno od najstarijih naselja, ne samo u Bosni i Hercegovini već i na Balkanskom poluotoku, jeste grad Srebrenica. Kao rezultat društveno-historijskog razvoja uslovljenog prije svega rudarstvom, Srebrenica je višestoljetno migraciono susretište. Autohtoni stanovnici Srebrenice susretali su se i miješali s doseljavanim imigrantima, prije svega Dubrovčanima, Sasima, Osmanlijama, Vlasima i drugim. Kako su doseljeni stanovnici po pravilu bili različitih etničkih i religijskih pripadnosti, to je neminovno poslije kulturnog i biološkog miješanja ispunjavalo prostor Srebrenice multietničnošću i multireligioznošću. Neupitna je historijska istina da su najstariji poznati stanovnici Bosne, a time i bosanskog Podrinja, bili pripadnici domaćih starosjedilačkih ilirskih plemena,[112] koja su prvobitno živjela međusobno izolovano, a kasnije, s porastom društvene podjele rada i ukupnog kvaliteta ljudskog življenja, povezivali su se u plemenske saveze. [113]

Usljed intenzivne eksploatacije rude srebra na prostoru današnjeg sela Sase, još u rimsko doba razvilo se gradsko naselje s trgom i gradskom vijećnicom,[114] pod nazivom Domavija.[115] I poslije propasti Rimskog carstva nije prekinut kontinuitet nastanjivanja Srebrenice i susretanja različitih religija, kultura i civilizacija na prostoru Srebrenice.

„*Stančići* su bili takođe jedna od znatnijih vlasteoskih porodica u **bosanskom srednjem Podrinju**." (istakao A. Đ.) (M. J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, Knjiga CCXL, Odelenje društvenih nauka, Knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd,1955., str. 36. i 43.)

110 Srebrenica je smještena u najjužnijem dijelu sjeveroistočne Bosne i sa današnjom općinom Bratunac, koja je osnovana 1957. godine, ispunjava prostor "lakta" Drine. Jedno je od najstarijih naselja u Bosni i Hercegovini i dugo je u povijesti bila privredni, administrativni i kulturni centar bosanskog Podrinja. Zauzima prostor od 527 km^2 i prema popisu stanovništva iz 1991. godine, imala je 36.666 stanovnika, nastanjenih u 81 nastanjenom mjestu, svrstanih u 19 mjesnih zajednica. Prema nacionalnoj pripadnosti Bošnjaka je bilo 27.527 ili 75,2%, Srba 8.315 ili 22,7%. Hrvata, Jugoslovena i ostalih bilo je ukupno 779 ili 2,1%. Gustina naseljenosti po km^2 iznosila je 69,9 stanovnika. U gradu Srebrenici živjelo je 5.740 stanovnika.

111 Opširnije u: Enver Imamović, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, ART-7, Sarajevo, 1998.

112 Opširnije u: Enver Imamović*, Korijeni Bosne i Bosanstva*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995; Vjekoslav Klaić, *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. godine, Svjetlost, Sarajevo, 1990; Nada Klaić, *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb, 1994; Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka.

113 Opširnije o procesima etničkog razvoja u Bosni i Hercegovini i susjednim državama na nivou objedinjavanja saveza plemena u narode u: Hakija Zoranić, *O etnogenezi Bošnjana - Bošnjaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2009.

114 V. Radimskay, *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi*, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga I, godina III, Sarajevo, 1891.

115 Srebrenica je današnji naziv dobila po rudnicima srebra i kovnicama srebrenog novca. Opširnije u: Marko Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1975; M. J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u Srbiji i Bosni*, I dio, SANU, 1955.

Razmatrajući "jedinstvo različja" srednjovjekovne etničke strukture stanovništva Srebrenice, Tatomir Vukanović ističe da su "prema iznetim istorijskim podacima, glavno žiteljstvo u Srebrenici bili Bosanci, Dubrovčani, Sasi, a bilo je delimično i Srbijanaca."[116] Ima mišljenja da su u religijskom smislu svi stanovnici Srebrenice početkom 15. stoljeća bili pripadnici Crkve bosanske. U Ljetopisu despota Stefana Lazarevića od Konstantina Filozofa kaže se za stanovnike Srebrenice da su "svi eresi bogumilske."[117] Da se to etničko "jedinstvo različja" zadržalo i u osmanskom periodu, nedvosmisleno svjedoči podatak koji navodi znameniti osmanski putopisac Evlija Čelebi. Prolazeći kroz Srebrenicu u drugoj polovini 17. stoljeća, Čelebi piše: "Stanovnici su Bošnjaci, a raja su im Srbi i Bugari. Svi su, međutim, prijatelji stranaca."[118] Srebrenica nije bila izolovan slučaj društveno-historijske multilateralnosti, naprotiv, ona je zbog svog urbanog razvitka bila karakterističan primjer cijelog bosanskog društva istočne Bosne. O nastanku i razvoju multireligioznosti i multietničnosti u istočnoj Bosni poznati etnolog J. Cvijić piše: "Ovo je oblast pravoslavnih i muslimana i prvi čine većinu stanovništva. Mahom su porijeklom iz sandžačkog Starog Vlaha, još više iz crnogorskih brda i crnogorske Hercegovine; oni su sišli Drinom u ovu oblast sve do Glasinca na Romaniji. Protivno njima, muslimani su u ogromnoj većini starinci (starosjedioci, o. p. A. Đ.) i oni daju karakter kitnjastim tursko-istočnjačkim varošima cele oblasti, naročito Foči, Višergadu, Pljevljima."[119]

Da je Srebrenica bila susretište različitih etničkih, religijskih i kulturnih identiteta, govori i podatak o dolasku franjevaca u Srebrenicu 1292. godine. Po nalogu Rimske crkve, s ciljem širenja katoličanstva među domaćim stanovništvom, franjevci u Srebrenici podižu samostan i Crkvu svete Marije. I crkva i samostan u Srebrenici se spominju 1378. i 1514. godine.[120] Nekoliko je razloga zašto franjevci dolaze u Srebrenicu, ali su dva najznačajnija. Prvi je, svakako, veliki privredni, demografski i kulturni značaj Srebrenice u to doba, ne samo za bosansko Podrinje već za cijelu Bosnu, ali i susjedne države. Drugi bitan razlog dolaska franjevaca u Srebrenicu jeste činjenica da je nedaleko od grada Srebrenice, u naselju Ljubskovu,[121] bilo sjedište *dida*, vjerskog poglavara pripadnika Crkve bosanske, autentične i autonomne duhovno-idejne sadržajnosti srednjovjekovne Bosne.[122] Svoju prisutnost među stanovništvom Srebrenice, pored Crkve bosanske i Katoličke crkve imala je i Pravoslavna crkva. Intenzivniji utjecaj Pravoslavne crkve u Bosni širio se iz Raške i Duklje tek nakon uspostave osmanske državne vlasti u Bosni 1463. godine.[123]

---

116 Tatomir Vukanović, *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik državnog muzeja u Sarajevu, nova serija, sveska I, 1946., str. 63.

117 Pogledati u: Vladimir Ćorović, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka, 1999., str. 182.

118 Evlija Čelebi, *Putopis*, Publishing, Sarajevo, 1996., str. 100.

119 Jovan Cvijić, *Balkansko poluostrvo i Jugoslovenske zemlje*, knjiga I, Zagreb, 1922., str. 88.

120 Dominicus Mandić, *Acta francistana*, tom I, Mostar, 1934., str. 10.

121 Ljubskovo se nalazi u "Župi Osat u blizini Purtića, Krnića i Parabučja." (Opširnije u: M. Vego, navedeno djelo, i M. Dinić, *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIČ, Beograd, 1937.

122 "Ima mišljenja da su pripadnici bosanske crkve bili pravoslavni. Ali to mišljenje neće biti potpuno tačno, jer imamo jasnih dokaza da ih je službena pravoslavna crkva osuđivala. (...) Jedan srpski zapis iz 1329. god.s pominje 'bezbožne i pogane babune u Bosni.'" (V. Ćorović, navedeno djelo, str. 182)

123 "Pravoslavlje nije imalo organizacionog uticaja, jer Raška nije od XII veka ulazila u političku zajednicu s Bosnom. I u Raškoj samoj je tek u XIII veku sv. Sava uzeo punu organizaciju crkvenog života, koja nije mogla obuhvatiti Bosnu kao tuđe političko područje." (V. Ćorović, navedeno djelo, str. 185)

Osmanska državna vlast dolaskom u Bosnu zatječe bosansko društvo sa razvijenom multireligijskom strukturom, jasno izdiferenciranom u tri religijska učenja, sa tri religijske institucionalne organizacije[124]: pripadnike učenja Crkve bosanske, u narodnoj tradiciji poznati kao "bogumili"[125], pripadnike katoličanstva i katoličke crkvene organizacije te pripadnike pravoslavlja institucionalno organizirane u Pravoslavnoj crkvi.[126]

Uspostavom osmanske državne vlasti na prostoru srednjovjekovne bosanske države nije došlo do nasilnog protjerivanja starosjedilačkog stanovništva niti oduzimanja njihovih privatnih zemljoposjeda. Za ovu tvrdnju postoje bezbrojni dokazi. Ovom prilikom navest ćemo mišljenje relevantnog istraživača bosanske prošlosti Ćire Truhelke. Truhelka piše: "Turci, osvajači Bosne, nisu bili onako divljački zatornici, kako nam ih crta školska povijest, oni nisu u osvojenim zemljama razarali domaćih institucija ni proganjali pojedina vlasteoska plemena, dapače, nemamo ni jednog dokaza da bi oni za osvajanja ikome narivavali islam."[127] Šta se značajno dogodilo u Bosni nakon uspostave osmanske državne vlasti umjesto vlasti srednjovjekovne bosanske države? Zasigurno, najznačajniji društveni proces bio je proces prihvatanja islama.[128] Bitne karaktersistike prihvatanja islama kao društveno-religijskog procesa bile su: postupnost (trajao je najmanje jedno stoljeće), nenasilnost,[129] izgradnja islamskih religijskih objekata

124 "U doturskom vremenu bilo je pristalica triju crkava: *katoličke, pravoslavne i bosanske crkve*."(A. Handžić, n.d., str. 81)

125 "U novije vrijeme izašao je sa svojim mišljenjem J. Šidak, koji tvrdi, da bosanska crkva nije imala neposrednije veze sa rimokatolicima ni sa pravoslavnima. Nije priznavala papin primat, ali nije ušla ni u sastav istočne crkve. 'Bila je to sasvim samostalna kršćanska crkva, koja je sebi pripisivala apostolsko porijeklo.'"(V. Ćorović, navedeno djelo, str. 183)

126 Neophodno je istaći da, kada je u pitanju historijski kontinuitet prisustva pravoslavlja u Srebrenici, u znanosti vladaju dosta oprečni stavovi, što upućuje na potrebu dodatnih istraživanja. Posebno je problematična i proizvoljna tvrdnja o Srebrenici kao sjedištu pravoslavne mitropolije za vrijeme vladavine Srebrenicom despota Stefana Lazarevića u prvoj polovini XV stoljeća. Zabuna nastaje jer se ne razlikuje i ne uvažava postojanje dvije Srebrenice, "jedna u Rudniku u Srbiji, a druga u Bosni." M. Dinić, A. Handžić i drugi autori smatraju da je svoj dvor (sjedište) despot Stefan Lazarević imao u rudničkoj (srbijanskoj) Srebrenici, a ne u bosanskoj. "Komparirajući gornje podatke sa podacima iz turskih popisnih deftera o Srebrenici iz 1533. i 1548. godine, morala bi se izraziti sumnja da li se zaista odnose na bosansku Srebrenicu ili na onu Srebrenicu u Rudniku. Jer ako je oko 1413. godine sagrađena pravoslavna crkva od kamena u Srebrenici, tj. svega dvije godine po dolasku pod despotovu vlast, onda bi trebalo da su je Turci zatekli i evidentirali. Nije vjerovatno da je samo pravoslavna crkva u prelaznom periodu nestala kada je ostala očuvana katolička, koja je znatno starija i koju evidentiraju svi turski popisi iz XVI vijeka, označavajući tačno njeno ime: Crkva sv. Marije."(A. Handžić, n.d., str. 101–102)

127 Ćiro Truhelka, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1915., str. 15.

128 Ističemo – *proces prihvatanja islama*, a ne *islamizacija*, što je to u dosadašnjoj znanstvenoj terminologiji bio preovlađujući termin. Zašto? Činimo to iz razloga da istaknemo dobrovoljnost prelaska na islam, a ne da se taj proces odvijao nasilno. Pojam islamizacija podsjeća na pojmove germanizacija, kroatizacija, srbizacija i sl., koji su uistinu provođeni nasilno.

129 "Čini se da je ovo često prelaženje na islam išlo od dobre volje a ne nasilu. Karakterističan je jedan slučaj iz 1565. godine. U Husrev-begovoj mahali, u neposrednoj blizini pravoslavnog kvarta Varoši, stanovali su čovjek i žena, po imenu Vuksan i Marina. Imali su dva sina, Duku i Stojana, i dvije kćeri, Jovanu i Ljiljanu. Pošto Vuksan umre i sinovi i kćeri pređu na islam i uzmu muslimanska imena Mustafa (Duka) i Husejn (Stojan), (Sidžil /protokol/ sarajevskog kadiluka od 973. (1565/6.), Aiša

(među kojima prednjače džamije), formiranje društvenog sloja islamski obrazovanih učenjaka koji su svojom djelatnošću utjecali na ukupni dinamizam bosanskog društva u osmanskom periodu, i mnogi drugi, ljudskim životom uvjetovani razlozi.[130] Nije rijedak slučaj u Bosni i Hercegovini da je cijela jedna familija u nekoliko generacija imala svoje članove kao islamski obrazovane uglednike.[131]

II. Gradske džamije Srebrenice – višestoljetni identitetski sadržaj Srebrenice

Prihvatanje islama na području Srebrenice, kao uostalom i u drugim krajevima Bosne i Hercegovine, nije značilo samo promjenu religijskih uvjerenja i religijskih obreda, već je istovremeno značilo i promjenu ukupne sadržajnosti društveno-kulturnoga života. Najznačajnija materijalna promjena bosanskih gradova sa prihvatanjem islama jeste izgradnja džamija. Džamija[132] je središte, ne samo religijskog već i ukupnog društvenog života mahale i kasabe kao lokalnih životnih prostora muslimana. Pored džamije su, po pravilu, u središtu kasabe trg, zanatske radnje, dućani, javna česma i ćuprija ako je grad (kasaba) na rijeci. U pisanim izvorima spominju se dvije godine, 1352.[133] i 1376[134], kao datumi prvog pisanog spominjanja Srebrenice. Smatramo da

(Jovana) i Fatima (Ljiljana). Majka ostaje i dalje hrišćanka. Da je islamizovanje išlo nasilu, sigurno bi i majka morala preći na islam. U istom izvoru ima još primjera gde je npr. jedan brat musliman a ostali hrišćani." (Vojislav Skarić, *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18 . vijeku,* u: V. Skarić, *Izabrana djela*, Knjiga II, V. Masleša, Sarajevo, 1985, str. 8)

130 Da je i ljubav između muškarca i žene, ponekad, bio razlog prihvata islama, potvrđuje, upravo, primjer iz Srebrenice. „1611. neki gvardijan Samostana sv. Marije u Srebrenici, budući da se ludo zaljubio u neku tursku djevojku, pošao je za njom u njezinu vjeru, jer je drugačije nije mogao imati za ženu." (B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, Syinopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003., str.45.)

131 Jedna od takvih familija jeste i familija Đozić iz Srebrenice. Neprekinutu imamsku tradiciju Đozića preko tri stotine godina pokazat ćemo na potomcima imama Muhameda Đozića, sina imama Husejna. Muhamedova loza (linija) preko hafiza Saliha do šejha Sejida i sina mu Ibrahima izgleda ovako: imam Husejn – imam Muhamed – imam Jusuf – imam hafiz Salih – imam hafiz Sejid – imam Teufik, brat Teufikov Hamed je mujezin – imam hadži šejh Sejid – učenik medrese Ibrahim. Dakle, činjenice pokazuju da je Ibrahim, sin šejh- Sejidov, osmo koljeno (generacija) neprekinute imamske loze familije Đozića iz Srebrenice.

132 O džamiji kao pojmu, njezinoj religijskoj, društvenoj, kulturnoj, odgojno-obrazovnoj i civilizacijskoj ulozi opširnije u: Nerkez Smailagić*, Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990., str. 137–154; Muhamed Emin Dizdar, *Džamija kao prvo i najstarije učilište*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX, str. 491–495; A. eš-Šarbasi, *Uloga džamije u širenju islamskog obrazovanja i kulture*, Takvim za 1985. godinu, str. 73–84; Nijaz Šukrić, *Mesdžid i džamija*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX, str. 469–476.

133 Juraj Kujundžić, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, god. XVII–XVIII, Sarajevo, 1968., str. 81.

134 Tatomir Vukanović, *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, nova serija, Društvene nauke, sveska I, 1946., str. 41. U ovom radu Vukanović se poziva na C. Jiričeka, I. Đelića i F. Miklošića i u fusnoti objašnjava: "U jednoj povelji kod I. Đelića, *Monumenta Ragusina V*, Zagrebiane, 1897., 377 spominje se, da je ona izdata *'sub castro Srebrenice'*. U slovenskom prevodu iste povelje kod F. Miklošića, *Monumenta serbica,* Viennae, 1858., 107, (...) taj grad je Srebrenik pokraj Srebrenice."

su u pravu oni autori koji iznose podatke o 1352. godini kao godini prvog spominjanja Srebrenice. Prvo spominjanje Srebrenice u pisanim izvorima vezano je za zlato, odnosno ime zlatara Dobre Bevenjutića. „Dobru Bevenjutića nalazimo 1346. u Kučlatu, na ušću Jadra u Drinjaču. On je po zanimanju bio zlatar i njegovo polje rada bila je duže vremena istočna Bosna. Sa njim u vezi izbija na vidjelo i Srebrenica: 16. avgusta 1352. izjavljuju dvojica dubrovačkih knjigonoša da su na zahtev Gruba Mančetića predali pismo Bevenjutiću u Srebrenici – *in Sebernica*,- uručeno 2. avgusta. Sam Bevenjutić tražio je godinu dana kasnije da se pozove iz Srebrenice na sud Žive Prvoslavić, koga su knjigonoše tamo našle trećeg avgusta 1353.“[135] Ista je situacija i s pisanim izvorima o tome kada Srebrenica prvi put dolazi u dodir / susret s islamskom kulturom i civilizacijom, što je izuzetno značajno za praćenje nastanka islamskih vjerskih objekata. Ono što je poznato, ali i bitno za našu temu istraživanja, jeste da je Srebrenica, prije svega, zbog svog prirodnog bogatstva i privredne razvijenosti, u prvoj polovini 15. stoljeća bila poprište sukoba bosanske države i susjednih država. “Počevši od 1403. godine Srebrenica je sa svojim bogatim rudokopima bila jabuka razdora oko koje su se svađale sve susjedne države. U toku 52 godine Srebrenica je najmanje trinaest puta mijenjala svoje gospodare, dok nije u drugoj polovici XV vijeka konačno postala turska. Posve je razumljivo da je sve te promjene vlasti pratilo rušenje i razaranje, a iza razaranja – novo izgrađivanje.”[136] Spoznaja iz naprijed navedenoga navoda pomaže nam da shvatimo zašto na području Srebrenice, osim stećaka,[137] ima vrlo malo ostataka građevina i grobalja iz predosmanskog perioda.

Osmanlije[138] su Srebrenicu definitivno zauzeli u prvoj polovini 1462. godine.[139] Znamo ovaj podatak na osnovu izvora o Srebreničkom kadiluku[140] koji se spominje 1462. godine. Iste su godine Osmanlije u Srebrenici postavili svoje povjerenike za rudarske poslove. Osmanlije su bili muslimani i njihova država bila je zasnovana na načelima islama, što je dovoljan razlog da se upravo 1462. godina može uzeti kao godina izgradnje prve džamije u Srebrenici**.** Dakle, **prva džamija u gradu Srebrenici jeste Tvrđavska džamija i izgrađena je 1462.** godine.[141] Prva srebrenička džamija

135 M. J. Dinić, navedeno djelo, str. 48.

136 D. Sergejevski*, Ludmer*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska IV, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1952, str. 74.

137 Na prostoru općine Srebrenica “na 43 lokaliteta ima 815 stećaka (31 s ukrasima i 3 s natpisima) kod zaseoka Grebena selo Urisići, ima 70. Blizu sela Sućeska 52 stećka.” (*Blago na putevima Jugoslavije,* BIGZ, Beograd, 1983, str. 322)

138 Osmanlije se vrlo često, posebno u srpskoj historiografiji, i nazivaju Turcima. To nije znanstveno prihvatljivo, ne samo terminološki već i suštinski. Sve do 1923. godine postojala je Osmanska država (*Osmanli devleti*), a ne Turska država. Ova terminološka neadekvatna zamjena Osmanlija Turcima pruža krivu sliku historije i ima višestruke negativne posljedice. Na ovaj se način želi ovovremena društveno-politička stvarnost preslikati na prošlost, ne samo na političkom i etničkom nivou, već i na svim drugim segmentima stvarnosti, što ni u kom slučaju nije tačno, a i znanstveno je nekorektno.

139 “Sigurno je da se Srebrenica u dubrovačkim izvorima stalno spominje u turskoj vlasti od 1. aprila 1462. godine.” (A. Handžić, n.d., str. 28)

140 Pored Srebrenice, Srebrenički kadiluk sačinjavale su sljedeće nahije: Šubin, Kušlat i Zvornik na lijevoj, te Sokol, Rađevina, Bohorina, Krupanj, Jadar i Ptičar na desnoj obali Drine. (Opširnije u: Hazim Šabanović, *Bosanski Pašaluk,* Sarajevo, 1959., str. 168–169)

141 Opredijelili smo se za 1462. godinu kao godinu podizanja prve srebreničke džamije, jer je smatramo sigurnijim datumom od, recimo 1439. ili, pak, 1444,. kada je Srebrenica pet godina u kontinuitetu,

nije morala biti izgrađena od tvrdog materijala, jer je praksa i prvih muslimana, još za vrijeme Muhameda, a. s., bila da im kao džamije / mesdžidi mogu služiti i drugi objekti, izgrađeni od raznovrsnog dostupnog materijala. U Srebrenici je to skoro sigurno bilo drvo. Jedini uslov je da prostor bude čist.[142] Ta prva srebrenička džamija morala je biti podignuta u tvrđavi jer je tu bila smještena vojna posada. Neumoljiv dokaz o postojanju Tvrđavske džamije u Srebrenici jesu dva prva popisa Zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine. U navedenim popisima piše: "Mjesto Srebrenica, rudnik je srebra; tvrđava joj je uređena; čuvana je uz plaću; ima dizdara, ćehaju, hatiba i imama."[143] Sljedeći važan historijski izvor o postojanju Tvrđavske džamije u Srebrenici jeste postojanje, između ostalih vakufa u Srebrenici, i vakufa Tvrđavske džamije.[144] Ovaj historijski izvor nam kazuje da je Tvrđavska džamija u Srebrenici postojala duži period i da je bila izgrađena od tvrdog materijala, jer u protivnom ne bi imala svoj vlastiti vakuf.

Ovoj tvrdnji ide u prilog i činjenica da se proces prihvatanja islama u Srebrenici odvijao sporo.[145] Razlog je, svakako, bio u tome što je u Srebrenici prije dolaska Osmanlija više od 150 godina djelovala franjevačka katolička crkva, te viševjekovno prisustvo Dubrovčana i Sasa koji su, također, bili katoličke vjere. Prva gradska džamija izgrađena je sigurno nakon Tvrđavske džamije i prije nego što je Srebrenica dobila status kasabe, jer je i postojanje gradske džamije bio jedan od uslova da neko naselje dobije status kasabe. O vremenu izgradnje prve gradske džamije u Srebrenici vrlo precizne podatke iznosi Adem Handžić na osnovu izvornih osmanskih deftera. "Srebrenica je nešto prije 1533. godine dobila status kasabe. U popisu iz te godine tretirana je kao kasaba premda je imala malen muslimanski džemat, svega 36 kuća poreskih obveznika. Mnogo više je ona predstavljala kompaktnu kršćansku varoš sa 25 mahala i spominjanom Crkvom sv. Marije. Ipak, ispunjavala je osnovne uslove da se može nazvati kasabom. Bila je dotle podignuta džamija, a trg je još postojao od ranije. U tome izvoru se kaže: *Nefs-i Srebrenica održava se pazarni dan, tvrđava joj je uređena, čuvaju je timarlije.* Muslimansko stanovništvo nije plaćalo *tzv. resm-i čift,* što je također dokaz da je mjesto bilo proglašeno kasabom. Da je u Srebrenici prije te godine bila podignuta džamija, dokaz je što se među stanovništvom navode džamijski službenici. A da se ne radi o ranije navedenoj Tvrđavskoj džamiji nego o novoj džamiji u gradskom naselju, jasno

od 1439. do 1444. Godine, bila u posjedu osmanske vlasti. Zasigurno je u tvrđavi i tada bila džamija zbog brojnog prisustva vojne posade i islamskog karaktera Osmanske države. Najvjerovatnije to je bio montažni objekt izgrađen od drveta ili, pak, veći šator. Ovo pitanje ipak treba nastaviti dalje istraživati.

142 "Kur'anska objavljena vjera, u principu, je svetište učinila suvišnim. Svako mjesto bilo je po sebi i za sebe pred Bogom jednako, a obredno iskazivana smjernost pred Bogom mogla se obaviti svagdje; odatle i Muhamedov iskaz da je cijelu zemlju dobio kao *mesdžid*." (N. Smailagić, n.d., str. 138)

143 Pogledati u: *Dva prva popisa zvorničkog sandžaka iz 1519. i 1533. godine*, Građa, knjiga XXVI, Odjeljenje društvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo, 1986., urednik Milorad Ekmečić.

144 Opširnije pogledati u: R. Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne, br. 3, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2012.

145 U popisu iz 1533. godine Srebrenica je "imala malen muslimanski džemat, svega 36 kuća poreskih obveznika." (A. Handžić, str. 149) "Mnogo više je ona predstavljala kompaktnu kršćansku varoš sa 25 mahala i Crkvom sv. Marije." (H. Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Islamska misao, broj 123, mart 1998., Sarajevo, 182) Dakle, za 71 godinu osmanske vladavine Srebrenicom svega je 36 porodica prihvatilo islam. Ovo je još jedan u nizu dokaza da islam Osmanlije nisu nametale silom.

je iz toga što istovremeno imamo i druga imena vjerskih službenika. U tvrđavi se te godine navode timarlije: imam i hatib Mevlana Abdi, kao i Velija mujezin, dok se u gradskom naselju istodobno spominju: hatib Mevlana Šemsudin i mujezin Ahmed."[146] Iz naprijed iznesenih podataka ne možemo spoznati koje je godine tačno izgrađena prva gradska džamija u Srebrenici niti možemo saznati na kom se lokalitetu nalazila i ko joj je bio osnivač. Određenije vrijeme izgradnje prve gradske srebreničke džamije nalazimo u Putopisu Evlije Čelebija. Čelebi 1660. godine o džamijama u Srebrenici piše: "Glavna je Bajezid Velijina džamija. To je jednostavna bogomolja u starom stilu s jednim minaretom, a pokrivena ćeramitom."[147] Dakle, **prva gradska džamija u Srebrenici bila je carska džamija, izgrađena prije 1512. godine** jer je izgrađena za vrijeme vladavine Osmanskim carstvom Bajezida II, Bajezida Velije (1481–1512), kako ga naziva Evlija Čelebi. Prva srebrenička gradska džamija nije uspjela "preživjeti" sve nemire i ratna razaranja Srebrenice tokom proteklih stoljeća. Nije sačuvana ni njezina slika, a ne zna se tačno ni lokacija gdje je bila izgrađena. Adem Handžić pretpostavlja da je lokacija prve gradske srebreničke džamije "najvjerovatnije (...) tu gdje je danas Čaršijska džamija."[148] Na osnovu svih do sada poznatih historijskih činjenica, ali i poznavanja pravila nastanka i organiziranja osmanskih gradskih naselja[149] u Bosni, može se pretpostaviti da je prva gradska džamija izgrađena na lokaciji današnje Đozića džamije u mahali Crvena rijeka. Nekoliko vrlo bitnih činjenica upućuje na ovakav zaključak. Prva činjenica koja upućuje na ovakav zaključak jeste da Čaršijska džamija u Srebrenici nije imala minbere[150] što nije slučaj ni s jednom carskom džamijom u Bosni i Hercegovini. Poznato je da je **Čaršijsku džamiju izgradio, ili pak obnovio, hadži Selman-aga Selmanagić 1836.** godine. Da je obnavljao carsku džamiju, koja je morala imati minberu, on bi je obnovio u izvornom obliku, a ne bi je gradio bez minbere, kao što je učinio. Džamija hadži Selman-age Selmanagića ili Čaršijska, kako se uobičajeno nazivala, izgrađena 1836. godine, bila je sa drvenom munarom skromnih dimenzija, kao i ostale srebreničke džamije. Zbog dotrajalosti porušena je 1988. godine i na istoj lokaciji sagrađena je nova džamija koju je 1995. godine porušila Vojska Republike Srpske. Džamija je ponovo izgrađena u izmijenjenom obliku, s visokom munarom s tri šerefeta, i svečano je otvorena 16. jula 2011. godine. Druga činjenica koja ukazuje da je lokacija prve gradske srebreničke džamije lokacija današnje Đozića džamije u Crvenoj rijeci, jeste da je najvjerovatnije tu nastala prva muslimanska mahala u Srebrenici. Prve muslimanske mahale kao po pravilu nastajale su ispod tvrđava i u njihovoj neposrednoj blizini. Na mjestu današnje Bijele džamije, koja je također ispod tvrđave i blizu nje, bila je dubrovačka Crkva sv. Nikole. Oko crkve se nije mogla razviti muslimanska mahala. Franjevački samostan i druga franjevačka crkva, Crkva sv. Marije na lokalitetu Klisa

146 Adem Handžić, *Tuzla i njezina okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975., str. 149–150.

147 Evlija Čelebi, *Putopis*, prijevod, uvod i komentar: Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967., str. 99.

148 A. Handžić, n.d., str. 150–151.

149 Džamije su po pravilu pravljene u naseljenim dijelovima grada, mahalama, a ne na trgovima. Kako smo već spoznali, u Srebrenici je još prije njezina zauzimanja od strane Osmanlija postojao trg, te je nastavio i dalje postojati. Trg je jedino mogao postojati na prostoru gdje je danas Čaršijska džamija i niže niz rijeku. Širenjem čaršije, a ona se jedino mogla širiti niz rijeku, stvorile su se pretpostavke za izgradnju nove džamije, koja je izgrađena na lokaciji današnje Čaršijske džamije.

150 "Čaršijska džamija je ustvari mesdžid, bez minbere, u kome se obavljalo pet dnevnih namaza, dok su se džuma i bajrami klanjali u Bijeloj džamiji." (H. Suljkić, n.d., str. 187)

bili su blizu i ispod srebreničke tvrđave s njezine zapadne strane, tako da se ni tu nije mogla razviti prva muslimanska mahala u Srebrenici. Prva muslimanska mahala nije se mogla razviti ni na već postojećem gradskom trgu, koji je jedino mogao biti lociran izvan objekata za stanovanje, tj. ispod dubrovačke Crkve sv. Nikole, a to je prostor ušća Crvene i Bijele rijeke, gdje je danas Čaršijska džamija.

Popis stanovništva iz 1533. godine nedvosmisleno pokazuje da se kršćansko stanovništvo zadržalo u Srebrenici sa svoje dvije crkve[151] i samostanom.[152] Mnogo kontroverzi i nejasnoća izazivaju historijski izvori kada je u pitanju pravoslavna crkva,[153] odnosno vrijeme njezine izgradnje. Posebno je karakterističan primjer pravoslavne crkve u Sasama.[154]

151 To su: franjevačka Crkva sv. Marije sa samostanom na lokalitetu Klisa i dubrovačka Crkva sv. Nikole na lokalitetu današnje Bijele džamije.

152 "Srebrenički samostan kroz XVI i XVII stoljeće dijelio sudbinu s gradom koji se gasio. Posljednji udarac dao mu je Bečki rat: samostan je 1686. godine razoren i definitivno napušten, nakon što je ionako već prije toga samo životario. (...) još jedan slučaj učinio je ovaj samostan važnim. Prilikom osvajanja Bosne sultan Mehmed Fatih posjetio je srebrenički samostan i tada mu poklonio 'srebreni lakat', očito neki relikvijar porijeklom iz Dalmacije." (J. Kujundžić, n.d., str. 83–84) Važno je napomenuti da samostan i katoličke crkve u Srebrenici nisu zapalili osmanski vojnici niti domaće muslimansko stanovništvo već naprotiv, „1686. izgorio je skupa sa samim gradom, u požaru koji su prouzročili carski vojnici, Samostan sv. Marije u Srebrenici. Prema ovom samostanu čitava se provincija, kad se odijelila od Hrvatske, počela zvati 'Srebrenom'. Svi su redovnici te obitelji pobjegli preko Save, ako izuzmemo njihova gvardijana." (B. Benić, *Ljetopis sutješkog samostana*, Syinopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003., str.110.)

153 U dosadašnjoj znanosti ima različitih mišljenja o pravoslavnim crkvama u Srebrenici u prvoj polovini 15. soljeća, npr., J. Radonić u radu *Dubrovačka akta i povelje* I, Beograd, 1934, str. 83–84, spominje episkopa Bazilija (*Io Basilio, per la Dio gracia vescovo Bassinense*.). Jiriček ga naziva *bosanski episkop Vasilije*, pristalica Istočne crkve. M. Filipović i još neki autori uzimaju ovaj podatak kao dovoiljan dokaz o postojanju pravoslavne episkopije u ovom dijelu Bosne. Adem Handžić i mnogo drugih autora smatraju da je ovo nepouzdan podatak u odnosu na druge mnogo eksplicitnije historijske izvore kakvi su, npr., osmanski popisni defteri. A. Handžić, smatra da je "stanovništvo u cijeloj ovoj oblasti bilo pretežno katoličko. Takav zaključak proizilazi i iz činjenice što u toj oblasti u doturskom vremenu nije bilo zabilježeno drugih crkava osim katoličkih. (...) U Srebrenici i u bližoj okolini postojale su nekada tri katoličke crkve i to: u samoj Srebrenici i Crnči (kod današnjeg sela Mihaljevića) po jedan franjevački samostan sa crkvama posvećenim Sv. Mariji, te crkve Sv. Nikole u selu Čaglju (kod Srebrenice) koja je zidana sredinom XV vijeka." (A. Handžić, n.d., str. 87). Handžić dalje tvrdi, pozivajući se na osmanske popisne deftere, da Osmanlije u Srebrenici i okolini "u najranijim popisima nisu evidentirali pravoslavnih kulturnih ustanova, jer je i vrijeme trajanja despotove vlasti bilo relativno, ipak, kratko. Kada je u pitanju historijski izvor o bosanskom episkopu Baziliju (*Basilio*), A. Handžić s pravom smatra da "se iz samog ovog spomena pouzdano ne zna kojem je obredu Bazilije pripadao" (A. Handžić, n.d., str. 95). I Juraj Kujundžić u radu *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici* ne spominje pravoslavnu crkvu, već tvrdi da su se "u gradu sačuvale dvije crkve: jedna gotovo u cjelovitom stanju, danas 'Bijela džamija', dok se od druge vide samo ostaci temelja. To su ruševine na mjestu zvanom Klisa" (J. Kujundžić, n.d., str. 82). Kujundžić precizira 1387. godinu kao godinu od kada imamo "prvu vijest o postojanju franjevačke crkve u Srebrenici." Dakle, franjevačke crkve i samostan porušeni su za vrijeme Bečkog rata, što znači da su u kontinuitetu postojali oko tri stotine godina. Današnja pravoslavna crkva u Srebrenici izgrađena je 1903. godine, a pravoslavna crkva u gradskom groblju izgrađena je 1971. godine. U znanstvenoj literaturi nema podataka da su na tim mjestima u prošlosti postojale pravoslavne crkve.

154 Polemizirajući sa stavovima prote Milana Karanovića, Adem Handžić, neosporni znanstveni autoritet kada je u pitanju historija sjeveroistočne Bosne u XV i XVI stoljeću, iznosi vrlo zanimljive

Prva muslimanska mahala od 36 kuća kako se navodi u popisu iz 1533. godine najvjerovatnije je nastala uz desnu obalu Crvene rijeke. Mahala Crvena rijeka je jedna od najstarijih mahala (kvartova) u gradu Srebrenici. Ime je dobila po rječici uz koju je smještena sa njezine desne obale. Boja rijeke izgleda crvena, a ustvari je to boja korita rijeke (zemlje i kamenja) koju dobiva oksidacijom željeza i arsena kojeg u izvorima gubera ima mnogo.

Na lokalitetu Crvene rijeke ne bilježi se ni u jednom dosad poznatom historijskom izvoru postojanje kršćanskih vjerskih objekata. **Đozića džamija ili Džamija Crvena rijeka**, kako se najčešće nazivala u posljednje vrijeme, imala je minberu i u njoj su se klanjali i džuma i bajram-namazi. Jedan od dokaza da je lokacija prve gradske džamije u Srebrenici upravo mahala Crvena rijeka jeste i činjenica da se u popisu vakufa u Srebrenici spominje Vakuf džamije Crvena rijeka ili Šarene džamije. Dakle, ta je džamije bila posebno ukrašena bojama, što ukazuje na njezinu posebnost u odnosu na druge srebreničke džamije. Kako smo iz historijskih izvora već spoznali da je Srebrenica u svojoj višestoljetnoj historiji često paljena i razarana, njezinu sudbinu dijelile su i njezine džamije. **Nakon paljevine i rušenja carske Bajezid Velijine džamije, odnosno prve srebreničke gradske džamije, na njezinom mjestu džematlije su izgradile manju novu džamiju**. To se dogodilo poslije Bečkog rata. Tada je na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole izgrađena džamija. Dakle, izgrađene su dvije manje džamije umjesto Carske džamije, koja je vjerovatno bila većih dimenzija. Razlozi su sigurno bili ekonomske prirode, zbog osiromašenja stanovništva, ali i zbog vjerske potrebe džematlija da svaka mahala ima i svoju džamiju. Mahala oko Bijele džamije zove se Skender-mahala. Vrlo je vjerovatno da je neki Skender bio vakif prilikom izgradnje džamije na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole pa je po njemu i cijela mahala dobila ime. Kako je mahala Crvena rijeka najstarija srebrenička mahala, sa dugom tradicijom imena zbog znamenitosti i karakterističnosti boje Crvene rijeke, u njoj je samo džamija dobila ime po svojim vakifima. Posljednju obnovu džamije, kakva je bila prije rušenja 1995. godine, sa drvenom munarom, skromnih dimenzija 6x8x5, izgradila je familija Đozić. Potpuno je logično da je džamiju obnovila familija Đozić, jer su oni od osmanskog perioda pa sve do pred kraj austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom, svi isključivo živjeli u mahali Crvena rijeka.[155] Obnova Đozića džamije

podatke o pravoslavnoj crkvi u Sasama, što upućuje na neophodnost ponovnog proučavanja njezine historije. Evo šta o pravoslavnoj crkvi u Sasama kaže A. Handžić: "U Sasama ima džamija koja po svom arhitektonskom izgledu svjedoči da je starijeg postanka, a mještani govore da u čitavom kraju oko Srebrenice nema starije džamije, kao ni crkve, od onih u Sasama. Što se crkve u Sasama tiče, Karanović u navedenom članku kaže da su 'ruševine saske crkve otkupili pravoslavni pre 70 godina i dogradili crkvu.' Da je sadašnja crkva u Sasama izgrađena na temeljima katoličke crkve, vidi se i po sakristiji koju nemaju pravoslavne crkve. Uostalom, biskup fra N. Ogramić-Olovčić, koji je 1673. pohodio Sase, zatekao je tu ruševine crkve i deset katoličkih kuća." (A. Handžić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Bosna, Sarajevo, str. 14)

155 Đozići iz Srebrenice starinom potječu iz mahale Crvena rijeka. Osnovno zanimanje njihovih predaka bio je posao imama, muderisa, kadija, mualima, mujezina i drugih zanimanja vezanih za vjersko-administrativne poslove. Sa austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, u cjelini gledajući, Đozići su se teško prilagođavali novim uslovima života. Najbolje to potvrđuje podatak da niko od Đozića nije u doba austrougarske vladavine Bosnom i Hercegovinom bio značajniji trgovac, privatni poduzetnik, niti, pak, značajniji činovnik austrougarske uprave. Istina, i za vrijeme austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom, u prvoj decenije njezine uprave, dvojica Đozića su obavljali dužnost šerijatskih sudija. Hadži Mustafa ef. Đozić sin Abdullatifov obavljao je dužnost šerijatskog sudije u

je u toku, i ponovo je obnavlja familija Đozić. Pored ove činjenice, na ime džamije uticalo je i to što su imamsku službu u ovoj džamiji uglavnom obavljali imami iz familije Đozić.[156] I Hivzija Suljkić, istražujući spomenike islamske kulture u Srebrenici, iznosi mišljenje nekih ljudi koji "kažu da je na lokaciji ove džamije bila Sultan Bajezidova džamija, koja je izgorjela, pa su džematlije kasnije podigle ovu manju džamiju."[157]

Bijela džamija u Srebrenici izgrađena je krajem 17. stoljeća na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole.[158] U svom *Putopisu* iz 1660. godine Evlija Čelebi piše da je "Srebrenica tada bila razvijena kasaba od šest mahala sa šest džamija, jednom

Srebrenici 1883. i 1884. godine. (Pogledati: *Bošnjak* za 1883. i 1884. ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.) Poslije Mustafe, šerijatski sudija u Srebrenici 1886. i 1887. godine bio je njegov brat šejh hadži Husejn. (Pogledati: *Bošnjak,* za 1886 i 1887. ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*. Zemaljska štamparija, Sarajevo.) Kadija hadži Husejn rođen je u Srebrenici između 1825. i 1830. godine, a preselio na ahiret 1901. godine. Prvi je Đozić koji je ukopan u Gladnom greblju (mezarju) u Zabojnoj. Bio je izuzetno obrazovan čovjek, zasigurno jedan od najobrazovanijih ljudi svoga vremena u Bosni. Završio je *Mektebi hukuk* (Pravni fakultet) u Istanbulu. Govorio je turski, arapski, perzijski, a služio se njemačkim i francuskim jezikom. Dva puta je išao na hadž i dva puta se ženio. Đozići su sve do danas, i danas, ostali vjerni islamskim znanostima.

156 Jedno od osnovnih zanimanja familije Đozić je profesija imama. Najpoznatiji imami Đozići su: Husejn, prvi poznati imam; Alija, sin Abdullatifov; hafiz Salih sin Jusufov; hadži Abid, sin hadži Mustafin; Abid efendija, sin Omerov; Husejn efendija, sin Omerov; hafiz Abdulah, sin Alijin; hafiz Mensur, sin hafiz Abdulahov; hafiz Sejid, sin hafiz Salihov i šejh Sejid, sin Hamedov. Malo je familija u Bosni i Hercegovini koje su imale **osam hafiza**, (šest iz Srebrenice i dva iz Kladnja), kao što je to slučaj sa familijom **Đozića.** Najstariji poznati hafiz Đozić iz Srebrenice je **hafiz Salih,** sin Jusufov. Hafiz Salih, sin Jusufov, nije upisan u knjizi *Hafizi u Bosni i Hercegovini,* kao što nije upisan ni hfz. Mustafa sin Omerov. Hafiz je bio i hfz. Salihov sin Sejid. **Hafiz Sejid** ef. Đozić hifz je završio pred muderisom hadži hfz. Abdulahom Đozićem, sinom muderisa hadži Ali(je) ef. Đozića. Oba sina hadži Ali(je) efendije također su bili hafizi. Hadži **hafiz Abdulah** efendija, sin Alijin, do Drugog svjetskog rata radio je kao muderis u medresi u Srebrenici. Ne zna se pred kim je završio hifz. U nekim izvorima, ali i u narodnoj predaji često se spominje samo kao hadži hafiz. I drugi sin hadži Alijin, Salih, bio je hafiz. **Hafiz Salih,** sin Alijin, odselio se u Tursku i tamo umro u gradu Bursi. Hadži hfz. Abdulahov sin Mensur je također bio hafiz. Hifz je **hafiz Mensur** završio pred ocem. Mlad je preselio na Ahiret, nedugo poslije ženidbe, a neposredno pred Drugi svjetski rat, dakle, prije 1940. godine. Nije imao djece. Hafiz **Mustafa** Đozić (1877–1901), sin Omerov, hifz je završio kao učenik Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu. U knjizi *Hafizi u Bosni i Hercegovini*, autora hafiza dr. Fadila Fazlića, ne navodi se ime hfz. Mustafe Đozića, ali se ovaj podatak nalazi u knjizi *450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu*, str. 80. i u knjizi Hivzije Suljkića *Islamska baština u Bosni i Hercegovini i njenoj okolini - sabrani tekstovi*, knjiga 2, BMG Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 290. Oba hafiza Đozića iz Kladnja imali su ime Salih. Prvi je **hafiz Salih, sin Omerov,** čiji se mezar nalazi u haremu Kuršumlije džamije u Kladnju, a umro je 1873. godine. Drugi hafiz Đozić iz Kladnja je **kadija Salih, sin imama Muhameda,** rođen 1885. godine. Hifz je završio 1912. godine kao učenik Behram-begove medrese u Tuzli pred muderisom hfz. Muhamed ef. Husićem. Malo je vjerovati da pored ovih šest hafiza Đozića iz Srebrenice i dvojice iz Kladnja, nije bilo hafiza i u generacijama prije njih. Na osnovu cjelokupne porodične tradicije, najvjerovatnije ih je bilo, samo što nije zapisano niti sačuvano u usmenoj tradiciji. Dvojica Đozića su do sada ponijeli najviše sufijske titule (diplome), titulu šejhova. To su: hadži **Husejn, sin Abdulatifov**, unuk imama Husejna, preselio na ahiret 1901. godine. Nije poznato kojeg je tarikata bio šejh hadži Husejn. Šejh hadži **Sejid sin Hamedov**, unuk hafiz Sejidov, praunuk hafiz Salihov, prapraunuk Jusufov, bijela pčela hadži Muhamedova, rođen 1964. Godine, šejh je nakšibendijskog tarikata. Oba šejha Đozića su duhovne orijentacije *Šemsi ve ruhi*.

157 H. Suljkić, n.d., str. 188.

158 "Vrlo je vjerovatno da je dubrovačka Crkva sv. Nikole ostala do danas sačuvana u zidovima današnje Bijele džamije u Serbrenici." (J. Kujundžić, n.d., 86) Ovaj podatak nam govori da se franjevačka Crkva sv. Marije nalazila na lokalitetu Klisa uz samostan.

tekijom, tri mekteba, jednim hanom i jednim javnim kupatilom,[159] te sa sedamdeset esnafskih dućana."[160] Među te džamije nije ubrojana današnja Bijela džamija. Franjevačke crkve i samostan spominju se u svim osmanskim popisima do Bečkog rata (1683–1799). Dakle, Osmanlije nisu pretvorili crkve u džamije na početku svoje vladavine. Logično je postaviti pitanja zašto se to čini u drugoj polovini 17. stoljeća i šta je bilo s katolicima iz tog grada? Da bismo dali odgovor na ovo pitanje, neophodno je istaći osnovne elemente društvenih zbivanja u Srebrenici za vrijeme Bečkog rata. "Da bi lakše mogla osvojiti Beograd, austrijska vojska je iz strateških razloga 1686. godine potisla Osmanlije iz kotline gornjeg toka rijeke Drine, pa i same Srebrenice. Tek je 1688. godine, i to nakon snažnih i žestokih napada, vojsci Austrije pošlo za rukom da osvoji dobro utvrđeni Beograd. Na svim pravcima kud je tad prilazila austrijska vojska, sve je bilo 'u znaku neviđenog klanja i pljačkanja gradskog stanovništva.' (*Enciklopedija FNRJ*, Zagreb, 454/D). Misleći, očito, na spomenuta ratna događanja i u Srebrenici, J. Kujundžić, neodređeno kaže: 'Građevine i ljude progutale su nesretne prilike 1686. godine' (Dobri pastir, str. 240). U tom ratnom vihoru, pouzdano se zna, uništene su i sve džamije o kojima govori E. Čelebi. Kad su se poslije navedenog krvavog pohoda povlačile vojne snage Austrije iz Srebrenice, u tom su vremenu iz tog drevnog grada otišli malobrojni katolici pa i fratri franjevačkog reda."[161] Ovi nam podaci nedvosmisleno govore da je Bijela džamija izgrađena na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole nakon 1686. godine i nakon odlaska franjevaca iz Srebrenice s austrijskom vojskom. Crkvu više nije imao ko obnavljati niti je za njom bilo potrebe, pošto više nije bilo katoličkih vjernika u Srebrenici, a muslimansko se stanovništvo uvećavalo i zbog priliva izbjeglica sa teritorija koje je od Osmanlija zauzimala Austrija. Vojska i Policija Republike Srpske porušile su Bijelu džamiju do temelja 1995. godine. Obnovljena je donacijom Malezijske vlade i ponovo otvorena 28. 9. 2002. godine.

Džamija u Petriči,[162] (odnosno u Petrič-mahali, kako se lokalna zajednica zvala u vrijeme njezina osnivanja[163]) Ne zna se tačan datum izgradnje niti ko je bio vakif džamije. "Osnovica ove džamije je pravougaonik sa stranicama 10x7,5 m (s vana). Zidana je od lomljenog kamena sve do krovne konstrukcije, šest metara visine i 98 cm debljine, pokrivena četvorovodnim krovom, sada pod crijepom."[164] Posljednje

159 "U vrhu mahale, koja se zove Crvena Rijeka, bio je hamam (javno kupatilo, op. A. Đ.) a mjesto gdje je stajao zove se *Hamamluk*. Zidine su mu se vidjele još do pred okupaciju (austrougarsku, 1878., op. A. Đ.). Pri gradnji zgrade na tom mjestu nađeni su kanali i ploče. Površina tog zemljišta iznosi do 60 m^2. Iz potoka *Goranovac* uzeta je voda za hamam." (Hamdija Kreševljaković, *Banje u Bosni i Hercegovini*, u *Izabrana djela,* knjiga III, V. Masleša, Sarajevo, 1991., str. 77)

160 E. Čelebi, n.d., str. 99.

161 Hakija Đozić, *(Ne)istine o srebreničkim džamijama,* Oslobođenje, Sarajevo, 9. XI 2002., Prilog: *Pogledi*, str. 7. Odlazak katoličkog stanovništva sa svojim svećenstvom iz Srebrenice 1686. godine nije usamljen primjer u Bosni. Isto se desilo poslije provale Eugena Savojskog u Sarajevo 1697. godine kada je spaljeno gotovo cijelo tadašnje Sarajevo.

162 Hivzija Sulkić ovu džamiju naziva Petriča džamija po mahali Petriča, iako se ona u muslimanskoj javnosti Srebrenice vrlo rijetko tako naziva. Dominantan naziv ove džamije je *Džamija u Petriči*, a ne *Petriča džamija*.

163 Da li se ova mahala u vrijeme svog prvog osnivanja zvala današnjim imenom, nemamo pouzdanih dokaza. Postoje indicije da se mogla zvati i *Misirlije* ili, pak, *Zlativode*.

164 H. Suljkić, n.d., str. 44.

renoviranje džamije prije njezinoga rušenja 1995. godine izvršeno je 1983. godine. Obnova ove džamije još nije počela.

Musala,[165] je u Srebrenici postojala sve do 1953. godine. Po kazivanju, u njoj se klanjalo sve do 1935. godine. Srebrenička musala dimenzija 20x15 metara imala je mihrab u zidu i minberu od drvene građe, što je bila rijetkost kod musala. Musala je bila pokrivena i ograđena daskom. Nalazila se na prostoru gdje se danas nalazi obdanište. Posljednji imam Musale bio je hadži Abid ef. Đozić, sin kadije hadži Mustafe.
U Srebrenici je bila i radila **Medresa**. Iz "Bosne"[166] saznajemo da je 1866. godine u Srebrenici izgrađena medresa na mjestu starog i trošnog mekteba. Medresa je prestala sa radom 1930. godine. To saznajemo iz Izvještaja o radu Ulema-medžlisa u Sarajevu za 1932. godinu. Lokacija zgrade medrese u Srebrenici nalazila se s lijeve strane od ulaznih vrata Čaršijske džamije. Na tom se mjestu danas nalazi zgrada Islamskog centra. Posljednji muderis[167] srebreničke medrese je Haki(ja) ef. Đozić. Pored Haki-efendije, u srebreničkoj medresi muderisi su bili: hadži Ali(ja) ef. Đozić i hadži hafiz Abdulah ef. Đozić.

Begića džamija u naselju Vidikovac izgrađena je 1989. godine, a njezin vakif bio je Azem Begić, rodom iz sela Luka. Džamija je porušena 1995. godine. U toku je obnova, a obnavljaju je sinovi Azema Begića.

Važno je istaći da su prije rata protiv bosanskohercegovačkog društva i države (1992 – 1995) na području općine Srebrenica bile 22 džamije (od toga 5 u gradu Srebrenici), tri mesdžida, jedan Islamski centar i jedan mekteb. Svi ovi objekti islamske duhovnosti i kulture do temelja su srušeni u posljednjem ratu. Nažalost, svi do jednog namjerno, a ne kao rezultat ratnih dejstava.[168] Do danas je obnovljeno osam džamija[169] i Islamski centar, četiri džamije se obnavljaju[170], dok sve ostale čekaju na obnovu.

165 To je, zapravo, džamija pod vedrim nebom. Na musali se obavljao zajednički namaz, kao što su džuma i bajram-namazi. Vrlo rijetko na musali je zidan mihrab za imama i minbera za učenje hutbe.

166 Zvanični list Bosanskog vilajeta s uporednim dvojezičnim tekstom na osmanskom i bosanskom jeziku. List je izlazio neprekidno trinaest godina. Prvi broj "Bosne" izašao je 16. (28.) maja 1866. godine.

167 Muderis je nastavno zvanje u rangu profesora srednje škole.

168 Fenomen namjernog rušenja islamskih vjerskih objekata: džamija, mesdžida, tekija, turbeta, mezaristana i drugih, u znanosti do danas nije dovoljno izučen. Ovaj fenomen kolektivne društvene destruktivnosti zahtijeva posebnu i znanstveno korektnu obradu. Ovog puta, pored velikodržavnih ideologija i projekata kao jednog od uzroka rušenja islamskih vjerskih i kulturnih objekata, želimo ukazati na još jedan mogući uzrok, a on se nalazi u stereotipnim nacionalno-književnim djelima kakvo je, npr., *Gorski vijenac*. *Gorski vijenac* nekim svojim stihovima nedvosmisleno poziva na rušenje islamskih vjerskih objekata. Evo tih stihova: "No lomite munar i džamiju, i badnjake srpske nalagajte" (str. 62), "Udri vraga, ne ostv mu traga, udri poturice ne ostavi im nikog ni od potomstva" (str. 162). (P. P. Njegoš, *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1974)

169 Obnovljene džamije: Bijela džamija u Srebrenici, Čaršijska džamija u Srebrenici, džamija u Osatu, džamija u Gornjim Potočarima, džamija u Dobraku, obnovio ju je ugledni srebrnički privrednik Enver Malagić, džamija na Osmačama, džamija u Slapovićima, vakuf Selima Alemića iz sela Kutuzera, džamija u Luci, džamija u Sućeskoj.

170 Đozića džamija u mahali Crvena rijeka u Srebrenici, džamija u Tokoljacima, džamija u Radovčićima, Begića džamija na Vidikovcu.

Zaključak

Od mnogobrojnih subidentitetskih sadržaja Srebrenice, shvaćene kao društveno-historijska sadržajnost, gradske džamije sigurno jesu jedan od najznačajnijih. Potvrđuju to mnogobrojni historijski izvori. Najstarija džamija u Srebrenici izgrađena 1462. godine jeste Tvrđavska džamija, izgrađena je u srebreničkoj tvrđavi iznad grada. Potvrđuje to postojanje vakufa Tvrđavske džamije, ali i imena imama i hatiba Mevlana Abdija i mujezina Velije. Prva gradska džamija izgrađena je u periodu između 1481. i 1512. godine. Lokacija prve gradske džamije nije najpreciznije utvrđena, ali prema raspoloživim podacima, ona je mogla biti ili na lokaciji današnje Đozića džamije u Crvenoj rijeci ili, pak, na lokaciji današnje Čaršijske džamije. Bijela džamija izgrađena je na ruševinama dubrovačke Crkve sv. Nikole, nakon njezina rušenja 1686. godine, tj. za vrijeme Bečkog rata i odlaska franjevaca i katoličkog stanovništva iz Srebrenice. Ne zna se kada je izgrađena Džamija u Petriči i ko joj je bio vakif. Kao i ostale srebreničke džamije, porušena je 1995. godine i do danas nije početa njezina obnova. Gradske džamije Srebrenice kao vjerski, kulturni i odgojno-obrazovni subjekti, zajedno s ostalim srebreničkim društveno-historijskim i kulturno-civilizacijskim subjektima, 550 godina neprekidno su učestvovale i učestvuju u izgradnji multilateralnog identiteta društveno-historijske stvarnosti grada Srebrenice i njezine okoline.

Literatura

1. Benić Bono, *Ljetopis sutješkog samostana*, Syinopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003. str.110. *Bošnjak* za 1883 i 1884. ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.
2. *Bošnjak* za 1883 i 1884. ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.
3. *Bošnjak* za 1886. i 1887, 1888. i 1889 ili *Šematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska štamparija, Sarajevo.
4. Cvijić Jovan, *Balkansko poluostrvo i Jugoslovenske zemlje*, knjiga I, Zagreb, 1922.
5. Ćorović Vladimir, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka, 1999.
6. Dinić J. M., *Za istoriju rudarstva u Srbiji i Bosni*, I dio, SANU, 1935.
7. Dinić J. M., *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIČ, Beograd, 1937.
8. Dizdar Emin Muhamed, *Džamija kao prvo i najstarije učilište*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX.
9. Djedović Rusmir, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne, br. 3, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2012.
10. Čelebi Evlija, *Putopis* - prijevod, uvod i komentar: Hazim Šabanović, Sarajevo, 1967.
11. Đozić Adib, *Bošnjačka nacija*, BKC, Sarajevo, 2003.
12. Đozić Adib, *Društveno-historijska situiranost Bošnjaka u Srebrenici,* Pogledi, BZK, Tuzla, br. 8, juli 2001.
13. Đozić Hakija, *Muderiz Haki(ja)-ef. Đozić*, (manuskript), vlastito izdanje, Sarajevo, 2001.
14. Fazlić Fadil, *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina,* El-Kalem, Sarajevo, 2006.

15. Grupa autora, *450 godina gazi Husrev-begove medrese u* Sarajevu, Gazi Husrev-begova madresa, Sarajevo, 1988.
16. Hadžibegović Hamid, *Opsada Nikšića 1877. g. prema izvještaju Nikšićkog naiba*, Istorijski zapisi IV, 1–3, 1949.
17. Handžić Adem, *Tuzla i njezina okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
18. Hasandedić Hivzija, *Muslimanska baština u Istočnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
19. Imamović Enver, *Porijeklo i pripadnost stanovništva Bosne i Hercegovine*, ART–7, Sarajevo, 1998.
20. Imamović Enver*, Korijeni Bosne i Bosanstva*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.
21. Klaić Vjekoslav, *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. godine, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
22. Klaić Nada, *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb, 1994.
23. Kovačević Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961.
24. Kujundžić Juraj, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, god. XVII–XVIII, Sarajevo, 1968.
25. Mandić Dominicus, *Acta francistana*, tom I, Mostar, 1934.
26. Njegoš P. P., *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1974.
27. Skarić Vladislav, *Izabrana djela*, knjiga I i II, V. Masleša, Sarajevo, 1985.
28. Smailagić Nerkez, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
29. Suljkić Hivzija, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Islamska misao, br. 123, mart 1989.
30. *Spomenica Šerijatsko sudačke škole u Sarajevu (1887-1937),* Islamska dioničarska štamparija, Sarajevo, 1937.
31. Šabanović Hazim, *Bosanski Pašaluk,* Sarajevo, 1959.
32. Šukrić Nijaz, *Mesdžid i džamija*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX.
33. *Tridesetogodišnji Izvještaj šerijatske sudačke škole u Sarajevu od osnutka do kraja školske 1916./1917.,* Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1917.
34. Truhelka Ćiro, *Historička podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Zemaljska štamparija, Sarajevo, 1915.
35. Vasić Milan, *Etničke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, GDI Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1962.
36. Vego Marko, *Naselja srednjovjekovne bosanske države*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
37. Vukanović Tatomir, *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu, nova serija, 1946.
38. Zoranić Hakija, *O etnogenezi Bošnjana – Bošnjaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2009.

Prijeratni izgled gradskih džamija Srebrenice

Bijela džamija

Čaršijska džamija

Crvena Rijeka (Đozića) džamija

Mr. sc. Rusmir DJEDOVIĆ
JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla

URBANI RAZVOJ GRADA SREBRENICE OD SREDNJEG VIJEKA DO POČETKA 20. STOLJEĆA

Sažetak

U radu se govori o urbanom razvoju grada Srebrenice, kao značajnog strateškog, političkog i ekonomskog, pa tako i urbanog središta Podrinja, tokom tri historijska perioda – srednjovjekovnom, osmanskom i austrougarskom. Date su osnovne karakteristike i elementi urbane strukture grada u istraživanim periodima. Posebno je istražena uloga institucije vakufa u urbanom razvoju Srebrenice, sa posebnim osvrtom na poznate vakufe i vakife ovoga grada.

Ključne riječi: *Srebrenica, urbani razvoj, srednji vijek, osmanski period, austrougarski period, mahala, čaršija, vakuf.*

Uvod

Naselje Srebrenica je od srednjeg vijeka pa sve do danas značajno strateško, političko i ekonomsko (rudarsko, zanatsko i trgovačko) središte Podrinja. Usljed navedenog, Srebrenica se tokom ovog perioda razvila i u značajno urbano središte Podrinja.

Urbani razvoj Srebrenice nije do sada detaljnije istraživan, kako u periodu srednjeg vijeka, tako i u osmanskom i austrougarskom periodu. Za urbani razvoj Srebrenice naročito je značajna institucija vakufa, čija je uloga u urbanom razvoju osmanskih, pa tako i bosanskohercegovačkih gradova, u nauci već dobro poznata.

Cilj ovoga rada je istražiti i ukazati na osnovne karakteristike i etape urbanog razvoja grada Srebrenice tokom navedena tri historijska perioda, zatim dati osnovne karakteristike i elemente urbane strukture grada na prelazu iz 19. u 20. stoljeće, i ukazati na značaj i ulogu vakufa u urbanom razvoju grada Srebrenice u zadnjih pet stotina godina.

Antička tradicija

Područje grada Srebrenice je, zahvaljujući prije svega bogatim prirodnim resursima, naseljeno od najstarijih vremena. U antičkom periodu postoje vrlo značajne urbane aglomeracije u okolini Srebrenice (antički gradovi u Skelanima i Sasama).
Na području današnjeg grada Srebrenice je još u antičkom periodu postojalo naselje. Na postojanje tog antičkog naselja upućuju različiti arheološki nalazi (vodovodne cijevi, novac, nakit...), ljekovita svojstva Crnog Gubera i blizina rimskih rudarskih jama, kao i ostaci veće rimske građevine u mahali Petrič.[171]

Srednji vijek

Srednjovjekovno naselje Srebrenica koje se nalazilo ispod srednjovjekovnog grada-utvrde Srebrenik, nije do sada detaljnije istraženo sa aspekta urbanog razvoja i urbane strukture. Da su u slučaju Srebrenice ovakva istraživanja krajnje oskudna, iako se radilo o razvijenom urbanom centru, već je u nauci istaknuto.[172]

Također, poznato je da je izgled grada jedno od važnijih aspekata u proučavanjima evropskih srednjovjekovnih gradova.[173]
Naselje Srebrenica se u historijskim dokumentima naziva *civitas* (grad) a njegovi stanovnici „*civis Srebernize*“.[174]
Tokom srednjeg vijeka se na mjestu današnjeg grada Srebrenice javlja značajna urbana aglomeracija sa kompleksnom prostorno-urbanom strukturom. Prema dosadašnjim saznanjima radi se o sljedećim prostornim i urbanim sadržajima:

- Srednjovjekovna utvrda Srebrnik (Gornji i, možda, Donji grad);
- Podgrađe (današnja mahala Grad);
- Trgovište – trg (*mercatum, forum*, lokalitet kasnije čaršije). Na njemu su bile i trgovačke radnje (*botege, stacuni*), zanatske radnje i drugi poslovni i javni objekti;
- Rudnik sa rudarskim oknima (jamama), kao i za njega vezani privredni objekti: topionice, mlinovi... Poznato je da je Srebrenica u 15. stoljeću, poslije Novog Brda, najveći rudnik na Balkanskom poluostrvu.[175];
- Pretežno stambeni dijelovi naselja, kao što su: Crvena rijeka, Petrič, Varoš...;

171 Enver Imamović, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, 17, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 2002., str. 32-33.

172 Desanka Kovačević-Kojić*, Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Posebna izdanja, knjiga DCLXVIII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 19, Beograd, 2010., str. 111.

173 Desanka Kovačević-Kojić*, Izgled Srebrenice u dubrovačkim izvorima (1352-1460),* Spomenica Milana Vasića, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Spomenica 11, Odjeljenje društvenih nauka 14, Banja Luka, 2005., str. 81.

174 Desanka Kovačević-Kojić*, Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Posebna izdanja knjiga DCLXVIII, Odeljenje istorijskih nauka knjiga 19, Beograd, 2010., str. 112.

175 Desanka Kovačević-Kojić, *Izgled Srebrenice u dubrovačkim izvorima (1352-1460*), Spomenica Milana Vasića, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Spomenica 11, Odjeljenje društvenih nauka 14, Banja Luka, 2005., str. 83.

- Panađurište, dio naselja gdje se održavaju panađuri u Srebrenici;
- Dubrovačka kolonija, odnosno jaka dubrovačka naseobina;
- Trgovačka ulica (*via de merchado*), koja je išla prema trgu. U njoj su pretežno smještene dubrovačke kuće. To je jedina ulica u našim gradovima srednjega vijeka čiji je naziv poznat iz dokumenata.;
- Franjevački samostan sa Crkvom sv. Marije; Crkva sv. Nikole; Najstarija katolička crkva u Srebrenici se spominje 1378. godine u popisu Bartola Pizanskog. Iza 1453. godine je pretvorena u zidanu, a dograđivana je i 1504. godine.;
- Dio naselja pod nazivom Vila Baratovo. U distriktu Srebrenica se još 1440. godine spominje „*villa Boratoue*“.[176]
- Sklonište za gubavce, klanica, carinarnica, kovnica novca, gostionice, svratišta,...;

Kuće u srednjovjekovnom naselju Srebrenica su bile uglavnom od drveta i često na sprat. U naselju je postojala i kanalizacija. Unutar naselja je bilo poljoprivrednih površina, kao i vinograda.

Srebrenica u srednjem vijeku ima svoju gradsku upravu i gradsko pravo, poput drugih tadašnjih evropskih gradova.

Prema najvažnijim urbanim, ekonomskim, upravnim i kulturnim karakteristikama, srednjovjekovna Srebrenica umnogome pripada tipičnim evropskim gradovima srednjega vijeka.

Osmanski period

Osmanlije su područje Srebrenice definitivno zauzeli iza 1459. a prije 1. 4. 1462. godine, kada se u dubrovačkim izvorima Srebrenica spominje u osmanskoj vlasti.

Tokom preko četiri stoljeća osmanske uprave, grad Srebrenica prolazi kroz nekoliko faza ukupnog, pa i urbanog razvoja. One zavise od općih historijskih prilika a sastoje se iz perioda stradanja, oporavka i punog razvoja. Tokom ovog istraživanja izdvojili smo sljedeće faze urbanoga razvoja grada Srebrenice:

Stradanje (od sredine pa do kraja 15. stoljeća)

Neposredno iza 1459. godine Srebrenica ulazi u sastav ogromnog Osmanskog carstva. Srednjovjekovni grad Srebrenik, na brdu iznade Srebrenice, postaje osmanska vojna utvrda sa najstarijom džamijom.

Ugarske snage pod vodstvom Emerika Zapolje su 1464. godine prodrle do Srebrenice i opljačkale je.[177]

Da je Osmansko carstvo zateklo Srebrenicu kao značajno naselje govori i podatak da je prilikom poznatog prodora ugarskih snaga (1476. godine) u gradu bilo oko 700 kuća (sa oko 3.500 stanovnika). Tada je poubijano mnogo stanovnika Srebrenice, 500 zarobljeno, zaplijenjeno mnogo novca, srebra, svile i druge robe. Opljačkana varoš zatim je spaljena.[178]

176 Mihajlo J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd, 1955., str. 34.

177 Mihajlo J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd, 1955., str. 88.

178 Mihajlo J. Dinić, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd, 1955., str. 88.

Tokom druge polovine 15. stoljeća Srebrenica je više puta stradala zbog ratnih dejstava Osmanskog carstva i Ugarske.

Na prelazu iz peatnaestoga u šesnaesto stoljeće prilike se stabiliziraju i Srebrenica se postepeno oporavlja.

Oporavak (kraj 15. do kraja 16. stoljeća)

Već početkom 16. stoljeća naselje Srebrenica dobiva urbane, ekonomske i kulturne konture grada i prije 1533. zvanično biva proglašena gradom. Na mjestu nekadašnjeg Trgovišta (trga) razvija se čaršija kao osmansko-orijentalni ekvivalent starom poslovnom središtu naselja. U središtu čaršije je nastala i druga džamija na ime sultana Bajezida II, između 1481. i 1512. godine.

Tada Srebrenica ima prihod od 47.732 akče, a osnovna stavka je bio prihod od proizvodnje srebra.[179]

Početkom 16. stoljeća Srebrenica obuhvata i dvije *mezre* (veća imanja), Donji i Gornji Kozlin (Jakov), sa ukupno 5 nemuslimanskih kuća i 1.600 akči prihoda. Nešto kasnije se navode još dvije mezre i sve služe kao sijalište stanovnicima grada.[180] Sredinom 16. stoljeća postoji i kovnica novca.

Grad Srebrenica 1533. godine ima oko 230 kuća poreskih obveznika (36 muslimanskih, 178 stare raje-katolika i 43 novodoseljenih vlaha-stočara) i oko 1500 stanovnika. U ovom defteru se za Srebrenicu kaže: održava se pazarni dan, utvrda joj je uređena a čuvaju je timarlija.[181]

Početkom 16. stoljeća Srebrenica ima: vojnu utvrdu sa posadom; čaršiju sa dućanima, zanatskim radnjama i drugim javnim i privrednim objektima; rudnik; panađur za tradicionalnim vašerom; više stambenih mahala. Tada ima i: dvije džamije, samostan sa crkvom, hamam...

Do kraja prve polovine 16. stoljeća (1548. godine) grad Srebrenica ima oko 300 kuća poreskih obveznika (106 muslimanskih, 143 stare raje-katolika i 43 vlaha-stočara) i oko 2.000 stanovnika.

Skupina (*cemaat)* od 143 domaćinstava, sa 10 neoženjenih i jednom baštinom bila je raspoređena u 21 mahalu, od kojih je najveća mahala Pavka mesara imala 16 domaćinstava, a najmanja, mahala Pišni voda, možda kraj Srebrenice gdje je današnji Guber – samo jedno domaćinstvo. Spominje se i mahala Marka Tomaša.[182]

Te godine u gradu su registrovani sljedeće zanatlije: kapari *(takyeci*), pucari, krojači, banjari (radnici u banji - hamamu), štavioci kože, obućari, kovači, sedlari, sabljari, mesari, pisari, šafari (vezani za rudnik).[183]

179 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 196.

180 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 196-197.

181 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo,1975., str. 149.

182 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 197.

183 Nedim Filipović*, Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 197.

Otvorena je mogućnost postojanja još nekih urbanih objekata u Srebrenici tokom 16. stoljeća, kao što su mesdžidi, eventualno tekija.[184]

Zlatno doba (kraj 16. – kraj 17. stoljeće)

Da je Srebrenica od sredine 16. pa do početka 17. stoljeća (prema defterima iz 1548. i 1604. godine), bila snažan ekonomski centar, govore i podaci o prihodima rudarstva i prerade rude. Ukupan prihod carskih hasova od Srebrenice iznosio je u ovo vrijeme od 508.829 do 513.658 akči. Od kovnice i kovanja novca 400.000, od desetine proizvodnje srebra od 60.000 do 63.459 (u količini od 20.000 dirhema čistog srebra) i kalhane srebra 3.500 akči. Ukupno od rudarstva i kovnice, za tadašnje prilike velikih 463.500 akči. Od voskare (*semhane*) sandžaka Zvornika u Srebrenicu dolaze prihodi u iznosu od 12.000 do 13.000 akči. Od tržne takse (*bac-i ba-zar*), mesara, mlinova i panađura, ukupno od 18.666 do 19.291 akči. Također, od tržne inspekcije, sudske takse i monopola od 8.700 do 9.700 akči. Kako vidimo, analiza prihoda od Srebrenice vodi predstavi o jednom važnom rudniku čije se gradsko naselje u svom muslimanskom dijelu, ponaša kao robnonovčano središte sa prilično razvijenim tržnim odnosima.[185]

Značajan i stabilan nivo ekonomskih prilika od sredine 16. stoljeća rezultira kontinuiranim ukupnim, pa i urbanim razvojem grada. Zbog toga, krajem 16. stoljeća, pa tokom gotovo cijeloga 17. stoljeća, grad Srebrenica doživljava svoje „zlatno doba ukupnog i urbanog razvoja“.

Na prelazu iz šesnaestoga u sedamnaesto stoljeće grad Srebrenica ima između 330 i 340 kuća poreskih obveznika (182 muslimanske, 103 stare raje-katolika i 48 vlaha-stočara) sa oko 2.500 stanovnika.

Džemat stare raje je raspoređen u sedam mahala. U najvećoj mahali ima 68 domaćinstava i jedna baština, a tri najmanje mahale po tri domaćinstva. Na čelu jedne mahale je Pava kovač. Na četiri mezre koje pripadaju gradu Srebrenici 1604. godine ima 28 muslimanskih i dvije nemuslimanske kuće a prihod iznosi 2.389 akči. Pojavljuje se mezra Pribićevac sa čiflukom Ibrahima sina Hajdara. Dio mezre Donja Kozlin drži zapovjednik (*dizdar*) Srebrenice. [186]

Krajem 16. stoljeća u Srebrenici ima 400 katolika (prema fra Franji Visočaninu). Početkom 17. stoljeća u Srebrenici ima 379 katolika.

Kontinuirani rast grada Srebrenice od kraja 15. stoljeća, kulminira početkom druge polovine 17. stoljeća. Tada (1660. godine) Evlija Čelebi u Srebrenici registruje: razvijenu čaršiju sa 70 dućana i zanatskim radnjama; šest muslimanskih mahala; šest džamija; tekiju; tri mekteba; hamam; han. [187] Svakako, tada postoji i vojna utvrda, Varoš sa nemuslimanskim stanovništvom, panađurište i samostan sa crkvom. Nije do sada u nauci razjašnjeno gdje bi se danas nalazilo svih šest mahala i šest džamija Srebrenice tog vremena. Svakako se radi o današnjim mahalama: Čaršija, Crvena rijeka i Petrič sa džamijama u njima. Ostale tri mahale i džamije su potpuno nepoznatog položaja.

184 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo,1975., str. 150.

185 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 198-202.

186 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 201-202.

187 Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996., str. 99-100.

U to vrijeme se spominje čak 800 kuća u Srebrenici, koje su tvrdo zidane i visoke. Grad Srebrenica u drugoj polovini 17. stoljeća ima oko četiri do pet hiljada stanovnika.

Katolička crkva franjevačkog samostana u Srebrenici se spominje tokom cijelog 17. stoljeća. Npr. 1640., 1675. ili 1679. godine. Posljednje godine se opisuje kao veličanstvena crkva sa prostim samostanom (prema fra Franji iz Varadina).

Ova crkva se prema većini istraživača nalazila na mjestu zvanom Klisa u Petriču (od latinsko-grčkog pojma *ecclesia / ekklissi*, odnosno osmanskog naziva za crkvu *kilisi*).

Između 1672. i 1675. godine u Srebrenici ima 150 katolika (prema biskupu Ogramiću).

Stradanja (17./18. stoljeće)

Teški ratovi na kraju 17. i tokom 18. stoljeća, kao i epidemije bolesti, nerodne godine i gladi ostavljaju traga u stagnaciji urbanog razvoja grada Srebrenice.

U jesen 1688. godine austrijska vojska pod komandom generala Bodenskog, prodrla je sa sjevera dolinom Drine, zauzela Zvornik i nastavila operacije dalje na jug pa se činilo da će doći pred vrata Sarajeva. U januaru 1689. godine napadali su i tvrđavu u Srebrenici ali bez uspjeha.[188]

Katoličko stanovništvo gotovo nestaje a na mjestu katoličke crkve (srušene oko 1690. godine) se gradi džamija. Godine 1720. ima samo dvadesetak katoličkih kuća. Veoma strada i muslimansko stanovništvo.

Kuge, suše i gladi haraju cijelom Bosnom u to vrijeme, susjednim krajevima, pa i samom Srebrenicom. U Srebrenici ima groblje koje se u narodu naziva „Gladno“. Velike kuge su bile npr., 1689. - 1691. i 1732. godine. Hronike toga doba bilježe da u Bosni nije ostalo grada, varoši ili sela, gdje kuga nije pomorila.

Naselja haraju i pale i crnogorski hajduci. U ovom periodu su spalili kasabe (gradove) Knežinu (koja do tada ima 4 džamije) i Kladanj, a dolaze i do Nove Kasabe.[189]

Posebno stradaju urbani, ekonomski, kulturni i vjerski sadržaji u Srebrenici. Od nekadašnjih šest džamija tri nestaju sa historijske pozornice. Tri su kasnije obnavljane i do danas su sačuvane. Sve tri su sa drvenom munarom, imaju ulazni trijem i prednji mahfil srednje dubine. Zidane su od kamena i slično oblikovane.[190]

Oporavak (18. i 19. Stoljeće)

Tokom 18. i 19. stoljeća slijedi dug period sporog oporavka ekonomskih, demografskih, kulturnih, vjerskih i urbanih prilika.

Na samom kraju osmanskog perioda grad Srebrenica ima nešto preko 260 kuća sa preko 1.200 stanovnika. Ovo vidimo iz prvog austrougarskog popisa stanovništva Bosne i Hercegovine obavljenog 1879. godine. Prema ovom popisu, grad Srebrenica

188 Alija Bejtić, *Knežina i knežinska nahija u historiji i likovnom stvaralaštvu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978., str. 56.

189 Alija Bejtić, *Knežina i knežinska nahija u historiji i likovnom stvaralaštvu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978., str. 54-59.

190 Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 112-113.

ima 264 kuće i 1.219 stanovnika a nalazi se u statusu *marktgemeinde*, odnosno trgovačke općine. Muhamedanaca je bilo 825 a gr. istočnjaka 394. [191] Ove podatke o stanovništvu svakako, treba tumačiti i sa aspekta povlačenja određenog broja Bošnjaka – muslimana pred austrougarskom okupacijom.

Urbana struktura grada Srebrenice krajem osmanskog perioda

Odmah po osmanskom zauzeću srednjovjekovnog naselja Srebrenice, sredinom 15. stoljeća, ovo naselje se do kraja 19. stoljeća razvija pod uticajem islamsko-orijentalne urbanizacije. Izdvaja se poslovno središte grada - čaršija i stambeni dijelovi – mahale.

Tako se u raznim dokumentima spominju različiti dijelovi urbane strukture grada. Npr.: 1870. godine Derviš sin Ibrahima iz mahale (I)Skender u Srebrenici prodaje imanje; 1887. godine se udaje udovica po imenu Salkuna iz mahale Kiptijan; 1887. godine udaje se Paša kći Mehmeda iz mahale Petrič za Sulju sina Omera iz iste mahale. [192]

Analizu urbane strukture grada Srebrenice krajem osmanske uprave možemo vršiti na osnovu nekoliko detaljnih izvora. Radi se, prije svega, o detaljnim podacima koje možemo naći u austrougarskim katastarskim planovima iz perioda 1883. - 1885. godina, austrougarskim gruntovnim knjigama iz 1894. godine i zadnjim osmanskim zemljišnim defterima.

Također, imamo i nekoliko okvirnih popisa mahala u Srebrenici sa kraja 19. stoljeća. Načelnik Srebrenice Jusufbeg Efendić (?) je 17. maja 1883. godine dostavio jedan spisak „imena u gradu postojećih mahala: Skender-mahala, Petrić-mahala, Grad-mahala, Crvena rieka, Varoš-mahala, Panadžurička“. [193]

Na austrugarskom katastarskom planu središta grada Srebrenice razmjera 1:3.125, iz 1883. - 1885. godine, naveden je sljedeći spisak mahala: I Ciganska mahala, II Srpska mahala, III Skender mahala, IV Crvena rieka mahala, V Petrič mahala. [194]
Iz austrougarskog popisa stanovništva Bosne i Hercegovine 1895. godine vidimo sljedeći spisak mahala grada Srebrenice: Crvena rijeka, Grad, Kaptijan ciganski, Petrić, Skender, Varoš. [195]

Detaljnijim istraživanjima urbanog izgleda grada Srebrenice krajem osmanskog perioda možemo izdvojiti sljedeće elemente:

---

191 *Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1880., str. 95.

192 Tufan Gunduz, *Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenički sidžil (1641.-1883.),* Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2008., str. 19-27.

193 Ovaj dopis je dostavljen Mehmed-begu Kapetanoviću Ljubušaku, koji je prije 130 godina skupljao raznovrsnu građu po Bosni i Hercegovini. (Dragomir Vujičić, *Onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka*, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik knjiga III, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1982.) Tada načelnik Srebrenice Jusuf-beg navodi i „imena poznatijih vrela: Adrovac, Luka, Guber mali, Guber veliki“.

194 *Katastarski plan iz 1883.-1885. godine, za KO Srebrenicu, razmjera 1:3.125*. Katastar Srebrenica.

195 *Hauptresultate der volkszahlung in Bosnien und der Hercegovina* vom 22. april 1895., Landesregierung fur Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1896., str. 354.

Utvrde

Krajem osmanskog perioda u gradu Srebrenici postoje dvije utvrde, kao urbane i graditeljske cjeline. Visoko na brdu sa jugoistočne strane grada na oko 560 m nadmorske visine, nalaze se ostaci starog srednjovjekovnog grada-utvrde Srebrenika.

Ispod njega, na zaravni kose koja se spušta ka središtu Srebrenice, na oko 460 m nadmorske visine, nalazi se utvrda koju su prema nekima, izgradili Osmanlije tokom 18. stoljeća. U utvrdi se nalazi nekoliko objekata koji se u to vrijeme koriste.

Čaršija

Čaršija u Srebrenici se tokom osmanske uprave nalazi nizvodno od sastava Crvene i Bijele rijeke, gdje one čine rijeku Križevicu. Čaršija se nalazi na desnom, blago nagnutom dijelu doline Križevice.

U srednjem vijeku se tu nalazilo Trgovište sa trgom a kojeg sa poslovnim i javnim funkcijama zamjenjuje osmanska čaršija.

Čaršija u Srebrenici krajem osmanskog perioda obuhvata više ulica koje se sastaju niže Čaršijske džamije i čine svojevrsno središte grada. Čaršija tada ima najviše trgovačkih radnji (dućana), zanatskih radnji i drugih ekonomskih objekata (magaze, voćari...). I najvažniji gradski javni objekti kao što su: hanovi, središnja džamija, medresa (viša škola) i mekteb (niža škola), nalaze se u čaršiji. Tu su se nalazili i najvažniji upravno-administrativni objekti kadiluka Srebrenica.

Pored preko stotinu ekonomskih objekata, desetak javnih i upravnih, u čaršiji se tada nalazi i dvadesetak stambenih objekata.

Mahala Skender

Mahala Skender ili Hadži Skender, naslanja se na čaršiju sa jugoistočne strane. Razvila se na mjestu stambenog dijela srednjovjekovne Srebrenice, srednjovjekovne Trgovačke ulice i poznate Dubrovačke kolonije. U njoj početkom osmanske uprave postoji stari srednjovjekovni franjevački samostan i katolička crkva, sve do kraja 17. stoljeća i velikih stradanja Srebrenice.

Ova je mahala krajem osmanske uprave najveća mahala grada Srebrenice i ima oko 65 kuća i nešto drugih objekata. Također, ima džamiju (Hadži Skenderovu ili Bijelu) i groblje uz nju.

Mahala Crvena rijeka

Mahala Crvena rijeka (ponekad nazivana i Guber) je jedan od najstarijih dijelova Srebrenice. Pored nje se nalaze i stari rudnici. Ima mišljenja da se u njoj pored hamama iz 16. stoljeća, nalazila i najstarija srebrenička džamija (sa prelaza 15./16. stoljeće).

Krajem osmanskog perioda ova mahala ima oko 25 stambenih kuća, džamiju i mekteb.

Mahala Petrič

Ova mahala se nalazi nešto uzvodnije uz Bijelu rijeku a od Skender mahale je odvojena manjim slobodnim prostorom. Naziv mahale Petrič (može se naći i kao Petrić), upućuje na srednjovjekovnu starost.

Krajem osmanskog perioda mahala ima oko 40 kuća, džamiju, više muslimanskih groblja (naročito veći vakufski kompleks Učine bašče). Na Bijeloj rijeci ima i vodenica.

Mahala Grad

Ova manja mahala se nalazi na zaravni (oko 460 m nadmorske visine) sa jugoistočne strane osmanske utvrde Srebrenik. Vjerovatno se razvila na mjestu podgrađa srednjovjekovne utvrde. Krajem 19. stoljeća ima 6-7 kuća a iznad je groblje.

Musala

Nalazi se nizvodno od čaršije, niz rijeku Križevicu, i to na njenoj lijevoj zaravnjenoj strani. Musala, kao veći slobodni prostor u gradu (namijenjen za masovne javne i vjerske skupove), pored čaršije u Srebrenici se razvija od početka osmanske uprave. Vremenom se udaljeniji dijelovi pretvaraju u groblje a na nekim počinje izgradnja stambenih, javnih i drugih objekata.

Krajem osmanskog perioda na Musali se nalazi desetak kuća i uređena musala (kao graditeljska cjelina za molitve). Ovaj prostor je posebno postao zanimljiv za izgradnju (puteva, javnih objekata) dolaskom austrougarske uprave.

Varoš

Još nizvodnije od Musale, sa desne, prilično strme, strane doline rijeke Križevice, tokom 18. i 19. stoljeća se razvija mahala Varoš. Naseljena je novodoseljenim srpsko-pravoslavnim stanovništvom iz južnih planinskih područja, pa se naziva i Srpska varoš.

Krajem osmanske uprave Varoš ima oko 55 kuća i staru pravoslavnu crkvu. Njeno nekadašnje mjesto se naziva crkvište. Crkvu registruje austrougarski plan iz 1883. - 1885. godine, a nestala je iza 1903. godine, kada je izgrađena nova pravoslavna crkva neposredno iznad čaršije.

Kiptijan

Ispod Musale i Varoši a neposredno uz rijeku Križevicu se tokom osmanske uprave razvila mahala Kiptijan. To je uobičajeni osmanski naziv za dio grada naseljen ciganskim, odnosno romskim stanovništvom. Usljed njihovog načina života i tradicionalnih zanata, ovakav položaj mahale ne začuđuje.

Krajem osmanskog perioda mahala Kiptijan (negdje Kiptijan ciganski) ima oko 25 kuća, pretežno manjih.

Panađurište

Još nizvodnije se starinom u Srebrenici, veliki kompleks javnih zemljišta koristio za trgovinu na otvorenom. To su poznati panađuri, vašari i slično. Zbog toga se prostor i naziva Panađurište. Na nekim starim kartama je prikazan odvojeno od grada Srebrenice, ali vremenom je srastao sa njim.

Krajem osmanske uprave već se počela formirati manja mahala Panađurište sa 7-8 kuća i nešto drugih objekata. Ovim prostorom je kasnije prošao glavni put iz Srebrenice.

Han Baratovo

Na sjevernom izlazu iz grada Srebrenice gdje se od puta za Potočare i Bratunac odvaja put za Zabojnu, nalazio se han, koji se na planovima krajem 19. stoljeća naziva Han Baratovo.

Zabojna

Radi se o dijelu Srebrenice na krajnjem zapadu teritorija naselja, koji krajem osmanske uprave ima samo jednu kuću i vodenicu (familije Đozića), a kasnije se više naseljava i spaja sa naseljem Bajramovići.[196]

Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća

Poznato je da institucije vakufa i raznovrsni njihovi sadržaji bitno, a ponekad i presudno, doprinose ukupnom, pa i urbanom razvoju naših gradova tokom osmanske uprave. Vakufi su najčešće namijenjeni izgradnji i funkcionisanju muslimanskih vjerskih i prosvjetnih ustanova, ali oni obuhvataju i brojne druge urbane, javne i ekonomske sadržaje.

Grad Srebrenica od srednjeg vijeka pa sve do danas predstavlja značajno strateško, političko i ekonomsko (rudarsko, zanatsko i trgovačko) središte Podrinja. Očekivano, vakufi su ostavili vidan trag u razvoju grada od uspostavljanja osmanske uprave, od sredine 15. pa sve do 20. stoljeća.

Na području sjeveroistočne Bosne i Hercegovine su po gradovima postojali brojni i bogati vakufi tokom cijelog perioda osmanske uprave. Oni postoje i kasnije, pa sve do danas. Ovi vakufi su ostavili vidan trag u razvoju i izgledu svih gradova. Naročito veliki broj i bogate vakufe imaju gradovi Donja Tuzla (Tuzla) i Gračanica (preko četrdeset), zatim: Zvornik, Brčko, Gornja Tuzla, Bijeljina, Gradačac, Kladanj, Srebrenica...

O vakufima u nekim gradovima sjeveroistočne Bosne je već pisano.[197] U gradu Srebrenici se osnivaju vakufi i postoje vakufski objekti od početka osmanske uprave. U nastavku rada donosimo osnovne podatke o vakufima Srebrenice do austrougarskog perioda.

Sredstvima i zalaganjem vakifa (dobrotvora) u Srebrenici, kao i u drugim mjestima Osmanskog carstva, podizani su brojni objekti vjerskog, javnog i ekonomskog

196 Rusmir Djedović, *Urbani razvoj grada Srebrenice u osmanskom periodu sa posebnim osvrtom na ulogu vakufa*, Zbornik radova sa naučnog skupa „Naučni aspekti kulturno historijskog naslijeđa Srebrenice“, održanog 26. 10. 2011. godine u Srebrenici, JU Arheološki muzej „Rimski Municipijum“, Skelani – Srebrenica, 2012. (u pripremi).

197 Halima Korkut, *O vakufima u sjeveroistočnoj Bosni*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga V-VI, Sarajevo, 1978.; Rusmir Djedović, *Uloga i značaj Turalibegovog vakufa u urbanom razvoju grada Tuzle*, Stav – časopis za društvena pitanja, kukturu i umjetnost, br. 2, februar 2003., Narodna i univerzitetska biblioteka Derviš Sušić, Monos, Tuzla; Edin Šaković, *Značaj vakufa u razvoju gračaničke čaršije*, Gračanički glasnik 17, maj 2004., Monos, Gračanica, str. 69-81; Rusmir Djedović, *Vakufi u Tuzli od XVI do XX stoljeća*, Zbornik radova Veliki vakifi Bosne, BZK Preporod, Tuzla, 2006., str. 71-76.

karaktera.[198] Prve dvije srebreničke džamije su podignute i uzdržavane sredstvima države.

Džamija u utvrdi Srebrenik

Najstarija je džamija u naselju a nalazila se u srednjovjekovnom gradu a potom osmanskoj utvrdi Srebrenik, na brdu iznad središta naselja. Uređenje i podizanje najstarijih džamija unutar ili neposredno pored osvojenih gradova-utvrda, bio je uobičajen postupak osmanskih vlasti. Primjer su: Zvornik, Kušlat, Teočak, Srebrnik (na Majevici)... Tako je bilo i u slučaju ovog grada-utvrde, koji je odmah po osvajanju uređen i stavljen u funkciju.

Početkom 16. stoljeća kao službenici ove džamije se spominju Mevlana Abdi, hatib i imam, i Velija, mujezin. Već sredinom ovoga stoljeća kao imam i hatib džamije u utvrdi se spominje Mevlana Hajrudin a mujezin je bio Hamza sin Mehmeda (prvi ima timar od 1.700, a drugi 700 akči).[199]

Džamija sultana Bajezida II (Časna džamija)

Izgrađena je prije 1533. godine, odnosno još za vladavine sultana Bajezid II (1481. -1512.), zvanog Velija (sveti). Odatle je Evlija Čelebi, prolazeći kroz Srebrenicu 1660. godine, naziva ***Bajezid Velijina džamija*** i opisuje je kao jednostavnu bogomolju u starom stilu s jednom munarom a pokrivenu ćeremitom.[200]

Ova džamija se u popisima iz 16. stoljeća navodi samo kao ***Časna džamija***. Godine 1533. kao službenici ove džamije se spominju Mevlana Šemsudin, hatib, i Ahmed, mujezin. Sredinom 16. stoljeća imam je još uvijek isti, a mujezin je Ibrahim.
Da su ove dvije najstarije džamije u Srebrenici iz druge polovine 15. i sa početka 16. stoljeća izgrađene i uzdržavane od državnih sredstava, govori i podatak iz 1533. godine, kada je za rashode osvjetljenja i prostirke u džamiji utvrde Srebrenica bio određen iznos 360 akči godišnje od državnih prihoda (poreza) sela Draževine u nahiji Šubin.[201]

Vakuf Čaršijske džamije

Jedan je od najstarijih vakufa u Srebrenici, a vjerovatno je vezan za Sultan Bajezidovu džamiju iz 15./16. stoljeća. Bit će da je stradala u ratovima na prelazu 17./18. stoljeće, pa obnavljana. Zna se da je zgradu džamije obnovljao i hadži Selman-aga 1836. godine.

Godine 1890. kao *musakafat* ovaj vakuf ima prihode od kirije u iznosu od 35 forinti a kao *mustagelat* su registrovani prihodi od vakufske zemlje u iznosu od 50 forinti, ukupno 85 forinti. Prihodi ***Vakufa Čaršijske džamije*** u Srebrenici su 1890. godine potrošeni na plaće imama i mujezina džamije od 16 i 50 forinti. Na troškove rasvjete džamije potrošeno je 15 forinti. Prema proračunu vakufa realizovana potreba je iznosila 81 forintu a suvišak te godine je u vakufu iznosio 4 forinte.[202]

198 Rusmir Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.

199 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo,1975., str. 150.

200 Evlija Čelebi, Putopis, Sarajevo Publishing, 1996., str. 99.

201 Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo,1975., str. 150.

202 *Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890*., Sastavljeni po zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu, Drugi svezak, str. 75.

Vakuf Čaršijske džamije u Srebrenici, prema prvim gruntovnim evidencijama 1894. godine posjeduje kao nekretninu zgradu džamije sa gradilištem i dvorištem, k.č. 1/451, površine 140 m². [203]

Vakuf Čaršijska džamija prema proračunu iz 1913. godine ima prihode od mlina i zemlje u iznosu od 190 kruna. Troškovi su išli na plaće imama i mujezina džamije od 30 i 160 kruna. Te godine mutevelija vakufa je Ahmet-aga Pašagić.[204]

Vremenom, vakuf Čaršijske džamije je uvećavan novim nekretninama. Tako je 1936. i 1938. godine kupljena parcele Bojna (k.č. 519 i 516) od Alije Selmanagića.[205] Godine 1936. u ovaj vakuf je familija Kovačević poklonila parcelu k.č. 156.[206]

Zgrada Čaršijske džamije, koja je srušena u julu 1988. godine zbog izgradnje nove zgrade, bila je skromnijih dimenzija, 6x8,5 m, i sa drvenom munarom. Do tada je džamija, ustvari mesdžid, bila bez minbere. U njoj se obavljalo pet dnevnih namaza, dok su se džuma i bajrami klanjali u obližnjoj Bijeloj džamiji.[207]

Vakuf Čaršijske česme (vode)

Ovaj vakuf je iste starosti kao i prethodni.

Prema proračunu vakufa iz 1890. godine, ***Vakuf Čaršijske česme (vode)*** je prihode u iznosu od 40 forinti imao kao *musakafat* na ime kirije od pekarne. Ovi prihodi su trošeni na uzdržavanje česme.[208]

Hamam

U Srebrenici hamam postoji još početkom 16. stoljeća (tačnije 1533. godine). Tada se spominje kao ***Carski hamam*** i donosio je godišnji prihod od 333 akče.[209] Spominje ga i Čelebi u 17. stoljeću.

Prema tradiciji ovaj hamam se nalazio u mahali Crvena rijeka.

Hamam se nalazio u vrhu mahale koja se zove Crvena rijeka. To mjesto se danas zove Hamamluk. Zidovi su mu se vidjeli još pred okupaciju 1878. godine. Na tom mjestu nađeni su kanali i ploče hamama.[210]

Vakuf Crvena rijeka česme (vode)

Spominje se 1890. godine, a vjerovatno je vezan za prethodni, ili iskorištavanje ljekovitih voda Gubera.

---

203 Gruntovne knjige iz 1894. godine za KO Srebrenicu. Gruntovna knjiga X, uložak broj 458. Gruntovnica opštinskog suda u Srebrenici. Svi brojevi katastarskih čestica (k.č.) se danas nazivaju stari premjer, za razliku od brojeva k.č. novog premjera od prije nekoliko decenija.

204 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 287.

205 Gruntovna knjiga XI, ulošci broj 516 i 519.

206 Gruntovna knjiga X, uložak broj 494.

207 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 286. O ovoj džamiji još i u: Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 113 i 164-165.

208 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 75.

209 Nedim Filipović, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005., str. 199.

210 Hamdija Kreševljaković, *Hamami u Bosni i Hercegovini*, 1462-1916, Beograd, 1937., str. 73.

Te godine *musakafat* ovog vakufa donosi prihode od kirije dućana u iznosu od 25 forinti. Stvarni izdaci ***Vakufa Crvena rijeka česme (vode)*** u Srebrenici 1890. godine iznose 20 forinti i troše se na uzdržavanje česme. Suvišak vakufa je iznosio 5 forinti.[211]

Tekija

Kao i u ostalim gradovima tokom 17. stoljeća, i u Srebrenici postoji tekija. Spominje je Čelebi, morala je imati svoj vakuf za uzdržavanje, a odavno je nestala.

Vakufi tri mekteba iz 16./17. stoljeća

Sredinom 17. stoljeća se u gradu Srebrenici spominju tri mekteba.[212] Morao je svaki od njih obavezno imati svoj poseban vakuf. Ovi vakufi su osnovani, a mektebi izgrađeni tokom 16. ili u prvoj polovini 17. stoljeća.

Do sredine 19. stoljeća u Srebrenici je postojala zgrada jednog starog mekteba, koji je vremenom postao sasvim trošan. Vakuf koji ga je opsluživao je, izgleda, odavno bio propao, pa nije ni bilo vakufskih sredstava za njegovo održavanje niti plaću za hodže koji su nastojali učiti djecu.[213] Na mjestu ovog mekteba je 1866. godine izgrađena medresa.

Vjerovatno se na mjestu jednog mekteba iz ovog perioda krajem 19. stoljeća nalazio mekteb za školovanje ženske djece. To vidimo iz spominjanja posebnog vakufa pod nazivom ***Vakuf mejtefa za žensku djecu*** u 1894. godini.[214] Ovaj vakuf tada ima kuću sa kućištem i dvorištem na k.č. 362/3, površine 70 m^2 (izgleda u mahali Crvena rijeka) i dućan sa gradilištem u Čaršiji na k.č. 1/62 površine 30 m^2.[215]

Vakufski prihod Ženskog mekteba 1912. godine je bio 160 kruna.[216]
Prema proračunu iz 1913. godine ***Vakuf Ženskog mekteba*** u Srebrenici ima ukupne godišnje prihode od 207 kruna. Oni dolaze od vakufske pekare i vakufske zemlje u iznosu od 187 i 20 kruna. Izdaci su išli na plaću mualimu od 40, kiriju za mektebsku zgradu od 120 i paušal od 40 kruna. Te godine je viđak vakufa iznosio 7 kruna a mutevelija je bio Ahme-taga Pašagić.[217]
Zgrada Ženskog mekteba bila je u Skender mahali. Imala je sprat a ispod njega je bio dućan. Mekteb je radio do 1941. godine, a poslije Drugog svjetskog rata je oboren usljed dotrajalosti. Mualimi mekteba su bili imami Čaršijske džamije.[218]

211 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 75.
212 Evlija Čelebi, *Putopis,* Sarajevo Publishing, 1996., str. 99.
213 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 288.
214 Knjiga abecedni popis vlasnika nekretnina za K.O. Srebrenicu. Gruntovnica opštinskog suda u Srebrenici.
215 Gruntovna knjiga VIII, uložak broj 375.
216 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 289. Ovaj autor, dobar poznavalac islamske baštine sjeveroistočne Bosne, ovdje ne navodeći izvor, spominje prihode te godine i drugih srebreničkih vakufa: Bijela džamija 250, Čaršijska džamija 140, Crvena rijeka džamija 150, Petrića džamija 50, musala 50, mektebi-ibtidaija 2240, ženski mekteb 160 i medresa 1050 kruna.
217 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 289.
218 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287

Posebni ***Vakuf mejtefa u Srebrenici***, 1894. godine ima sljedeće nekretnine. Zgradu mekteba, koja se vodi kao kuća sa kućištem na k.č. br. 1/449 i površinom od 160 m². Zatim, parcelu šljivik pod mejtefom na k.č. 1/450, površine 230 m² i voćar u srebreničkoj čaršiji na k.č. 1/686, površine od 130 m².[219]

Analizom katastarskih planova grada Srebrenice s kraja 19. stoljeća dobro se vidi da je zgrada mekteba većih dimenzija, neposredno s istočne strane Čaršijske džamije (danas je na tom mjestu velika zgrada Islamskog centra). Također, vakufski voćar (veća zgrada) se nalazi u sjevernom dijelu čaršije (u visini Policijske stanice, preko Križevice rijeke).[220]

Vakuf Petrič džamije

Ovaj vakuf je osnovan u prvoj polovini 17. stoljeća a vezan je za uzdržavanje džamije u Petrič mahali. Bit će da je stradao na prelazu 17./18. stoljeće.

Vakuf Petrić mahale džamije 1890. godine ima prihod kao *musakafat* od kirije u iznosu 10 forinti. Prihod kao *mustagelat* od trećine jedne kuće čifčija i od vakufske zemlje je 20 i 4 forinte. Ove godine rashodi vakufa odlaze kao berivo na plaće imama džamije (24 forinte) i mujezina (2 forinte). Za rasvjetu džamije potrošeno je 5 forinti. Suvišak vakufa je iznosio 3 forinte.[221]

Vakuf Petričke džamije pri osnivanju gruntovnice kotara Srebrenica 1894. godine ima više nekretnina. Zgradu džamije sa gradilištem i dvorištem na k.č. 1/291 površine 140 m²; šljivik kod džamije na k.č. 1/290 površine 350 m²; gradilište blizu džamije na k.č. 1/279 površine 30 m². Zatim, vakuf ima veće zemljišne posjede uvrh mahale Petrič: groblje Učina bašča na k.č. 247/1 površine 26.000 m², groblja na k.č. 205 i 1/312 površine 1.830 i 500 m² i oranicu kod groblja na k.č. 240 površine 1.980 m².[222]

Prema proračunu vakufa iz 1913. godine ***Vakuf Petrić džamije*** ima prihode od vakufske zemlje u iznosu od 40 i vakufskih nekretnina od 5 kruna. Izdaci su išli na plaće imama i mujezina od 40 i 5 kruna. Mutevelija vakufa je bio Ahmet-aga Pašagić.[223]

Zgrada džamije je imala veće dimenzije od većine ostalih džamija Srebrenice. Osnovica je pravougaonik sa stranicama 10x7,5 m. Zidana je od lomljenog kamena sve do krovne konstrukcije, 6 metara visine i 98 cm debljine. Pokrivena je četverovodnim krovom koji je u novije vrijeme prepokriven crijepom. Munara je drvena, a džamija je imala i mahfil. Obnovljena je 1983. godine.[224]

Vakuf džamije Crvena rijeka

Odnosi se na džamiju u istoimenoj mahali, iz prve polovine je 17. stoljeća a prema nekima i sa prelaza 15./16. stoljeće (vezan za Sultan Bajezidovu džamiju).

219 Gruntovna knjiga V, uložak broj 239.

220 Katastarski plan iz 1883.-1885. godine, za K.O. Srebrenicu, razmjera 1:3.125. Katastar Srebrenica.

221 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 77.

222 Gruntovna knjiga X, uložak broj 460.

223 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 288.

224 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 286-287. Još o njoj u: Madžida Bećirbegović, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 113-114 i 159.

Iz proračuna za 1890. godinu vidimo da ***Vakuf džamije Crvena rijeka*** ima sljedeće prihode: kao *musakafat* 25 forinti od kirija a kao *mustagelat* 65 forinti od prihoda vakufskih zemalja. Rashodi su išli kao berivo za plaće imama i mujezina džamije od 70 i 2 forinte. Za rasvjetu džamije je išlo 15 forinti. Suvišak vakufa je iznosio 3 forinte.[225]

Vakuf džamije Crvena rijeka zvane Šarena džamija 1894. godine posjeduje sljedeće nekretnine: zgradu džamije sa gradilištem na k.č. 1/400, površine 40 m^2, groblje na parceli k.č. 1/399 od 360 m^2 površine i dućan sa gradilištem u Čaršiji na k.č. 1/49.[226]

Vakuf Crvena rijeka džamija prema proračunu iz 1913. godine ima prihode od vakufske zemlje i kirija u iznosu od 190 kruna, od kojih je 160 išlo na plaću imama džamije, a 30 kruna je bio višak. Tada je mutevelija vakufa bio Ahmet-aga Pašagić.[227]

Zgrada džamije je imala dimenzije 6x8,5 m, građena je od lomljenog kamena i drveta, s drvenom munarom i pokrivena crijepom. Ima mišljenja da je najstarija džamija na ovom mjestu izgorjela, pa je podignuta ova manja.[228]

Tri vakufa nepoznatih džamija iz 17. stoljeća

Vakufi tri džamije koje spominje Čelebi sredinom 17. stoljeća, usljed stradanja Srebrenice u 17./18. stoljeću, nisu se održali, a lokacija tih džamija je u nauci nepoznata.

Vakuf Musale

Musala je u Srebrenici osnovana još početkom osmanske uprave, uzdržavao ju je poseban vakuf a obuhvata veliki kompleks zemljišta sjeverno od Čaršije.
Kada je podignuta musala u Srebrenici i ko joj je vakif, nije poznato, a gledajući po konstrukciji zida, mogla je nastati u 16. stoljeću.[229]
Musala je dugo bila veći slobodni prostor u gradu (namijenjen za masovne javne i vjerske skupove). Vremenom se udaljeniji dijelovi pretvaraju u groblje a na nekim počinje izgradnja stambenih, javnih i drugih objekata.

Krajem osmanskog perioda na Musali se nalazi desetak kuća i uređena musala (kao graditeljska cjelina za molitve). Ovaj prostor je posebno postao zanimljiv za izgradnju (puteva, javnih objekata) dolaskom austrougarske uprave i kasnije.
Vakuf Musala u Srebrenici pri osnivanju gruntovnice kotara Srebrenica 1894. godine ima evidentiranu samo jednu parcelu od nekadašnjeg velikog zemljišnog kompleksa koji se nalazio sjeverno od Čaršije u Srebrenici. Tada vakuf Musale ima parcelu zemljišta na k.č. 98, površine 650 m^2, a nalazi ze između novoizgrađenih zgrada kotarske uprave i osnovne škole.[230]

---

225 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 73
226 Gruntovna knjiga X, uložak broj 457.
227 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 287.
228 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 286. Još o njoj u: Madžida Bećirbegović*, Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 113-114.
229 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287.
230 Gruntovna knjiga X, uložak broj 459.

Musala u Srebrenici je imala mihrab koji je bio ugrađen u zid a minbera je bila od drvene građe, pokrivena i ograđena daskom. Nalazila se na jednom ravnom platou dimenzija 20x15 m a bila je ograđena kamenim zidom visine dva metra i širine 100 cm, pokrivena perdom. Ova musala je bila udaljena od Čaršijske džamije oko 100 m. Sve ovo je postojalo do 1953. godine.[231]

Vakuf Musala u Srebrenici prema proračunu vakufa iz 1913. godine ima prihode u iznosu od 200 kruna. Oni dolaze od kirija vakufskog zemljišta koje se nalazi kod centrale (odnosi se i na šupu na tom zemljištu) u iznosu od 150, kao i od prodate bašče u iznosu od 50 kruna. Za popravak musale je trošeno 100, a višak u vakufu je te godine iznosio 100 kruna. Mutevelija vakufa je, kao i većine drugih vakufa u Srebrenici, bio Ahmet-aga Pašagić.[232]

Prema narodnom pamćenju, na musali se klanjao bajram i bila je aktivna sve do 1935. godine. Musalu je srušila šumska uprava i na njoj podigla svoju zgradu u kojoj su bili ambulanta, obdanište... Posljednji imam Musale u Srebrenici je bio Abid ef. Đozić. Ova cjelina, pod krošnjama raznih starih voćaka je bila rijedak kulturno-historijski spomenik ovog grada.[233]

Vakuf Skender (Bijele) džamije

Ovaj vakuf je po svemu sudeći osnovan na prelazu 17./18. stoljeće kada je hadži Skender izgradio džamiju na mjestu katoličke crkve, poslije velikih stradanja Srebrenice. O ovome govore narodna tradicija, arhitektura i historijski podaci. Istraživači prošlosti Srebrenice uglavnom smatraju da se radi o dubrovačkoj Crkvi sv. Nikole, dok neki smatraju da se radi o crkvi franjevačkog samostana, Crkvi sv. Marije.[234]

Prema proračunu ***Skender džamije vakufa*** u Srebrenici iz 1890. godine, osnovni prihod kao *musakafat* je dolazio od kirija u značajnom iznosu od 112 forinti. Prihod od vakufskih zemalja kao *mustagelat* je iznosio 70 forinti. Rashodi su išli kao berivo na

231 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287.

232 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 288.

233 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 285-286.

234 O tome i više o arhitekturi džamije vidjeti u: Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo,1975. str. 149-153.; Mehmed Mujezinović*, Islamska epigrafika*, knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974., str. 137.; Madžida Bećirbegović*, Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990., str. 112.; Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture* u *Srebrenic*i, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287.; Juraj Kujundžić*, Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, god. XVII-XVIII, Sarajevo, 1968., str. 236-242.; Pavo Anđelić*, Pogled na franjevačko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Zenica 1973., str. 201-206.; Džemal Čelić, *Kontinuitet srednjovjekovnih formi u doba turske dominacije*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura“, Zenica 1973., str. 357.; *Spomen-crkvica svete Marije u Srebrenici*, Franjevačka Provincija Bosna Srebrena, 3/1991., 201-203.; Prof.dr. fra Andrija Nikić, *Džamije na temeljima crkava*, Glasnik hrvatskog uljudbenog pokreta, br. 33., Zagreb, 2008., str. 16.; Marijan Sivrić, *Rod Dobretinić-Latinica (Latinčić), trgovci i srebrenički knezovi*, *darovatelji franjevačkih samostana i crkava u Bosni*, Bosna Feanciscana, 30/2009.; *Srebrenica u povijesti Bosne Srebrene ili Srebreničke,* ibn-sina.net.

plaće imama i mujezina džamije, po 122 i 43 forinte, a na rasvjetu džamije je trošeno 15 forinti. Suvišak je te godine u vakufu iznosio 2 forinte.[235]

Osnivanjem gruntovnice u kotaru Srebrenica 1894. godine, ***Vakuf Hadži Skender džamije u Srebrenici*** ima značajne nekretnine. Zgradu džamije sa gradilištem i dvorištem na k.č. 362/2, površine 270 m^2; dvije parcele groblja pored džamije na k.č. 358/1 i 362/1, površine 500 i 3.300 m^2; groblje koje se nalazi preko rijeke na k.č. 186, površine 7.300 m^2; oranica Landića njiva na k.č. 159 sa 14.500 m^2. Vakufu tada pripadaju i nekretnine u Čaršiji, dućan na k.č. 1/48, površine 15 m^2 i voćar na k.č. 1/484, površine 1.700 m^2. Navedenom vakufu pripada i veći kompleks zemljišta na Musali (sjeverno od današnje zgrade Opštine) a u statusu groblja. Radi se o parcelama na k.č. 1/164, 1/521 i 118/1 sa površinama od 740, 2.640 i 12.560 m^2.[236]

Ovaj vakuf je 1901. godine kupio od familije Ibrahimagića parcelu na k.č. 1/681, površine od 20 m^2.[237]

Vakuf H. Iskender (Bijela) džamija godine 1913. kao prihod od vakufske zemlje i od kirija dućana ima 250 kruna. Rashod je na plaće imama i mujezina džamije u iznosima od 160 i 80 kruna. Višak je iznosio 10 kruna. Mutevelija vakufa je tada Ahmet-aga Pašagić.[238]

Vakuf medrese

Srebrenica je mogla imati medresu još u vrijeme svog „zlatnog doba“, tokom 17. stoljeća. Tada je u gradu bilo oko 800 kuća, blizu 5.000 stanovnika, razvijena čaršija, šest muslimanskih mahala, šest džamija, tri mekteba, tekija, hamam. Srebrenica je bila središte prostranog kadiluka...[239]

Poznato je da je na mjestu jednog starog i zapuštenog vjersko-prosvjetnog objekta, čiji je vakuf bio odavno propao, godine 1866., izgrađena nova zgrada za medresu.[240] Zgrada je sagrađena prizemno, na cokli od lomljenog kamena i drveta. Imala je pet učionica i hodnik, dimenzija 20x8x3 m, pokrivena crijepom. Ovu akciju je izvela grupa uglednih stanovnika Srebrenice, koji su sporazumno, između sebe skupili priloge i izgradili medresu sa više odaja a pobrinuli su se i za muderiza. Također, pobrinuli su se i za budući opstanak medrese, tj. troškove uzdržavanja. Osnovali su poseban vakuf u koji su uvakufili nekoliko čitluka, od čijih prihoda su se uzdržavali medresa i muderizi (plaća, ogjrev zimi...).[241]

Selman-aga, rodonačelnik poznate srebreničke familije Selmanagića, koja je odigrala značajnu ulogu u historiji Srebrenice, je najvažniji vakif (dobrotvor) za medrese u Srebrenici tokom 19. stoljeća.

Vakufu koji je namijenjen za uzdržavanje medrese u Srebrenici poklanjalo je nekretnine više poznatih i bogatih Srebreničana i Srebreničanki. Iz službenog naziva

235 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890, str. 77
236 Gruntovna knjiga X, uložak broj 461.
237 Gruntovna knjiga VIII, uložak broj 382.
238 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, str. 287.
239 Evlija Čelebi, *Putopis*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996., str. 99.
240 Ovo je zabilježeno u jednoj vijesti u časopisu „Bosna“, 1866. godine.
241 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 288.

ovog vakufa krajem 19. stoljeća koji glasi ***Vakuf hadži Selman-age, hadži Rustem-bega i hadži Ruki-hanume medrese,*** to dobro vidimo. Pored Selman-age u vakuf medrese u Srebrenici su vakufili i Rustem-beg i Ruki(ja)-hanuma. Ovaj Rustem-beg je rodonačelnik poznate srebreničke familije Rustembegovića. I jedina za sada poznata žena vakif u Srebrenici, Ruki(ja)-hanuma, vjerovatno je iz neke značajne familije ovog grada.[242]

Prema proračunu iz 1890. godine Vakuf hadži Selman-age, hadži Rustem-bega i hadži Ruki-hanume medrese u Srebrenici ima prihod kao *mustagelat* od značajnih 300 forinti. Dolazio je na ime trećine od 12 kuća čifčija. Ovaj prihod su uvakufili navedeni vakifi, očito od svojih nekadašnjih kmetova u nekom od sela u okolini Srebrenice. Detaljnijim istraživanjima se, svakako, mogu naći kmetovska selišta od kojih su ti prihodi i dolazili.

Svih 300 forinti godišnjeg prihoda Vakufa medrese u Srebrenici odlazili su na plaću muderiza (profesora) navedene medrese.[243]

Ova medresa se početkom 20. stoljeća naziva i ***Hadži Hasan-agina medresa***. Vjerovatno ju je obnavljao hadži Hasan-aga Selmanagić, pa se poslije opravke zvala po *sahibi-hajratu*.[244]

Vakuf Medresa u Srebrenici prema proračunu vakufa iz 1913. godine ima prihode od vakufske zemlje od značajnih 810 kruna i bio je drugi po ekonomskoj snazi u gradu i kotaru Srebrenici. Sav ovaj iznos je išao na plaću muderiza medrese. Mutevelija Vakufa medrese tada je bio Haki ef. Đozić.[245]

Prema jednom izvještaju o radu Uleme-medžlisa u Sarajevu iz 1932. godine, vidimo da je medresa u Srebrenici prestala raditi.

---

242 Rusmir Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.

243 Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., str. 77. Ovdje vrijedi ukazati da se u navedenom proračunu na strani 73., spominje i **Bratunci džamije vakuf.** Ova džamija se nalazi u mjestu Bratunac u okviru kotara Srebrenica. Vakuf džamije u Bratuncu 1890. godine ima prihode od 35 forinti a dolaze kao *mustagelat* od nekoliko vakufskih njiva i jedne bašče (voćnjaka). Rashodi vakufa su išli kao berivo na plaću imama džamije u iznosu od 25 forinti i na popravak džamije u iznosu od 7 forinti. Suvišak vakufa je iznosio 3 forinte.**Vakuf Bratunac džamije** prema proračunu vakufa iz 1913. godine ima prihod od vakufske zemlje u iznosu od 208 kruna. Ova suma je išla na plaću imamu džamije od 131 krunu a 77 kruna je bio porez i ekvivalent. Mutevelija ovog vakufa je tada bio Avdi-beg Rustenbegović. (Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 286.).Prema spisku samostalnih vakufa iz 1931. godine, kao posebni vakufi se spominju **Vakuf Bratunac džamije u Suhoj** i **Vakuf džamije u Suhoj**. Ova dva vakufa su zajedno polagala budžet i zaključni račun. (Spisak sviju samostalnih vakufa na području vakufske direkcije sarajevske,Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31., Sarajevo, 1932., str. 36.)

244 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 288-289.

245 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 287.

Vakuf hadži Sulejman-age sina hadži šejh Osman-age

Nepoznata je godina izdavanja vakufname[246], kao i njen sadržaj.

Vakuf Avdije Rustembegovića

Vakufnama je iz 1892. godine.[247]

Vakuf hadži Hasana i hadži Avdije Selmanagića

Vakufnama iz 1902. godine.[248] Vjerovatno se radi o sredstvima za obnavljanje medrese u Srebrenici.

Vakuf Mektebi- ibtidaije

Mektebi-ibtidaija je u Srebrenici otvorena početkom 20. stoljeća. Školske 1908./9. godine mekteb je imao 95 učenika, radila su dva mualima, Husejn ef. Đozić i Ali ef. Klančević sa godišnjom plaćom od 640, odnosno 240 kruna.[249]

Prema proračunima vakufa iz 1913. Godine, ***Vakuf Mektebi-ibtidaije*** u Srebrenici je bio najbogatiji i imao je najveće prihode. Značajan prihod od 940 kruna je dolazio od vakufske kuće a odnosio se na 1912. godinu. Izdaci ovog vakufa su bili brojni a najkrupniji su: plaća podvornika od 360, mektebski paušal od 100, i kućna kirija od 360 kruna. Manji izdaci su bili: čišćenje odžaka u vakufskoj kući u godini 1912. sa 10, popravak vakufske kuće u godini 1912. sa 20, plaća za osiguranje vakufske kuće pripadajuće Mektebi-ibtidaije sa 14, čišćenje odžaka u godini 1913. sa 10, kućne popravke za godinu 1913. sa 50, i osiguranje u godini 1913. sa 14 kruna. Ukupni izdaci vakufa su te godine 938, a višak je 2 krune. Mutevelija vakufa koji se o svemu brinuo je bio Ahmet-aga Pašagić.[250]

Vakuf Ali-ef. Selmanagića, sina hadži Hasan-age

Vakufnama iz 1936. godine.[251]

Značaj vakufa u razvoju grada Srebrenice

Kako vidimo, grad Srebrenica je od početaka osmanskog perioda, pa do austrougarskog perioda, koliko je poznato, imao preko dvadeset posebnih vakufa.

Kontinuirani rast grada Srebrenice od kraja 15. stoljeća, kulminira početkom druge polovine 17. stoljeća. Tada (1660. godine) Evlija Čelebi u Srebrenici registruje:

246 Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu,* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983., str. 291.

247 Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983., str. 291.

248 Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983., str. 291.

249 Hifzija Suljkić, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007., str. 287-288.

250 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 288.

251 Zejnil Fajić, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983., str. 291.

razvijenu čaršiju sa 70 dućana i zanatskim radnjama; šest muslimanskih mahala; šest džamija; tekiju; tri mekteba; hamam; han. Svakako, tada postoji i vojna utvrda, Varoš sa nemuslimanskim stanovništvom, panađurište i samostan sa crkvom. Nije do sada u nauci razjašnjeno gdje bi se danas nalazilo svih šest mahala i šest džamija Srebrenice tog vremena. Svakako se radi o današnjim mahalama: Čaršija, Crvena rijeka i Petrič sa džamijama u njima. Ostale tri mahale i džamije su potpuno nepoznatog položaja.

Teški ratovi na kraju 17. i tokom 18. stoljeća, kao i epidemije bolesti, nerodne godine i gladi ostavljaju traga u stagnaciji urbanog razvoja grada Srebrenice. Gotovo nestaje katoličko stanovništvo a na mjestu katoličke crkve (srušene 1690. godine) se gradi džamija. Veoma strada i muslimansko stanovništvo.

Posebno stradaju urbani, ekonomski, kulturni i vjerski sadržaji u Srebrenici. Od nekadašnjih šest džamija, tri nestaju sa historijske pozornice.

Nema očuvanih izvora, niti tradicije o vakufima i vakifima na prelazu 16./17. stoljeće. Ne zna se za postojanje velikih vakifa toga doba, kao što se zna za neke susjedne gradove (Nova Kasaba, Zvornik, Tuzla, Kladanj). Tako, npr., obližnje naselje Novu Kasabu je u 17. stoljeću osnovao i, uglavnom, svojim vakufskim objektima izgradio poznati vakif Musa-paša, budimski vezir.

Od poznatih značajnijih vakifa grada Srebrenice znamo za sljedeće:

Hadži Skender, koji je vjerovatno početkom 18. stoljeća od svojih sredstava i svojim vakufom napravio današnju Bijelu džamiju. Vjerovatno je uvakufio i druge sadržaje. Zbog toga se kasnije cijela mahala oko te džamije naziva Skender mahala.

Hadži Selman-aga, rodonačelnik Selmanagića je tokom prve polovine i sredinom 19. stoljeća bio najveći vakif u Srebrenici. On je obnovio Čaršijsku džamiju, učestvovao u izgradnji medrese a dosta toga je dao u vakuf.

Familije **Selmanagić** i **Rustembegović** su, također, dosta vakufili.

Od druge polovine 15. stoljeća pa do austrougarskog perioda vakufi grada Srebrenice imaju brojne i raznovrsne sadržaje. Radi se o vjerskim, prosvjetnim, javnim, ekonomskim i drugim objektima i zgradama.[252]

To su: sedam džamija, najmanje tri mekteba, medresa, tekija, hamam, mlin, više česama (vodovoda), dvije pekare, više dućana, kuće, voćari i magaze, musala i brojna groblja.

Vakufe Srebrenice uzdržavaju prihodi od: kirija brojnih objekata, čitluka i čivčija, zakupa raznih zemljišta (gradilišta, oranica, šljivika...).

Vakufski rashodi su išli na: održavanje i opravke vakufskih objekata, rasvjetu, prostirke, čišćenje odžaka, osiguranja, paušale, zakupe zgrada... Svakako, vakufi su najviše izdavali na plaće službenika vakufskih sadržaja, kao što su: imami i mujezini u džamijama, muderizi, mualimi i podvornici u medresi i mektebima, mutevelije (upravnici) vakufa.[253]

252 Rusmir Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća*, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.

253 Rusmir Djedović, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća,* Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.

Kako se u prethodnim istraživanjima vidi, pojedini vakufi u gradu Srebrenici se u raznim dokumentima i periodima, poprilično različito nazivaju. Takva pojava, da se vakufi u službenim dokumentima, a posebno u narodu različito nazivaju, bila je prisutna širom Bosne i Hercegovine.

Zbog toga, Vakufska direkcija u Sarajevu 1931. godine donosi spisak službenih naziva za sve vakufe na području Bosne i Hercegovine. Ovaj spisak je upućen svim sreskim vakufsko-mearifskim povjerenstvima na području Vakufske direkcije u Sarajevu. U njemu se, između ostalog, kaže „...povjerenstva i mutevelije i imami (su) do sada pisali nejednako i izmiješano imena pojedinih vakufa, pa su iz toga često nastale zbrke i nepotrebna korespondencija. Dakle, od sada na svim aktima imadu se pisati imena pojedinih vakufa onako, kako su u ovom popisu označena".[254]

Prema ovom spisku u gradu Srebrenici su navedeni sljedeći službeni nazivi pojedinih vakufa: Crvena rijeka džamija, Čaršijska džamija, H. Skender žen. mekteb, H. Skender džamija, Medresa, Mektebi- ibtidaija, Musala i Petrić džamija.[255]

Ka evropskom gradu

Grad Srebrenica tokom austrougarske uprave (iza 1878. godine), postepeno mijenja svoju urbanu strukturu i izgled. Gradovi Bosne i Hercegovine, inače, u tom periodu doživljavaju različite promjene i postepeno sve više liče na evropske gradove.

Neki od njih postali su važna industrijska središta i postepeno su dobivali oblike evropskog industrijskog grada (i po socijalnoj strukturi, i po vanjskom izgledu – Tuzla, Zenica), dok je većina ostala na zanatstvu, sitnom preduzetništvu (s modernim zanatima) i pojačanoj trgovini i saobraćaju. Specifične i vidljive promjene doživjeli su i oni gradovi koji su postali vojni centri i strateška uporišta Monarhije....[256] Takav slučaj je i sa Srebrenicom koja se nalazi blizu granice, i austrougarska u njoj gradi kasarnu i druge prateće sadržaje.

Ovdje donosimo samo neke urbane promjene grada Srebrenice u ovom periodu. Srebrenica doživljava jači ekonomski razvoj, obnavljaju se osmanski i grade novi putevi koji povezuju Srebrenicu sa drugim gradovima u Podrinju. Istražuju se rudna bogatstva i započinje njihova eksploatacija i korištenje ljekovite vode Crnog Gubera.

Urbani razvoj je, također, intenziviran. Trasira se i gradi novi široki put – ulica, od mosta na Križevici, sjeverno od Čaršije, kroz Musalu. Gradi se put – ulica, od starog središta Srebrenice (ispod Čaršijske džamije), pa lijevo od Križevice kroz Musalu. U narednom periodu slijedi i izgradnja značajnih javnih zgrada pored novih puteva na Musali, kotarske uprave – Konaka i zgrade osnovne škole.

U sjevernom dijelu grada, gradi se kompleks vojne kasarne, a vojno strelište

254 Spisak sviju samostalnih vakufa na području vakufske direkcije sarajevske,Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31., Sarajevo, 1932., str. 1.

255 Spisak sviju samostalnih vakufa na području vakufske direkcije sarajevske,Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31., Sarajevo, 1932., str. 36.

256 Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2004., str. 8.

je uvrh mahale Petrič. Pojačana je izgradnja privatnih poslovnih i stambenih zgrada u arhitektonskim stilovima kakve donosi austrougarska uprava (srednjoevropski, pseudomavarski..). Srebrenica dobiva i Centralu na Musali (spominje se 1913. godine).

O ukupnom i urbanom razvoju grada Srebrenice krajem 19. stoljeća govore i sljedeći podaci.

Prema popisu stanovništva iz 1885. godine Markt, tj. Trgovište, Srebrenica ima 313 kuća i 326 stanova sa 1.445 stanovnika. Od toga je 883 muhamedanaca, 532 istočno-pravoslavnih, 34 rimokatolika i 9 jevreja. [257]

Krajem 19. stoljeća, odnosno prema popisu iz 1895. Godine, grad Srebrenica ima 378 kuća i ukupno 1824 stanovnika. Od toga je 945 muhamedanaca, 633 istočno-pravoslavnih, 110 rimokatolika i 8 jevreja. [258]

Na austrougarskom katastarskom planu iz 1883. - 1885. godine se vidi ucrtana najstarija pravoslavna crkva u gradu Srebrenici, parcela k.č. 1/606. [259]

Srpskopravoslavna crkvena opština je 1900. godine kupila kuću i više parcela zemljišta u padini brda, neposredno uz sjeveroistočni dio Čaršije u Srebrenici. Parcele su kupljene od Đoke i Riste Maksića a upisane su u gruntovnicu 20. 6. 1900. godine. Radi se o parcelama na k.č.: 1/469, 1/470, 1/468, 1/471 i 1/474. [260] Godine 1903. parcela na k.č. 1/469 je upisana kao crkva sa crkvištem. [261] Iste godine je u vlasništvu opštine i parcela k.č. 96/8 pod nazivom Kacelj. [262]

Današnji parohijski Hram pokrova presvete Bogorodice je osvećen 23. avgusta 1903. godine, a osvećenje je izvršio mitropolit Ilarion (Radonić).[263] Srpskopravoslavna crkvena opština je 1923. godine od Mustafe i Hasana Sejdića kupila dvije parcele zemljišta sa starom kućom a koje se nalaze iznad Čaršije i neposredno sa jugoistočne strane crkve. To su parcele na k.č. 1/467 i 1/466. [264] Također, 1935. godine kupljena je i kuća na erarnoj parceli k.č. 118/4. [265] Parohijski dom u Srebrenici je podignut 1936. godine.[266]

Od početka Prvog svjetskog rata 1914. godine i ratnih zbivanja u graničnom pojasu Bosne i Hercegovine i Srbije, ukupni, pa i urbani, razvoj grada Srebrenice se zaustavlja. Naročito su izražena stradanja grada tokom Prvog i Drugog svjetskog rata. Takva situacija stagnacije traje praktično narednih pedeset godina i ponovni razvoj Srebrenice imamo tek sredinom druge polovine 20. stoljeća.

---

257 Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Sarajevo, 1886., str. 154.

258 Hauptresultate der volkszahlung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895, Landesregierung fur Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1896., str. 354.

259 Austrougarski katastarski plan grada Srebrenice iz 1883-1885. godine. Razmjer plana 1 : 3.125.

260 Gruntovna knjiga IV, uložak broj 193.

261 Gruntovna knjiga IV, uložak broj 193

262 Gruntovna knjiga XI, uložak broj 540.

263 Srpska pravoslavna eparhija Zvorničko-tuzlanska, šematizam, Tuzla, 1977., str. 206.

264 Gruntovna knjiga IV, uložak broj 192.

265 Gruntovna knjiga VII, uložak broj 373.

266 Srpska pravoslavna eparhija Zvorničko-tuzlanska, šematizam, Tuzla, 1977., str. 206. Filijalni hram svetog arhangela Mihajla u Srebrenici osvećen je 1971. godine. Osvećenje izvršio episkop Longin (Tomić). (Isto, str. 206.)

Zaključak

Grad Srebrenica ima dug i složen urbani razvoj, naročito kada je u pitanju antička i srednjovjekovna urbana tradicija.

U ovom radu je to konstatovano i za period osmanske uprave, dakle od sredine 15. pa do kraja 19. stoljeća. Historijske okolnosti su uslovile različite faze urbanog razvoja grada u to vrijeme, od stradanja, oporavaka, do punog razvoja.

Grad Srebrenica je u navedenom periodu prošao sljedeće faze urbanog razvoja:

1. Stradanje u drugoj polovini 15. stoljeća
2. Oporavak do kraja 16. stoljeća
3. Zlatno doba (17. stoljeće)
4. Stradanja 17./18. stoljeće
5. Oporavak 18. i 19. stoljeće

Krajem osmanske uprave grad Srebrenica ima više od deset prostornih elemenata u svojoj urbanoj strukturi, a koji su, uglavnom, proizvod dotadašnjeg historijsko-urbanog razvoja. Ti elementi su: dvije utvrde, čaršija, desetak mahala i veći javni prostori.

Rezultati ovog istraživanja upućuju i na veliki značaj i ulogu vakufa u urbanom razvoju grada Srebrenice u zadnjih pet stotina godina. U Srebrenici je tada bilo preko dvadeset različitih vakufa a obuhvatali su značajne urbane sadržaje (vjerske, prosvjetne, javne, ekonomske...).

Opće historijske prilike su uslovile i njihova velika stradanja, pa i potpuna nestajanja. Međutim, uvijek su u Srebrenici stanovništvo i pojedinci ulagali u nove vakufe, kako bi gradske funkcije Srebrenice podigli na odgovarajući nivo.

Do početka 20. stoljeća grad Srebrenica je počeo dobivati neke karakteristike tadašnjih evropskih gradova.

Izvori i literatura

1. Gruntovne knjige iz 1894. godine za k.o. Srebrenicu. Gruntovnica opštinskog suda u Srebrenici.
2. Katastarski planovi iz 1883. - 1885. godine, za k.o. Srebrenicu, razmjera 1 : 6.250 i 1 : 3.125. Katastar Srebrenica.
3. Knjiga abecedni popis vlasnika nekretnina za k.o. Srebrenicu. Gruntovnica opštinskog suda u Srebrenici.
4. Proračuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., Sastavljeni po zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu, Drugi svezak.
5. Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1880.
6. Štatistika mjesta i žiteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Sarajevo, 1886.
7. Hauptresultate der volkszahlung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. april 1895., Landesregierung fur Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1896.
8. Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo.
9. Austrougarska topografska karta, razmjer 1 : 75.000, sekcija Vlasenica und Srebrenica, početak 20. stoljeća.
10. Spisak sviju samostalnih vakufa na području vakufske direkcije sarajevske,Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31., Sarajevo, 1932.

11. Evlija Čelebi, Putopis, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996.
12. Odluka o proglašenju Povijesnog područja Donji grad u Srebrenici nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Komisija/povjerenstvo za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 7-10. studeni 2006.
13. Hamdija Kreševljaković, Hamami u Bosni i Hercegovini, 1462-1916, Beograd, 1937.
14. Mihajlo J. Dinić, Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje društvenih nauka knjiga 14, Naučna knjiga, Beograd, 1955.
15. Juraj Kujundžić, Srednjovjekovne crkve u Srebrenici, Dobri pastir, god. XVII-XVIII, Sarajevo, 1968.
16. Adem Handžić, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo,1975.
17. Mehmed Mujezinović, Islamska epigrafika, knjiga II, Veselin Masleša, Sarajevo, 1974.
18. Srpska pravoslavna eparhija Zvorničko-tuzlanska, šematizam, Tuzla, 1977.
19. Alija Bejtić, Knežina i knežinska nahija u historiji i likovnom stvaralaštvu, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978.
20. Halima Korkut, O vakufima u sjeveroistočnoj Bosni, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga V-VI, Sarajevo, 1978.
21. Dragomir Vujičić, Onomastička građa Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik knjiga III, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Sarajevo, 1982.
22. Zejnil Fajić, Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983.
23. Madžida Bećirbegović, Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini, Veselin Masleša, Sarajevo, 1990.
24. Enver Imamović, Srebrenica i okolica u rimsko doba, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, 17, Muzej istočne Bosne, Tuzla, 2002.
25. Rusmir Djedović, Uloga i značaj Turali-begovog vakufa u urbanom razvoju grada Tuzle, Stav – časopis za društvena pitanja, kukturu i umjetnost, br. 2, februar 2003., Narodna i univerzitetska biblioteka Derviš Sušić, Monos, Tuzla.
26. Iljas Hadžibegović, Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2004.
27. Nedim Filipović, Islamizacija u Bosni i Hercegovini, Centar za kulturu i obrazovanje Tešanj, Tešanj, 2005.
28. Desanka Kovačević-Kojić, Izgled Srebrenice u dubrovačkim izvorima (1352-1460), Spomenica Milana Vasića, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Spomenica 11, Odjeljenje društvenih nauka 14, Banja Luka, 2005.
29. Rusmir Djedović, Vakufi u Tuzli od XVI do XX stoljeća, Zbornik radova Veliki vakifi Bosne, BZK Preporod, Tuzla, 2006.
30. Hifzija Suljkić, Spomenici islamske kulture u Srebrenici, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007.
31. Tufan Gunduz, Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenički sidžil (1641-1883.), Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2008.
32. Senada Nezirović, Turistički potencijali Srebrenice, Općina Srebrenica, Srebrenica, 2008.
33. Adib Đozić, Đozići iz Srebrenice – skica za znanstvenu monografiju, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 1/2009, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla., str. 81-95.
34. Rusmir Djedović, Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeća, Baština sjeveroistočne Bosne – časopis za baštinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijeđe, broj 3/2010, Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla.
35. Desanka Kovačević-Kojić, Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek, SANU, Posebna izdanja knjiga DCLXVIII, Odeljenje istorijskih nauka knjiga 19, Beograd, 2010.
36. Rusmir Djedović, Urbani razvoj grada Srebrenice u osmanskom periodu sa posebnim osvrtom na ulogu vakufa, Zbornik radova sa naučnog skupa „Naučni aspekti kulturno historijskog naslijeđa Srebrenice“, održanog 26. 10. 2011. godine u Srebrenici, JU Arheološki muzej „Rimski Municipijum“, Skelani – Srebrenica, 2012. (u pripremi).

Prilozi

Plan Srebrenice 1783. godine

Фојар
Сеона
Кушлин
Витлобаш
Изв.
Изв. (брело Губер)
Сребреница
Изв.
Извор
Ситуаине
Изв.
Изв.
Изв.

Središte grada Srebrenice na planu krajem 19. stoljeća

Mahale Skender i Crvena Rijeka na planu krajem 19. stoljeća

Grad Srebrenica na topografskoj karti početkom 20. stoljeća

Razglednica Srebrenice 1906. godine

Prof. dr. Adib ĐOZIĆ

GENOCID U SREBRENICI PARADIGMA *BOSNACIDA*

„Genocid prevazilazi sãmo zlo uništenja ljudi“ (K. Doubt)

Sažetak

Znanstvenoj javnosti nedovoljno je poznata neosporna, historijska činjenica, da je od samog početka formiranja nacionalnih pokreta i nacionalnih država na Balkanu, kontinuirano, od istih tih političkih subjekata, vršen zločin nad bosanskohercegovačkim društvom i državom. Bosni susjedni, velikodržavni, nacionalistički, projekti, zasnovani na ideološkoj matrici nacija – država, činili su osnovnu pokretačku snagu političkim elitama, političkim strankama, vladama, armijama i državama da izvrše, s vremena na vrijeme, zločin genocida nad bosanskohercegovačkim društvom i državom. To je posebna vrsta zločinačkog ubistva, neprihvatljiva ljudskom humanumu, ubistva globalne društvene grupe kao takve, ubistva njezine esencijalne, multilateralne sadržajnosti, koja prevazilazi zločin genocida kao zločina koji uništava ljude. Ta vrsta zločina je sociocid, u našem slučaju označavamo ga kao bosnacid. Genocid u Srebrenici, iako se može posmatrati kao pojedinačna pojavnost genocida, u svojoj esencijalno-fenomenološkoj suštini to nije, naprotiv, on je paradigma bosnacida, kao konkretnog oblika sociocida.

Ključne riječi: *sociocid, bosnacid, genocid, Srebrenica, bosanskohercegovačko društvo.*

Uvod

Na sve izazove znanstvenog razumijevanja genocida u Srebrenici, do danas, nisu dati cjeloviti i potpuni odgovori. U znanosti, da ne govorimo o ideološko-političkoj praksi, još uvijek vladaju namjerna, nekad perfidno prikrivena, a često i otvorena dezavuiranja i iskrivljivanja činjenica. Raznovrsna nasilja i zločini, pa i zločin genocida nad bosanskohercegovačkim čovjekom i bosanskohercegovačkim društvom, te zločin genocida nad Bošnjacima Zaštićene zone UN Srebrenica počinjen jula 1995. godine, ukazuju na potrebu da se teorijsko-znanstvenim metodama rasvijetle uzroci, ciljevi, svrha, namjera, karakter i drugi aspekti genocida u Srebrenici, ali i genocida kao zločinačke radnje uopće. Iako se može objasniti, razumjeti i „uklopiti“ u jedan od konvencionalnih pojmova tradicionalne teorije genocida kao što su: ratni zločin,

zločin protiv civilnog stanovništva, masovno ubistvo, genocidni masakr, genocid, kulturocid, etnocid, homocid i dr., genocid nad Bošnjacima Zaštićene zone Ujedinjenih nacija Srebrenica neophodno je sagledati i u paradigmatičkom smislu, jer uistinu, po okrutnosti, brutalnosti, perfidnosti skrivanja i poricanja, tehnologiji, vremenu događanja (kraj 20. stoljeća), međunarodnoj zaštiti „zaštićene" zone Srebrenica, ovaj genocid prevazilazi pojedinačnu genocidnu pojavnost i nije bio krajnji cilj nalogodavaca i projektanata genocida. Naprotiv, genocid u Srebrenici bio je, nažalost, samo sredstvo sveobuhvatnijeg cilja rušitelja Bosne, njezinog društva i države, zločin *bosnacida*. U ovom radu ćemo ukazati na činjenicu da je genocid u Srebrenici, upravo, paradigma *bosnacida*, odnosno, samo jedan od upečatljivijih primjera kontinuiranog genocidnog zločina prema bosanskom društvu.[267]

I. Genocid u Srebrenici je nebosanska pojava

Ova tvrdnja će na momenat zbuniti neke analitičare zbivanja u Bosni i Hercegovini, a posebno razumijevanje genocida nad Bošnjacima Zaštićene zone Ujedinjenih nacija Srebrenica 1995. godine. Oslobodimo li znanstvenu spoznaju od ideoloških ortodoksija, vidjet ćemo da je genocid u Srebrenici djelo izvanbosanskih političko-ideoloških i vojnih subjekata. Da bi ova tvrdnja dobila znanstvenu verifikaciju, genocid u Srebenici je neophodno razumijevati, upravo, kao konkretan primjer sociocida. Kao takav oblik zločina, on prevazilazi tradicionalnu definiciju genocida[268] koja genocid razumijeva kao masovno ubistvo etničke, rasne ili vjerske grupe kao takve. Klasična definicija genocida, ne razmatra širi, društveni kontekst negativnih posljedica ubistva jedne etničke grupe u multilateralnom društvu kakvo je, upravo, bosansko. Genocidno ubistvo jedne etničke grupe u multietničkom društvu, istovremeno, u širem društvenom kontekstu, znači ubistvo tog društva kao takvog, kao društvene činjenice *sui generis*, u Durkheimovom smislu riječi, shvaćene.

Na manjkavosti tradicionalne definicije genocida ukazuju mnogi autori.[269] Manjkavosti tradicionalne teorije genocida odnose se, upravo, na izostavljanje političkih grupa i institucija kao subjekata (izvršilaca) genocida, ali i izostavljanje društva

267 U daljem tekstu, u pojedinim slučajevima, složenicu bosanskohercegovačko društvo označavat ćemo sintagmom „bosansko društvo", iz razloga što se milenijska sadržajnost Bosne i Hercegovine i imenom i sadržajem sve do 1878. godine nazivala bosanskim imenom. Dvoimeni naziv za jedinstveno bosansko društvo, jedinstvenu bosansku kulturu i tradiciju, jedinstvenu bosansku državu, uvodi se tek okupacijom Austro-Ugarske monarhije 1878. godine.

268 U članu 2 Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, koju je usvojila Generalna skupština Ujedinjenih nacija 11 .12. 1948. godine, genocidom se označava svako djelo *počinjeno s namjerom da se potpuno ili djelimično uništi jedna nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina:*

a) ubojstvo članova skupine;

b) nanošenje teške ili duševne povrede članovima skupine;

c) namjerno podvrgavanje skupine takvim uvjetima života koji bi trebalo da dovedu do njezina potpunoga ili djelimičnog uništenja;

d) nametanje takvih mjera kojima se želi spriječiti rađanje u okviru skupine;

e) prisilno premještanje djece iz skupine u drugu. (Konvencija o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, Rezolucija 260a, III, 9. decembra 1948. god.)

269 Najznačajniji su: Ted Gurr, Barbara Harff, Lio Kuper i drugi.

(globalne društvene grupe) kao predmeta genocida. Genocid, promatran iz sociološke perspektive, jeste društvena pojava, i prije svega, uzrokavan je društvenim faktorima. Iz ovog stava proizilazi nekoliko pitanja: Koji su društveni, (primarni i sekundarni) uzroci genocida u Srebrenici, i uopće u Bosni i Hercegovini? Drugo pitanje, zašto je počinjen genocid u Srebrenici, te da li je on bio samo sredstvo za konkretni „skriveni" cilj? Treće pitanje jeste, ko je stvarni subjekt (nalogodavac) genocida u Srebrenici, a ko su praktični egzekutori (izvršioci) genocidnog ubistava preko 12.000 ljudi.[270] Kada se razmatra fenomen subjekta genocida na nivou kolektivnog aktivizma, neophodno je razdvojiti nalogodavca („projektanta"), koji je primarni subjekt genocida, od praktičnog izvršioca, koji je uvijek u potčinjenom položaju u odnosu na nalogodavca. U okviru ovog pitanja je i pitanje da li, uopće, pojedinac može biti subjekt genocidne radnje kada ta radnja po obimu, složenosti izvršenja i ukupnoj sadržajnosti nadilazi mogućnosti pojedinca?

Da bismo odgovorili na ova pitanja neophodno je objasniti nekoliko nivoa interaktivnih odnosa među pojedinim društveno-historijskim fenomenima u njihovom fenomenološkom i praktičnom kontekstu, kao što su:

a) kriza racionalnosti funkcioniranja SFRJ – bosanskohercegovačko društvo – sociocid,
b) bosanskohercegovačko društvo – agresija – genocide i
c) ideologije genocida – bosanskohercegovačko društvo – genocide.

Zasigurno se društveni uslovi genocida u Srebrenici ne mogu svesti samo na ove tri relacije društvenih odnosa, ali one, uistinu, jesu najbitnije za razumijevanje naše teme. Za potpuniju elaboraciju genocida u Srebrenici neophodno je uključiti i historijske, ekonomske, kulturne, religijske, političke, ideološke i druge elemente koji su bitni za cjelinu spoznajnog produktiviteta o njemu. Sva ova pitanja do danas nisu u cijelosti na zadovoljavajući način istražena, sa stanovišta sociološke teorije.

U planiranju *bosnacida*, vladajuće političke elite iz Srbije i Crne Gore, znajući za višestoljetni zajednički život bosanskih subidentiteta i za egzistenciju bosanskohercegovačkog društva kao zasebnog identiteta, uz planiranu agresiju legalnom državnom oružanom silom – JNA,[271] planiraju i formiraju raznovrsne paramilitarne

270 O broju žrtava genocida u Srebrenici koriste se različiti podaci, u zavisnosti od izvora korištenja podataka, vremena koje se uzima u obzir i sl. Formalno-pravno posmatrano, važeći je podatak koji je, za sada, utvrdila Komisija za Srebrenicu i iznijela u svom Izvještaju i koji govori da je u genocidnom masakru od 11. do 19. 7. 1995. godine ubijeno nešto manje od 8.000 Bošnjaka. Ovaj podatak ne može biti znanstveno relevantan, jer se genocid u Srebrenici događao, ne samo od 11. do 19. 7. 1995. godine, već tokom cijelog perioda života ljudi u enklavi, dakle, od aprila 1992. do jula 1995. godine. Sve žrtve ubijene u tom periodu (granatiranjem, izgladnjivanjem, strahom, rušenjem objekata i dr.) žrtve su genocida. U knjizi *Žrtve srebreničke apokalipse,* utvrđeno je imenom i prezimenom, mjestom rođenja i mjestom pogibije, da je u enklavi Srebrenica ubijeno 12.089 građana. Opširnije pogledati u: A. Mirhović, Z. Salihović, A. Kržalić, *Žrtve srebreničke apokalipse,* Tuzla, 2002. godine, J.W. Honig-N. Both, *Srebrenica hronika ratnog zločina,* Ljiljan, Sarajevo, 1997.

271 „Važno je istaći da se navodi u iskazima svjedoka da nisu samo vojnici bosanskih Srba, već, također, i vojska Savezne republike Jugoslavije (Srbija i Crna Gora) bili prisutni tokom zauzimanja Srebrenice... elementi jugoslovenske narodne armije (JNA) uključujući novosadski korpus i 'Užice korpus', kao i iregularci lojalni Arkanu bili su viđeni od brojnih svjedoka u, i oko Srebrenice. Ili su ove dodatne trupe također bile pod komandom osumnjičenih, ili su bile pod različitim komandama: masovne

formacije,[272] instrumentaliziraju dijelove bosanskohercegovačkog stanovništva produciranjem mitskih konstrukcija: krvi, tla, osvete, i izgradnjom zločinaca.[273] Genocid, u ovom slučaju, nije bio cilj sam po sebi, već samo sredstvo u ostvarivanju postavljenog cilja, *bosnacida*. Dakle, „skriveni cilj" agresije na državu Bosnu i Hercegovinu, i genocida u Srebrenici, nalazi se u političkim interesima velikodržavnih projekata koji nisu bili izvodljivi bez realizacije sociocida kao *bosnacida*.

Kako nije bilo dovoljno unutarnjih snaga da dehumaniziraju bosanskohercegovačko društvo,[274] pristupa se agresiji na državu Bosnu i Hercegovinu. Cilj agresorskog rata bio je razoriti bosanskohercegovačko društvo na način da se sijanjem raznovrsnih oblika straha kritična masa nesrpskog stanovništva raseli izvan Bosne i Hercegovine, dio nasilno preseli (čitaj getoizira) unutar granica Bosne i Hercegovine, a one koji ne budu htjeli prihvatiti niti jedan od ovih dehumanizirajućih uslova, zločinom genocida ukloniti iz Bosne i Hercegovine. Upravo, Bošnjaci iz Srebrenice niti su se htjeli iseliti u strane države, niti su htjeli pristati na namijenjeni im geto negdje unutar Bosne i Hercegovine. Jedino preostalo sredstvo da etnički očiste prostor Srebrenice, projektantima velike Srbije, bio je zločin genocida. Upravo su to, po unaprijed isplaniranom programu i uradili. Dakle, genocid u Srebrenici nije usputna pojava, neki usamljeni slučaj, naprotiv, to je planirano, monstruozno sredstvo realizacije sociocida (*bosnacida*), kao jedinog načina da se realizira anahrona ideja „jedna nacija jedna država".

---

egzekucije opisane u optužnici bile su, očigledno, sistematične, organizovane od vojne i političke hijerarhije srpske administracije sa Pala, očigledno sa bliskom podrškom od elemenata armije SR Jugoslavije. (haška optužnica za genocid, saučesništvo u genocidu, zločine protiv čovječnosti, kršenje zakona i običaja ratovanja" protiv R. Karađića, IT-95-/18, potvrđena 31. 5. 200?. i R. Mladića, IT-95-/18 potvrđena 8. 11. 2002.)

272 „Vođama paravojnih jedinica, kao što su Vojislav Šešelj i Arkan, Milošević je omogućio pristup sredstvima informiranja, tajnoj policiji, Vojnoj komandi i skladištima oružja. Ti su ljudi formirali privatne paravojne odrede i usko saarđivali s regularnim srpskim snagama kako bi širili teror u istočnoj i sjeveroistočnoj Bosni." (M. A. Sells, *Iznevjereni most religija i genocid u Bosni,* ITD „Sedam", Sarajevo, 2002., str. 101.

273 „Vođe paravojnih jedinica radile su na stvaranju kodeksa brutalnosti. Arkan, vođa parvojnih odreda Tigrovi, služio se svojim štabom u gradiću Erdutu kao centrom za obuku. Srpski regruti obučavani su kako u borbi protiv neprijatelja nemaju pravo da poštede ni djecu, ni žene ni starce. Srpski vojni komandanti pokazivali su reporterima i vlastitim jedinicama kako se reže ljudsko grlo tako što su za obuku klali svinje (...) Maska je preobražavala identitet. Prije nego što bi je navukao na lice, pripadnik paravojne jedinice bio je dio multireligijske zajednice u kojoj su katolički Hrvati, pravoslavni Srbi, slavenski Muslimani, Jevreji, Romi i drugi živjeli zajedno. To su bili njegovi prijatelji, kolege s posla, susjedi, ljubavnice, rodbina njegove supruge. Kad bi jednom navukao masku, postajao je srpski heroj; oni koje je mučio bili su balije i Turci, izdajnici rase i ubice Hrista - kneza Lazara." (M.A.Sells, navedeno djelo str. 103-105.)

274 „Bosna i Hercegovina predstavlja zasebno društvo, zaseban kulturni prostor. Tri bosanske zajednice nikada nisu živjele u potpunoj izolaciji. Odvojeni običaji i mentaliteti prožimali su se (a smatram da se još uvijek prožimju) u društvu različitom od onog Hrvatske i Srbije. Jedinstveni bosanski kulturni prostor najlakše se može otkriti u onome što bosanske Hrvate i Srbe odvaja od njihovih sunarodnika u Hrvatskoj i Srbiji . Razliku čine suživot Bosanaca sa islamom i nazočnost, makar i sublimirana, zasebne državne tradicije. Iz toga su proizašli složeni identiteti, koji nisu tipični za homogena društva. Upravo zato što je Bosna bila integralni kulturni prostor sa zasebnim povijesnim identitetom, ona se ne može uporediti sa Jugoslavijom. Jugoslavija je bila država, ne društvo." (I. Banac, *Cijena Bosne,* Evropa danas, Zagreb, 1994., .str. 108.)

Da su postojali dovoljno snažni unutarbosanski antagonizmi u bosanskohercegovačkom društvu, subjekti velikodržavnih projekata (države i njihove političke i vojne elite) ne bi imali potrebu da vrše agresiju i u okviru nje činjenje: genocida, kulturocida, ekocida, memoricida i *bosnacida* kao sociocida. Nakon ovog stava, iz pozicije sociološkog razumijevanja genocida, postavlja se opravdano pitanje, u kojim su se segmentima društva nalazili društveni uslovi genocida? Poznato je da su mjesta sadržajnosti društvene krize unutar društvene strukture, u njezinim substrukturnim elementima. Raspravljajući o društvenoj krizi, koja obuhvata i društvenu i sistemsku dezintegraciju, J. Habermas govori o četiri moguće krizne tendencije.[275] Sadržajnost društvene krize ispoljava se u nekoliko osnovnih subdruštvenih segmenata. To su: ekonomska kriza, kriza racionalnosti, legitimacijska kriza i kriza motivacije. Svi ovi suboblici društvene krize, primarno su bili zahvatili jugoslovensku državu, a posredno, preko pokušaja političkih elita da je riješe, preneseni su u bosanskohercegovačko društvo. Dakle, kriza jugoslovenske države nije bila uzrokovana antagonizmima strukture bosanskohercegovačkog društva, naprotiv, kriza jugoslovenske države, uzrokovala je agresiju i genocid na bosanskohercegovačko društvo i državu.

Društvena uslovljenost genocida izvršenog u Srebrenici, i uopće u Bosni i Hercegovini nalazi se u krizi racionalnosti funkcioniranja SFRJ, a ne u antagonizmima unutar bosanskohercegovačkog društva. Kriza racionalnosti funkcioniranja SFRJ se karcinozno proširila u ekonomski, politički, socio-kulturni i druge subsisteme jugoslovenske države. Interaktivno, ove subsistemske krize međusobno su se uslovljavale, usložnjavale i zaoštravale. Analiza uzroka jugoslovenske krize relevantno je sociološko pitanje za razumijevanje, ne samo, zločina *bosnocida*, već i za razumijevanje genocidne prakse i tehnologije kojom je taj zločin izvršen.

Društveno-političko djelovanje jugoslovenske birokratizirane državno-političke i partijsko-policijske elite nije vodilo ispravnom cilju, naprotiv, to djelovanje je rezultiralo, socijalnim nejednakostima, koje su dalje producirale raznovrsne oblike socijalnih destrukcija i degradacija. Društvene destruktivnosti pogoduju nastanku i razvoju destruktivnih ideologija, s druge strane, destruktivne ideologije povoljno utiču na raznovrsnost i snagu društvene destruktivnosti.

Postavljanjem pitanja ideologije genocida dolazimo do trećeg nivoa interaktivnih odnosa, primarnih i sekundarnih, činilaca genocida u Srebrenici, a to je interaktivni odnos na relaciji ideologija genocida – bosanskohercegovačko društvo – genocid. Historijska deskripcija genocida u Bosni i Hercegovini, njegova brutalnost i dehumaniziranost, nedvosmisleno nam ukazuje da je genocid u Srebrenici, između ostalog, izvršen pod motivacijom politike nacionalnog mesijanstva.[276] „Agresija na Bosnu i Hercegovinu tako se u masovnoj svijesti svakodnevnice i javnom mnijenju minimizirala i prikazivala kao ispunjenje srpske, ili hrvatske nacionalne misije na ovom ovozemaljskom svijetu.“[277]

Fenomen nacionalnog mesijanstva, kao jedan od duhovno-idejnih i „kulturnih“ uslova genocida, neophodno je zasebno analizirati, jer je još uvijek masovno privlačan

275 J. Habermas, *Problemi legitimacije kasnog kapitalizma,* Naprijed, Zagreb, 1982., str. 59.

276 Opširnije o ideologijama nacionalnog mesijanstva: E. Zgodić, *Ideologija nacionalnog mesijanstva,* VKBI, Sarajevo 1999.

277 E. Zgodić,navedeno djelo, str. 10.

u pojedinim subbosanskim nacionalnim, političkim i kulturnim identitetima.[278] Posebno zabrinjava činjenica što se nacionalno mesijanstvo producira kao kulturni model. Iz tih razloga, značajno pitanje za savremenu sociologiju jeste gdje se nalaze njegovi društveni korijeni, i kako ih iskorijeniti iz pojedinih društvenih slojeva bosanskih subidentiteta? Napomenimo da i nacionalno mesijanstvo jeste nebosanski produkt. [279]

Na postavljeno pitanje, ko je izvršio genocid u Srebrenici, odgovor je: država SR Jugoslavija, preko svojih vojno-političkih opunomoćenika, Vojske i policije Republike Srpske, jer ih je politički instrumentalizirala i logistički potpuno obezbjeđivala. Zašto je ovo potrebno istaći? Da bi se ukazalo na činjenicu da subjekt genocida može biti: armija, odnosno oružana sila, država,[280] politička stranka, klasa, ali to ne može biti, niti činiti pojedinac u svoje lično ime, niti narod kao cjelina. Bosni susjedne države, od momenta borbe za svoje državotvorno konstituiranje, kao permanentnu državno-političku praksu su koristile zločin genocida nad bosanskim društvom i Bošnjacima.

Genocidno stradanje Bošnjaka u period 1992. - 1995. procesuirano je pred Međunarodnim sudom pravde. Već imamo i pravomoćne presude, kako pojedincima tako i državama.[281]Od posebnog je značaja Presuda međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore. Ova presuda predstavlja značajan međunarodni pravni akt iz nekoliko razloga. Prvi je što se ovom presudom potvrđuje da je u Bosni i Hercegovini nad Bošnjacima počinjen zločin genocida. Drugi je što potvrđuje zločin genocida nad Bošnjacima kao pravnu činjenicu, pravno potvrđenu od najveće sudske instance u sistemu Organizacije ujedinjenih nacija. Treći značajan razlog ove Presude jeste što je presuda donesena u vezi se primjenom Konvencije o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida. Četvrti razlog značaja ove presude je njezin značaj za pravnu praksu, peti značaj presude je zbog pravde i pravičnosti prema žrtvama zločina genocida. U Dispozitivu Presude se, između ostalog ”konstatira da je vezano za genocid izvršen u Srebrenici u julu 1995., **Srbija prekršila obavezu sprečavanja genocida** (istakao A.Đ.) prema Konvenciji o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida;”[282]. Upravo podignute optužnice i pravomoćne sudske presude, kako pred međunarodnim, tako i Sudom države Bosne i Hercegovime, nedvosmisleno pokazuju da je genocid

278 „Već sada možemo reći da se bošnjačka mesijanska svijest, posebno u smislu nacionalno- držvnog ili kulturološkog mesijanizma nije razvila unutar bošnjačke nacionalne samosvijesti kao zasebna, jasno uobličena i aritkulirana dimenzija nacionalne ideologije.“ (E. Zgodić. *Navedeno djelo,* str. 14, 15.)

279 Raspravljajući o ideologiji nacionalnog mesijanstva E. Zgodić porijeklo ideje ove idologije vidi u kršćanskoj teologiji. On do ovog zaključka dolazi analizom reteologizacije politike na primjeru političke teologije Karla Šmita. „Cijelu svoju političku teoriju i cijeli svoj ideološki nauk, i u njihovim znanstvenim i u njihovim pseudo-znanstvenim sadržajima, on će deducirati iz osnovne teze da svi temeljni pojmovi politike nisu ništa drugo do sekularizirani pojmovi hrišćanske teologije. Moderna politika u njegovom poimanju jeste sekularno preparirana hrišćanska politička teologija.“ (E. Zgodić, Navedeno djelo, str. 22-23.)

280 Pitanje zločina počinjenog od jedne države je prvi put dotaknuto iz pravnog ugla 1945. godine na Tribunalu u Nirnbergu, koji su saveznici osnovali da bi osudili nacističke zločine. Priroda tih zločina bila je definirana članom 6 sudskog Statuta, koji određuje tri najveća zločina, zločin protiv mira, ratni zločin, zločin protiv čovječnosti.“ (Grupa autora, *Crna knjiga komunizma,* str. 14.)

281 Pogledati: *PRESUDA Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februara 2007. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

282 Isto, str. 231.

nad Bošnjacima i društvena i pravna činjenica, te ga kao takvog valja i znanstveno elaborirati. Pravomoćna presuda Međunarodnog suda pravde generalima i oficirima vojske bosanskih Srba Radoslavu Krstiću, Vidoju Blagojeviću[283] i Draganu Jokiću nedvosmisleno je dokazala počinjeni zločin genocida. U tačci 688 Presude Radoslavu Krstiću, eksplicitno se kaže: "Na osnovu gornjih razmatranja, generala Krstića valja proglasiti krivim za:

- Genocid;
- Progone;
- Ubistvo."[284]

Raspravljajući o žalbi generala Krstića na zaključak da je u Srebrenici izvršen genocid žalbeno vijeće je odbacilo žalbu i zaključilo ovaj dio presude na sljedeći način: "Rigorozni uvjeti koji moraju biti ispunjeni da bi se mogla izreći jedna odluka o krivici za genocid pokazuju težinu ovog zločina. Težina zločina genocida odražava se u striktnim zahtjevima. Ovi uvjeti-dokazi o specifičnoj namjeri, koje je teško pronaći, te prikazivanje da je postojao cilj da se grupa u cjelini ili njen suštinski dio uništi - otklanjaju rizik da se osude za ovakav zločin izriču olahko.

Međutim, kad se ovi uvjeti ispune, pravo ne smije bjažati od toga da se tako izvršen zločin nazove pravim imenom. **Nastojeći eliminirati dio bosanskih Muslimana, snage bosanskih Srba izvršile su genocid**. (istakao A.Đ.) Njihov je cilj bio uništenje četrdeset hiljada bosanskih muslimana koji su živjeli u Srebrenici, grupe koja je simbolizirala bosanske muslimane u cjelini. Oni su od svih muškaraca muslimana koji su bili zatvoreni, kako vojnika tako i civila, starih i mladih, oduzimali njihove osobne stvari i osobna dokumenta, te ih namjerno i metodično ubijali, isključivo po osnovu njihovog identiteta. Snage bosanskih Srba bile su svjesne, kada su krenule u ovaj genocidni poduhvat, da će zlo koje su izazvale nastaviti proganjati bosanske muslimane. **Žalbeno vijeće jasno** potvrđuje da pravo izričito osuđuje nanesene teške i trajne povrede i **masakr u Srebrenici naziva pravim imenom: genocid**. (istakao A.Đ.) Oni koji su odgovorni nosit će ovaj žig srama i on će služiti kao upozorenje onima koji bi eventualno u budućnosti razmišljali da izvrše ovakvo gnusno djelo.

Zaključujući da su članovi Glavnog štaba Vojske Republike Srpske namjeravali uništiti bosanske muslimane u Srebrenici, Sudsko vijeće nije odstupilo od pravnih zahtjeva predviđenih za genocid. Žalba odbrana u vezi sa ovim pitanjem se odbacuje"[285]

---

283 „Pretresno vijeće je uvjereno da su sva kriminalna djela koja su počinile snage bosanskih Srba predstavljala dio jednog jedinstvenog plana da se izvrši genocid nad bosanskim muslimanima u Srebrenici, što se vidi i u dokumentu 'Operacija Krivaja 95', čiji je krajnji cilj bio da se uništi enklava, a, prema tome, i zajednica bosanskih Muslimana koja tamo živi." (*Blagojević*, IT-02-60-T, Presuda, 17. januara 2005., paragraf 674).

284 Presuda Tužioca Haškog suda Krstiću, Predmet br. IT-98-33-T od 2.avgusta 2001, str 286. U *Encyclopedia of genocide* na tri mjesta (str. 125., 215. i 637.- 640.,) explicitno se govori o genocidu nad Bošnjacima u ratu protiv Bosne i Hercegovine 1992-1995 ."U aprilu (1992., op. A.Dj.) bosanski Srbi, potpomognuti paravojnim snagama iz Srbije, počeli su pažljivo planiranu kampanju u kojoj su sistematski protjerivali bosanske Muslimane(Bošnjake, op. A.Dj.) iz gradova i sela istočne i sjeverne Bosne, a postojali su i brojni primjeri **genocidnih masakara nad Muslimanima (Bošnjacima, op. A.Dj.) izvršenim od strane Srba**. (*Encyclopedia of genocide, str. 640*.) (istakao, A.Dj.*)*

285 Presuda Tužioca Haškog suda Krstiću, paragrafi 37-38.

Presuda Radoslavu Krstiću je vremenski i teritorijalno ograničena (juli 1995., Srebrenica), što bi ako se posmatra izolovano od drugih presuda i optužnica mogla upućivati na pogrešan zaključak da je samo u Srebrenici i samo u julu 1995. godine počinjen genocid, što nije tačno.

Optužnice protiv Slobodana Miloševića, Radovana Karadžića i Ratka Mladića, i drugih, zločine širom Bosne i Hercegovine od 1992. do 1995. godine karakteriziraju kao genocid. "Tokom suđenja Slobodanu Miloševiću izneseni su brojni dokazi prema kojima je u Bosni i Hercegovini genocid započeo još u proljeće 1992. godine, što je potvrđeno i međupresudom u ovom slučaju od 16. 6. 2004. Naime, prema ovoj međupresudi, genocid je potvrđen u sedam bosanskohercegovačkih gradova: Brčkom, Prijedoru, Sanskom Mostu, Srebrenici, Bijeljini, Ključu i Bosanskom Novom."[286]

Pravna kvalifikacija masovnih ubistava u Bosni i Hercegovini zločinom genocida potvrđena je i presudama Evropskog suda za ljudska prava. "Evropski sud za ljudska prava je u julu 2007. izrekao presudu prema kojoj je potvrdio da su u junu 1992. srpske snage u Doboju počinile genocid nad Bošnjacima. Naime, Jorgić[287] je u Njemačkoj 1999. osuđen za genocid, da bi se nakon toga žalio Evropskom sudu za ljudska prava. Međutim, sudije u Strazburu su podržali presudu njemačkog suda."[288] Da je zločin genocida nad Bošnjacima neosporna društvena i pravna činjenica, potvrđuje i pravna praksa Suda Bosne i Hercegovine. Milorada Trbića je Sud Bosne i Hercegovine 16. oktobra 2009. godine prvostepenom presudom osudio na dugotrajnu robiju od 30 godina za genocid u Srebrenici. Podsjetimo, Trbić je kao pomoćnik načelnika za bezbjednost Zvorničke brigade Vojske Republike Srpske, od 10. jula do 30. novembra 1995. godine, u okviru udruženog zločinačkog poduhvata učestvovao u operacijama hvatanja, zatvaranja i pogubljivanja, a potom pokopavanja i prikrivanja tijela ubijenih Bošnjaka iz Srebrenice. Apelaciono vijeće Suda Bosne i Hercegovine potvrdilo je prvostepenu presudu, tako da je Milorad Trbić prva osoba koju je Sud Bosne i Hercegovine pravosnažno osudio za ganocid u Srebrenici.

Do sada osuđeni za genocid u Srebrenici[289] od strane Haškog tribunala za ratne zločine, zločin nisu počinili u svoje lično ime, već kao dio tima Vojske Republike Srpske, da bi realizirali unaprijed projektirani zadatak svjesno postavljenog političkog cilja, realiziaciju ideje velike Srbije. Ovom tvrdnjom smo naznačili odgovor na drugo pitanje, zašto je izvršen genocid? Upravo, radi ostvarenja "skirvenog" političkog cilja – *bosnacida*.

Žrtva genocidne radnje, nisu samo Bošnjaci kao etnička grupa već i bosanskohercegovačko društvo. *Bosnacid*, s jedne strane, predstavlja „skriveni" politički cilj, a s druge, on je sredstvo, krvavi „tehnološki" proces pomoću kojeg se ostvaruje postavljeni politički velikodržavni cilj. Tek nakon ostvarenja ovog "skrivenog" cilja

286 E.Bećirević, *Genocid na Drini*, Buybook, Sarajevo, 2009., str. 16.

287 Nikola Jorgić Jorga osuđen je od strane državnog suda njemačke pokrajine Sjeverna Rajna – Westfalija u Dizeldorfu na četiri doživotne kazne zatvora i osam kazni u trajanju od sedam do devet godina zatvora. Jorgić je osuđen za genocid nad Bošnjacima, koji su on i njegova grupa počinili u dobojskoj regiji. Jorgić je prva osoba u Evropi koja je nakon rata osuđena za zločin genocida.

288 Isto, str. 17.

289 Radislav Krstić je osuđen na 35 godina zatvora, Vidoje Blagojević na 18 godina i Dragan Jokić na 9 godina zatvora.

bila je moguća realizacija ideološko-političkog projekta velike Srbije. Nažalost, cjelokupan projekat ovog zločina projektovali su intelektualci, a ne obični građani, zanatlije, trgovci, zemljoradnici, administrativni i drugi radnici. Činjenice neosporno ukazuju na istinu, da je primarni subjekt genocida u Srebrenici i Bosni i Hercegovini država SR Jugoslavija (Srbija i Crna Gora), čiji su politički projekat pokušale realizirati njezine političke i vojne institucije. Da bi zacrtani projekat realizirao, njegov autor, država SR Jugoslavija, organizira vojsku bosanskih Srba,[290] te pomoću nje pristupa destrukciji i dehumanizaciji bosanskohercegovačkog društva. Intstrumentalizirani, neposredni izvršilac bila je vojska i policija Republike Srpske, paramilitarne formacije i pojedinci, ali kao članovi državno-vojnih institucija. Zato za ovaj zločin istu odgovornost imaju i pojedinci i institucije i kolektivni politički subjekti, kakav je upravo država. Odgovornost jeste pojedinačna, ali se ona samo na nju ne može svoditi, jer to pojedinci nisu radili u svoje lično ime, već u ime, za račun i po nalogu političkog i vojnog vođstva Republike Srpske. Tek poslije dokazivanja i prihvatanja ove činjenice postaje jasno da zločin genocida nije izvršio srpski narod i da ga te krivnje treba osloboditi. Isto tako krivnja se ne može svesti samo na pojedinačnu odgovornost jer je pojedinac nemoćan da izvrši tako složen kolektivni zločin ako nije dio kolektivnog identiteta koji raspolaže, sa ogromnom vojno-političkom moći, odnosno, snagom države.

II. Ubijanje Bosne u Bosni i Hercegovini (ili) Bosnacid još uvijek traje

Kako sociologija objašnjava društvene procese, čiju sadržajnost čine društvena djelovanja ljudi i grupa, opravdano je postaviti pitanje, traje li *bosnacid* u Bosni i Hercegovini i nakon genocida u Srebrenici 1995. godine? Kako još uvijek nisu otklonjeni društveno-politički faktori koji su uzrokovali, osmislili, projektirali i izvršili genocid u Srebrenici, sasvim je logično da *bosnacid* i danas traje, samo u izmijenjenim uslovima i sa promijenjenom tehnologijom djelovanja.

Genocid počinjen nad Bošnjacima Srebrenice 1995. godine kao etničkom grupom istovremeno je zločin i protiv religijske grupe, ako se zna da je islam, ne samo jedan od faktora koji su bitno uticali na bošnjačku nacionalnu identifikaciju, već predstavlja, i danas, bošnjačku živuću religiju. Ovaj stav se potpuno „uklapa“ u tradicionalnu definiciju genocida koja ga definira kao akt počinjen „sa namjerom

290 „Nominalno povlačanje trupa JNA iz Bosne i Hercegovine objavljeno je 19. svibnja. Međutim, beogradske vlasti su tvrdile da 80% pripadnika jugoslovenske armije čine bosanski Srbi koji imaju pravo ostati u Bosni i Hercegovini i boriti se na strani srpskih snaga u Republici pošto se JNA povukla. Rezultat je bio: ‘sila od najmanje 30.000 s tenkovima, artiljerijom, višecijevnim raketnim bacačima i velikim zalihama municije, ostavljena je da se bori za srpsku stvar. Te bosanske vojnike JNA i njihovo naoružanje obuhvatila je vosjka bosanskih Srba, čije su stvaranje 12. svibnja 1992. godine, proglasili predsjednik Srpske demokratske stranke (SDS-a) Radovan Karadžić i njegovi suradnici. Premda se JNA tobože povukla, široko je prihvaćeno uvjerenje da njeni vojnici, i aktivni i rezervni, i dalje djeluju u Bosni i Hercegovini na strani srpskih snaga. Pogotovo trupe Užičkog korpusa iz Srbije i rezervisti JNA iz Crne Gore nastvaljaju napadati bosanske i hrvatske položaje u Bosni i Hercegovini. Budući da su njene oružane snage aktivno angažirane u napadima na teritorij koji pripada drugoj državi, Savezna Republika Jugoslavija (Srbija i Crna Gora) jedna je od strana u oružanom sukobu u Bosni i Hercegovini.’“. (*Ratni zločin u Bosni i Hercegovini,* Izvještaj Amnesty international i Helskini watscha od početka rata u BiH do rujna 1993. godine, Zagreb, 1993., str. 35)

da se uništi, u cijelosti ili djelimično, bilo koja nacionalna, etnička, rasna ili vjerska skupina...“. *Bosnacid*, promatran iz pozicije moderne društvene znanosti o genocidu, neizostavno postavlja dva bitna pitanja, a to su: definiranje bosanskohercegovačkog društva kao zasebne društvene grupe nad kojom je izvršen zločin genocida, i trajanje *bosnacida* nakon agresorskog rata, odnosno, njegovo nastavljanje u miru.

Prvo pitanje je mnogo jasnije (vidljivije) od drugog. Bosanskohercegovačko društvo je, kako smo već istakli, uistinu, zasebna, globalna društvena grupa, sa prepoznatljivim, multilateralnim sadržajnostima. Zločin genocida protiv bilo koje etničke, političke, religijske ili neke druge substrukturne grupe bosanskohercegovačkog društva, istovremeno predstavlja i zločin genocida protiv tog društva kao cjeline. Genocidnim ubijanjem Bošnjaka, kvintesencije bosanskohercegovačkog društva i države, vrši se ubijanje Bosne u Bosni, ubijanje njezine esencijalne multilateralne sadržajnosti (nacionalne, kulturne, religijske, tradicijske). U multilateralnom društvu kakvo je bosansko, nije moguće ubiti samo jedan njegov dio a da to istovremeno ne znači i ubijanje tog društva kao kolektivnog identiteta. „Jedinstvo različja“ (tradicija, religija, etniciteta, nacionaliteta, kultura i multikultura) daju bosanskom društvu karakter zasebnog društvenog identiteta, odnosno, zasebne društvene grupe. Ako se izvrši genocid nad jednim dijelom „jedinstva različja“, onda to, istovremeno predstavlja genocid nad cjelinom kao takvom. Ubiti Bosnu u Bosni, upravo je i bio glavni cilj projektanata genocida, kao sredstva u ostvarivanju postavljenog političkog cilja. Kako taj cilj, u potpunosti, nije ostvaren u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, zbog „čuda bosanskog otpora“, odnosno, zbog prirođene snage bosanskog društva da opstane kao takvo, projektanti *bosnacida*, tj. ubijanja Bosne u Bosni i Hercegovini, i danas, kroz raznovrsne političke, ekonomske, kulturne, obrazovne aktivnosti nastoje bosansku sadržajnost pretvoriti u nebosansku.

Društveni kontekst u kojem, danas, egzistira bosanskohercegovačko društvo i država, jesu izmijenjen,i ali ne u tolikoj mjeri da *bosnacid* kao genocid bude dokinut. Zato što su akteri, pojedinačni i kolektivni, genocida u Srebrenici još uvijek aktivni i nisu odustali od svojih velikodržavnih projekata. Svoje ciljeve oni danas žele postići navodnim zalaganjem za očuvanjem, „cementiranjem“, dejtonskog uređenja Bosne i Hercegovine, koje se iz dana u dan, pokazuje sve više nefunkcionalnim, neracionalnim i nadasve, bosanskohercegovačkom društvu neprimjerenim. Upravo je dejtonsko ustrojstvo države Bosne i Hercegovine danas osnovna zapreka bržoj i kvalitetnijoj reintegraciji bosanskohercegovačkog društva, i njegovom efikasnijem uključivanju u evropske i svjetske standarde društveno-političkog organiziranja društava, država i života ljudi (građana) uopće.

Unutarnja etničko-regionalna homogenizacija bosanskohercegovačkog državnog prostora je proces koji i danas traje, i nažalost, u pojedinim područjima se potpuno dovršava, uprkos skromnim rezultatima povratka prognanih i izbjeglih. Ovaj proces posebno pogađa Bošnjake jer ih getoizira u dvije veće enklave: unsko-sansku i bosansko-neretljansku. Onemogućavanjem povratka Bošnjaka u prijeratna mjesta življenja nastavlja se dalje razaranje i razgradnja njihove životne i kulturne supstance. Neophodno je istaći da je bez Bosne i Hercegovine nemoguća egzistencija Bošnjaka kao političkog naroda, kao što je i bez Bošnjaka upitna egzistencija države Bosne i Hercegovine, pa čak i samog imena Bosna.

Ekonomsko siromaštvo i visoka stopa nezaposlenosti većine bosanskohercegovačkog stanovništva ne produciraju samo ekonomsku bijedu i ekonomsku ovisnost o drugom, već pogoduju i produciranju raznovrsnih destruktivnih ideologija, a prije svega reafirmaciju destruktivnih ideologija prošlosti.

Političko i znanstveno–intelektualno kriptoiziranje istine o agresiji na Bosnu i Hercegovinu, genocidu nad Bošnjacima i *bosnacidu* izvršenom u ratu protiv Bosne i Hercegovine, također, predstavlja perfidno trajanje *bosnacida*. Ovdje posebno treba naglasiti suzdržan odnos dijela bošnjačke inteligencije prema problemima vlastitog naroda.

Prespor rad Haškog suda za ratne zločine i Suda Bosne i Hercegovine ne doprinose bržem otklanjanju *bosnacidnih* procesa. Napomenimo da je za genocid u Srebrenici, do sada, podignuto samo 19 optužnica i da su za genocid osuđena samo četverica izvršilaca. (R. Krstić, V. Blagojević, D. Jokić, M. Trbić).

„Humanitarno"- plansko, odnosno „prikriveno" iseljavanje radnosposobnog stanovništva iz Bosne i Hercegovine u zemlje Zapadne Evrope, SAD i Australiju, značajan je proces destrukcije demografske strukture bosanskog društva, što, također, predstavlja akt *bosnacida*. Ovaj proces se odvija uz blagonaklonost subjekata Međunarodne zajednice, te njihovo učešće u tom procesu.

Diskriminirajuće, razdrobljeno i neusklađeno zakonodavstvo sa općevažećim međunarodnim standardima i normama diskriminira građane Bosne i Hercegovine u ostvarivanju osnovnih ljudskih prava. Segregacija u obrazovnom sistemu, dvojno državljanstvo i mnogi drugi primjeri, potvrda su da *bosnacid* i dalje traje.

Bošnjačko samoomalovažavanje, koje je, opisujući karakterologiju Bošnjaka rahmetli Alija Isaković, između ostalog, pokazao karakterišući Bošnjake i kao ljude „nadasve opsjednute omalovažavanjem svega vlastitog, vlastitog imena, vjere, običaja, prošlosti", valja zaustaviti, afirmirajući historijski potvrđene kulturne i humane vrijednosti ovog bosanskog naroda.

Još uvijek nisu otklonjene raznovrsne predrasude i stereotipi o Bosni i njezinom društvu, pogotovo kada je riječ o Bošnjacima i islamu. Vrlo negativno i razarajuće opasno na integraciju bosankohercegovačkog društva djeluje zlonamjerno, i ničim utemeljeno, povezivanje Bošnjaka i pojedinih terorističkih organizacija. Historijska je istina sasvim suprotna i nedvosmisleno govori o, bezbroj puta, dokazanoj bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije,[291] bošnjačkoj toleranciji i suživotu sa drugim kolektivnim identitetima kao pravilu vlastitog življenja. Navedeni primjeri nedvosmisleno ukazuju da i nakon sedamnaest godina od zločina genocida u Srebrenici i dalje traje „mirnodopsko" ubijanje Bosne u Bosni i Hercegovini. Svi primjeri ovih procesa daju nam za pravo da zaključimo kako je genocid u Srebrenici paradigma *bosnacida,* te da okončanjem rata protiv države Bosne i Hercegovine i njezinog društva on nije potpuno zaustavljen, već traje i danas

291 O bošnjačkoj otvorenosti za drugo i drugačije, kao jednoj od osnovnih vrijednosnih karakteristika bošnjačkog nacionalnog identiteta, opširnije vidjeti u: A. Đozić, *Bošnjačka nacija,* BKC, Sarajevo, 2003,. str. 99-113.

Zaključak

Genocid u Srebrenici, iako se može posmatrati kao pojedinačna pojava, u svojoj esencijalnoj i fenomenološkoj suštini to nije, naprotiv, genocid u Srebrenici je paradigma *bosnacida* kao konkretnog oblika zločina sociocida. Kreatori velikodržavnih projekata (političke, vojne i kulturne elite, političke stranke, država), da bi realizirali vlastiti projekat, projektirali su zločin sociocida, kao *bosnacida*. Ubiti bosanskohercegovačko društvo, milenijski sedimentirano „jedinstvo različja“, bio je jedini način za realizaciju velikodržavnih projekata. Da bi zacrtani projekat realizirali, njegovi akteri pristupaju dehumanizaciji bosanskohercegovačkog društva i destrukciji njegove države. Genocid u Srebrenici nije bio cilj sam po sebi, već sredstvo ostvarenja postavljenog cilja *bosancida*. Dakle, agresija na državu Bosnu i Hercegovinu i u sklopu nje počinjeni genocid u Srebrenici, „skriveni“ su cilj realizacije formule „jedna nacija jedna država“ u bosanskohercegovačkom društvu koja je njemu neprimjerena, i neizvodljiva bez realizacije *bosnacida* kao genocidnog zločina.

Literatura

1. Anderson, Benedikt, *Nacija: Zamišljena zajednica*, Plata, Beograd, 1998.
2. Avdić, Hakija, *Položaj Muslimana u Sandžaku*, Biblioteka Ključanin, Sarajevo, 1991.
3. Bećirević, Edina, *Genocid na Drini*, Buybook, Sarajevo, 2009.
4. Bisić, Mustafa, *Ratni zločin i genocid, zbirka pravnih dokumenata sa sudskom praksom,* ZAP, Sarajevo, 1997.
5. Bojić, Mehmedalija, *Uzroci genocida u Bosni*, El-Kalem, Sarajevo, 2001.
6. Cigar, Norman, *Genocid u Bosni, politika „etničkog čišćenja“,* VKBI, Sarajevo, 1998.
7. Charny, W., Israel, *Encyclopedia of genocide volume I, volume II,* Instute on the Holocaust and Genocide, Jerusalem, 1999.
8. Čekić, Smail, *Historija genocida nad Bošnjacima,* Muzej genocida, Sarajevo, 1997.
9. Čekić, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu,* Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 2004.
10. Dedier, Vladimir, Miletić, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941-1945,* Svjetlost, Sarajevo, 1990.
11. Doubth, Keith. *Sociologija nakon Bosne,* Buybook, Sarajevo, 2003.
12. Đozić, Adib, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovačkom društvu,* Znakovi vremena, br. 22/23. 2004.
13. Đozić, Adib, *Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida,* Godišnjak Filozofskog fakulteta Tuzla, br. 6/2005.
14. Filipović, Muhamed, *Korijeni agresije, u: Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995,* Sarajevo, 1997.
15. Grupa autora, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995,* Sarajevo, 1997.
16. Grupa autora, *Crna knjiga komunizma,* Bosančica-print, Sarajevo, 1990.
17. Halilbegović, Nihad, *Bošnjaci u jasenovačkom logoru*, VKBI, Sarajevo, 2006.
18. Honig, J. W.-Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina,* Ljiljan, Sarajevo, 1997.
19. Imamović, Mustafa, *Pregled istorije genocida nad Bošnjacima od kraja XVII stoljeća do 1945. godine,* Pravni spektar, Sarajevo, 1999.

20. Imamović, M., Hrelja, K., Purivatra, A., *Ekonomski genocid*, MAG, Sarajevo, 1992.
21. Korošić, Marijan, *Jugoslovenska kriza,* Naprijed, Zagreb, 1998.
22. Kulić, Slavko, *Strategija nasilja kao strategija razvoja,* Naprijed, Zagreb, 1996.
23. Letica Bartol, Letica Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni,* Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1997.
24. Mirhović, A., Salihović, Z., Kržalić, A., *Žrtve srebreničke apokalipse,* Tuzla, 2002.
25. Memić, Mustafa, *Bošnjaci-Muslimani Sandžaka i Crne Gore,* Muslimansko nacionalno vijeće Sandžaka, Sarajevo, 1996.
26. Memić Mustafa, *Bošnjaci (Muslimani) Crne Gore*, ALMANAH, Podgorica, VKBI, Sarajevo, 2003.
27. *PRESUDA Međunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februar 2007. godine, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
28. Sells A., Michael, *Iznevjereni most,* ITD 7, Sarajevo, 2002.
29. Soll. Drothe, *Kristo-fašizam,* Značenja, br. 16, Doboj, 1988.
30. Softić, Sakib, *Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini,* VKBI, Sarajevo, 2000.
31. Veselica, Marko, *Temeljni izvori i akteri genocida na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i ex-Jugoslavije*, u *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Institut za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava, Sarajevo, 1997.
32. Zülch, Tilman, *„Etničko čišćenje" genocid za „Veliku Srbiju",* VKBI, Sarajevo, 1996.
33. Zgodić, Esad, *Ideologija nacionalnog mesijanstva,* VKBI, Sarajevo, 1999.
34. Žiga, Jusuf, *Bosanska krvava zbilja,* VKBI, Sarajevo, 1997.
35. Žunec, Ozren, *Rat i društvo, Ogledi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 1998.

PRILOZI

Prof. dr. Enver IMAMOVIĆ
Filozofski fakultet, Sarajevo

SREBRENICA I OKOLICA U RIMSKO DOBA

(Rad je objavljen u časopisu Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, knjiga 17., Tuzla 2002., str. 7-36.).

U radu se govori o Srebrenici sa širom okolicom u rimsko doba. Iskopavanja koja su započeta koncem prošlog stoljeća, na lokalitetu Gradina kod Sasa, nedaleko Srebrenice, otkrila su rimsko naselje za koje se ustanovilo da je imalo tipičan rudarski karakter. Otkriveni su svi objekti koje je imao standardni rimski grad (kurija, terme, tribunal, forum i dr), veliki broj natpisa koje su podigli gradski i rudarski funkcioneri, te mnoštvo predmeta koji su služili rudarima. Najviše podataka o ovom naselju dao je materijal iskopan na gradskim nekropolama.

Drugo veliko rimsko naselje se nalazilo u Skelanima na Drini. Otkriveni natpisi govore da se tu nalazila važna carinska (benefijarska) stanica. Brojni nalazi rimske kulture u čitavom *prostoru srednjeg Podrinja upućuju da je ovaj dio Bosne bio gusto naseljen, s centrom u Domaviji, koja je, kao značajan centar eksploatacije srebra, imala rang kolonije.*

Uspostavljanje rimske vlasti

Osvajanje Bosne i Hercegovine od strane Rimljana, imalo je dalekosežne kulturne i političke posljedice. To je dovelo do uspostavljanja novih društvenih odnosa, izvršena je transformacija privrede i otpočinje novi način života, što je domorodačko stanovništvo definitivno izvelo iz razdoblja prethistorije.

Kada i na koji način su Rimljani zaposjeli region srednjeg Podrinja, nije dovoljno rasvjetljeno. Može se pretpostaviti da je do toga došlo u drugoj polovici I stoljeća st. e, ili tačnije, u vrijeme Oktavijanovih ratova koji su vođeni u ovom dijelu Balkana 30-tih godina tog stoljeća, kada je bila zaposjednuta sva Bosna. Na to upućuju događaji koji se vežu za veliki ustanak Ilira protiv Rimljana iz 6. godine n.e. Izvorna građa saopćava da su ga izazvali teški porezi i nasilno regrutiranje mladeži, iz čega proizilazi da je, također, i ovaj dio Bosne od ranije bio pod vlašću Rimljana.

Nema bližih podataka o tome u kojoj se mjeri u taj ustanak uključilo mjesno domorodačko stanovništvo. Može se pretpostaviti da im je uloga bila znatna, s obzirom da su naseljavali prostor čiji je strateški značaj bio podjednako važan kako za ustanike

tako i za Rimljane. Iz izvještaja rimskih historičara se razabire da su pokreti i akcije rimske vojske bili dosta vezani za ovaj kraj, što je svakako bilo u vezi s ovdašnjim rudnicima za čije su proizvode bile podjednako zainteresirane obje strane.

Iz jednog natpisa, pronađenog u Skelanima, saznajemo da su u to doba Srebrenicu sa širom okolicom naseljavali pripadnici ilirskog plemena Dindara. Tu se, naime, spominje njihov poglavica: *princeps civitatis Dindariorum.*[292] Ovo pleme spominje i rimski pisac Plinije (III, 142), koji navodi da se sastoji od 33 dekurije (župe), po čemu se vidi da je po veličini spadalo u red srednjih ilirskih plemena.

S obzirom da je natpis nađen u Skelanima može se pretpostaviti da se na nekoj od okolnih gradina nalazilo njihovo plemensko središte. Možda je upravo to bio razlog da su Rimljani u Skelanima podigli jedno od prvih naselja na području srednjeg Podrinja.

Rimljani su po završetku osvajanja počeli sprovoditi uobičajene mjere da bi svoje prisustvo učinili trajnim i sigurnim. Prvo su razorili domorodačka utvrđenja na gradinama, a onda su prišli sprovođenju nove organizacije uprave i vlasti, da bi nakon toga uslijedile pripreme za eksploataciju ovdašnjeg rudnog blaga. U tu svrhu je osnovano naselje u Skelanima, koje je od samog početka imalo rudarsko obilježje. Zahvaljujući dobrom smještaju, brzo se razvijalo pa je, za kratko vrijeme, preraslo u značajno naselje, koje je imalo sve sadržaje standardnog rimskog grada.

Rimljani su osnivali naselja i u drugim krajevima srednjeg Podrinja. Od njih je, kasnije, najveći značaj steklo ono koje se nalazilo na mjestu današnjeg sela Gradina kod Sasa. Vremenom je to skromno rudarsko selo izraslo u grad najvećeg ranga, koji je po svemu prevazišao naselje u Skelanima.

Naseljavanje Rimljana na prostor srednjeg Podrinja nije bilo isključivo vezano za rudarstvo. Gdje su za to postojali uvjeti, podizana su imanja (villae rusticae) sa svim pratećim sadržajima. Iskorišćavano je i šumsko bogatstvo, kamenolomi i dr. Bogatstvo tog regiona je privuklo brojne strance pa je, za kratko vrijeme, srednje Podrinje postalo najnaseljeniji kraj u rimskoj Bosni i Hercegovini.[293] Na to ukazuju brojni tragovi arhitekture, nekropole i pojedinačni nalazi raznog pokretnog materijala. Srebrenički kraj je doživio najveći procvat tokom III i IV stoljeća, od kada potječe najveći broj nalaza.

Sl. 1. Natpis posvećen bogu Marsu (Liješće - Skelant)

292 K. Patseh, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIX, Sarajevo 1907, p. 446, br. 22, sl. 29.
293 E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1960, p. 74.

Vojna sigurnost

U vrijeme osvajanja, Rimljani su ovdje podigli nekoliko jakih uporišta (tvrđava) koje su bile u funkciji svo vrijeme njihove prisutnosti u ovim krajevima. U početku, posade su imale zadatak da bdiju nad tek pokorenim domorodačkim stanovništvom, a potom da čine sigurnim život rimskih doseljenika. Da je takva opreznost bila neophodna pokazali su događaji iz 6. godine n.e, kada se protiv zavojevača digla sva ondašnja Bosna i Hercegovina i kada je došlo u pitanje sve ono što su do tada Rimljani postigli u ovom dijelu Balkana. Poučeni gorkim iskustvom ovdje su trajno zadržali vojne posade, čak i onda kada je prošla svaka opasnost od pobuna.

U mirnim vremenima, vojska je imala zadatak da osigurava nesmetan rad ovdašnjih rudnika iz kojih su se dobijale ogromne količine dragocijenog metala.

Straže, odnosno manja odjeljenja, bila su raspoređena na svim strateški važnim tačkama, dok su se garnizoni nalazili u Voljevici kod Bratunca i u Skelanima. U Voljevici (lokalitet Gradovi), garnizon je bio smješten na obali Drine, i zauzimao je kompleks veličine 200 x 200 m. Uz njega se nalazilo civilno naselje koje je obuhvaćalo površinu od 25 ha, po Patschu promjera 600 x 300 m. Na jednom natpisu, pronađenom u tamošnjim ruševinama i na dva natpisa iz Skelana, navodi se ime jedinice koja je tu boravila. Bila je to *legio XI,* jedna od najpoznatijih rimskih jedinica čija služba uglavnom se veže za Ilirik, u čiji sastav je ulazio i prostor današnje Bosne i Hercegovine.[294]

Sl. 2. Žrtvenik posvećen bogu Jupitru (Skelani)

Na području Bratunca, nalazila su se, u stvari, dva logora. Ostaci ovog drugog su otkopani na Gradini (Crkvina) kod Mihaljevića. Bio je podignut na ostacima ilirske gradine. U ruševinama su pronađeni ulomci nadgrobnih spomenika, primjerci novca, ulomci arhitekture i dr.[295]

Jedno vojno odjeljenje je bilo stacionirano i u Domaviji (Gradina kod Sasa). Logor se nalazio na dominantnoj tački iznad sastavka Majdanskog potoka i Saske rijeke, na jezičastom platou sjevernog dijela Gradine. Prisustvo vojske u Domaviji potvrđuju i grobovi koji redovito sadrže predmete vojnog karaktera kao što su dijelovi opreme, oružja i sl.[296]

Uz regularne jedinice, na ovom području, bile su stacionirane i carinsko-policijska odjeljenja. To su bili tzv.

294 I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III, Prilog proučavanju antičkih naselja i komunikacija u istočnoj Bosni, Godišnjak, XIX, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 17, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1981, p. 148; Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 3, Sarajevo 1988, p. 71; E. Imamović, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, god. XXIV, br. 25/26, s. 37-63, Sarajevo 1990, p. 41-42.

295 I. Bojanovski, o.c, p. 148.

296 O tim nalazima: M. Baum - D. Srejović, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Članci i građa IV, Tuzla 1960, p. 28 i d.

konzularni beneficijari, u čijoj nadležnosti su bili administratitvni, carinski i policijski poslovi, zatim su vodili brigu oko čuvanja državnih magacina (horrea), puteva itd. Njihove stanice (stationes) su se redovito nalazile na raskrsnicima puteva, međuprovincijskim prijelazima, tranzitnim mjestima i većim privrednim središtima. Njihovo prisustvo je u najvećem broju potvrđeno u Skelanima s užom okolicom. Ukupno je nađeno 11 natpisa, na kojima su navedena imena beneficijara i vojne jedinice kojima su pripadali.[297]

Rimljani su u srednjem Podrinju, pored dva spomenuta naselja, imali još nekoliko manjih. Neka od njih su se nalazila na sasvim maloj udaljenosti jedno od drugog, što upućuje na gustu naseljenost ovog kraja. Njihovi ostaci su otkriveni u Bratuncu, Voljevici, Tegarama, Konjević Polju (Bratunac), Crkvištu (Brezak), na Karauli kod Sikirića, u Koludri kod Zalužja, Potputnjači kod Fakovića, u Ugošicama kod Tegara, na Zgunjevskom polju kod Srebrenice, Gradovima kod Voljevice, Mihaljevićima kod Bratunca i Liješću kod Skelana.[298]

Česti su i nalazi izoliranih objekata. Riječ je o gospodarskim zgradama, to jest vilama rustikama, koje su predstavljale središta poljoprivrednih imanja. Takvi ostaci su otkriveni u Barama kod Zalužja (Bratunac), Bratuncu, Crkvi Ružici kod Tegara, Podliješću (Bratunac), Loznici (Bratunac), Rašću kod Srebrenice, Segni, Srebrenoj Luci, Zagraju, Ždrijelu kod Voljevice itd.[299]

Naselje u Skelanima

Najstarije rimsko naselje, na području srednjeg Podrinja, je ono koje se nalazilo u Skelanima. Sadržaj pronađenih natpisa govori da se u njemu nalazilo, dugo vremena, administrativno središte čitavog regiona. Zahvaljujući pogodnom položaju brzo se razvijalo pa je u drugoj polovici I stoljeća n. e. (doba Flavijevaca), steklo status municipija (grad s autonomnom upravom). O tome svjedoči jedan natpis pronađen u Rudom na Limu, u kojem je navedeno njegovo puno ime: *M(alvesiatium) muni(cipium) Fl(avium)*, to jest "Flavijevski grad Malvesiatium", nazvan tako po dinastiji careva u čije vrijeme je stekao municipalitet.[300] Vjerojatno je to bilo pod carem Vespazijanom, između 69. i 79. godine.

Natpisi u kojima se spominje ime ovog grada su nađeni na raznim stranama duž Drine, na obje njene obale: u Skelanima, Rudom, Misajlovini, Starom Brodu, onda na desnoj strani Drine u Požegi i Užicu. Zbog tako raštrkanih nalaza, dugo vremena se nije znalo gdje se, ustvari, nalazio grad imena *Malvesiatium.* Zbog veće koncentracije natpisa s njegovim imenom pronađenih oko Požege, neki istraživači su bili mišljenja da se nalazio u Visibabi kod Požege. Novija istraživanja su, međutim, dokazala da se on nalazio u Skelanima gdje je naime pronađen najveći broj natpisa koji ga spominju, a i drugih spomenika koji ukazuju na postojanje naselja većeg ranga.[301]

297 E. Pašalić, o.c, p. 74; Areheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 3, p. 67-82.

298 Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, tom. 3. p. 67 - 82; I. Bojanovski, o.c, p. 147 i d.

299 Ibidem.

300 O tome: D. Sergejevski, Spomenik, Srpska kraljevska akademija, 77, II r, Beograd 1933, p. 16, br. 19; I. Bojanovski, Municipium Malvesiatium s najnovijom epigrafskom potvrdom municipija iz Misajlovine (Rudo), Arheološki radovi i rasprave VI, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1968, p.241-258.

301 I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela, knj. LXVI, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 6, Sarajevo 1988, p. 177 i d.

Na većini natpisa ime grada je navedeno u skraćenom obliku, često samo s jednim početnim slovom ili siglom: *M ... , Ma ... , Mal ... ,* dok je na natpisima iz Rudog, Misajlovine kod Rudog i Starog Broda navedeno njegovo puno ime - *Malvesiatium,* odnosno *municipium Malvesiatium.*[302]

Iz Skelana, općenito, potječe veliki broj rimskih nalaza svake vrste, od kojih poseban značaj imaju natpisi koji daju obilje podataka o životu i razvoju ovog grada, njegovim stanovnicima, gradskim službama i dr. Na nekoliko spomenika su navedena imena gradskih funkcionera, kao i dobročinstva koja su činili za svoj grad. Pronađeno

302 D. Sergejevski, Glasnik Zemaljskog muzeja, lli, Sarajevo 1940, p. 20, br. 4; Isti autor: Spomenik, Srpska kraljevska akademija, LXXVI, II r, 77, Beograd 1933, p. 16, br. 19; I. Bojanovski, o.c, p. 177.

je više počasnih baza od kojih je nekoliko posvećeno pojedinim carevima. Godine 158. grad je podigao jednu bazu sa statuom caru Antoninu Piju (CIL III, 142197). Godine 201. takav spomenik je postavljen caru Septimiju Severu (CIL III, 1421916), a nekoliko godina kasnije caru Karakali ((IL III, 12727).

Počasne natpise sa statuama grad je podizao i svojim zaslužnim građanima. Na jednom natpisu čitamo da je gradsko vijeće *(ordo decurionum)* odobrilo zahtjev svog gradonačelnika Tita Flavija Rufina da na javnom mjestu postavi počasnu bazu s kipom svom ocu Titu Flaviju Similisu, bivšem gradonačelniku ovog grada. To je učinjeno na rođendan cara Marka Aurelija, 26. aprila 169. godine.[303]

U svim slučajevima kada spomenik postavlja grad ili neko drugi, ali po dozvoli Gradskog vijeća, u tekstu se naglašava da je to učinjeno po odluci gradskog vijeća *(decreto ordo decurionum),* koje je bilo najveće upravno tijelo grada.

Mnoge podatke o ovom naselju pružaju i nadgrobni spomenici. Njihov tekstualni i umjetnički sadržaj daje informacije o sastavu stanovništva, njihovom materijalnom i društvenom statusu, kulturnoj i nacionalnoj pripadnosti itd. Osobito su važni spomenici koje su podigli beneficijari. U njihovim natpisima se obavezno navodi njihovo ime, starosna dob, vojna jedinica kojoj pripadaju, čin i dr. Na taj način smo obaviješteni da su ovdje bila stacionirana odjeljenja koja su popunjavana pripadnicima legije *I Adiutrix, leg. X Gemina, leg. XI Claudia pia fidelis, leg. V Macedonica* i *leg. I Italica.*[304]

Raspoloživi podaci govore da se ovdje proces plemenskog raslojavanja i romanizacije odvijao dosta sporo. Domaće stanovništvo je počelo stjecati rimsko građanstvo (civitet) tek u doba Flavijevaca (konac I stoljeća n. e.).

Sl. 3. Ulomci ukrasne arhitekture iz Skelana

Slijedeći val dodjele građanskih prava je uslijedio u vrijeme cara Marka Aurelija i njegovih nasljednika, a onda su, pod Karakalom, 212. godine, civitet stekli svi slobodni građani Carstva, pa tako i oni sa prostora današnjeg srednjeg Podrinja.

Rimskim Skelanima je pripadao dosta prostran ager (teritorij). Na istoku je prelazio i preko Drine pa mu je pripadalo i područje današnje Požege i Užica, što je razlog da se u tim mjestima našlo više natpisa s imenom ovog grada i njegovih službenika. Na jugu je obuhvaćao područje današnjeg Višegrada i Rudog, zahvatajući i predjele zapadne Srbije oko planine Zlatibor. Na zapadu se dodirivao s područjem rimskog grada u Rogatici *(colonia Ris ...).* Općinska područja su tu razgraničavale planine Javor, Devetak i Sjemeč.[305]

303 CIL III, 1421910; K. Patseh, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIX, Sarajevo 1907, p. 443-444.

304 CIL III, 14218; 14219; 142194; 142195; GZM, XIX (1907), p. 437; Spomenik, Srpska kraljevska akademija, XCIII, II r. 72, Beograd 1940, p. 148, br.16; E. Imamović, Tragovi rimskih vojnih jedinica na području današnje Bosne i Hercegovine, p. 37 ·61.

305 F. Papazoglu, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Djela ANUBiH, knj. XXV. Centar za balkanološka ispitivanja, knj. l, Sarajevo 1969, p. 284, nap. 35; I. Bojanovski, o.c, p. 180 i d.

U starije doba, Skelanima je pripadalo i područje današnje Srebrenice s naseljem u Gradini (Domavia). Kada je Domavija prerasla u samostalnu gradsku općinu, pripao joj je znatan dio općinskog teritorija Skelana, odnosno Malvesiatiuma.

Ostaci rimskih Skelana se nalaze na gornjoj terasi uz Drinu, u dužini jednog kilometra. Tu je pronađena velika količina građevnog materijala, brojni spomenici, sitni nalazi i dr. Zahvaljujući ravnom terenu, stvorena je pravilna urbana aglomeracija. Naselje je imalo sve ono što je bilo predviđeno za standardni rimski grad. Od građevina javnog karaktera, na natpisima se spominje gradska vijećnica (curia), bazilika, hram kapitolijske trijade (Jupitra, Junone i Minerve), sudnica (tribunal) i dr. O monumentalnom izgledu pojedinih objekata svjedoče ostaci stubova, ulomci dekorativne arhitekture (vijenci, lezene), mozaici i dr.[306]

Domavia

Drugo veliko rimsko naselje, u srednjem Podrinju, nalazilo se u današnjem selu Gradina Sase, nedaleko od Srebrenice. O njemu smo dobro obaviješteni zahvaljujući opsežnim arheološkim istraživanjima koja su započela još daleke 1883. godine, a trajala su deset godina.[307] Od brojnih nalaza poseban značaj imaju natpisi, prvenstveno oni na kojima je navedeno ime ovog grada i oni na kojima se spominju visoki državni službenici (prokuratori).

Ime grada se obično navodi u skraćenom obliku, pa tako: *D ... , Dom ... , Domav ...*[308] Na jednom natpisu, pak, sačuvan je drugi (završni) dio njegovog imena, koje glasi: *... avianorum* (CIL III, 12732), iz čega se može zaključiti da je puni naziv ovog rimskog naselja glasio: *Domavia.*

Naselje je bilo smješteno na manjoj zaravni (Gornji grad), kod sastavaka Saske rijeke i Majdanskog potoka. Plan se morao prilagoditi nepravilnoj konfiguraciji tla pa, zbog toga, nije mogao razviti standardni oblik kakav su imali planski građeni gradovi.

Domavija je nastala i razvijala se kao tipičan rudarski grad. Iskopavanja su pokazala da je u njemu sve bilo u funkciji rudarstva, pa se tu razvilo jako privredno središte, a potom je postalo i upravno središte. U prvo vrijeme tu se nalazilo sjedište carskog zastupnika koji je, u ime centralnog fiska u Rimu, nadzirao rad ovdašnjih rudnika srebra *(procurator argentariorum).* Od njih, po imenu, znamo dva: *Valerius Super* (CIL III, 12734), i *Aurelius Verecundus* (CIL III, 12736).

Natpisi saopćavaju da je ovdje, nešto kasnije, također bilo sjedište carskog upravnika za sve rudnike srebra koji su se nalazili na području provincije Dalmacije *(procurator argentariorum Delmaticarum)*, a onda, od početka III stoljeća, Domavija je postala sjedište funkcionera koji je pod svojom upravom imao sve rudnike koji su se nalazili na području provincije Dalmacije i Panonije, a to su zemlje današnje Dalmacije, Bosne i Hercegovine, Hrvatske, Slovenije, Istočne Kranjske, Štajerske, Austrije, sve do Bečke šume i krajevi Podunavlja do Tise (natpis CIL III, 8361 = 12721: *L. Domitius*

306 Ć. Truhelka, Glasnik Zemaljskog muzeja, III, Sarajevo 1891, p. 243-244; I. Bojanovski, o.c, p. 182.

307 V. Radimsky, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamošnji iskopi, GZM. III (1891), p. 1-19; Isti autor: GZM, IV (1892), p. 1-24; GZM, VI (1894), p. 1-47.

308 CIL III, 8359=12720; 8360=12721; 12728 i 12729.

Eros procurator metallorum Pannonicorum et Delmaticorum). Domavija je stekla taj značaj zahvaljujući velikim količinama srebra koje su davali tamošnji rudnici, pa je razumljivo što je centralna vlast odredila da tu stoluje njen vrhovni funkcioner, pod čijim nadzorom je eksploatirano svo rudno blago na tako širokom prostoru.

Eksploatacija rudnog blaga

Rudnici, u regionu srednjeg Podrinja, sastojali su se od brojnih kopova, koji su se nalazili po okolnim brdima i planinama. Zbog veličine i značaja tih rudnika, te obilja srebra koje se iz njih crpilo, Rimljani su, čitavom ovom području, dali odgovarajući naziv: *Argentaria* (Srebrenišće), kako to donosi jedan literarni dokument koji tretira cestovnu mrežu u provinciji Dalmaciji (Tabula Peutingeriana, V3 - VI2). Naime, cesta, koja je iz Salone vodila u unutrašnjost provincije, završavala je upravo u ovom rudarskom distriktu (Salona - Argentaraia). Toponim *Argentaria* je ekvivalentan pojmu *Argentariae Dalmaticae,* kojim se na natpisu označavaju dalmatinska srebrenosna rudišta.[309]

Najvažniji rimski rudnici, u ovom distriktu, nalazili su se na obroncima planine Kvarc, Lisac i Podlisac, zatim na brdima iznad Gradine i Sasa, uz Majdanski potok, na Mutnjači, Suhom Hrastiku, Krivom Brijegu, Ajžlici, Guberu, Vitlovcu, Olovini, Potočarima, Zalisini itd. Posvuda se nailazi na ostatke jama, a u njima rudarsko oruđe, rudarske lampe i dr. Ponekad je nemoguće tačno odrediti koji su kopovi rimski, a koji iz srednjeg vijeka. U nekim slučajevima oni se isprepliću jer su i rimski i srednjovjekovni rudari često slijedili istu rudnu žilu. Ipak, neke tehničke pojedinosti omogućavaju da se pravi diferencijacija.

Sl. 4. Ostatak rimske statue (Gradina - Domavia)

Rimski rudari nisu kopali svu rudu, pogotovo ne onu koja je sadržavala cink, kojeg nisu koristili. Rimski rudnici nemaju popriječne kopove, potkopi im uvijek idu u jednom smjeru s nagibom i do 25 stupnjeva, jame im obično imaju široke otvore, kako se to može vidjeti u jami Kovačica, čija visina iznosi 3 a širina 2,5 m. Tolike dimenzije su rađene da bi u njih mogla ulaziti kola na kojima se izvlačila ruda, što se u srednjem

309 CIL III, 12739 i 12740; o ovom natpisu: I. Bojanovski. Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela, knj. XLVII, Centar za balkanološka ispitivanja, knj. 2, ANUBiH. Sarajevo 1974, p. 186 i d.

vijeku nije prakticiralo. Srednjovjekovni iskopi se, između ostalog, mogu prepoznati po nepravilnom nagibu i profilu.[310]

Neki od istraživača su se pitali da li, i u kojoj mjeri, na ovom prostoru je bilo razvijeno rudarstvo prije dolaska Rimljana. Nedoumica im se temeljila na nedostatku tragova koji bi se mogli pripisati Ilirima. Treba, međutim, uzeti u obzir činjenicu da su tragovi, ako ih je i bilo, uništeni radovima iz kasnijih epoha, jer se, po pravilu, radi o lokalitetima na kojima su se odvijali rimski radovi, kao i oni iz srednjeg vijeka. Dokazano je, međutim, da su Iliri bili vješti rudari koji su na mnogim mjestima, iza sebe, ostavili brojne tragove kopanja i prerade rude, pa je više nego sigurno da su, također, eksploatirali ovdašnja bogata rudišta. Neki istraživači su, po tom pitanju, bili kategorični. Ing. Mehmed Ramović, proučavajući staro rudarstvo ovog kraja, došao je do zaključka da se svi plitki kopovi, na koje se nailazi u okolici Srebrenice, mogu pripisati Ilirima iz predrimskog doba.[311]

Dokazano je da su Grci, nekoliko stoljeća prije dolaska Rimljana u ove krajeve, održavali prisne trgovačke veze s ilirskim plemenima sa područja današnje Bosne. Posebno su bili zainteresirani za rudarske proizvode kojima su obilovali ovdašnji Iliri, a u zamjenu su nudili keramičko i metalno posuđe, oružje, nakit i dr. Jedna od važnijih trgovačkih maršuta je bila dolina Drine.

Na osnovi numizmatičkih nalaza se može zaključiti da su najčešći trgovci bili iz Apolonije i Dirahija. lako o rimskoj eksploataciji na ovom prostoru postoji obilje podataka, ipak je teško reći kada i u kakvim okolnostima je otpočela. Skoro svi tragovi i spomenici potječu iz vremena kada je Domavija već bila visokorazvijeni grad. Kako se rimska politika svodila na to da se iz novoosvojenih zemalja počnu odmah crpiti raspoloživa bogatstva, nema razloga da ne vjerujemo da se i ovdje nije postupilo na takav način. Tim više jer je riječ o dragocijenom metalu. Dakako, nije se otpočelo onim intenzitetom kako je to kasnije uslijedilo. U to vrijeme, u žiži rimskih interesa, bila su bogata zlatonosna rudišta u srednjoj Bosni, iz kojih se samo u jednom danu dobijalo i po 17 kg čistog zlata.[312]

Tek kad su se iscrpila ova rudišta, Rimljani se okreću rudnicima srebra na području istočne Bosne, a to je negdje krajem I stoljeća n. e. Od tog vremena ovdje se počinju javljati rimski spomenici u većoj mjeri, kako u Skelanima tako i u Domaviji, što je svakako bilo u uskoj vezi s intenziviranjem eksploatacije ovdašnjih rudišta. U Domaviju se počinju slijevati rijeke radnika, stručnjaka i upravnog osoblja, među kojima i lica najvećeg ranga (carski zastupnici). Tu se podižu metalurški pogoni, radionice i sve drugo što je zahtijevao rudarski centar. Nađenaje velika količina olovnog grumenja, odljevaka, rudarskog oruđa, natpisa koji spominju rudarsku djelatnost i dr, što ukazuje na izrazitu rudarsku komponentu ovog naselja.

Na rudarsko zanimanje domavijskog stanovništva upućuju i grobni prilozi. U grobovima u Čadorištu (jedna od gradskih nekropola), nađeni su brojni predmeti od

310 E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, Sabrano djelo, Sarajevo 1975, p. 264.

311 M. Ramović, Obim rudarske djelatnosti u srebreničkom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka, Članci i građa, IV, Tuzla 1960, p. 37-38.

312 O tome: E. Imamović, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, Godišnjak, Društvo istoričara Bosne i Hercegovine, god. XXI-XXVII, Sarajevo 1976, p. 13.

olova, zatim grumenje rude, troske i sl, čime su se označavali grobovi onih kojima je rudarstvo bilo osnovno zanimanje.[313]

Sadržaj domavijskog naselja

Mjesto gdje se nalazila rimska Domavija arheološki je već davno istraženo. Zahvaljujući tome, plan i sadržaj grada je dobro poznat. On se maksimalno prilagodio konfiguraciji terena pa se tu nije mogao razviti ortogonalni raster. Ali, bez obzira na to, njegov sadržaj je kompletan. Iskopavanja su otkrila postojanje svih gradskih objekata koji karakteriziraju rimski grad.

Gradska vijećnica (curia) se nalazila na trgu. Bila je orjentirana u pravcu istok-zapad, duga 38, široka 20 metara. Zapremala je površinu od 760 kvadratnih metara. Po ostacima masivnih zidova, velikim ukrašenim dovratnicima, krovom od olovnih ploča, ostacima centralnog grijanja itd, može se zaključiti da je imala monumentalan izgled.

Zgrada je prema trgu imala dugačko otvoreno predvorje, a na suprotnoj strani apsidu koja je činila centralni dio južnog čela. S obje strane se nalazila po jedna manja prostorija. Uz zapadni zid je stajalo manje krilo koje se sastojalo od tri prostorije. Glavna dvorana (s apsidom) je služila za održavanje sjednica gradskog vijeća. U apsidi, bez sumnje, stajala je statua cara ili nekog božanstva. Sporedne prostorije su služile za urede službenika, arhivu, zatvor i dr.

Sl. 5. Tlocrt gradske vijećnice (Gradina - Domavia)

Ispred kurije su stajali brojni žrtvenici. Tu se nalazila i govornica (rostra), počasne baze i drugi spomenici. Na tom prostoru je pronađeno nekoliko natpisa posvećenih prokuratorima i nekolicini careva (Aleksandru Severu, carici Juliji Mameji, Trebonijanu Galu i Volusijanu).

Iz jednog natpisa saznajemo da je, u Domaviji, postojala i gradska tržnica (macellum). U tekstu se navodi da je nastradala u požaru, a potom ju je 220. godine, o svom trošku, popravio carski rudarski zastupnik Valerius Super, koji je imao sjedište u ovom gradu: (... *macellum vign* is *conflagratum curante Valerio Supero viro egregio procura-*

313 M. Baum - D. Srejović, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, p. 28 i d.

tore argentariarum res publica Domaviana ad pristinam facimam restituit).[314] Iz ovog se vidi da je dotična tržnica već od ranije postojala, kao i to da je često bila pustošena požarom.

Najveći objekat, rimske Domavije, bile su terme, odnosno gradska kupatila (dimenzije: 52,8-50,8 m). Terme su se nalazile na desnoj obali Saske rijeke, izvan užeg gradskog jezgra. Objekat se sastojao od 45 prostorija, a zapremale su ukupnu površinu od preko 2500 kvadratna metra. Bile su podijeljene na muško i žensko odjeljenje.[315]

Ostaci pokazuju da se radilo o monumentalnoj građevini. Zidovi pojedinih prostorija su bili oslikani, a stropovi ukrašeni štukaturom. Iskopani su brojni primjerci ukrasne arhitekture, u najvećem broju ploče s plastičnom dekoracijom biljnih motiva, profilirani vijenci, dovratnici i dr. Pronađeni su i ulomci pilastara, stubovi, ploče kojima su bile popođene prostorije i dijelovi pragova. Zgrada se zagrijavala sistemom centralnog grijanja (ispod poda).

U odjeljenju za muškarce su bila dva bazena s toplom vodom (caldarium), nekoliko manjih bazena sa hladnom vodom (frigidarium), potom jedna prostorija sa zagrijanim zrakom, koja je služila za iznojavanje i masažu tijela (tepidarium), svlačionica (apodyterium), potom odjeljenje za zabavu, odmor, restoran i dr.

Zgrada je zidana od mjesnog kamena (kvarcit, trahit i krečnjačka sedra), dok je opeka korišćena kao dopunska građa, uglavnom za obziđavanje vrata i prozora, zatim za zidanje kanalizacije i stepenica.

Podovi termi su imali podlogu od kamenih ploča, preko kojih je bio nanešen sloj betonske žbuke (estrih). Veće prostorije su bile popođene debelim kamenim pločama. U dvjema prostorijama su pronađeni ostaci mozaika. Korišćeni su kamenčići bijele, crne, sive, crvenkaste, zelene i smeđe boje, što govori da su pojedine prostorije imale podove s višebojnim mozaikom.

Pronađeni su i ostaci vodovodne mreže (olovne cijevi), kao i ostaci kanalizacije. Za tehničke potrebe kupatilaje korišćena voda iz Saske rijeke, koja je protjecala neposredno uz zgradu. Međutim, postojao je poseban vodovod koji je snabdijevao terme čistom i kvalitetnom vodom. Neki tragovi ukazuju da je bilo kaptirano vrelo u Gajčinom Dolu, koje se nalazi na brijegu iznad terma. Iako postoji više natpisa koji govore o popravci ovih termi, ostaje nepoznato kada su sagrađene. Već 220. godine nisu mogle normalno funkcionirati zbog dotrajale vodovodne mreže i slabog dotoka vode. Rekonstrukciju, o svom trošku, izvršio je visoki rudarski funkcioner Valerije Super, isti onaj koji je, o svom trošku, popravio i gradsku tržnicu.[316]

Kupatilo, nakon popravki iz 220. godine, služilo je građanima sljedeće 54 godine, kada je zbog dotrajalosti opet izvršena reparacija. Ponovo se našao dobrotvor. Bio je to opet carski nadzornik ovdašnjih rudnika – AureIius Verecundus (... *vir egregius*

314 CIL III, 8363 = 12734.

315 V. Radimsky, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891, GZM, IV (1892), p. 3 i d; Isti autor: Izvještaj o iskopavanjima u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, GZM, V. (1893), p. 6 i d.

316 CIL III, 12734; K. Patseh, Archaologisch-epigraphiscehen Seminars der Universitet Wien, XVI, p.132-133. No 1; I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, Arheološki radovi i rasprave, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, VIII-IX, Zagreb 1982, p. 102, br. 2.

procurator argentariorum balneum vetustate conlapsum ad *pristinam faciem reformare curavit).* To je, ujedno, posljednji datirani natpis iz Domavije (274. godina).[317]

Tokom iskopavanja rimske Domavije, pronađen je razni materijal. Od olovnih predmeta privlači pažnju jedna pločica promjera 40, debljine 5 mm i težine 50 gr, s rupom u sredini. Po nekim mišljenjima, radi se o svojevrsnom utegu. Nađen je i jedan standardni uteg, također od olova, težak 1024 grama. Pronađena je znatna količina raznog novca. Većina primjeraka pripada razdoblju od sredine I do sredine IV stoljeća[318], a to je najintenzivnije razdoblje života ovog grada. Najstariji komadi pripadaju seriji senatskog novca, a najmlađi dobu cara Konstantina II (337-340. godine). Po tome se može zaključiti da su terme bile u upotrebi do konca IV stoljeća.

S obzirom da nije nikada potpuno istraženo šire gradsko područje, ostaje nepoznato gdje se nalazila industrijska zona grada (metalurški pogoni, radionice i dr). Neke indicije upućuju na dolinu Saske rijeke. Tamo su, prilikom kopanja temelja za novu branu, otkriveni zidovi dugi preko 100 metara. Na takve ostatke se naišlo i uzvodno od brane. To svjedoči da su se na tom prostoru nalazili neki veći građevinski kompleksi, najvjerojatnije talionice. Na to su ukazivale velike količine troske koja je razasuta uokolo. Izgrađena betonska brana i ogromne naslage jezerskog mulja, prekrili su te ostatke pa su, do daljnjeg, onemogućena istraživanja tog areala.

S obzirom na veliku količinu troske, koja se susreće i u samoj gradskoj zoni, može se pretpostaviti da je domavijska talionica imala veliki kapacitet i morala je zauzimati veliku površinu. Brojne hrpe troske, na terenu, pokazuju da je bilo manjih talionica na samim rudištima, odnosno uz same kopove.

Ni Radimsky, koji je vršio iskopavanja rimske Domavije, nije ustanovio gdje se nalazila glavna talionica. Druga dva istraživača ovog lokaliteta (Pogačnik i Rucker), na osnovi nalaza olovnih odljevaka i veće količine troske, vjerovali su da se na nju odnose ostaci jedne velike zgrade u samom gradu. Kasnije, međutim, ustanovilo se da su u pitanju ruševine gradske vijećnice.[319]

Nekropole

Važnu grupu spomenika, koji daju obilje podataka za proučavanje rimske Domavije, predstavljaju groblja (nekropole). Do sada su otkrivena tri, kao i veliki broj pojedinačnih ukopa, od kojih neki u sarkofazima. Najstariji grobovi pripadaju nekropoli koja se nalazi na Velikom Platou (istočna gradska nekropola). Grobovi su otkriveni i na Čadorištu, uzduž puta koji vodi u Ajžlicu i Srebrenicu (zapadna nekropola). Treća nekropola se nalazi na Karauli (predio Rudine) i u Kostanjevcu (sjeverna nekropola). Pojedinačni grobovi su otkriveni uz Voljevačku rijeku i pored puta koji vodi na Drinu.

317 CIL III, 12736; K. Patsch, o.c, p. 132-133, No 2; I. Bojanovski, o.c, p. 102, br. 6.

318 V. Radimsky, GZM, IV (1892), p. 23 i d; E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, o.c, p. 73.

319 E. Pašalić, O antičkom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, p. 62.

Sl. 6. Rimske posude za svakodnevnu upotrebu (nekropola na Karauli - Gradina Domavia)

Skoro isključivo se radi o spaljenim leševima, a pripadaju razdoblju druge polovice I do početka III stoljeća n. e, do kada se prakticirao obred spaljivanja. Nekropola s kosturnim ukopima, koja pripada razdoblju III i IV stoljeća, nije još pronađena. Pretpostavlja se da se nalazila duž ceste Gradina-Bjelovac. Na tom sektoru je iskopano nekoliko skeletnih ukopa u olovnim i kamenim sarkofazima, pa se, na osnovi toga, pretpostavlja da se radi o nekropoli sa skeletnim (inhumiranim) pokojnicima.[320] Međutim, ostaje nepoznato gdje su sahranjivani doseljeni Italici i drugi stranci koji su se ovdje naselili tokom I i II stoljeća.

Analizom grobova i grobnih priloga može se dobiti dosta jasna predstava o privrednim, društvenim i kulturnim prilikama u rimskoj Domaviji. U najstarijim grobovima na Velikom Platou sasvim je odsutna rimska komponenta. Svi grobni prilozi pripadaju lokalnoj proizvodnji i skromnog su sadržaja. To govori da je Domavija, u I stoljeću n. e, još uvijek bila nepoznato rudarsko naselje, ili bolje rečeno selo (vicus), s dominantnim ilirskim etničkim elementom. Tek pod konac I stoljeća u grobove počinju stavljati predmete strane proizvodnje, uglavnom vojničkog karaktera (dijelovi vojne opreme, oružje i sl.). Rimska vojska posvuda je bila prethodnica masovne kolonizacije, koju su sačinjavali trgovci, službenici, poduzetnici, radna snaga i dr.

Opća slika nalaza pokazuje, u razdoblju ranog Carstva, da je Domavija još uvijek imala skromnu ulogu, a time i skroman položaj u okviru rimske privrede. A potom naglo dolazi do razvoja, pa se za kratko vrijeme tamošnje selo pretvorilo u jak privredni centar i administrativno središte.

Na razvoj Domavije svakako su utjecali burni politički događaji u Carstvu koji su, od sredine II stoljeća, tražili sve veće privredno angažiranje društva, pa s tim u vezi započinju intenzivni radovi na eksploatiranju ovdašnjih srebrenosnih rudišta. Državi su bile potrebne velike količine zlata i srebra za vođenje teških ratova sa barbarima, pa su tako podrinjski rudnici dobijali sve veći značaj.

320 K. Patseh, GZM, XXII (1.910), p. 192-195; I. Bojanovski, Problem istočne nekropole (s inhumacijom) u Domaviji, Clanci i građa, XIV, Tuzla 1982, p. 143-145.

Promjene koje su time nastale, u Domaviji, mogu se najbolje pratiti po grobnim prilozima. Od III stoljeća se javljaju isključivo skeletni grobovi s prilozima koji jasno pokazuju na novi kulturni i etnički sloj, odnosno doseljenike. Dok u starim grobovima najčešći prilozi se sastoje od skromnih keramičkih zdjela, rudarskih zemljanih svjetiljki, željeznih klinova, predmeta od olova, komada troske i sl., što sve ukazuje na autohtonu kulturnu komponentu, sada je situacija sasvim drugačija.

Iz razdoblja III stoljeća, kada se Domavija pretvorila u jako kulturno i privredno središte, na gradskim nekropolama nalazimo standardne rimske grobove s bogatim prilozima koji jasno oslikavaju profil i standard stanovnika Domavije tog vremena. U to vrijeme, bogatiji gradski slojevi se sahranjuju u nekropoli na Karauli. Tu nema skromnih priloga rudarskog karaktera koji su pripadali domorocima i općenito nižim slojevima, nego je to skupocjeni nakit, posuđe iz uvoza i sl. To su grobovi bogatih trgovaca, visokih gradskih funkcionera, rudarskih stručnjaka itd. Taj sloj su sačinjavali raznorodni nacionalni elementi. U jednom grobu je nađena olovna pločica s grčkim natpisom (Tabula defixionum), štoje dokaz daje pokojnik bio Grk.[321]

Pripadnici bogatijeg društva svoje članove ponekad su sahranjivali u skupim sarkofazima. Većina ih je nađena duž puta koji vodi prema Drini. U jednom olovnom sarkofagu je bila pokopana mlada djevojka. Na kosturu je, još uvijek, stajao skupocijeni nakit. Oko vrata je imala 6 grama težak lanac, na ušima par naušnica a na ruci prsten težak 4,3 gr, sve od 20 karatnog zlata. Sarkofag je u obliku uskog sanduka, visok 27 cm, dug 1,60 m, širok 36 cm. Napravljen je od šest lijevanih ploča debljine 8 mm. Odozgo je ojačan dvjema željeznim šipkama koje su pridržavale poklopac. Strane su ukrašene reljefnim krugovima.[322]

Sl. 7. Ogrlice od staklene paste (nekropola na Karauli Domavia)

Cestovna mreža

Kao privredno i administrativno središte, Domavija je bila cestovno dobro povezana sa svim okolnim mjestima, a preko njih s drugim gradovima Carstva. Rimljani su, još početkom I stoljeća n. e, sagradili nekoliko magistralnih cesta koje su povezivale glavni grad provincije Salonu s unutrašnjošću.

321 D. Srejović, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, Članci i građa, Vl, Tuzla 1965, p. 26.
322 K. Patseh, GZM, XII (1910), p. 194.

Od njih, poseban značaj je imala tzv. rudarska magistrala kojoj je bila dužnost da poveže Salonu s najvažnijim rudištima u unutrašnjosti provincije. Vodila je preko Buškog Blata i Duvna, a potom izbijala na srednjobosanska zlatonosna rudišta koja su se nalazila oko Gornjeg Vakufa, Travnika i Fojnice. Odatle je, preko Romanije, usmjeravala prema srednjodrinskom srebrenosnom regionu (Argentariji).

Ta cesta je zabilježena i u putnom vodiču - ltineraru (Tabula Peutengeriana) iz IV stoljeća, koji o njoj daje osnovne podatke. Njeno posljednje odredište nije označeno naseljem nego distriktom, a to je spomenuta Argentaria. Time se vjerojatno željelo iskazati rudarski karakter te ceste, što ne znači da se njena posljednja stanica nije završavala u naseljenom mjestu, u Skelanima ili Domaviji.

Domavia je jednom drugom cestom, koja je vodila niz Drinu, bila povezana s glavnim gradom provincije Panonije - Sirmijem *(Ad Drinum - Sirmium).* Pored ovih magistralnih cesta, postojala je i lokalna mreža kojom su sva veća i manja naselja ovog rudarskog distrikta bila povezana s gradskim
središtem u Domaviji. Od tih lokalnih puteva, najfrekventnija dionica je bila ona koja je povezivala Domaviju sa Skelanima. U metalurški centar, u Domaviji, slijevali su se brojni puteljci i staze sa okolnih kopova kojima je u tamošnje talionice na konjima dopremana iskopana ruda.

Najčešći tragovi cesta iz rimskog doba su miljokazi, podzidi i ostaci mostova. Posebnu vrijednost imaju miljokazi koji nose natpise u kojima se navodi kilometraža (milijacija), i imena njihovih graditelja. Jedan takav miljokaz je otkriven kod Voljevice, zatim dva anepigrafska u Petričkom polju kod Tegara i kod Gradine. Ovaj posljednji je posvećen carevima Trebonijanu Galu i Volusijanu.

U Bjelovcu su otkriveni ostaci rimske kaldrme, u dužini od 7,5 km. U Petričkom polju je otkopan dio ceste koja je bila popločana velikim kamenim pločama. Takvi ostaci su otkriveni i na pravcu puta između Skelana i Đurđevca. Dobro sačuvani tragovi se mogu vidjeti i na dijelu puta koji je spajao Domaviju s Bjelovcem.[323]

Vjerski spomenici

Veliki značaj za izučavanje rimske povijesti, ovog kraja, imaju i spomenici kulta. U većini slučajeva se radi o kultno-votivnim spomenicima koji na posredan način govore o vjerskom životu stanovnika ovog regiona, kao i o tome u kojoj mjeri je bio poštovan neki od domaćih ili stranih bogova. Ukupno je registrirano 13 božanstava, od kojih 7 pripada rimskom panteonu, 3 istočnjačkom, 2 grčkom i 1 domaćem kultu.

Analiza spomeničke građe je pokazala da su, u najvećem broju, bili zastupljeni kultovi koji se vežu za rimski panteon. Do sada su pronađena 22 spomenika koji potvrđuju prisustvo deset rimskih kultova. Od svih njih 13 je posvećeno samostalnom kultu boga Jupitera (8 spomenika iz Skelana, 2 iz Gradine, odnosno Domavije, te po jedan iz Crvice i Voljevice).

Iz Sasa, kod Gradine, potječe jedan spomenik koji je posvećen kultnoj zajednici Jupiter-Junona, iz Skelana 2 koja su posvećena zajednici Jupiter-Mars, te po jedan iz Gradine koji je posvećen kultnoj zajednici Jupiter-Genij.

323 E. Pašalić, o.c, p. 70; I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (III), p. 177 id.

Uz bogove trijade, poštovana su i druga rimska božanstva. U Liješću, kod Skelana, nađen je spomenik koji potvrđuje klanjanje bogu rata - Marsu. Jedan spomenik iz Skelana potvrđuje kult boga vina Libera, a vjernika boginje Dijane je bilo u Domaviji i Skelanima, gdje je pronađen po jedan spomenik njenog kulta. U Domaviji je bilo i vjernika koji su se klanjali bogu Geniju i boginji Pomoni.

Sl. 8. Brončani kip krilatog Genija (Gradina - Domavia)

Također, ovdje je bilo poklonika grčkih božanstava. U Skelanima je pronađen natpis posvećen bogovima zdravlja: Asklepiju i Higiji. Isti slučaj je sa istočnjačkim kultovima. U Sasama je pronađen spomenik koji potvrđuje prisustvo vjernika koji su bili poklonici kulta boga Sabazija.

Poštivanje boga Atisa je potvrđeno s 3 spomenika (po 1 iz Crvice, Sikirića i Bratunca). U sva tri slučaja se radi o kamenim spomenicima na kojima je uklesan lik ovog boga. Nije manjkalo ni vjernika koji su se klanjali iranskom bogu Mitri, o čemu govori i natpis iz Skelana.[324]

Sljedbenici spomenutih kultova su bili uglavnom stranci, dok se mjesno stanovništvo klanjalo domaćim bogovima. Sačuvala su se dva spomenika koji spominju najomiljenije ilirsko božanstvo - boga Silvana. Jedan nalaz potječe iz Skelana, a drugi iz Sikirića. S obzirom da su se Iliri klanjali nezvaničnim bogovima iza njih nije ostalo puno spomenika, kakav je slučaj sa rimskim božanstvima. Osim toga, Iliri su svoje vjerske obrede obavljali na otvorenom prostoru (gajevima, izvorima, pećinama i sl), i nisu gradili čvrsta svetišta od kojih bi se sačuvali tragovi do naših dana. Likove svojih bogova su izrađivali od trošnog materijala (drveta), pa je jasno zašto nema onoliko dokaza o domaćoj vjeri koliko o rimskoj, koja je uz to bila i zvanična, to jest državna vjera.

Najveći broj kultnih spomenika je predstavljen natpisima. U njima se vjernici obraćaju ovom ili onom bogu kojem iskazuju zahvalnost za pruženu pomoć u raznim životnim prilikama, bilo za uspješno ozdravljenje, srećno završeno putovanje, sretan povratak iz rata i slično.

Pored ove kategorije spomenika ima ih nekoliko čisto kultnog karaktera. Oni su stajali na oltaru u hramu, kakvoj kućnoj kapelici, ili su služili kao instrument pri obavljanju kulta. Takvog karaktera je spomenuti nalaz iz Gradine, koji se veže za kult boga Sabazija. Ima oblik ljudske šake, saljevena je od bronce na kojoj su reljefno prikazani likovi raznih životinja (zmija, kornjača, gušter i žaba), sa šišarkom na vrhu palca. Prilikom vjerskog obreda ruka se stavljala na motku i prikazivala vjernicima. U Gradini je pronađena jedna brončana statuica koja prikazuje krilatog Genija.

324 O tim spomenicima: E. Imamović, Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1977, p. 312 i d.

Stanovništvo

Preko kultno-votivnih i epigrafskih spomenika saznajemo da su u ovom regionu živjeli pripadnici raznih nacionalnosti. U tome se posebno isticala rudarska Domavija. Pored domorodaca, koji su svakako bili najbrojniji, na natpisima se spominju Italici, Grci i Orijentalci. Oni su uglavnom bili koncentrirani u gradskim naseljima dok je domaće stanovništvo živjelo u selima. Nije poznato koje su nacionalnosti bili pripadnici masovne radne snage koja je radila u rudnicima i radionicama, jer spomenička građa o tome ne daje podatke. Mora se pretpostaviti da je i to bio višenacionalni sastav, dopremljen sa raznih strana Carstva kao robovska radna snaga. Na taj način, na ovom prostoru, stvarao se kozmopolitizam koji je ovom kraju dao poseban žig.

Sl. 9. Brončana ruka boga Sabazija (Gradina - Domavia)

Epigrafska građa i drugi materijal upućuju na zaključak da do većeg priliva stranaca u ovaj region dolazi sredinom II stoljeća, kada ovdašnji rudnici počinju raditi punim kapacitetom. To je zahtijevalo veliku radnu snagu koju su sačinjavale čete stručnjaka, nadzornika i službenika. Stigli su i novi kontigenti vojske i policije da osiguraju naselja, rudnike i komunikacije.

S obzirom da je riječ o eksploataciji plemenitog metala, nadzornoj i sigurnosnoj službi se poklanjala velika pažnja. To je razlog da se na velikom broju natpisa spominju upravo vojna i carinska lica, a potom visoki rudarski dužnosnici.

Preko natpisa se može pratiti nacionalni sastav, društveni status i zanimanje ovdašnjeg stanovništva. Što se tiče domaćeg stanovništva, sve govori da se proces plemenskog raslojavanja i romanizacije odvijao dosta sporo, pa su domoroci ostali dugo vremena bez građanskog prava. Samo rijetki pojedinci su imali sreću da steknu civitet. Najstariji sloj domorodaca (peregrina) su *Favivii,* što govori da su civitet stekli u vrijeme dinastije Flavijevaca (69-96. godine n. e). To su, po pravilu, bili isluženi vojnici s činom koji su s dekretom o građanstvu dobijali i novi gentilicij (prezime).

S većom dodjelom građanskog prava, počelo se sa carem Hadrijanom i Antoninom Pijom (sredina II stoljeća). Osobe koje su do tada stekle civitet prepoznajemo po gentiliciju tih careva *(Aelius* ili *Aurelius)*, koji su pridodavali svom starom imenu. Najbrojniji građani domorodačkog porijekla su *Aurelii,* koji su civitet stekli pod carem Karakolom, 212. godine.

Preko spomenika se može lijepo pratiti intenzitet naseljavanja stranaca u ovaj kraj. Od III stoljeća, na natpisima se sve više javljaju gentiliciji italskog porijekla, kao: *Barbii, Caminii, Painii, Catilinii* , *Tessii i Salvii.*[325] Natpisi dokazuju i prisutnost Grka.

325 CIL III, 12722, 12743, 12744; I. Bojanovski, Bosna i Hercegovina u antičko doba, p. 201.

U Biljačama, kod Domavije, iskopana je nadgrobna ploča s natpisom na grčkom jeziku. U ruševinama termna, u Domaviji, nađen je rub jednog lonca na kojem je utisnut žig na grčkom jeziku *(Glycon).* Vjerojatno je izrađen u domaćoj radionici čiji je vlasnik bio Grk, ili je, pak, u njoj radio grnčar te nacionalnosti.[326] Na nekoliko natpisa se javljaju tipična grčka muška i ženska imena: *Attica, Pryphena, Eutychia, Hermes* itd. To govori da je, među brojnim stanovnicima, ovdje bio znatan broj Grka, koji su tu živjeli i radili kao stručnjaci, trgovci, vojnici, oslobođenici ili robovi.[327]

Nema pouzdanih podataka na osnovi kojih bi se mogao preciznije procijeniti ukupan broj stanovnika na ovom prostoru. Tih podataka nema ni za veća gradska naselja, prije svega za Domaviju i ono koje se nalazilo u Skelanima, a onda za ona manja u Sasama, Tegarama, Bratuncu, Crkvištu (Brezak), Karauli (Sikirići), Koludrama (Zalužje), Potpunjači (Fakovići) i dr.

Znatan broj stanovnika je živio na imanjima, to jest u vilama rustikama. Pored vlasnika i nadzornika sa članovima svojih porodica, tu je bila i robovska radna snaga. Svakako su bila brojna i naselja domorodaca, o čemu govori veliki broj gradina na kojima su evidentirani tragovi života i iz rimskog doba.

Ako je riječ o gradskim naseljima, i to prije svega onom u Domaviji koje nam je preko iskopavanja bolje poznato u odnosu na ostala, može se samo orjentaciono govoriti o broju njegovih stanovnika. To je bio grad sa više hiljada žitelja, na što ukazuje nekoliko podataka tehničke naravi. Prije svega, to je kapacitet gradskog kupatila koje se sastojalo od 45 prostorija s brojnim bazenima. Na veći broj stanovnika ukazuje i postojanje više gradskih nekropola, zatim prisustvo svih gradskih institucija i službi koje su imala samo veća gradska naselja sa više stanovnika. Tome treba dodati i veći broj radne snage, koja je bila raspoređena po okolnim rudištima, talionicama, radionicama itd.

Domavija je, kao privredno i upravno središte, imala status grada većeg ranga. O tome smo dobro obaviješteni preko epigrafskih spomenika. Arheološki materijal, dobijen sa domavijskih nekropola, pokazuje da je, sve do početka II stoljeća, Domavija bila neznatno naselje, ili bolje rečeno obično rudarsko selo. Upravno-administrativno središte, u to doba, nalazilo se u Skelanima, koje je već tada imalo rang municipija i po svemu je biloispred Domavije. Tek kada je, sredinom II stoljeća, intenzivirano eksploatiranje srebra u domavijskim rudnicima, naselje u Skelanima ustupa prednost Domaviji, koja se od tada sve više razvija, te dostiže rang kolonije. Tu je bilo i administrativno središte čitavog regiona, zatim sjedište carskog prokuratora za sve rudnike koji su se nalazili na području provincije Dalmacije. Domavija, na koncu, postaje sjedište upravnika svih rudnika koji su se nalazili na području provincije Dalmacije i Panonije.

Organizacija gradske uprave u Domaviji

Municipalna zajednica Domavije prvi put se spominje na natpisu iz 218. godine, u vrijeme cara Makrina, s oznakom *res publica Domavianorum.*[328] Na natpisu iz 230. godine, iz vremena cara Aleksandra Severa, Domavija se spominje kao municipij

326 K. Patsch, GZM. VII (1895), p. 584.

327 K. Patsch, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, V, Wien-Sarajevo 1897, p. 238-239; E. Pašalić, Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, p. 96.

328 CIL III, 8363 = 12734; K. Patseh, Archaeologisch-epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, XVI, Wien 1893. p. 139-140, No. 1 (218. g).

(ordo municipium Domavianorum),[329] dok se na natpisu iz vremena cara Trebonijana Gala (251-253. godine) spominje kao kolonija *(ordo decurionum coloniae metalli Domaviani).*[330]

Sl. 10. Počasni natpis posvećen caru Volusijanu iz 3. stoljeća n. e., na kojem se Domavija spominje kao kolonija (Gradina - Domavia)

To je rang koji su dobijala samo zaslužna i važna gradska središta, i to po odluci centralnih vlasti u Rimu. Domavija je to postigla zbog svojih bogatih rudnika koji su u pogoršanoj političkoj situaciji, od sredine II stoljeća, za Carstvo imali prvorazredan značaj.

U gradu su funkcionirale sve službe koje su bile predviđene za naselja visokog ranga. Na čelu je bilo gradsko vijeće *(ordo decurionum),* kao najviše upravno tijelo. Ono je donosilo sve odluke i izdavalo dekrete po svim upravnim pitanjima u vezi sa životom gradskog stanovništva. Na takvim dokumentima (natpisima) obično stoji formula *decreto decurionum,* to jest "po odluci gradskog vijeća" (čini se to i to, ili se dozvoljava to i to, daje se to i sl).[331]

Gradski dužnosnici su redovito birani iz redova gornjih slojeva društva, a to su, ujedno, bila i najbogatija lica. Oni su dio svog bogatstva poklanjali gradu na taj način što su, s vremena na vrijeme, popunjavali gradsku blagajnu. O svom trošku su podizali ili popravljali javne objekte, instalacije, uljepšavali grad statuama, fontanama i sl. Najuvaženiji građani Domavije su bili carski službenici, odnosno carski povjerenici za ovdašnje rudnike srebra *(procuratores argentariorum),* koji su se, ispred centralnog carskog fiska u Rimu, brinuli za njihov rad. Poznata su nam imena nekolicine tih visokih službenika: Valerije Super (218. godina), Julije Tacitijan (230. godina), Aurelije Verekund (274. godina) itd.

Podrinjski rudnici srebra su, u starijem razdoblju bili jedinstveno organizirani pod *nazivom Argentariae delmaticae,* koji su objedinjavali sve rudnike u provinciji Dalmaciji. Postojale su, međutim, i Panonske argentarije. One su, pak, objedinjavale rudnike srebra koji su se nalazili na području provincije Panonije. Do njihove integracije je došlo u vrijeme cara Marka Aurelija (160-181. godine), i od tog vremena u natpisima se spominju kao jedinstvena rudišta, odnosno revir, na čijem čelu je stajao zajednički nadzornik.

329 CIL III, 8359=12720; K. Patseh, GZM. XVI (1914)., p. 181, sl. 63; (IL III, 8360=12732; K_ Patseh, AEM. XVI (1893)., p. 129-130, br. 9.

330 CIL III, 12728, 12729; S. Dušanić, Novi Antinoev natpis iz Sočanice i metalia municipii Dardanorum, Ziva antika, god. XXI. sv. 1, Skopje 1971., p. 250, nap. 57.

331 CIL III, 1 *Tl28, 12729.*

Prvi poznati nam upravnik tih objedinjenih rudnika je Ti. Claudius Proculus Cornelianus, koji je tu dužnost obavljao u razdoblju između 161. i 169. godine.[332] U razdoblju između 180. i 192. godine, na toj dužnosti se spominje Ti. C1audius Xenophon.[333]

Ne znamo gdje im se nalazilo sjedište jer su natpisi, koji ih spominju, nađeni u Africi i Aziji. Može se s pravom pretpostaviti da su službovali u Domaviji, s obzirom da je kasnije tu bilo sjedište nadzornika svih rudnika koji su se nalazili na području ove dvije provincije. Jedan od njih je bio i Lucije Eros (III stoljeće), kojem je počasnu bazu u Domaviju podigao izvjesni L. Aurelius Rusticus. U tekstu stoji daje dotični Eros bio *procurator metallorum Pannonicorum* et *Dalmaticorum,* to jest "upravnik panonskih i dalmatinskih rudnika".[334]

Prokuratorski natpisi pokazuju da su se odnosi između municipalne i rudarske uprave Domavije u mnogim domenima prožimali. Neki od tih natpisa su podignuti odlukom gradskog vijeća i sredstvima općine, a brigom prokuratora (CL III, 8359 i 8360= 12720), dok su opet prokuratori, kao predstavnici carskog domena, svojom brigom i sredstvima gradili i popravljali javne objekte, kakav je bio slučaj s gradskom kurijom, vodovodom i termama.

Osobene okolnosti koje su nametale usko prožimanje interesa municipija i carskog domena, u ovom slučaju rudnika, bez sumnje su nametali isto tako osoben odnos između gradskih i rudarskih funkcionera, a morao je biti pravno definiran, mada nam zbog pomanjkanja dokumenata karakter te veze nije dovoljno poznat. Kako se radilo o državnom domenu strateškog značaja, mora se vjerovati da, u ovom slučaju, prerogativi domavijskog municipaliteta nisu mogli oponirati rudarskoj upravnoj organizaciji, niti je bio obrnut slučaj. Već je rečeno da je, u ovom slučaju, municipalitet bio uvjetovan rudnikom, drugim riječima, ovdje je naselje, kao i njegov municipalitet, bio stvoren za potrebe rudnika i bio je u njegovoj službi, jer je to čisto rudarsko naselje, kako organizacijski tako i demografskom strukturom. To potvrđuje i službeni naziv Domavije, koji ukazuje da je to rudarska kolonija, odnosno *col(onia) m(etalli) D(omaviani)*, gdje se onim *m(etalli)* jasno naglašava rudarska komponenta.

Sl. 11. Predmeti svakodnevne upotrebe (dio koštane igle, brončano ogledalo s drškom, dio brončanog instrumenta, poklopac za kozmetičku kutiju nalazi iz nekropole na Karauli - Domavia)

Organizacija rada rudnika

Važno pitanje je: ko je bio vlasnik ovdašnjih rudnika? Plemeniti metali su za rimsku državu predstavljali stratešku robu i zbog toga je eksploatiranje i promet tim metalom, u svim vremenima, bio pod strogom državnom kontrolom. U svakom slučaju, tako je bilo i sa srebreničkim rudnicima.

332 CIL III, Annee epigraphique, 1956, p. 127, (Lambaesis).
333 CIL 111,7127, (Ephesus).
334 CIL 111,8361 =12721; K. Patseh, AEM. XVI (1893), p. 92-93.

Isti slučaj je bio s rudnicima zlata koji su se nalazili u regionu srednje Bosne. Iz natpisne građe doznajemo da su njima upravljali posebni carski službenici, kako to pokazuje jedan nadgrobni natpis iz Salone: *Thaumasto commentariensi aurariarum Delmatarum.*[335]

Rudnici srebra su stavljeni pod strožu državnu kontrolu u vrijeme cara Trajana (104-110. godine), kada je država, zbog velikih osvajačkih pohoda, potrebovala enormna sredstva. O tome govore i tzv. rudarski novci koji su nosili oznaku *Metalli Ulpiani Delmatici.*[336] Iako se na njima ne navodi koji su to *metalli* (rudnici), mora se vjerovati da se to odnosi i na rudnike srebra u istočnoj Bosni. To govori da je eksploatiranje ovih rudnika za sve vrijeme bilo u državnim rukama.

Organiziranje njihovog eksploatiranja je dozvoljavalo i učešće privatnika. Pojedini kopovi su im izdavani u zakup. Cilj toga je bio da eksploatiranje bude što efikasnije i pod većom kontrolom. Mada sa srebreničkog revira nema potvrda takvog vida organiziranja, u to se može vjerovati jer je tako bilo na nedalekim kosovskim (sočanskim) rudnicima. Na tamošnjim natpisima se doslovno spominju koloni (sitni zakupnici). Imali su svoju posebnu organizaciju *(ordo colonorum),* koja, međutim, nema ništa zajedničko s gradskom upravom *(ardo decurionum).* To je bilo više cehovno udruženje, bez prerogativa vlasti.[337]

Sl. 12. Rimske posude bolje izrade (nekropola na Karauli - Domavia)

335 CILIII, 1997; I. Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, p. 91.

336 S. Dušanić, Heteroklitičko metalli u natpisima rudničkog novca, Živa antika, god. XXI. sv. 2, Skopje 1971, p. 536 i d.

337 E. Čerškov, Municipium DD, Priština - Beograd 1970, p. 64 i d; S. Dušanić, Novi Antinoev natpis iz Sočanice i metalli municipii Dardanorum, p. 247.

S obzirom da su rudnici, na srebreničkom području, bili maksimalno aktivni kroz čitavo razdoblje antike, postavlja se pitanje koliko je za to vrijeme moglo biti iskopano srebra? Tim pitanjem su se konkretnije bavili rudarski stručnjaci, među kojima mišljenje ing. Mehe Ramovića zavrđuje posebnu pažnju. On je, na osnovi određenih analiza, došao do zaključka da je kroz razdoblje antike moglo biti ukupno iskopano oko 80 tona srebra i 40 tona olova. Otprilike, toliko metala je dobijeno i u srednjem vijeku.[338]

Ovaj podatak, međutim, mora se uzeti s određenom rezervom jer je nemoguće utvrditi pravo stanje. Naime, na istom području se vršila eksploatacija hiljadama godina, počev od prethistorije do u srednji vijek, često u istim jamama. Zbog toga, u većini slučajeva je nemoguće odrediti šta pripada rimskom dobu, a šta srednjem vijeku. Ni nalazi rudarskog oruđa ne mogu mnogo pomoći jer se njihov oblik i namjena malo mijenjala kroz stoljeća. I tehnika kopanja je manje-više bila identična. Samo se za neke tragove može pouzdano reći da pripadaju eksploatiranju iz rimskog doba.

Rimski rudari u svemu su bili solidniji, njihove jame su veće i pravilnije, konstrukcija je čvršća itd. Robovlasnički Rim je, svojom savršenom organizacijom, boljom tehničkom opremom, naprednijom tehnologijom i velikim radnim potencijalom (robovska radna snaga), bio iznad mogućnosti koje je pružao srednji vijek. Mora se imati na umu i činjenica da su bili u pitanju državni interesi moćnog Rima, koji je, u svojoj režiji, složenim carskim aparatom sprovodio eksploatiranje ovih rudnika. Zato, s pravom se može reći da većina tragova eksploatiranja srebra, na ovom području, pripada rimskom dobu.

S obzirom da je vlasnik ovih rudnika bila država, iskopano srebro je išlo u državnu blagajnu. Shodno tome, sprovedena je maksimalna zaštita rudnika. U ranije doba srebro je odavde upućivano preko Salone u Rim, gdje se najviše koristilo za potrebe centralne kovnice novca. Kada su, sredinom II stoljeća, počeli odbrambeni ratovi na donjem Dunavu i kada je zaprijetila invazija barbara, domavijsko srebro se, od tog vremena, upućuje u centre koji su bili bliže ugroženoj granici, a to je bio Sirmium (Sremska Mitrovica) i Siscia (Sisak), gdje su se nalazili jaki vojni garnizoni, kovnice novca i radionice oružja, a to je sve bilo angažirano za potrebe nagomilanih graničnih trupa. Sirmium je, u tom pogledu, imao veći značaj za Domaviju od Siscije.

Sl. 13. Posuda sa drškom (nekropola na Karauli - Domavia)

Bliske veze Domavije kao proizvodnog centra i Sirmija kao potrošnog, dokazane su i epigrafski. Jedan natpis iz III stoljeća, čiji je jedan dio pronađen u Lutvinom Hanu a drugi u Tegarama, spominje jednog dostojanstvenika koji je bio prokurator dalmatinskih argentarija, to jest rudnika sa područja današnje Srebrenice, a u isto vrijeme je bio gradski funkcioner u Sirmiju.[339]

338 M. A. Ramović, Stari rudnici, Sarajevo 1981, p. 97.

339 CIL III, 12739; D. Sergejevski, GZM. XLVI (1934), p. 14-15; GZM. (lli (1940)., p. 23-26.

Kako je god postojala organizirana služba koja se brinula za siguran rad rudnika, postojala je i služba koja je vodila brigu da iskopano srebro sigurno dospije na odredište. Za to su bili zaduženi beneficijari, za koje je epigrafski dokazano da su, u većini slučajeva, bili stacionirani u Skelanima.

Cesta koja je spajala Domaviju sa Sirmijem (dolinom Drine), kao i ona koja je Domaviju spajala sa Salonom (preko Romanije), bile su maksimalno osigurane. Za dragocjeni teret, pratnju, poštu i službene putnike, brinula se prometna policija koja je duž cijele trase na određenim tačka ma imala svoje punktove. Tu su bila i svratišta za putnike. Na strateškim tačkama (brdski i planinski prijevoji, prijelazi preko rijeka i sl), nalazila su se utvrđenja sa vojnom i policijskom posadom. Posebna služba je brinula za tehničko održavanje cesta kako bi se u svako godišnje doba saobraćaj mogao besprijekorno odvijati.

Radna snaga, po rudnicima, bila je višenacionalnog sastava. U prvo vrijeme nju su prvenstveno sačinjavali domoroci. Oni su se i prije dolaska Rimljana bavili rudarstvom, bili su vrsni stručnjaci tako da su njihovo iskustvo Rimljani maksimalno iskoristili. Kada je, od sredine II stoljeća, intenziviran rad rudnika, radna snaga je dopremana sa svih strana Carstva. Sa radnicima dolaze službenici, rudarski stručnjaci, nadzorno osoblje i dr, koji se uglavnom regrutiraju iz redova Italika, Grka i Orijentalaca, dok nacionalni sastav masovne radne snage ostaje nepoznat, mada je jasno da se radilo o robovima. Među njima je bilo i kažnjenika *(ad metalia),* koji su po sudskoj presudi zbog nekog prijestupa, kao osuđenici, bili dopremljeni na prisilan rad u ovdašnje rudnike.

Ta kategorija radnika je bila uvijek spremna na bunt i neposlušnost, tako da se uz svaki rudnik nalazilo vojno, odnosno policijsko obezbjeđenje. U Domaviji su ostaci utvrde otkriveni ispod sjevernih padina Grada.

Rimska Srebrenica

Kada se govori o prošlosti ovog kraja, nezaobilazno pitanje je: da li je, u rimsko doba, na području današnjeg grada Srebrenice, bilo kakvo naselje? Neki slučajni nalazi sa gradskog areala i bliže okolice (vodovodne cijevi, novac, nakit i dr),[340] govore u prilog toj pretpostavci. U neposrednoj gradskoj okolici (Guberu), nailazi se na rimske jame, što govori da je tu moralo postojati barem rudarsko selo. Ne treba zanemariti ni činjenicu da se u blizini današnjeg grada nalazi mineralno vrelo (Crni Guber), čija ljekovita svojstva nisu mogla ostati nepoznata rimskim rudarima.

Jedno novije otkriće pokazuje da današnja Srebrenica zaista leži na rimskim temeljima. U južnom dijelu naselja (Petriča), na parceli zvanoj Atifova bašča, vlasništvo porodice Kadić, otkrivene su ruševine velikih dimenzija koje sadrže ostatke konstrukcije centralnog grijanja. To je tipična rimska arhitektura, a na rimski rad upućuje i materijal od kojeg je sagrađena zgrada (specifična rimska opeka), te masivnost i ogromne dimenzije zdanja. Da li su u pitanju ostaci nekog vojnog objekta, vile rustike ili nekog javnog (gradskog) objekta, ne može se ništa reći dok se ne obave kompletnija istraživanja. Za

340 Većina tih nalaza se nalazi u zbirci Srednjoškolskog centra u Srebrenici, kao i u privatnoj zbirci mještanina Jusufa Hasića.

sada se tek može konstatirati daje riječ o rimskim nalazima, što je direktan dokaz da današnja Srebrenica leži na rimskim ostacima. Na tim osnovama je, bez sumnje, ponikla i srednjovjekovna Srebrenica, čija je glavna orjentacija, kroz čitavo razdoblje srednjeg vijeka, također bila rudarstvo.

Važnu indikaciju za određivanje intenziteta života na području srednjeg Podrinja predstavlja nalaz novca. Nađeno ga je mnogo, kako pojedinačnih tako i grupnih nalaza, raznih tipova i iz raznih epoha. Najstariji primjerci potječu iz Grčke (IV stoljeće st. e), koji su ovamo dospjeli putem trgovinske razmjene. Uglavnom se radi o novcu grčkih gradova Apolonije i Dirahija.[341] Daleko su brojniji nalazi iz rimskog doba koji pokrivaju vrijeme od I do IV stoljeća.

Sl. 14. Zemljane svjetiljke sa utisnutim tvorničkim žigovima (nekropola na Karauli - Domavia)

Mnogi primjerci su nađeni u ruševinama domavijskog grada, najviše u termama. U Sikirićima je iskopana ostava koja se sastojala od nekoliko stotina komada. Svi primjerci pripadaju razdoblju III stoljeća n. e, a proizvod su kovnice u Virminaciju (Srbija). Slični nalazi potječu iz Bjelovca.

Područje srednjeg Podrinja je, s brojnim višenacionalnim stanovništvom, predstavljalo veoma plodno tlo za prodor raznih vjerskih ubjeđenja, pa tako i kršćanstva. Najvrjedniji nalazi tog karaktera potječu iz Skelana. Tu su otkopane dvije starokršćanske bazilike, a uz njih groblja. Ranokršćanska crkva je iskopana i u Vigori kod Srebrenice[342] Iz Bratunca potječe jedan natpis iz konca III ili početka IV stoljeća, u kojem se spominju majka i sin, za koje se, preko osobenih (kršćanskih) izraza u tekstu, može zaključiti da su bili sljedbenici te vjere. To sve pokazuje da je kršćanstvo u ove krajeve prodrlo veoma rano, već koncem III ili početkom IV stoljeća.

Mada u Domaviji nisu otkriveni kršćanski spomenici to ne znači da u ovom gradu nije bilo njegovih sljedbenika. S obzirom da su se pristaše ranog kršćanstva uglavnom regrutirale iz radnih slojeva, a Domavija je bila rudarski grad sa velikim brojem radnika višenacionalnog sastava, vjerovati je da je i ovdje postojala ranokršćanska

341 K. Patseh, Novci ApolIonije i Dyrrachija, GZM. VIII (1896), p. 415-422.

342 I. Bojanovski, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III, p. 151.

zajednica (općina). Ove pretpostavke potkrepljuje i činjenica da je ta vjera bila široko prihvaćena u susjednim Skelanima gdje su postojale dvije ranokršćanske bazilike, a Domavija je bila i veće i uglednije naselje od Skelana. Postojanje dvije bazilike, samo u jednom mjestu, pokazuje da je rano kršćanstvo na ovom prostoru imalo puno sljedbenika.[343]

Posljednja vijest o rimskoj Domaviji potječe iz 274. godine. To je gore spomenuti natpis rudarskog funkcionera Aurelija Verekundusa, koji je o svom trošku obnovio dotrajale gradske terme. Iza toga nema više municipanih natpisa, što, pak, ne znači da je koncem III stoljeća ovdje život prestao, odnosno da je prestala rudarska aktivnost. Nalaz novca i drugih spomenika potvrđuje da se život tu odvijao sve do konca IV stoljeća, a vjerojatno i dalje.

Kada i u kakvim okolnostima su definitivno prestali s radom srebrenički rudnici i kada je zamro život vođen na rimskim osnovama, ne zna se tačno. To svakako treba dovesti u vezu s općim prilikama koje su uslijedile pod konac IV i kroz V stoljeće, na širem prostoru Balkanskog poluotoka, a onda i u čitavom Carstvu. Opća nesigurnost koja je prijetila od barbara morala se odraziti i na rad podrinjskih rudnika, a time i na sveukupni život stanovnika ovog kraja. Kada su, u drugoj polovici IV stoljeća, učestale provale pograničnih naroda na današnje bosanskohercegovačko područje, prva na udaru su im bila bogata privredna središta, među kojima su bila i ona u srednjem Podrinju.

Sl. 15. Tlocrt starokršćanske bazilike (I) u Skelanima

343 Ć. Truhelka, Starokršćanska arheologija, Zagreb 1910, p; Đ. Basler, Arhitektura kasnoantičkog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo 1972, p. 113-115.

Opća nesigurnost se produžila i kroz razdoblje *V* i *VI* stoljeća, a onda je naišao veliki rušilački val Avara i Slavena, kojom prilikom su uništeni svi antički gradovi na području današnje Bosne i Hercegovine. U tim navalama su stradala i ovdašnja naselja zajedno sa svojim stanovništvom. Na taj načinje, za sva vremena, ugašen život koji je vođen na osnovama antike.

To je, ujedno, bio kraj antičke epohe, da bi nešto kasnije, u smirenoj situaciji započeo novi život. Uz preživjele starosjedioce, bez sumnje, bilo je i nešto slavenskih doseljenika, koji su se utopili u domaću sredinu. S tim promjenama započinje razdoblje srednjeg vijeka, tokom kojeg su ovdašnji bogati rudnici isto tako bili maksimalno eksploatirani kako je to bilo u doba Rimljana. Ipak, srednjovjekovno eksploatiranje se po svemu razlikuje od onog iz prethodne epohe.

Novi rudarski centar se sada stvara u Srebrenici, dok je rimska Domavija, udaljena desetak kilometara od Srebrenice, bila prepuštena zaboravu. Srebrenica, u srednjem vijeku, bila je ono što je Domavia bila u doba antike.

Summary

The Romans showed the special interest for Middle Podrinje because of rich resources of silver and lead. According with this territory became very soon an urban area. There were two city centers. One ofthem was in Gradina near Sasa not far from Srebrennica and another in Skelani on Drina. Area in Gradina was completely excavated. The resources showed that was the typical mining city with all contents, which were functional of work of the present, coal mine. Some notes show that there was exploited silver in large quantity. It was a reason why Domavija became a center of high mining officials who controlled the work of mine; it means production of silver.

In next period Domavija became a center of managers of all state's inine located in area of present Austria - Albania and Rumania.

Epigraph's documents showed that Romans established the first area, which was in Skelani. During the first century it was the administrative center of the whole region.

During the exploitation of mine around present Srebrenica, development of Domavija was started, too. In the meantime Domavija became one of the biggest Roman cities in territory of present Bosnia and Herzegovina.

Excavation in Domavija found out all contents, which characterize one city:

townhall, court, municipal pool, square and others.

Large amount of slaghills in the town and its surroundings show that mining exploitation was very big.

The most documents were found in excavation of cemeteries.

There were four of them, although individual graves often in sarcophagus were discovered along the streets, which have taken out ofthe town.

Inscriptions show there were different nationalities in Domavija. It's confirmed

presence ofGreeks, Orientalists and Italics who worked and lived in this town. Most of the population was natives. About importance of Roman Domavija tells the fact in her development, passed all the levels of municipality from republic till colony.

High mining officials built and repaired common buildings and did many other things for the town on their own expenses. For better function of mine and for needs of city centers in Domavija and Skelani, very early was made tiny road network.

The main road was between Domavija and Salon and also for Sirmium. There were many local roads. The excavations showed that the whole region of Middle Podrinje was narrowly populated.

For mining protection and general safety were concerned by army and police.

Remains of cantonments are discovered in Voljevica and Skelani; but remains of sentry - boxes are discovered at several places.

Domavija as the other districts were destroyed during settlements in 5th and 6th century.

Avars and Slavs destroyed remains.

So nobody had lived there anymore.

Татомир ВУКАНОВИЋ

СРЕБРЕНИЦА У СРЕДЊЕМ ВЕКУ

(Рад је објављен у Гласнику државног музеја у Сарајеву, нова серија 1946., друштвене науке, свеска 1., стр: 51-80)

Ниједан босански град нема тако дугу и значајну традицију, као што је има Сребрница. Њено име казује јој јасно богати садржај и главну карактеристику. По свом великом рудном благу она је постала једно од најважнијих средишта римске покрајине Далмације; по њему, она се развила и у једно од највише цењених места босанске средњевековне државе, око кога су вођени чести крвави ратови; по њему, читава је земља у средњем веку добила име Bosna Argentina. Сачувало се прилично средњевековних извора и осталих историских података о овом веома значајном и интересантном старинском граду. Колико ми је познато, до сада је делимично расправљано у науци о Сребрници само од стране В. Ћоровића: Сребреница за владе деспота Стевана (1413—1427).[1]) На овоме месту покушаћу дати у целини монографију о Сребрници у средњем веку, расматрајући сва питања из средњевековне историје, све проблеме који се односе на етничку прошлост, те и сва социолошка и економска питања. Ова расправа следи као прилог нашој науци за познавање постанка и развитка јужнословенских градских насеља у средњем веку.

I

У непосредној близини Сребрнице остао је велики број трагова интензивнијег рударства за време Римљана. Ту, у Градини, постојао је читав један град, Домавија или Домавијум, који је детаљно проучен после дужих ископавања од 1883—1893 године. Он је био обичан vicus — село за дуже времена, па од

[1]) Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор II (1922), стр. 61—77; у овоме раду писац више води рачуна о форми, него о садржини предмета који обрађује. Поред тога о Сребрници у средњем веку види и Љуб. Ковачевић: Кад је Стеван Лазаревић завладао Сребреницом. Годишњица Николе Чупића III (1879), стр. 420—423. Читав приказ о Сребрници и борбама око ње, но површан и нетачан, дали су М. Станојевић и М. Гајић, Деспот Стефан Лазаревић, Београд 1894, стр. 162—165. Документован чланак о Сребрнику крај Сребрнице дао је М. Динић. Глас Срп. акад. наука CLXI, Београд 1934, 185—196.

цара Макрина (217—218 г.) до цара Требонијана Гала (251—253 г.) муниципиј, а онда је због своје велике важности проглашен за колонију. У њему је имао своје седиште ,procurator metallorum Pannoniorum et Delmatiorum'; што ће рећи да је тај град био центар све римске руларске управе од Јадранског Мора до Дунава.[2])

Тај римски град имао је свој горњи и доњи део. Горњи се налазио на брежуљку изнад села, који се и данас зове Град, и био је опасан јаким зидом, да служи као заштита колонији. Доњи део развио се у долини и имао је доста широк опсег. Његова већница, curia, са великим Јупитровим жртвеником, имала је дуго предворје и пространу дворану са апсидом. Ту је био читав низ царских статуа од Марка Аурелија до Требонијана Гала и неколицине значајних прокуратора. Град је имао и своје купатило са четрдесет пет одељења, богато окићено сликаријама и са подовима од мозаика. У њега је 220 г. Валерије Супер, прокуратор рудника, увео воду и оно је, вероватно, тад негде и постало. Обновљено је читаво купатило пола столећа доцније, 274 године. Поред тога, било је још и других зграда од значаја, као на пример тржница, macellum, и једна зграда с одломком натписа цара Каракале (211—217 г.); али оне нису могле бити до краја испитане. Да је у месту било богатства сведочи најбоље један оловни мртвачки сандук неке девојке, са златним накитом и прстењем веће вредности.

Друго важно римско налазиште у сребрничкој околини јесу Скелани. Богато, ово је место непознатог имена имало базилику украшену киповима. Ту је био гарнизон легија I adjutrix, V Macedonica, X gemina и XI Claudia pia fidelis, вероватно из погребе, да се штити прелаз преко Дрине у близини важног рудника. У овом месту нађен је гробни натпис једног човека, који се бележи као princeps Dinda(riorum), што би говорило за то, да је овуда негде становало племе Диндара. Судећи по неримском имену Доманија ово место је постојало и пре Римљана и било је, можда, још и тада искоришћавано од овог племена.

Главно становништво ових крајева, илирског порекла, било је после мешано са римским колонистима. Занимљиво је, мећутим, да је тих било и из грчких области. У Градини је нађена земљана посуда, ту прављена, са у Босни ретким грчким натписом; а осим тога има и неколико имена грчког порекла: Tryphena, Julia, Attica, Caminia Entychia, Hermes.[3]) Да је промет у том рударском месту био врло жив, може се претпоставити само од себе. Ту је пре свега била станица конзуларних бенефицијара. За жив промет овде има и непосредних других доказа. Непосредно је утврђен стари римски пут, који је водио дринском долином преко тих места; а нађено је и доста предмета разли-

[2]) W. Radimský, Generalbericht über die bisherigen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia in Gradina bei Srebrenica, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I, 1893, 218—253; IV, 1896, 202—242; L. Pogatschnig, Alter Bergbau in Bosnien, Wiss. Mitt. II (1894), 152—157; C. Patsch, Domavia, Paulys-Wissowa, Real-Encyclopädie V (1905) стр. 1294—1296; Č. Truhelka, Die römische Drinathalstrasse im Bezirke Srebrenica, Wiss. Mitt., I, 308—314.

[3]) C. Patsch, Historische Wanderungen im Karst und an der Adria, I, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien 1922.

чите провенијенције; нарочито новаца. У сребрничкој околини откривен је натпис једног декуријона из Сирмија, који је за ковнице тог града набављао руду из Сребрнице.[4])

Читаве гомиле бронзаног новца потицале су из виминациске ковнице, с којом је додир несумњиво постојао читаво време. По новцу да се пратити и историјат колоније. Старијих комада од друге половине првог столећа после Христа нема ниједног; нити каснијих од средине четвртог столећа. Највише комада има из трећег столећа, када је рудник и читаво насеље било у најлепшем цвету. Последњи ту нађени новац датира из времена Костантина II, односно од 337—340 године.

Главна зграда Домавије, њена већница, пропала је услед пожара. То се дало утврдити по траговима паљевине на целој грађевини. Врло је вероватно, пошто рушевине нису наново оправљане, — што би се сигурно учинило, да је несрећа била случајна и ограничена само на ту зграду — да је то дошло услед неке катастрофе, која је задесила цео град. То, што је новац Костантина II последњи, који се овде налазио, говорило би за то, да је катастрофа снашла град иза његова пада. Кад се то догодило не може се, наравно, поуздано казати, јер је прилика за то било више;[5]) али је јасно, да није могло бити много доцније. Богати рударски град привлачио је пљачкашке одреде, који се јављају на Балкану од IV столећа, и пао је несумњиво као жртва њихове грабљивости.[6]) То је античко подручје Сребрнице, одавно зване Argentaria. У најновије време В. Ћоровић је учинио сугестије о трговачким везама Сребрнице са Тузлом у античко доба. Изриком је споменуо размену добара: соли за руде друге врсте, истичући како би то био »леп доказ узајамног промета, који је не само могућ, него, судећи по одношајима и везама и са много даљим странама, чак и врло вероватан«.[7]) Но, ово би за сада била само једна претпоставка и ништа више, јер за то нема историских доказа.

---

[4]) C. Patsch, Zur Geschichte von Sirmium. Bulićev Zbornik, Zagreb—Split 1924, 229—232.

[5]) Сравни Dr. J. Jung, Roemer und Romanen in den Donauländern, Innsbruck, 1887, 178—180; C. Patsch, Nahođaji novaca. Glasnik Zem. muz., XIV (1902), 419—420.

[6]) Tomaschek, Argentaria. PWRE, III, Stuttgart 1895, 705; на Пајтингеровој табли, из средине IV столећа после Христа, Сребрница је означена као Argentaria. — Др. Илија Синдик, Старе карте југословенских земаља. Београд 1931. Атлас Географског друштва св. 6, табл. I (према K. Miller-u). — О античком периоду Босне упореди C. Patsch, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju. Glasnik Zem. muz., XXVI (1914), 67—95; F. Šišić, Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji. Narodna starina I, 1922, 17—22; H. Cons, La province romaine de Dalmatie. Paris 1882, 184 и д.; G. Novak, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije. Zagreb 1918; E. Oberhummer, Zur historischen Geographie von Küstenland, Dalmatien und der Herzegowina. Wien und Leipzig 1911; A. Patrignani, Ricordi dalmato-illirizi nella monetazione imp. romana. Archivio storico per la Dalmazia XIV, 1932, 335—357; C. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije. Glasnik Zem. muz. XIX (1907), 431—470; радови Д. Сергејевског, Гласник Зем. музеја, XLVIII, (1936), стр. 3—14; XLI (1929), 95—109; XXXIX (1927), 255—260; Споменик Српске Акад. наука LXXXVIII (1938), 95—127; LXXVII (1934), 1—28; Владимир Ћоровић, Историја Босне I. Посебна издања Српске Акад. наука књ. CXXIX, Београд 1940, 63—93. Dr. Mihovil Mandić, Bosna i Hercegovina u rimsko doba. Povijest Bosne i Hercegovine, knj. I Sarajevo 1942, 121—137.

[7]) В. Ћоровић, нав. дело 38.

II

Сребрница се у изворима средњега века спомиње први пут 1376 год.[8]) Дубровачки трговци у њој, којих је већ тада било у граду приличан број, били су тамо закупници руда. Сама република имала је ту у то време свог конзула, Андрију Менчетића, из познате старе властеоске породице. Сребрнички дубровачки трговци дошли су те године у сукоб са неким својим земљацима, који као закупници босанске царине беху ударили нове намете и који су отежавали износ из Босне сваког другог олова сем њихова.[9]) Очевидна је ствар, према томе, да је Сребрница већ тада био развијен трговачки град и да је експлоатација њених рудника почела раније и омогућила обнову значаја овог места.

Из важних трговачких разлога Дубровчани су држали у Сребрници читав свој суд. Тај је имао да брзо, на лицу места, изравнава спорове између дубровачких парничара, да се не би свака парница морала водити чак у Дубровнику. У том суду налазили су се 1376 год., сем конзула још два члана Илија Сарака и Матко Николе Звездића, његови »саветници« (‚consilieri') или »судије« (‚indesi').[10]) Тај дубровачки суд старог је датума. Још 1332 год., уређујући узајамне односе и потврђујући законски обичај »ки іе*) прько кно«, потврдио је бан Степан II Дубровчанима право, да Дубровчани решавају своје спорове, чак и на босанском подручју, потпуно сами. »Ако има кадоу Доубровчанинъ зъ дроугомъ своемъ оу Босни, господинъ банъ да ги има причати«. Дубровачке тужбе на Босанце решавао је банов суд, а босанске на Дубровчане имале су ићи пред дубровачки, тј. или пред онај у самом Дубровнику или пред овакве локалне, као што је био овај у Сребрници.[11])

Године 1379 било је неких мутних питања између дубровачких трговаца у Сребрници и између краља Твртка. У оскудици ближих вести ми данас, на жалост, не можемо утврдити, шта су краљеви посланици, у мају те године, говорили у Дубровнику о пословима сребрничке колоније; као ни то, ради чега су трговци из Сребрнице молили републику, да се заузме за њих код краља.

[8]) C. Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, Prag 1879, 50—51. У једној повељи код И. Ђелчића, Monumenta Ragusina V, Zagrabiae 1897, 377 спомиње се, да је она издата »sub castro Serebernice«. У словенском преводу исте повеље код Ф. Миклошића, Monumenta serbica, Viennae 1858, 107, то се место зове Сребрник (подъ Срьбрьникомь). Тај град је Сребрник покрај Сребрнице.

[9]) J. Тадић, Писма и упутства дубровачке републике. Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, III одељ. IV књ. Изд. Српске академије наука, Београд 1935, 320, 333. Те године, 16 септембра, влада је претила казном Богдану Прибоевићу-Округлом и његовим рођацима и пријатељима ако и даље буду нападали дубровачког конзула у Сребрници и његове суце, бацајући на њих кривицу што је Богданов брат Богавче у Дубровнику затворен. Богдан је на то писмено одговорио да пријава против њега није тачна, јер он увек »лепо гледа свог конзула«. Нав. дело 339. — Mon. Rag., IV, 150—151.

[10]) Mon. Rag., IV, 151—152.

[11]) Ст. Новаковић, Законски споменици срп. држава средњега века. Београд 1912, 164—165. Год. 1376, 26 септембра, Богдан Прибоевић-Округли, одговара из Сребрнице влади у Дубровнику да не може доћи пред суд због неке куће, јер још није потпуно ослобођен од босанскога краља, нити је добио све што му је одузето. — J. Тадић, нав. дело 370—371.

*) У недостатку знака ѣ употребљавано је іе. Прим. ур.

краља Дабише од 6 марта 1392 год. сазнајемо, да су Драго Гучетић и Новак Мађедол, оба са својом браћом, били закупили 1389 године у краља Тврткa »Срєбрьницѹ и понорь« и да је Драгоје поштено испунио све своје обавезе. Уговор између краља и закупника гласио је, да обојица имају плаћати краљу 425 литара чистог сребра на годину. Од своје исплате Драгоје је одбио и краљ му је припознао све оно, што је закупник предао место сребра у свити, бисеру, поставцима и др., »шдьбнкьши за пѹтѹ Срєбрьницѹ«. Не може се рећи сигурно, шта ово има да значи. Тешко је помислити да би град из неке опасности био напуштен. Градови као Сребрница чувају се нарочито. За то је понајбољи доказ сама одбрамбена система градских зидина. Можда се овде мисли на пусту Сребрницу као на онај део, где трагање за рудом није дало никаква резултата! Занимљиво је, да други ортак у закупнини, Новак Мађедол, није платио свој дуг, него је тајно побегао из Сребрнице. Краљ Дабиша је, природно, тражио исплату од Гучетића, као неке врсте његова јемца.[13])

Иначе, везе између Дубровника и Сребрнице постају све срдачније. Добар део сребрничких грађана, улазећи у трговачке везе с Дубровчанима, добија интерес за тај град и неки се, вероватно, упућују тамо. За неке Сребрничане знамо, да су постали дубровачки грађани, а то, као што се зна, од стране републике није сматрано као мала част. Такви грађани беху Новак Вукојевић, који је примљен у грађанство 21 јануара 1391 и Хреља Хрватовић, коме је та част указана 10 јуна исте године.[14]) Након тога, 16 јуна 1397 примљен је за Знамо само толико, да се република одазвала њиховој жељи.[12]) Из два писма грађанина дубровачког Живко Ивановић Лигатица »са свима частима и правима«, а он се заклео да ће пазити дужности и покорност дубровачкој управи (‚iuravit civilitatem et obedientiam dominationi Ragusii').[15]) Тако је учинио 9 јула 1398 г. и Доброслав Миљковић.[16])

Нереди, који су настали у Босни после 1398 год. нешто због упада Турака, а нешто ради унутрашњих метежа и борби, нису били погодни да ојачају те везе. А рат, који је настао између дубровачке републике и босанског краља, 1403—1404 год., нарочито је погодио дубровачке колоније и трговце по Босни и знатно је омео, међу осталим, и привредни развој Сребрнице. Кад су с пролећа 1404 почели преговори за мир Дубровчани су послали посланство Марина Кобужића и Николу Пуцића, дајући им посебна упутства, да траже обнову старих повластица за главне трговe босанске, а у првом реду за Високо и Сребрницу. Та су места, веле Дубровчани, много препатила и ред је, да буду обезбеђена за будућност (‚che da mo avanti non ne sia fatto algun aggravamento').[17]) Те године су мађарске чете поселе Сребрницу,[18]) но изгледа да је ово учињено

[12]) Mon. Rag., IV, 215, 246. Године 1380, 17 септембра, уследио је судски позив Дубровчанину Богдану Прибоевићу-Округлом, у Сребрници, да подели кућу с братом Богавцем. — Ј. Тадић, нав. дело 448—449.

[13]) М. Пуцић, Споменици српски II, Биоград 1862, 33—36; К. Јиречек, Споменици српски, Споменик Српске акад. наука XI, 1892, 39—40.

[14]) Mon. Rag., IV, 150—151.

[15]) Нав. дело 151—152.

[16]) Ст. Новаковић, Законски споменици, 164—165.

[17]) N. Jorga, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades, II, Paris 1899, 99; Дубр. држ. архив; Ref. мај XXXI, 91; Dipl. Rag. 155—156; Пуцић, Примед, IV—VII.

[18]) М. Пуцић, Нав. дело I, 208.

највише с намером да ту не дођу противници мађарски. Од новог краља Твртка II тражили су изрично, да опозове све наредбе његова претходника, краља Остоје, које је био издао за рударска места своје државе, погађајући њима понајвише дубровачке трговце.[19]) Након тога, војвода Хрвоје заузео је Сребрницу са суседним градовима 1409, у борби против краља Остоје.[20]) Но, правога мира у Босни није било ни после тога. Краљ Сигисмунд је хтео, да под сваку цену поврати тамо свој поколебани престиж и водио је неколико експедиција против Босне. Године 1408 краљ Твртко II би одведен у ропство; 1410 био је нови нападај Сигисмундов,[21]) а 1411 дошло је до даљих сукоба. Те борбе са Мађарима пратили су и тешки унутрашњи метежи, јер се земља била поделила за два домаћа краља, Твртка II и Остоју, и јер је иначе у то пометено доба свак трзао на своју страну. Борило се на све стране и свима средствима. За то време, природно, био је обустављен сав трговачки саобраћај, а трговци у појединим местима преживљавали су тешке дане.

За време ових борби мађарска војска беше још у мају 1410 посела већи део босанских градова од Усоре до Дрине, па и град Сусјед ‚cum mercato Srebrenia'.[22]) Мађари су држали подуже тај град. Још 5 априла 1411 тужили су се Дубровчани краљу Сигисмунду на неког Данијела, сребрничког царника, који им прави сметње и молили су краља за дозволу да могу слободно трговати са рударима и радницима у тамошњим рупама.[23]) Али мало после те молбе кроз четири-пет дана, дошло је до љутих борби у самој Сребрници. Избила је буна домаћег елемента против мађарске власти. Сребрница је у тим борбама од стране Мађара била разрушена, попаљена и опљачкана чисто душмански и дубровачка република са тугом јадала се на то краљу Сигисмунду. »Надамо се«, писали су они огорчено, »да ће Ваше Светло Величанство спремити лек«. — Дубровачки трговци беху се удружили с Мађарима, да с мађарском посадом бране место од Босанаца. Двојица од Дубровчана погибоше, неки беху похватани од стране Босанаца и одведени у робље, а највећи део града је опљачкан. Штета је, природно, била велика. Мађарима је успело, да хитном помоћу спасу град. Њихов кастелан спомиње се тамо још у мају месецу 1411 године.[24]) За одведене суграђане република се одмах обратила свом пријатељу, моћном војводи Сандаљу Хранићу. Изгледа, да их је он успео спасити од даље невоље,

[19]) N. Jorga, нав. дело 102–103; Пушић, примед. IX.

[20]) Мих. Д. Динић, Вести Еберхарда Вендекеа о Босни. Југословенски историски часопис I (1935), 362. Још четрдесет година касније памтило се у Дубровнику то заузеће Сребрнице од стране сплитскога Херцега. — Глас CLIX, 186.

[21]) Краљ Сигисмунд се 14 октобра налазио у Сребрници. — Fejer, Cod. dipl. X, 5, стр. 45–46.

[22]) Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae, Budapest 1887, 195; упор. Luc o, Memorie, 391. Босна нема други ‚mercatum Srebrenia' сем Сребрнице.

[23]) N. Jorga, нав. дело 129.

[24]) Dipl. Rag., 200–201; В. Ћоровић, Историја Босне 406; М. Пушић, нав. дело, 102 и прим. XIII.

Забринута република писала је тада војводи: »Молимо гдѣ мори господытко ти доики а тѣи шерѣтѣ трьговци наши или имаиые дѣбровачко кѣди ти милоеть пьлюити и видати нѣкоіе миншие ѹчинити«[25]).

После те борбе око Сребрнице краљ Сигисмунд је решио, да богати град преда деспоту Стефану Лазаревићу. Последња побуна показала му је, да је тешко бранити увек с мађарском посадом то место тако далеко од мађарских земаља. Босанцима га није хтео вратити, јер није имао вере у њих и јер није хтео да им поседом тог града појача финансиску снагу. Решио се стога, да то место уступи деспоту, који му је већ дужи низ година био одан пријатељ и вазал. То је требала бити видна награда за деспотово држање на страни Мађара у свима опасним последњим кризама и за услуге, које му је учинио изриком у Босни, за време последњих борби. С друге стране, на тај начин никада неће моћи доћи до мира између Србије и Босне, што је Мађарској ишло у рачун. Србија је заузимањем Сребрнице закорачила на територију босанску. Почетком месеца новембра 1412 краљ Сигисмунд је изгледа био лично у том крају, јер Дубровчани упућују њему своје посланство према Дрини и у област Златоносовића, који беху господари у долини Спрече и око Зворника.[26]) Вероватно је тада град и предат српском деспоту.[27])

[25]) М. Пуцић, II. 102. N. Jorga, нав. дело 128. Према овом мом излагању види се, да сребрничку аферу излажем друкчије него Ф. Шишић, Vojvoda Hrvoje Vukčić Hrvatinić. Zagreb 1902, 223.

[26]) Dipl. Rag., 210—211.

[27]) Око тога, кад је Сребрница дошла деспоту Ст. Лазаревићу постоје у науци различита мишљења. Тако, најпре се узимало да је 1411 год. Сребрница дошла под власт српског деспота. — C. Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien und Bosnien, 39, 50; V. Klaić, Povjest Bosne, Zagreb 1882, 142; исти, Povjest Hrvata II, 2, Zagreb 1902, 49; St. Stanojević, Die Biographie, Stefan Lazarević's von Konstantin Philosophen als Geschichtquelle. Archiv für slavische Philologie, XVIII, 1896, 448; J. Radonić, Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić — Kosača. Archiv f. sl. Phil. XIX., 1897, 413; F. Šišić, Vojvoda Hrvoje Vučić Hrvatinić, Zagreb 1902, 223. За овим, према излагањима К. Јиречека излази да је град дошао Србима знатно доцније, пошто се у деспотову поседу спомиње у дубровачкој преписци тога времена први пут тек 2 октобра 1413. — Geschichte der Serben, Gotha 1918, 148. Љ. Ковачевић је за трећи датум 1412, када је Стефан добио Сребрницу на будимском сабору од 22 маја до 23 јуна те године, кад према речима К. Филозофа: »многим отъ оугрьскыхъ страпь къзитъ даровавшаа ѥмоу, грады суко тврьдыѥ и вьси и прочаѥ, ѥже кѣдгть къга окрьстьнаѥ царьстьвиѥ«. — В. Јагић, Константин Филозоф и његов живот Стефана Лазаревића деспота српског. Гласник Српског ученог друштва XLII, Београд 1875, 311. Љ. Ковачевић мисли да је деспот Стефан узео Сребрницу у другој половини 1412 год. »мирнијем начином, јер да је дошло до рата, споменуо би његов животописац Константин, као што је споменуо друга два његова рата у Босни«. — Љ. Ковачевић, нав. рад 420—423. Ово мишљење Љ. Ковачевића усваја дословце и В. Ћоровић, расправљајући о Сребрници за владе деспота Стефана (1413—1427). — Нав. рад 61—62; и касније др. В. Ћоровић, Историја Босне I. Посебна издања Српске академије наука књ. CXXIX, Београд 1940, 408. Сада пак Ј. Радонић заступа гледиште да је деспот Стефан добио Сребрницу непосредно пошто се нагодио са Сигисмундом у Будиму, у јулу 1411. По њему ово уступање могло би се тумачити тако да је краљ Сигисмунд, уступајући деспоту између осталога и Сребрницу, мислио да ће више користи имати ако ове руднике буду експлоатисали рудари из Србије, чија је спрема тада била позната у западној Европи. — Јован Радовић, Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII—XVI века. Глас Срп. акад. наука, CLXXXVII (1941), 158 нап. 10, 160 нап. 13.

III

Занимљива и интересантна је историја Сребрнице под управом српскога деспота Стефана Лазаревића. Главни подаци о томе налазе се у документима који говоре о односима деспота Стефана и дубровачке републике. У тим документима се између осталога говори и о дубровачким грађанима у Сребрници.

Пре свега, деспот Стефан је био дао нарочите повластице дубровачким трговцима у својој земљи. У повељи од 2 децембра 1405 год. поред повластица, деспот даје и обећања: »да иѣ плаща Доукровчаноль оу трьговкѣ господьства лиѣ.[28]) Сада, истрошен тешким ратовима, деспот је морао да погази та обећања и удари дажбине на дубровачке трговце, да би повећао приходе дворске благајне. Дубровчани су због тога стали да протествују, изриком пак протествовали су због Сребрнице, тек одскора дошле под српску власт. При тим протестима Дубровчани се позивају на старе повластице добијене од босанских и мађарских владара, те 5 марта 1414 пишу у томе смислу деспоту Стефану, а 6 марта обавештавају о истом и своје трговце у Сребрници.[29]) Молбе и протести Дубровчана остали су без успеха, и ствари су се заплитале тако да су дошле у озбиљну и критичну фазу. Извесни дубровачки трговци у Сребрници не хтедоше поступити према деспотовим наредбама, те је овај против њих предузео строге мере. Наиме деспотови чиновници у Сребрници похватају све оне дубровачке трговце који нису платили дажбине, вежу их и баце у тамницу, а имања им конфискују. Због тога, знатан број дубровачких трговаца напусти Сребрницу и бежи својим кућама. Изненађена таквим поступком деспотових чиновника, дубровачка република шаље деспоту 21 децембра исте године Ивана Гундулића, да се пожали и да потсети деспота Стефана на раније дате повластице и права дубровачка.[30]) Јануара месеца 1415, друго дубровачко посланство које је ишло да честита свадбу и понесе поклоне деспотовом сестрићу Ђурђу Бранковићу, имало је да посети и деспота Стефана. Када и Стефану честита радост у породици, посланство има да поведе разговор и о строгости деспотових чиновника према њиховим трговцима. На крају, посланство има упозорити деспота да то може довести до напуштања дубровачке трговине са Србијом. Осим тога посланство се имало жалити и на насилно узимање дубровачких ствари за деспотов двор, те је имало тражити да се то плати и да се више уопште никад не понови. Поред тога наложено је посланству да говори по тој ствари и са Ђурђем Бранковићем и његовом мајком Маром.[31])

Како сазнајемо из два писма дубровачке републике од 16 марта 1415 год., питање конфискације имовине дубровачких трговаца у Сребрници у корист државне благајне деспота Стефана познато је у извесним појединостима. У писмима се спомиње неки Живко Лигатић, на кога се деспот расрдио и дао га везати и запленити му све имање и покућство. Позивајући се на старе повластице, потврђене од његових родитеља и њега самог, које су им јемчиле сло-

[28]) Ст. Новаковић, Законски споменици 218—221.
[29]) N. Jorga, нав. дело 144.
[30]) Нав. дело 147.
[31]) Нав. дело 148—149.

боду трговине, Дубровчани сада у једном писму моле, да се половина те имовине преда Степку Павловићу, ортаку Живковом, коме то по закону припада. У другом писму они се заузимају и за самог Живка Лигатића, на кога се деспот наљутио за његово какво »пѣмѣнные« или што га је неки пакосник опањкао код деспота. На ово је деспот Стефан изјавио дубровачком посланству да ће Степку Павловићу вратити његов део, али под условом да он докаже своје власништво. Дубровачка република је на то писмом од 15 маја исте године издала уверење, да је у њене књиге унесен уговор по коме Живко Лигатић и Степко Павловић деле по пола све имање у Сребрници.[32]) Ово писмо и уверење ништа нису помогли, нити су пак утицали на деспота да ствар реши у корист дубровачке републике. Стога су Дубровчани 30 новембра исте године написали писмо поново деспоту Стефану и његовом митрополиту Исидору, молећи их да ослободе имање њиховог поданика, а поред тога моле да ови помогну и неке друге Дубровчане у Сребрници.[33]) Ни овога пута деспот Стефан није хтео изићи у сусрет молби Дубровчана. Због тога, 22 фебруара 1416 год. Дубровчани шаљу деспоту Стефану другога посланика Николу Гучетића, који је имао да заступа интересе Степка Павловића. Било је ту још и других притужби дубровачких трговаца из Сребрнице, за које се имао Гучетић заузети. Тако Франу Соркочевићу узео је војвода сребрнички 40 литара сребра, које му није још враћено, и поред тога што је деспот Стефан обећао да ће се вратити. Деспот Стефан пак имао је лична дуговања Марину Гучетићу, која до тада није био измирио. Посланику је предато било и једно писмо за деспотовог митрополита Исидора, са молбом да се што топлије заузме за њих код деспота Стефана.[34]) Како изгледа, ни ово посланство није имало успеха у својој мисији.[35]) У јесен те године било је нових тужби од стране дубровачких трговаца на подручју државе деспота Стефана.

Због таквих поступака, дубровачка република се нашла увређена, па је забранила трговину са деспотовином, одмах иза наведених догађаја 1416. Забрана је наново поновљена 3 априла 1417 године.[36]) Тако је дошло до правог сукоба између дубровачке републике и деспотовине.[37]) Тај се сукоб врло лепо види из неколико опширних тужби дубровачких трговаца из Сребрнице, који 18 августа 1417 извештавају Дубровник да је у Сребрницу дошао Богдан војвода деспота Стефана, у друштву са Дубровчанима закупцима сребрничке царине. Овај је војвода позвао дубровачке трговце да им објави две наредбе. Дубровачки се трговци сакупе, одреде осморицу да иду у њихово име код војводе Богдана и да чују у чему је ствар. Војвода Богдан је најпре отсечно саопштио прву деспотову наредбу, којом деспот Стефан уводи у Сребрници исти царински ред, који важи и за Ново Брдо. Овај царински ред ступа на снагу од 15 августа

[32]) М. Шупић, Споменици сръбски I, Београд 1858, 128—130.

[33]) Дубр. држ. архив; Rog. 1415—1418, fol. 29, цитат код В. Ђоровића, нав. рад у Прилозима, стр. 64.

[34]) Исто, Lettere e Commissioni di Levante, IV, f. 147, нав. код H. Jorge, нав. дело 154.

[35]) В. Ђоровић, на истом месту.

[36]) N. Jorga, нав. дело 158.

[37]) В. Ђоровић, нав. рад 65—66.

те године. Затим је изнео другу наредбу, која се тицала деспотовог новца. Наиме деспот је наредио да сви радници у рудницима и становници Сребрнице имају бити обавештени, да не смеју више трговати са самим сребром, већ са деспотовим новцем. За прекршај овога одређује се строга казна: дотични ће се сматрати као издајник и изгубиће имовину. Ово је на дубровачке трговце и царинике у Сребрници деловало поражавајуће. Што се тиче прве наредбе, која је ограничавала њихову зараду и трговину са сребром, они су тиме били веома узрујани. Тим актом повишења царине у Сребрници према одредбама које су важиле за Ново Брдо, јадали су се да то Дубровчанима доноси много штете, но то је ствар чисто деспотова. Друга наредба која се односила на обавезно увођење деспотовог новца узбудила је веома дубровачке трговце у Сребрници. Они се одмах ограђују од ње, изјављујући да такав поступак кида са традицијом и да они то не могу усвојити, док о томе не обавесте дубровачку републику. За извршење ових деспотових наредби старали су се његови чиновници. У вршењу царинских наредби нарочито је био енергичан и строг властелин Радин, човек деспота Стефана и војводе Богдана, на кога дубровачки трговци у Сребрници очајно кукају. Дубровачка република је поручила сребрничким трговцима да не признају нове намете. Тако настају тешки и врло неподношљиви сукоби.[38]) Као последица таквих односа и сукоба 22 септембра исте године донета је друга забрана, којом се укида свако трговање са Сребрницом. О томе су извештени Сребрница и Зворник, са поруком да о тој одлуци буду обавештени сви остали дубровачки трговци којима то буде непознато, а ту дођу са других страна. Ако би ко прекршио ову наредбу, одређује се за то глоба од 500 перпера. Овај поступак дубровачке републике веома је разљутио деспота Стефана, те, како јављају цариници, деспот поставља своје људе »капиције« на кланце и прелазе преко Дрине, који нагоне Дубровчане да иду у Сребрницу.[39]) Но, ствар не стоји тако: капиције су биле упућене од стране цариника из Сребрнице из бојазни од губитака. То јасно сведочи један карактеристичан случај, где се неки капиција тужи да му цариници нису платили обећаних 150 аспри за један месец службе. Поводом тога, цариници су касније тврдили, бојећи се казне, да те капиције они заиста исплаћују, али од деспотовог прихода. У вези тога дубровачка република је наредила 22 октобра тајну истрагу. Истрага је поверена тројици Дубровчана у Сребрници: Михајлу Соркочевићу, Зану Гучетићу и Блажу Бобољевићу.[40]) Но, Дубровчанима је било доста тих неугодности и немилих догађаја, те почну радити да ствари изравнају. У томе смислу дубровачка република шаље 9 новембра исте године посланство код деспота Стефана. Посланство су сачињавали: Никола Гучетић и Добре Бинцола, којима је препоручено да делују усрдно и вешто на деспота Стефана, како би се изравнали и окончали сви дотадашњи сукоби и непријатности. Да би тај посао текао како треба и да би се завршио са жељеним успехом, израђен

[38]) Дубр. држ. арх.: Lett. e Com. di Levante, V, f. 39—41; N. Jorga, нав. дело 159; В. Ђоровић, нав. рад 67; К. Јиречек, Историја Срба IV, 162.

[39]) Дубр. држ. арх.: Rog. 1417, f. 79; Lett. et Comm. V, f. 42—44, 54—55; N. Jorga, нав. дело 159; В. Ђоровић, нав. рад 67.

[40]) В. Ђоровић, нав. рад 67—68.

је у кнежевској канцеларији у Дубровнику говор, који има посланство да прочита пред деспотом Стефаном. У говору се најпре говори о томе како су од старине Дубровчани били у добрим и срдачним односима са Србијом и Стефановим прецима, од којих су уживали знатне повластице. Но, неки неваљалац од деспотових људи, наговорен од стране »ђавола, божјег одпадника«, криво обавести деспота, што је изазвало несугласице, сукобе и немиле догађаје, пљачке и затварања дубровачких трговаца у Новом Брду и Сребрници; па се каже да су Дубровчани у тешким временима бранили српске градове од Турака, као своју »властиту отаџбину«. Пошто је добио Сребрницу, деспот је дао једну повељу, којом признаје дубровачким трговцима старе повластице. Али, новим наметима, у Сребрници су угрожени и трговина и трговци. Стога деспот Стефан треба да укине нове царине у Сребрници.[41]) Но, пре него је посланство изашло пред деспота Стефана са својим плански смишљеним говором, деспот је о садржини говора био детаљно обавештен. То је сазнао преко дубровачког племића из Сребрнице Марина Градића, који га је о томе обавестио у циљу потстицања против Дубровчана. Према свему судећи, ово је чињено са планом ради личног пласирања и богаћења самога М. Гучетића, који је ова сплеткарења и обавештења вршио да би се лично доченао сребрничких царина, у чему је и успео. Бенедикт Марина Дражића саопштио је једном приликом, да се око месних поклада 1417 налазио у Крушевцу, на двору деспота Стефана, где је разговарао са Марином Градићем и Јаковом Водопијом. Бенедикт је том приликом сазнао од њих, да су они купили сребрничке царине за 3.000 либара сребра. О томе је начињен уговор, по коме нико од деспотових људи у Сребрници не сме променити ни једну аксађу сребра, никоме другом, осим њима цариницима. Да би то спровели у дело, они су добили од деспота Стефана једног његовог дворјанина, који је пазио све пролазе да не би Дубровчани могли проносити робу без печата Радинова, човека који наплаћује нову царину у Сребрници, а кога су закупци плаћали.[42]) Овако стање није могло дуго остати. Република решава 4 маја 1418 да поново прекине трговачке везе са Србијом, те издаје наредбу градској царинарници »да се не сме царинити роба трговцима, који хоће да иду у Сребрницу у подручје господина деспота, и да трговци под заклетвом изјаве, да не иду тамо«. Ко се ухвати да прекрши ову наредбу, биће кажњен са половином износа вредности дотичне робе.[43]) Овај

[41]) Том приликом дубровачка република тражи од својег посланства које се бавило у Сребрници, да при повратку у Дубровник понесе са собом старе повеље о повластицама, добијене од босанских и мађарских владара. О томе се у писму каже: »Јер пошто смо обавештени да се наше латинске и словенске повеље (дате нама) од Босне о од Мађарске налазе у Сребрници у рукама госпара Јована Николиног Гучетића, то учините да вам се дадну или од њега или од онога ко их има, и дајте их копирати, латинске латински, а словенске словенски и копије оставите трговцима, а оригинале понесите са собом, и оне које је потребно покажите и употребите, а приликом вашег повратка понесите их са собом у Дубровник, како не би имали бриге да их тражимо, када би их требало видети«. — Lett. et Comm. V, f. 54—56; В. Ћоровић, нав. рад 68.

[42]) N. Jorga, нав. дело 166—168; В. Ћоровић, нав. рад 69—70.

[43]) Дубр. држ. арх.: Rog. II, f. 113; В. Ћоровић, нав. рад 70.

нови прекид трговачких веза, незгодно је дејствовао на деспота Стефана. Да би ствар изгладио, деспот нуди републици да се нагоде. Наиме деспот изјављује да ће попустити са своје стране нешто од захтева, а дубровачка република треба да усвоји неке од нових царина. Дубровачка република је по томе дуго већала, па је 3 октобра исте године одлучила да се дозволи трговина са деспотовином. Тек 30 децембра те године република је писала трговцима у Сребрницу да плаћају »дукат намета, који је деспот тражио«.[44])

Тако се постепено стишавају рђави односи између дубровачке републике и Србије деспота Стефана, те се живот у Сребрници развија нормално. Иза споменутих сукоба 28 октобра 1420, поново се јављају тужбе и извесне несугласице између Стефана и дубровачке републике.[45]) Наиме 1421 године деспот Стефан је пошао у Зету, где је због Балшина наследства избио рат између Србије и Млетака. Са деспотом су пошли и извесни дубровачки трговци, што је страшно изненадило и разљутило дубровачку републику те »из страха пред Млечанима, Дубровчани им наређују да се одмах врате и да се ниипошто не задржавају у Зети«.[46]) За овим, у току 1421 настају међусобна погађања између деспота Стефана и дубровачке републике по питању решавања спора око уређења међусобних односа.[47]) Крајем 1421 поново су везани неки дубровачки грађани у Сребрници. О томе је у Дубровник стигла вест почетком јануара 1422 године. Дубровчани нису знали детаљно како се тај случај одиграо.[48]) У то време једна дубровачка депутација, састављена од Миха Расића и Николе Пуцића, одлази код деспота Стефана ради преговора о успостављању добрих и срдачних односа са републиком. Ова депутација је са успехом завршила преговоре и обавестила је републику о доброј вољи деспотовој. Том приликом депутација објашњава ствар са хапшењем дубровачких грађана у Сребрници. Наиме један Дубровчанин био се напио. У пијаном стању он је безаконито дао »у удаву« затворити три дубровачка властеличића: Живана, Гочка и Мароја Гучетића. Деспот Стефан их је одмах пустио на слободу. Поред тога деспот је учинио још неколико предусретљивости и услуга према дубровачким трговцима. Дубровачка република му се за то захваљује врло срдачно.[49]) Након тога настају срдачни односи између Дубровчана и деспота Стефана дуже времена.[50])

---

[44]) N. Jorga, нав. дело 168. Те године деспот Стефан јавља сребрничким цариницима Мароју, Бенку и Лакши, да плате од царине Миху, сестрићу Маткову и Маројеву за »контуш« и за »брачин« што је узео у њега, петнаест литара сребра. — М. Пуцић, Споменици српски II, 64. Бенку и Лакши деспот јавља да је купио кућу у Митровици од Михе, за коју издаје налог да се исплати овоме пет литара сребра. — На нав. месту: Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма књ. I. Београд–Ср. Карловци 1929, 221.

[45]) О томе види В. Ћоровић, нав. рад 70—71.

[46]) St. Stanojević, нав. рад 461; N. Jorga, нав. дело 199—200.

[47]) О томе види М. Пуцић, нав. дело I, стр. XXI—XXVII; В. Ћоровић, нав. рад 71.

[48]) Дубр. држ. арх., Rog. III, f. 65; N. Jorga, нав. дело 201; В. Ћоровић, нав рад 72.

[49]) М. Пуцић, нав. дело I, 160—161, 164—165. Љ. Стојановић, нав. дело 226—227.

[50]) S. Ljubić, Listine VIII, Zagreb 1886, 210—211; М. Пуцић, нав. дело II, 79; В. Ћоровић, нав. рад 72.

Као необично занимљив и карактеристичан детаљ из живота дубровачких трговаца у Сребрници наводимо следећи пример. Наиме 18 маја 1424 године пријавио је Мароје Држић суду Николу и Ивана Сараку, дубровачке царинике у Сребрници, тужећи се на њих ради царина између Зворника и Сребрнице. Држић је имао једну »ботегу« у Сребрници. »Цариник, који је држао своје момке пред кућом пургара Вукосава близу цркве францишканске«, позвао га је на суд и наредио му, да плати момцима као глобу или »удаву« 50 перпера за сукна која је донео из Високог. М. Држић истиче да се дотад није у Сребрници плаћала царина за сукно. Док је он био на путу, цариници су против њега распалили самог жупана Драгишу Динчића. Због тога, М. Држић се није усудио да иде у Сребрницу, па је чак молио кнеза Вукашина Златоносовића да га препоручи и заштити. Но, Д. Динчић је био бесан и није се дао укротити, приписујући М. Држићу да га је страшно срамотио и псовао.[31])

Посебно и врло важно питање је однос Босанске државе према деспоту Стефану због Сребрнице. Пре свега, босански великаши нису могли прежалити уступање Сребрнице Стефану. Због тога, одмах после потпадања Сребрнице под власт деспотову, Босанци се спремају за акцију ради њеног повратка. У то време бивају упади Турака у Босну, нарочито 1414 и 1415 године. Особито је био жесток напад Турака у августу 1415. Но, то нимало није сметало босанским великашима да предузму напад на Сребрницу. О томе сазнајемо из писма дубровачке републике мађарскоме краљу. Те године 18 августа известила је дубровачка република мађарског краља да босански великаши припремају напад на Сребрницу да би је отели.[32]) О томе се у извештају каже: »barones Bosne fuerunt ad universalem colloquium et deliberaverunt auferre Srebernizam«. Шест дана после тога настале су извесне побуне у околини Сутјеске.[33]) Те међусобне борбе Босанаца и упади Турака, омели су започету акцију за напад на Сребрницу, к томе је допринело и знатно јачање деспота Стефана[34]).

Јула месеца 1425 бавио се деспот Стефан у Сребрници да би одржао дух у граду и нашао му се у помоћ, ако би дошло до турскога напада. Но, том приликом Турци нису дирали у Сребрницу.[35]) Почетком октобра те године били су сасвим нормални односи и прилике у Сребрници и расправљало се о некаквом депозиту; крајем тога месеца пак, водио се рат на Дрини, те је тада и Сребрница била опседнута,[36]) и наскоро је потпала под босанску власт.

То се десило овако: видећи Србе у невољи, босански краљ Твртко II с Босанцима науми да преотме Сребрницу од деспота Стефана, зашто припреми одлучан напад. У томе нападу су учествовали и нарочито се истакли Диничићи. Тада је босанска војска запалила град Сребрницу и нанела штету самим Ду-

[31]) К. Јиречек, Споменици српски. Споменик XI, 75—76.

[32]) Diplom. Ragus. 251—252; N. Jorga, нав. дело 150; F. Šišić, нав. дело 234—235; Gelcich-Thallóczy, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae, Budapest 1887, 251.

[33]) О томе види N. Jorga, нав. дело 150—151; Gelcich-Thallóczy, нав. дело 261; Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti VII, 1869, 229; Ј. Радонић, О кнезу Павлу Раденовићу, Нови Сад 1901, 51—52; В. Ћоровић, нав. рад 74; исти, Хисторија Босне I, 416—417.

[34]) В. Ћоровић, нав. рад у Прилозима II, 74.

[35]) Исти, Хисторија Босне I, 434—435.

[36]) N. Jorga, нав. дело 241—243; К. Јиречек, Историја Срба II, 130; IV, 90; М. Динић, Сребрник крај Сребрнице, Глас CLXI, 192; В. Ћоровић, нав. рад 75.

бровчанима у граду више од 50.000 дуката. Деспот Стефан крену своју војску одмах после тога напада против Босанаца, а у исто време пада и упад Турака у Босну.[57]) Деспот је са својом војском оперисао брзо и успешно. Када је прешао набујалу Дрину на најнепроходнијем месту, босански Краљ Твртко са својом војском се поплашио, није смео да га сачека, већ је побегао. Деспот Стефан га је стао гонити, те се Твртко затвори у тврди град Сутиску, одакле пошаље посланство да преговара са деспотом Стефаном о миру. Услови мира нису нам познати, али је до мира дошло, после чега се деспот Стефан вратио са својом војском у Србију.[58]) Том приликом деспот је задобио од Босанаца знатан ратни плен, где се нарочито спомињу топови; од којих је деспот један највећи послао у Београд, а два мања отпреми у Сребрник украј Сребрнице: »Отта же и прашта ну гласолемаа Хльлька коупьно ѣ пушьли двѣма. Дипоть же повлѣ великоую къ Бѣльградь вити, прочие же къ Срькрьникь, елик же къ страны коньчьскые вьниде, гьнилъ краю плѣновлаши«[59]).

Почетком новембра те године спомињу се дубровачки трговци наново опседнути у сребрничкој тврђави.[60]) Очигледно то су они дубровачки трговци, који су у октобру те године учествовали у одбрани града, удружени са војском деспота Стефана, а против босанске војске краља Твртка, што је овога јако разљутило, због чега је у новембру писао претеће писмо дубровачкој републици.[61])

У мају месецу 1426 деспот Стефан је био у Тати, ради склапања споразума са мађарским краљем Жигмундом. На томе споразуму угарски краљ је прихватио и признао за Стефанова наследника Ђ. Бранковића. У накнаду за то, Мађари су од Срба имали примити Београд, Голубац и Мачву.[62]) Султан Мурат II добивши вест о томе, почео се хитно спремати на Србију. Његова војска је пошла у акцију и доспела је до Крушевца, одакле су поједине чете продрле у Босну. Деспот Стефан се спремао за отпор. Но, како је желео да ово питање реши мирним путем, он посла султану који се тада бавио у Софији посланство. Посланство деспота Стефана завршило је преговоре са султаном успешно.[63])

Двадесет петог јула 1426 год. деспот Стефан је издао једну повељу ‚in descensu nostro Zreberniza' што значи да је у то време овај град био у српским рукама и да се деспот Стефан тада бавио у Сребрници.[64])

[57]) Dipl. Rog., 319; В. Ћоровић, нав. рад 75 где истиче »да ли овај истовремени напад није ствар споразума или заједничке освете«.

[58]) Константин, (Гласник XLII), 316–317. У то време су дубровачки трговци из Сребрнице проузроковали босанском краљу Твртку II губитак од 10.000 дуката. В. Ћоровић, (нав. рад 75) сматра да је тај босански нападај био један од деспотових главних разлога одбране од Турака, јер је показивао, како веза између њега и босанског краља, који се лањске године измирио с Мађарима, није чврста, па следствено ни веза са самим Мађарима.

[59]) Константин, 317.

[60]) Ст. Станојевић, Pipo Spano, Београд 1901, 11; М. Динић, нав. рад 193.

[61]) М. Динић, на нав. месту.

[62]) Јов. Радонић, Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII–XVI века, Глас CLXXXVII, 179–193.

[63]) В. Ћоровић, нав. рад 75; Ј. Радонић, нав. рад 174.

[64]) Acta arch. ven. II, 260; К. Јиречек, Историја Срба IV, 135 нап. 7; М. Динић, нав. рад 190; Ljubić, Listine IX, 18.

Пред крај владавине деспота Стефана Сребрница је играла видну улогу и њој се поклањала нарочита пажња. Константин Филозоф, биограф деспота Стефана, прича не наводећи датума, како се деспот разболео од ногу, и бојећи се да не умре, послао по свога нећака Ђурђа Бранковића, па је у Сребрницу сазвао сабор с патријархом, архијерејима, властелом и свима властима и изабранима. Пред њима је деспот на сабору благословио Ђурђа на господство и рекао свима да им га оставља место себе. С молитвом, положио је руке своје на Ђурђа, заклео је све да му буду верни, а проклео је оне који би му били неверни. Затим је деспот заклео Ђурђа да он не презре његов наук, већ, како се он сам о свему старао, нека тако и Ђурађ чини. Потом му је стао давати важне савете. Животописац деспотов о томе каже: »Благочьстивааго же дипота Стефана постиже множае болитъ ножьнаа, егоже изъ дакьнїа страждаше. Тѣмь же и множае бмрьти сукоакь и посылает по нїтиа своего господина Гюрьга и приходитъ съ кь лѣстѣ царицамѣмь Сребрьница и тоу бвирает съ патриарьхомь бворъ чьстьнымъ архиери и благородьнымъ бвѣхъ властии же и бвѣхъ избранымъ и благословляетъ того бворомь на господьство, глаголе отъ нъиа ино позвлаетъ господины кь дѣвто мне. Егоже и молитвоклакьше роукь бзложшемь, тажь и бвѣхъ оклинаетъ еже кѣрномь немоу быти. Проклинаетъ же хотештиих инкѣрьство кое бздвигноути. Тажь и самого заклинаетъ еже по чиноу егока бвинїтѣнїа не прѣзрѣти, нь ихоже азъ сами о бвѣхъ промысль имѣти хотѣхъ тако и ты. Ико мнози послоужьшии оутъ лицѣ, иньже бздати и оутѣхъ. И многыа поучивь о благочьстии и зиокѣдивь. Тѣмь же отъ толѣ вѣрьнѣиши множае господиноу своемоу приклонахоу и юномоу иже прьвѣе. Оздравѣвь же благочьстивыи отъ оноеѣ болѣзни, хождаше благии твори«[65]).

Према досад у науци утврђеним чињеницама, овај сабор у Сребрници је само прихватио Ђурђа Бранковића као наследника српскога престола и ништа више.[66])

На крају живота и владавине деспота Стефана десио се један сукоб и врло значајна побуна у вези Сребрнице, што је имало озбиљних последица.[67]) Ове су незгоде деспоту Стефану припремили између осталих и Дубровчани, које их је зато стало много жртава, материјалних губитака и других недаћа. Наиме између Дубровчана и деспота Стефана беше опет дошло до затегнутих односа. Јула месеца 1425, због неких неправди причињених дубровачким трговцима, протествовали су дубровачки трговци у Новом Брду. Послато је и једно посланство код деспота Стефана да се по томе жали, али ти протести и жалбе ништа нису помогли. Због тога је дубровачка република забранила 8 октобра трговину са државом деспота Стефана, а уз то у великој срџби и са облашћу великога пријатеља дубровачке републике Ђурђа Бранковића. Но, и поред те забране, дубровачка република није прекинула све везе, и нарочито Србијанцима није правила тешкоће приликом извоза оружја.[68]) Ова забрана дубровачке републике нешто је измењена 18 јануара 1426, када је дата дозвола трговања »преко Зете и са Босном, из које је изузета само Сребрница«.[69]) Због

[65]) Константин, 316.

[66]) Никола Радојчић, Српски државни сабори у средњем веку. Посебна издања Српске акад. наука, књ. CXXX (1940), 179. Ј. Радонић, (нав. рад 192—193) мисли да је овај сабор одржан у Сребрници половином јула 1426 год., као и да је деспоту Стефану била намера да покаже Босанцима колико се осећа сигурним у том крају.

[67]) В. Ћоровић, нав. рад 75.

[68]) N. Jorga, нав. дело 226; В. Ћоровић, нав. рад 76.

[69]) N. Jorga, нав. дело 229; В. Ћоровић, на нав. месту.

тога су вођени посебни преговори од марта до маја те године. Ствар се тицала неких рударских рупа, кућа и разних ствари, што је било узапћено, па је имало бити враћено. Да би се ствар што повољније решила по Дубровчане, ови изаберу за депутате два члана дубровачке сребрничке колоније, који су имали молити код деспота Стефана, а у случају потребе њима је наложено да имају дати и потребна обавештења. Као што се врло често дешавало и у прошлости, тако и овом приликом дубровачко посланство, како изгледа, није имало успеха. Нешто стога, а нешто због уопште затегнутих односа, у пролеће 1427 дође до отворене побуне. Деспотов животописац К. Филозоф саопштава да је под Сребрницом, где је било мноштво среброделаца, дошло до оштрог сукоба. Среброделци су убили надзорника рудника и избацили га из палате.[70])

У животопису деспотовом од К. Филозофа дописао је неко са стране да се дотични надзорник рудника звао Владислав.[71]) М. Орбини причајући о том, спомиње исто то име. Орбини каже како деспот Стефан »mandò in Srebarniza un suo gentil' huomo addimandato Vladislav, per governo di quel luogo«.[72]) Због тога деспот Стефан је лично дошао у Сребрницу, где је изрекао страшну пресуду над Дубровчанима сребрничким. Многи су од дубровачких грађана побегли, а онима које је ухватио деспот даде отсећи руке и ноге.[73]) Деспотов животописац о томе каже: »Бѣши ко мѣсто подь прѣдь речьнымь градомь Срѣбьницѣ, ѣ шемьжи прородѣльци множьство, иже ѣ посьлана вношоу надь дѣли. Иѣци же коуи подвисьши вьпорь оукиши его ѣ полъты крьсьши. Сии же оукѣдѣвь, подвигь и сами и мѣстоу множьствоу отъвѣгьшоу, иѣкыихъже и сами шпокиньные ради крьви объѣцаши роукы и ногы.«[74]) У Дубровнку је ово недело изазвало велико узбуђење. Сам пак деспот Стефан, по речима К. Филозофа, када би се тога сетио, био је очајан и горко је плакао.[75]) Да би умилостивили деспота Стефана, Дубровчани 16 априла те године шаљу деспоту посланство: Паскоја Растића и Јунија Градића, са мисијом да спасу остале и изравнају спор. Дубровачка република је том приликом преко посланства послала деспоту Стефану претставку, у којој се каже да су се ти несрећници осећали кривима, они би побегли, као што су то учинили прави кривци; но и да су били криви, требало је према њима имати обзира и милости, због толико доказане дубровачке пажње према деспоту Стефану и Србији. Стога дубровачка република моли да деспот Стефан ослободи остале затворенике и да им поврати заплењена имања. Но, деспот Стефан је био веома љут због догађаја и побуне у Сребрници, и није

[70]) В. Ћоровић напомиње (нав. рад 77), да је ова побуна можда била организована у вези са извесним непријатељима деспотовим.

[71]) К. Јиречек, Историја Срба IV, 158.

[72]) M. Orbini, Il regno de gli Slavi (1601), 323.

[73]) В. Ћоровић, нав. рад 76, поводећи се за једним извештајем Дубр. држ. архиве Rog. III, 317—318, каже како је деспот Стефан том приликом, онима који беху криви, а не успеше побећи, дао отсећи руке и ноге. — Међутим, као што се види из казивања деспотовог животописца К. Филозофа, настрадали су том приликом и многи који нису били криви, од гњева разјареног деспота.

[74]) Константин, 317—318; упор. д-р Л. Мирковић, Старе српске биографије XV и XVII в. СКЗ. бр. 205, Београд 1936, 114—115. Стари босански летопис фра Николе Лашванина ставља ову побуну у 1419—1420. За убијеног чиновника у Сребрници, летопис бележи да се звао Владислав. — Dr. fra Julijan Jelenić, Ljetopis fra Nikole Lašvanina. Sarajevo 1916, 42. Ч. Мијатовић држи да је та побуна била 1421. — Деспот Ђурађ Бранковић, Београд 1880, 37, 58.

[75]) Константин, на нав. месту.

хтео ни да их саслуша. Судећи према томе што је лично деспот Стефан ишао у Сребрницу да угуши побуну, ова је буна била већег обима и имала озбиљнији карактер, па је зато и деспот Стефан био веома љут на Дубровчане.[76]) Иако је једном посланство било одбијено од стране деспота Стефана, оно прилази к деспоту и по други пут да моли. Посланство је успело да придобије Ђ. Бранковића да се он заузме код деспота Стефана за њихову ствар; а за ту исту ствар молило је и тражило заузимање и Сандаља Хранића, зета деспота Стефана. Деспот Стефан се није дао умолити, те саветује посланике да одлазе.[77]) За овим дубровачка република 16 јуна те године саветује посланике да покушају срећу код деспота Стефана и по трећи пут, са налогом да деспоту спомену о старим добрим везама између дубровачке републике и Србије, о узајамној љубави ових, те о деспотовој »очинској срџби«, и казни за те несрећнике Дубровчане, који су и сада још у тамници. Пошто све те молбе дубровачке републике нису успеле, ова је понова забранила трговину с државом деспота Стефана. За живота деспота Стефана нису више успостављене срдачније везе између деспотовине и дубровачке републике, те је и питање дубровачких грађана у Сребрници остало по старом. Деспот Стефан је 19 јула 1427 умро напрасно код села Главице близу Крагујевца,[78]) те је остало да дубровачко питање у Сребрници реши његов наследник Ђурађ Бранковић, велики пријатељ дубровачке републике.

IV

После смрти деспота Стефана, Ђурађ Бранковић је имао да испуни уговор свог ујака и преда Мађарима Београд с Мачвом. То је изазвало не само нападај Турака на Србију, него и домаће метеже. Голубачки војвода више је волео предати свој тврди град Турцима и одметнути се од свог господара, него га дати Мађарима у руке. Турска војска заузе и Крушевац и за дуго, али узалудно, опседаше Ново Брдо. За извесно време Србија поста разбојиште, преко кога су се крвавиле и пустошиле српске, мађарске и турске чете.[79]) У таким приликама Ђурђу Бранковићу није било до тога да се завађа и са другим суседима, нарочито не са Дубровчанима, који ће му добро доћи са дозволом увоза оружја

[76]) Упор. В. Ћоровић, нав. рад 77.

[77]) За овако држање деспота Стефана Јуније Растић даје објашњење да је деспот сумњао у њихове везе с Турцима. — Chronica Ragusiana, Scriptores II, ed. S. Nodilo, Zagrabiae 1893, 231.

[78]) На надгробном натпису деспота Стефана Лазаревића каже се: »господинъ вьсѣмъ Срьбльмъ и Подонавїю и Посавїю и чести агрьскїи земли и косьмскїи, приже и помориїю житкомъ«; под делом босанске земље има се сматрати Сребрница. — Љ. Стојановић, Стари српски записи и натписи I, бр. 245.

[79]) Јиречек мисли, Geschichte der Serben, II, 164, да су Босанци употребили ту прилику да напану Сребрницу и попале њезина предграђа. Он тај податак не документује, а колико се зна, повод за њ могло би му дати једно дубровачко писмо босанском краљу од 19 априла 1428 године. Али догађаји, о којима је ту говор, очевидно се односе на доба деспота Стефана. Сравни N. Jorga, нав. дело 241—242. Мени то ни иначе не би изгледало вероватно с обзиром на то, да је управ тада Твртко II био у интимнијим везама са краљем Сигисмундом и да би тешко устао на његова савезника у часу, кад Турци нападају и једног и другог и кад Мађари војују уз Србе чак око Раванице. О том босанском нападу нема иначе никаква спомена ни у једном другом извору тога времена. — Упор. М. Динић, нав. рад 194—195.

и муниције. Он стога ослобађа њихове грађане, затворене приликом последње буне у Сребрници, а 13 децембра 1428 потврђује им све повеље и изрично казује »да нѣ налѣта Дѣбровчанинъ ѹ трьговцѣ господѣтка ми«.[80]) Ситнијих локалних спорова у Сребрници било је, истина, и у то доба,[81]) али они нису утицали на опште добре везе, нити су се у Дубровнику приписивале некој нарочитој злој вољи деспота Ђурђа. Он је у дубровачкој републици важио као искрен пријатељ републике; видели смо већ више пута, како је изриком њему падало у део да посредује између свог ујака деспота Стефана и Дубровника и како се он одазивао таквим жељама.

Тешкоће, које су се јављале с времена на време биле су увек око царинских питања. Сваки нов прирез или нова одредба у том правцу бунила је дубровачке трговце и ради тога би се одмах повела учестана и врло речита преписка. Током 1430 биле су уведене неке нове поближе непознате царинске ставке. Дубровачка република је тим поводом закључила у јулу да се обрати деспотовом шураку Калојану тражећи преко њега деспотову интервенцију, односно укидање наредбе. О томе 5 септембра писало се тамошњим цариницима, да не треба да праве »никакву новотарију« и да повуку сваку, која је издана мимо досад обичне, а потиче с њихове стране.[82]) Идуће године као предмет дубровачких тужби поред царина јавља се још и питање новца. У Сребрници је још од 1417 постојала ковница за српски новац. У тој ковници вршила се 1431 извесна несолидност израде у толико, што је у једну либру сребра стављано по четири унче бакра. У тој превари суделовали су и неки дубровачки грађани. Ради тога дубровачка република обавештава деспота Ђурђа и тужи се на тај поступак, а својим суграђанима издаје оштре укоре, 6 и 7 октобра 1431 године.[83])

Тешки дани насташе за Сребрницу и њену околину крајем 1432 и у 1433 години. Босански краљ није могао да прежали богати рударски град Сребрницу и гледао је прилику неби ли га поново вратио својој држави. Нама данас није познат непосредан повод за непријатељства између деспота Ђурђа и краља Твртка II. Извештај дубровачке републике мађарском краљу од 11 новембра 1432 говори само да је настао спор између њих и да на границама једни другима чине пакости и штете.[84]) Очевидно је, међутим, да је сва борба у ствари ради поседа Сребрнице. Читаве прве половине 1433 гомилала се и босанска и српска војска на подручју око Зворника и Сребрнице и сам краљ и деспот беху лично уз своје чете. Уз деспота као противник краљев био је и пашеног његова оца војвода Сандаљ Хранић, што ће рећи тетак деспотов по женској линији. Појединости тог ратовања нису познате. Деспот Ђурађ је ушао у везе с Турцима и ови убрзо узимају непријатељски став према Твртку II. Пре свега, султан је нешто раније био продао дубровачкој републици један део подручја војводе Радосава Павловића, те сад овом приликом продаје Ђурђу и Сандаљу државу

[80]) Monumenta serbica, 354; Законски споменици 89—90; Orbini 263; Jireček, Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, 53.

[81]) N. Jorga, нав. дело 248. Пирко Болесалић, тужио се кнезу 20 фебруара 1428 год. да су га два Дубровчанина ухватила и оковала. — Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма књ. II, 2, стр. 422—423.

[82]) Дурб. држ. архив; Rog. IV, f. 229; N. Jorga, нав. дело 284.

[83]) N. Jorga, нав. дело 301.

[84]) Diplomatarium Ragusanum, 378.

Твртковy. У ствари, деспот Ђурађ добива Зворник и Теочак и узима титулу и господара Усоре; тако он из борбе излази несумњиво као победник. Друга пакост, коју су Турци учинили краљу Твртку II беше то, да су поново истакли и стали помагати његова супарника, »краља« Радивоја. Услед тога положај краља Твртка II постаде неодржив и крајем 1433 он мораде напустити Босну и бежати својим сродницима у туђини.[85])

За време тих борби Срби су били строги и у самој Сребрници, као што је то био случај и у осталим крајевима Босне. Власти деспота Ђурђа узаптиле су рударска имања неких Дубровчана, вероватно због сумњива држања њихових власника или због упорности према наредбама. Нешто је узето и из грабљивости. Тако се изрично наводи, да неке узапћене куће држи Тома Кантакузен, сродник жене деспота Ђурђа и да их је од њега тешко повратити. Када су се Дубровчани у јулу 1433 обратили деспоту Ђурђу с молбом и тужбом, он им је обећао исправити све неправде.[86]) Међутим, током 1434 деспот Ђурађ је продао сребрничку царину једном Турчину, по имену Јусуфу, вероватно ради помоћи у прошлогодишњем ратовању, и сва права и обавезе изравнао је са онима, које већ постоје у Новом Брду. На вести о том, дубровачка република 21 фебруара 1435 прекида све трговачке везе са Сребрницом, надајући се да ће тако присилити деспота Ђурђа на попуштање. У исто време република наређује својим суграђанима сребрничким трговцима да иду на тужбу деспоту Ђурђу, па да траже повратак старог стања. У случају да се деспот буде налазио у Мађарској они ће посетити његову жену говорећи јој, да се зна »да она има моћ учинити и нешто више од тога«. Том приликом треба да говоре и са њеним братом, »господином« Томом Кантакузеном.[87]) Како на те тужбе није било повољна одговора, Дубровчани закључују 31 марта, да се потуже ради тога угарском краљу и Матији Корвину тражећи заштите с те стране.[88]) Како ни после тога није било попуштања, они 8 јула шаљу деспоту ново посланство. Оно ће поздравити деспота Ђурђа за сретан повратак у земљу и изнеће му онда невоље и намете учињене у Сребрници и Новом Брду и поновиће старе жеље. Посланство у томе није успело. Као главни противник јавља се Тома Кантакузен, који уцењује Дубровчане, да би употребио свој утицај на српском двору у њихову корист. Дубровачки главни разлог је овај: Сребрница је у ствари босански град, а сва рударска места у тој земљи, као Високи, Дежевице, Фојница и Крешево слободна су и немају таквих царина. Али тај разлог више раздражује, него што уверава. Сребрница је, могло се одговорити, сад у српској власти и српски деспот, у својој земљи, може постављати законе какве он хоће, без имало обзира на остала места у Босни и другим крајевима ван његове државе.[89]) Срби су против Дубровчана износили још један аргуменат, да њихови веровници наплаћују српским дужницима по два пута дуг. Дубровачка република је обећала најстрожије казне за такве преступе и писала је трговцима строго да то никако не чине. Истодобно, на српске тужбе, република је издала оштре наредбе против оних

[85]) J. Radonić, Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranić-Kosača. Archiv für slav. Phil. XIX, 462—464; C. Jireček, Geschichte der Serben II, 169.

[86]) N. Jorga, нав. дело 316—317. Деветнаестог јула 1433 деспот Ђурађ се бавио у Сребрници. — Thalóczy-Áldasy, нав. дело 95—96.

[87]) Нав. дело 325, 334—335.

[88]) Дубр. држ. архив; Rog. V, 258.

[89]) N. Jorga, нав. дело 329.

својих поданика, који фалсификују деспотов новац. Из једног дубровачког писма од 17 августа 1435 ми сазнајемо и нешто детаља од тих ствари, ради којих се Дубровчани туже. Један дужник Владислава Гучетића, Ђурко Мишљеновић, кога је веровник дао затворити у својој кући, био је силом ослобођен. Другом једном дужнику дубровачком, Миљену Будешевићу, дао је деспот опроштајно писмо за његове дугове. Дубровачки трговци, узбуђени тим актима, с правом протестују и кажу, да то значи исто што и одузимање њихова власништва и да такви поступци просто онемогућују трговачки саобраћај.[80]) Али, републици није никако било до тога, да се протестима укоче односи између ње и деспотовине. У јануару 1436 поново је наређено дубровачким трговцима да пошаљу још једно посланство деспоту Ђурђу и да уреде ствар. Овог пута, да би успели, дозвољено им је да подмићују деспотову околину, нарочито »господина« Тому Кантакузена. Сума, до које се смело ићи у подмићивању била је на поклоне до 13 либара сребра, а за два посланика, који ће тамо ићи по 6 либара. Ту суму имају прибрати трговци у Сребрници између себе, али тако да даде свак свој прилог. Сама република вотирала је за то 700 перпера. Након тога 28 фебруара Дубровник шаље деспоту Ђурђу свога посланика Јакова Соркочевића. Он ће на путу навратити у Сребрницу и обавестити се о стању ствари, а онда ће изнети деспоту, како ситуација тамо сваки дан постаје све гора и како становници трговци у масама остављају град и исељавају се. И ако је у Дубровник стигла вест, да је Јусуф цариник повратио старо стање, ипак мисија треба да се изврши: једно, да се утврди да ли је то доиста тако, а друго да се то утврди »црно на белу«. Из Смедерева одговорио је дубровачкој републици Соркочевић доста неповољно. Деспотов поступак даје рђав пример и Босанцима. Деспот је предложио, да се за Сребрницу уведе режим, који важи у Приштини, што се Соркочевићу чинило још горе од постојећега. Јер, док је деспот Ђурађ хтео да за све рударске градове његове земље важе једнолике уредбе, Дубровчани су стално хтели изузетак за Сребрницу као старо босанско место. Соркочевић се још једино надао у интервенцију храброг мађарског магната, Матка Таловца, родом Корчуланина, који се истакао у српској и мађарској служби, па после постао заповедник Београда и од 1435 био бан хрватски и далматински. Матко је почео своју каријеру некад као трговац и трговао је баш у Сребрници; он ће према том моћи потсетити деспота на старо стање и заложити се за попуштање од српске стране.[81]) Па ипак ни с тим ствар није могла бити свршена и провлачила се још дуго времена. Срби у начелу нису хтели у тој ствари попустити ни за чију љубав.

Занимљива је за прилике у Сребрници и Дубровнику инструкција, која је била спремљена том приликом, у фебруару 1436, за дубровачког посланика. Како су дубровачки трговци у Сребрници »сироти и истрошени« република је одредила да трошкове посланства сноси сама. Кад њен посланик дође у Сребрницу, тамошњи трговци »тајно и опрезно« сазваће збор (,debiano far sboro contamente et secretamente') и изабрати свога претставника. Ко се не буде примио избора платиће 50 дуката глобе. За посланика из Дубровника одређује се као путни трошак 200 перпера, а за оног из Сребрнице 100 перпера, рачунајући

[80]) Дубр. држ. архив; Cons. e Lettere, 1435, f. 262.

[81]) N. Jorga, нав. дело 331—332, 334—335; Дубр. држ. архив, Lett. e Comm. di Levante XII, f. 6—8, 12—13.

боравак за месец дана. За деспота и деспотицу понеће, у име републике, поклоне у вредности од 250 перпера. Соркочевићу је одобрено да може остати код деспота Ђурђа до два месеца и, ако успе, обећана му је награда од 500 перпера.[82])

Како ствар апсолутно није могла да се сврши по њиховој жељи, обратили су се Дубровчани 14 новембра 1437 Матку Таловцу, да се он, при свом скором састанку с деспотом, заузме за њих. Кад ни ту нису успели они су се у мају 1438 обратили с истом молбом мађарском краљу Алберту.[83]) На те кораке гониле су их честе тужбе њихових трговаца. Једна од њих, од 20 фебруара 1438, довољно је карактеристична и за све остале. Наиме Пирко Болесавић »тужи се и плаче«, да су му дошла у кућу два деспотова човека с грађанима и приставима и оковали га. Он је, вели, протестовао овако: »Господу, коу имате ва лицоли правдѹ или кривинѹ, да ли кажете Сркли кезаконо? Акоу сам колиѹ цо крив, тег миѹ господство кожи и дѣкрокачкоу«.[84]) Деспотови се људи на то нису освртали и поступали су строго, како је гласила наредба за непокорне.

Али деспот Ђурађ и његови људи су у тај мах били заузети једном далеко крупнијом ствари. После смрти краља Сигисмунда (9 децембра 1437) почео је султан Мурат II идуће године своју офанзиву против Мађарске и Србије као њеног савезника и као резултат тог нападаја дође 1439 пад Смедерева и убрзо пад целе Србије. Готово сва земља деспота Ђурђа потпаде под Турке; једино Ново Брдо храбро и упорно је одолевало турској сили, и оста поштеђена Зета, која није била на ударцу. У својој невољи, деспот Ђурађ, пошто није имао успеха у Мађарској, оде на једној млетачкој лађи у Зету, да отуд организује нову борбу. У таквим приликама свака пажња и помоћ њему је била добродошла. Том приликом Дубровчани су деспоту Ђурђу указали много части, па су чак, колико су то они уопште смели, чинили и много услуга староме деспоту, владару без земље и са врло бедним изгледом за будућност. У Дубровнику се деспот бавио и за време пада Новог Брда (27 јуна 1441) и кад су му два старија сина била ослепљена. Одатле, не постигавши у Зети ништа, отишао је у Мађарску и ту се покорио краљу Владиславу.

Сребрница је за то време дошла под турску власт, као и остала Србија. Дубровачки трговци у том граду пожурише, да с Турцима уговоре царине и да пошљу једно посланство на Порту тражећи тамо несумњиво извесне обзире. Код самог султана успело им је још док је он савлађивао Смедерево да добију неке поближе нам непознате повластице. Босански краљ потужио се ради тога поступка у Дубровнику јула месеца 1440. Република је осетила да је ствар незгодна. Турска је власт, мислили су, привремена и врло је опасно, ако се дубровачким трговцима буде после пребацивало, да нису били довољно лојални и да су радили с Турцима. Стога 10 и 18 августа пишу у Сребрницу својим поданицима с извесним прекором, упозоравајући их на мутна времена и на незгодност да се у њима излажу; замерајући им што те више политичке послове свршавају без потребног споразума са републиком и указујући им најпосле неподесност, да се таквим поступцима солидаришу с Турцима, с којима је ићи

[82]) Дубр. држ. архив; Rog. VI, 34—35.

[83]) Dipl. Rog., 406—407, 418—419. Ј. Радонић, Дубровачка акта и повеље књ. I, св. 1, стр. 408.

[84]) К. Јиречек, Споменици српски, Споменик XI, 80.

тешко заједно.[95]) Сребрничани су били одлучили онај корак због тога, да код Турака добију уступке, које им није хтео признати деспот Ђурађ. За тим је, уосталом, ишла и сама република. У Сребрници је турски цариник наставио српску традицију управе. Због тога Дубровчани у инструкцији својим посланицима на Порту, Јакову Соркочевићу и Стјепану Бенешићу, наређују: да се код султана захвале на добром поступку према њиховим трговцима у његовој држави свуда, ‚excepto che in Strebreniza', и да моле за поштовање уговора. Нарочито треба да се туже на новог турског цариника у Сребрници, неког Пинтинина, који не води обзира о султановим концесијама. А том истом Пинтинину писали су иза 30 новембра 1440 »слатким и лепим речима«, да се остави нових намета и да води рачуна о већ стеченим правима дубровачке републике. Међутим, тај Турчин, закупник царина, имао је као ортака баш једног Дубровчанина, коме је лични интерес био пречи од свих других обзира. На Порти су одговорили Дубровчанима, да су за такво понашање криви они сами, пошто су помагали деспота у борби против Турака. Ради тога, и ако је султан изриком сребрничким трговцима под Смедеревом, заузимајући Србију, дао извесне повластице, турске власти поступају строго са свима дубровачким трговцима без разлике. Услед свега тога Дубровчани 18 априла 1441 забрањују сваки трговачки промет с Босном, Србијом и земљама Стјепана Вукчића, турског пријатеља. Том је забраном била, наравно, обухваћена и Сребрница.[96])

Долазак Турака у српске и босанске земље није прекинуо гложење и међусобне свађе и ратовања једних противу других. Концентрација снага и међусобна слога Срба и Босанаца нису могле бити изведене, јер су се господари земље гложили између себе због превласти и због личнога богаћења, а било је при томе с обе стране велике тврдоглавости и узајамне низме. У много случајева повод за то била је понајвише богата Сребрница, коју су Турци 1439 год. заузели, користећи се међусобним борбама Босанаца и Срба. Деспот Ђурађ је напустио те године земљу, а краљ Томаш и војвода Стјепан гложили су се и ратовали између себе, не осврћући се на богату Сребрницу. Тек средином маја месеца 1444 краљ Томаш је био освојио Сребрницу и град Сребрник castrum Сребрнице.[97]) У то доба су се измирили војвода Стјепан и деспот Ђурађ. Стјепан је с једне стране имао поштовање према староме српском деспоту жилаве отпорности, а с друге стране на то га је руководило то што је и деспот, због Сребрнице, био непријатељ босанског краља Томаша. Крајем месеца новембра те године Стјепан се спремао да иде на измирење деспоту Ђурђу и обратио се поводом тога дубровачкој републици за савет и посредовање.[98]) Користећи се

[95]) N. Jorga, нав. дело 370; В. Ћоровић, Историја Босне I, 457.

[96]) N. Jorga, нав. дело 369–378; Дубр. држ. архив: Rog. VII, f. 203.

[97]) Упор. М. Динић, нав. рад 185; В. Ћоровић, Историја Босне I, 471. Двадесет другог маја 1444 дубровачко Велико веће одлучило је једногласно да се обдари посланик босанског краља Томаша, који је донео вест »de levatione castri Strebrnich de manibus Turcorum«. — N. Jorga, нав. дело 402, нап.; М. Динић, на нав. месту. Те године краљ Томаш је подигао тужбу против Паскоја и Дамјана, против овога нарочито стога, што је његовом кривицом, по велику цену, искупљен босански властелин Радоје Бубашић, који је у борби око Сребрнице, допао ропства код деспота Ђурђа. — N. Jorga, нав. дело 427–431.

[98]) N. Jorga, нав. дело 407. Те године траже Дубровчани од деспота Ђурђа, да се њиховим трговцима омогући слободан извоз сребра и да им се даде »сребрнички закон«, ко што су га имали за владе деспота Стефана. — Monumenta serbica 437. Године 1457, 17 септембра, деспот Ђурађ са сином Лазаром, повратио је Дубровчанима раније повластице у Сребрници. — Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма књ. I, 2, Београд—Ср. Карловци 1934, 30—32.

таквим стањем гложења босанских властодржаца, деспот Ђурађ је поново задобио Сребрницу. Но, овога пута Ђурађ није дуго држао Сребрницу, већ су је Босанци наново преотели од њега. У мају 1446 измирили су се и краљ Томаш и војвода Стјепан. Ово измирење босанских владара покварило је деспотове односе са Стјепаном. Деспот је био веома озлојеђен на Босанце што су му преотели Сребрницу, те је био убеђен да ће сада пошто су се ови измирили, Сребрница остати и надаље под њиховом влашћу. Дубровачка република се у то време бојала да поново не дође до рата између Србије и Босне због Сребрнице, па је те године забранила Стјепану извоз шалитре и сумпора (делимично), праха и балистара, са свог подручја; а босанском краљу 12—15 новембра извоз оружја и купљење најамника.[99])

Попут српских деспота, босански су владари и великаши завели нове дажбине на дубровачке трговце у Сребрници. Наиме 27 маја 1448 ректор и Мало веће одговорили су на једно писмо дубровачких трговаца из Сребрнице у ком су се ови жалили на нове дажбине, које је у име босанског краља Томаша чинио протовестиар Рестоје. Дубровачка република послала је писмо својим трговцима у Сребрници за краља Томаша, да му га предаду двојица од њих и да се са своје стране потуже краљу на Рестоја. У овоме писму се јасно разликује Сребрница од castrum-а Сребрника. У овај castrum Сребрник, Дубровчани су се склањали из града Сребрнице у случају ратне опасности. По наредби споменутог протовестијара Рестоја у Сребрнику су они морали зидати куће.[100])

Жаока освете остала је код деспота Ђурђа несумњиво, а и сав рачун на овој страни са Сребрницом беше му померен. Но, ситуација се наскоро изменила. Босанци су се наскоро завадили између себе и стали ратовати један против другога. С једне стране налазио се краљ Томаш, а с друге стране били су удружени војвода Стјепан и деспот Ђурађ. Борба се водила због Сребрнице.[101]) Удружена војска деспота Ђурђа и војводе Стјепана 16 септембра 1448 год. освојила је Сребрницу. Војску деспота Ђурђа водио је његов шурак Тома Кантакузен, који је том приликом продро све до Вишеграда и освојио га.[102]) Месец дана касније, дубровачки трговци у Сребрници добили су наређење од републике да се жале код Томе због повреде њихових повластица, јер су их они добили на његово заузимање.[103]) Није дуго потрајало, па је почетком 1449 једним ненадним нападом краљ Томаш успео да поврати Сребрницу, до које му је као огромног извора богатства много било стало. Тако 1 марта 1449 видимо у Сребрници поново чиновнике босанскога краља — ‚valiosi del rè'.[104])

Међусобна трвења и ратови између Босанаца с једне, и између Срба и Босанаца с друге стране, веома су исцрпели народ. Чак су досадили и самоме

[99]) N. Jorga, нав. дело 417—418.

[100]) Нав. дело 425—426; М. Динић, нав. рад 186.

[101]) N. Jorga, нав. дело 419, 425—426.

[102]) К. Јиречек, Историја Срба II, Београд 1923, 152; N. Jorga, нав. дело 423, 426, 430—431. Према српским летописима, тај су пораз Босанаца забележили и влашки летописи: »Разби Ѳома краль Ѳомаша косиникаго«. — J. Bogdan, Letopisetul lui Azarie. Bucuresti 1909, 75; упор. Љ. Стојановић, Стари српски родослови и летописи. Београд—Ср. Карловци 1927, 235—236. Један варијант ставља овај догађај под 6. септембром те године. — Споменик III, 134.

[103]) N. Jorga, нав. дело 430.

[104]) К. Јиречек, на нав. месту.

босанском краљу Томашу. Деспот Ђурађ је у то време стајао код Турака врло добро. Због свог сукоба са Хуњадијем 1448 године и после тога, деспот је био принуђен тражити јачег ослонца на Порти, како не би осамљен био изложен мађарској освети. Краљ Томаш је увидео да су му везане руке све дотле док се не нагоди са деспотом Ђурђем. При томе је Томаш помишљао и на савез са дубровачком републиком и говорио је о томе са Дубровчанима. Дубровачкој републици је ишло у рачун склапање савеза са краљем Томашем, јер је 1451 год. заратио херцег Стјепан на Дубровник. Исто тако Дубровник је гледао да измири Босну и Србију, тада у рату, да би се краљ Томаш могао као савезник дубровачке републике слободно окренути против херцега Стјепана. Главно спорно питање била је Сребрница. Дубровачка република је својим посланицима на босанском двору, Влах Рањини и Јакову Марина Гундулића, упутила 17 јуна 1451 комисију, којом им је поред осталога стављено у дужност да траже да се castrum Сребрник преда Дубровчанима на чување, док се не реши спор о припадности Сребрнице, те да тако дубровачка република може гарантовати да ће се уговор заиста и извршити. Изасланици су имали предочити краљу Томашу како се деспот Ђурађ може бојати да се уговор између Србије и Босне неће тачно извршити и да ће тражити сигурне гарантије у томе погледу.[105]) У Дубровнику се веровало да би краљ Томаш као цену тог измирења био вољан вратити деспоту Ђурђу тврди град Сребрник и богату Сребрницу. Поред тога била је потреба да се краљ Томаш измири и са баном Петром Таловцем. Дубровачка република је овластила своје посланике да иду у краља Томаша, саслушају његове жеље и услове, па да пођу деспоту Ђурђу да посредују за споразум. Истодобно потребно је да посланство замоли деспота Ђурђа, да он свој утицај на Порти уложи на корист дубровачке републике.[106]) Посредовање посланства у правцу измирења имало је успеха. Краљ Томаш је имао вратити Сребрницу деспоту Ђурђу већ крајем јула те године. Тако се је с деспотом Ђурђем имала измирити Босна, а поред тога и Угарска.[107]) Castrum Сребрник, заједно са Сребрницом предат је деспоту Ђурђу — ‚lo castello de Strebernich esser dato in man del signor despot'.[108])

Као што се види из досад изложеног, Сребрница је имала бурну и веома тешку историју за све време владавине деспота Ђурђа Бранковића (1427—1456).

V

Сребрница је припадала неко време српској држави и за време наследника Ђ. Бранковића. Тако, за владе деспота Лазара Бранковића у Сребрници је био војвода Милош као управник града.[109]) Но, у то време, босанском краљу Томашу пала је на памет мисао да ожени свог сина Степана, са једном принцезом Бранковића, најстаријом кћерком Лазара Бранковића, која је у то доба могла имати највише пуних 12 година. То су били политички и финансиски планови

[105]) М. Динић, нав. рад 186—187.

[106]) N. Iorga, нав. дело 448—449.

[107]) Нав. дело 451—454; В. Ћоровић, нав. дело 496.

[108]) К. Јиречек, Историја Срба IV, 91; М. Динић, нав. рад 188. Под 1455 спомиње се у летописима да је Дмитар Радојевић погубио под Сребрницом Петра Ковачевића. — Стари српски родослови и летописи бр. 306, 699, 1180.

[109]) К. Јиречек, Српски споменици 57.

једнога краља, који је желео да женидбом свога сина реши финансиско и политичко питање, по коме би плану једнога дана Босна била спојена са остацима српске династије Бранковића, јер је из Лазареве линије била остала без мушких потомака. Тако би биле прекинуте и све граничне борбе ове две земље. Босна би добила у снази, богатству и престижу; а две значајне јужнословенске области нашле би се уједињене у судбоносним данима туђинске најезде и освајања. У томе циљу Томаш је отпочео са наговештавањима Л. Бранковићу.[110]) Краљ Томаш је поставио ствар тако, да му син Степан добије Лазареву кћер и с њом, у први мах, као мираз подручје сребрничке области, које је вечито било спорно и око кога су се водили крвави бојеви. Већ се у априлу 1458 говорило озбиљно о тим намерама.[111]) Но, пре него је и дошло до тога брака који је склопљен 1 априла 1459, Босанци су још пре 22 фебруара те године заузели Сребрницу са још једанаест суседних градова.[112]) Краљ Томаш је тако хтео да обезглављеној Србији одузме те области, на које је Босна одавно полагала право. Због тих догађаја настало је узбуђење у дубровачкој републици. Дубровчани, забринути за своје трговце у Сребрници, писали су током априла те године на све стране: султану, херцегу и мађарском краљу. Забринутост је настала код Дубровчана стога што њихови односи са краљем Томашем нису били најповољнији у то време. Пошто је узео Сребрницу, краљ Томаш је тада одустао од помисли на какву офанзиву против Турака, већ им чак шта више шаље данак.[113]) Из тога излази да краљу није било стало до слободе свога народа од турске најезде, већ му је било стало до личног богатства дворске касе. Извор је засићен, дворска благајна добила је огромне приходе сребрних руда из Сребрнице, и краљев интерес за ратовањима против Турака престао је. Након тога 1462 Сребрница је поново прешла у турске руке.[114])

Краљ Матија је 14 децембра 1463 издао у граду Јајцу потврду имања у Сребрници и око Сребрнице наследницима Дубровчанина Дабижива Латинице, које су Турци протерали.[115]) Но, у то време била је Сребрница у турским рукама.

Тада су били ту емини: Мурат, Доган, Муса и Балабан.[116]) У то време су Мађари стали организовати поход ради заузимања Сребрнице. Турски намесник у Босни Мухамед-паша Минетовић, спремао се да Мађарима спречи прибирање војске на простору одакле би се могле пресећи турске везе са средишњом Босном, за шта је располагао са мало војске. Велику важност полагао је на тврди град Зворник. Стога упути тамо окретног и врло способног ратника Скендера Михаиловића, потурчењака, коме даде свега 500 војника и средства да добро утврди град. Мађарску војску, у којој се налазио и краљ Матија, предводио је И. Запоља, и она се кретала долином Дрине. У смелом и брзом налету Запоља

[110]) L. Thallóczy, Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens, 91 и д.; Ј. Радонић, Споразум у Тати 1426 и српско-угарски односи од XIII—XIV века, Глас CLXXXVIII, 225.

[111]) В. Макушев, Историјски споменици Јужних Словена и околних народа II, Београд 1882, 115.

[112]) Нав. дело 204—205.

[113]) Упор. В. Ћоровић, нав. дело 527.

[114]) К. Јиречек, Историја Срба IV, 92.

[115]) Getcich-Thallóczy, Diplomatarium 620—622.

[116]) Глиша Елезовић, Турски споменици I, 1. Зборник за источњачку историју и књиж. грађу сер. I, књ. 1, ed. Српске акад. наука, Београд 1940, 68—70. C. Jireček, Staat u. Gesellschaft IV 5.

је ненадно стигао до Сребрнице и опљачкао је. Мађарске су трупе том приликом запоселе целу сребрничку област.[117]) Мађарска је тада увела у Босни тако зване губернаторе. Али већ 1465, место тога чина јављају се банови босанско-хрватско-далматински. То су били ратници, махом по народности Мађари и смењивали су се врло често. Њихова је дужност била да бановине бране од Турака и да босанске земље економски експлоатишу у корист Мађарске. Нарочито је била припремљена одбрана јајачке и сребрничке бановине, у вези са Шапцем и Београдом, као крајњих тачака угарског надирања на Балкану, што је имало служити као одбранбени бедем за чување капија угарске Пеште од надирања Турака.

Но, Сребрница није могла остати дуго у рукама Мађара. Разуме се да су се Турци живо интересовали за један овако значајан и природно богат крај, те су је наскоро преотели од Мађара. Потом, како сазнајемо из једног извештаја султана Мехмеда II, којим обавештава Дубровчане 6 маја 1468 године, султанов емин Сулс, предао је »мїта трїкрїна« и »улоке« у Сребрници Дубровчанину Паскоју Ромеду, а овај је остао дужан од закупнине 3.000 дуката.[118]) Али, одмах затим исте године, када су Мађари заузели Шабац, мађарски краљ је упутио из Шапца младог српског деспота Вука Бранковића (Змај Огњени Вук), да с војском продре до Сребрнице и похара тај крај. У летописима забележен је тај догађај под 1476 год.[119]) То није имало бити никакво освајање територије и ослобођење народа испод турског ропства, већ је то била више једна врста ратног подухвата ради метежа, изненадног препада и пљачке. В. Бранковић је одабрао 150 ратника, преобукао их у турска одела, па је пошао са њима ноћу, кришом, крећући се шумовитим тереном, да би учинио тајно препад на Турке. Тај је ратнички одред са младим Бранковићем упао у Сребрницу дању и то баш када се у граду одржавао панађур, да би изазвао што већи метеж и забуну. Том приликом је међу Турцима настало страшно запрепашћење. Поход се завршио тако што је донео огроман плен: пет товара сребра, 127.000 аспри и поред тога разноврсних других предмета. Одатле је одред продро до Кушлата, који је такође похарао, и вратио се одатле преко Зворника. Деспот је ту рањен у ногу те је прекинуо даљу борбу. Уз пут је одред пленио, палио и пустошио.[120]) Наскоро за тим Мађари су припремили нов поход на сребрничку област и освојили су је од Турака.

Дуго је времена за овим Сребрница остала ван домашаја турске власти. Када је 1482 године пао Нови, као последњи слободни град старе босанске државе, те су сву земљу притисли Турци, сем два-три мала града на ушћу Неретве, јајачка и сребрничка област остале су пострани. Али, оне више нису биле под влашћу босанских и српских господара, који су се изрично око Сребрнице гложили и вечито ратовали, већ су биле у власти мађарских господара, који су ове крајеве држали ради експлоатације и као бастионе за сигурност Пеште.

[117]) Упор. В. Ћоровић, нав. дело 572.

[118]) Ć. Truhelka, Tursko-slovjenski spomenici dubrovačke arhive, Glasnik Zem. muz. XXIII (1911), 28. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. II, 2, стр. 245—246

[119]) Стари српски родослови и летописи бр. 771 и 1225.

[120]) Thallóczy-Aldasy, Monumenta Hungariae historica XXXIII, 265—268; Стари српски родослови и летописи, на нав. месту.

VI

Стручњаци су детаљно проучавали разлике између римског и старог босанског рударства у Сребрници.[121]) У римским рударским рупама утврђено је да нема попречних удара. Пробијања су вршена у димензијама које су дозвољавале пролаз колима, да изнесу потребну оборину. Све су рупе биле везане путевима који су водили у данашњу Градину. Где је било потребно прављена су подзиђивања, понегде и премошћавања, а сви су пробоји вршени веома правилно и брижљиво. Каснији босански рад показује известан напредак у том, што су прављени и попречни прокопи,али изненађује то, што је све рађено у малим димензијама и са приметном штедњом. Кроз све те попречне прокопе нигде се не може проћи усправно, а кроз извесне теснаце човек се једва може провући. Пећи за таљење биле су најпримитивније врсте, а за грађење употребљаван је најближи приступачни материјал. Није употребљавана цигла ни отесано камење.

Нађени предмети при ископавањима били су врло оскудни; нешто земљаног посуђа, дрвених чавала и клинова било је све што се нашло у средњевековним рударским рупама у Сребрници. По том изгледа, као да су радници живели у врло сиромашном стању. Многе халде као да указују на то, да није постојала централна радња, него да су рудари радили у партијама у посебним рупама и да су руде топили на њима најподеснијим местима.[122])

VII

Сребрница је у историји свога развитка имала разноврсну етничку структуру. Судећи по једном грчком гробном натпису из Биљаче код Сребрнице, те и једном жигу на једној иловастој посуди нађеној у Самој Градини код Сребрнице, о чему је у првој глави овога рада било речи, било је овде у старини и грчкога становништва. Затим, као најважнији етнички елеменат у раном средњем веку истичу се Римљани. За римске управе у Сребрници је било веома развијено рударство. Од доласка Јужних Словена на Балкан, можемо мислити да је Сребрница, као богат рударски крај, била настањена врло рано јужнословенским становништвом. Према напред изнетим историским подацима главно житељство у Сребрници били су Босанци, Дубровчани, Саси, а било је делимично и Србијанаца. Поред тога као завојевачи јављају се доста рано Мађари а потом и Турци. Привредно богатство рударскога града Сребрнице привлачило је овако разнолик етнички елеменат, међу којим се нарочито истицала дубровачка колонија, која је била главни закупник рудника[123]) и саски рудари као стручњаци за рударске послове. Још и данас опажају се трагови Саса у именима као што је Саски поток код Сребрнице.[124])

[121]) L. Pogatschnig, на нав. месту.

[122]) Нав. рад 152 и д.; Rücker, Blei- u. Silberbergbau bei Srebrenica 21 и д.; Katzer, Geologija Bosne, 450.

[123]) Упор. C. Jireček, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, 50 и д.

[124]) К. Јиречек, Историја Срба III, 109.

Познати су нам поименице многи жељи Сребрнице у средњем веку. Ја их не мислим све наводити и ређати, већ ћу споменути само следеће, Тако, као што је већ споменуто у другој глави овога рада, 1390—1392 примљени су за дубровачке грађане неколико Сребричана као: Рајко Милковић, Новак Вукојевић и Хреља Хрватовић, Живко Ивановић — Лигатица.[125]) Уопште узев већина породица у Сребрници беху Латинице из Дубровника. Њен први претставник беше Дабижив Добретзнић dictus Latinica, који се спомиње 1403. Његов син Мартол (Martolus) био је кнез у Сребрници 1423, 1427 и 1435 године. Ова је породица имала наследна добра (bona hereditaria) у самој Сребрници и у околини (планине, руднике, топионице, млинове и села); али најзад Турци су их протерали.[126]) Године 1433 спомиње се пак неки Бранко Санчић, као житељ сребрнички.[127]) За овим 1438 спомињу се у Сребрници: Паоко Братковић, Радос Миоковић речени Паклић, Бенко Братосалић, Никша Рагужан, Антое Соркочевић, Стипан Вуковић, Петко Утишеновић, Сергије Сиргуловић.[128]) У 1447 спомињу се као сребрнички житељи: кнез Миклеуш, кнез Паоко Стипашиновић, Мароје Никулиновић Гундулић, Тврдисав Ликодрић, Годур Добрашин Даничић, Стипан син Тврдисава Ликодрића, Тодор Добрашиновић, Божидар Милошевић, као момак Андрије Кривошића, Марно Циделовак, Степан Божиновић, момак кнеза Жуха (Ђура); као властела дубровачка у Сребрници спомињу се Стипко Маргушковић, Андрија Кривошић, Никша Жуховић.[129]) Године 1457 спомињу се сребрнички житељи: војвода Милош, кнез (comes) Никола Радулиновић, дубровачки властелин кнез Жухо (Ђурђе), Драгојевић Гучетић;[130]) и као властела сребрничка наводе се Марин Радосалић, Добрушко и Степан Бранковић, кнез Мартолица Грбичић.[131])

Поред наведених јужнословенских етничких група које су биле у средњем веку у Сребрници, било је повремено и Арбанаса. То се да закључити по томе, што се током Дрине све до Сребрнице находе трагови арбанаских речи, које су се тамо одржале до данашњих дана у такозваном »баналачком« тајном говору. Арбанаси су у ове крајеве долазили као ратници најамници и као сточари крећући се са својим стадима на зимовнике.[132]) Било је уз то и привредно културних веза.

Становништво се у средњем веку у Сребрници занимало разним занимањима. Тако, било је ту чиновника, рудара, радника, трговаца, разних занатлија, професионалних ратника; поред тога било је и свештеника и племића разне врсте (мале и велике властеле, банова, војвода, војсковођа). Између осталога, године 1438 спомињу се у Сребрници као трговци свитари Радован и Весеоко, као златар Петар и као свећар Радоје.[133])

---

[125]) Mon. Rog. IV, 150—152; код В. Ћоровића, нав. дело 335, погрешно транскрибована имена извесних сребричких грађана.

[126]) К. Јиречек, нав. дело IV, 143.

[127]) К. Јиречек, нав. дело 162.

[128]) Исти, Споменици српски, Споменик XI, 86.

[129]) Нав. дело, 86, 92; Љ. Стојановић. Старе српске повеље и писма, књ. I, 2, стр. 123.

[130]) К. Јиречек, нав. дело 87—88.

[131]) На нав. месту.

[132]) В. Ћоровић, Напомене о албанским траговима. Архив за арбанаску старину, језик и етнологију, ed. Х. Барић, I, 1—2, Београд 1923, 202—205.

[133]) К. Јиречек, Споменици српски 80.

Вредно је спомена, да се у једном рукопису житија деспота Стефана Лазаревића од Константина Филозофа наводи за Босанце у Сребрници да су сви богомили. У житију се каже: »ни же кыи ѥрѣи богомолькыѥ роуть«.[134])

Од цркава била је позната у Сребрници у средњем веку нарочито црква францишканска, за владе деспота Стефана Лазаревића (1412—1427),[135]) чије је свештенство било стекло велики углед.[136])

Сребрница је у средњем веку имала свој градски закон. То је сасвим разумљиво, јер је овај град био знатан рударски и трговачки центар. Податке о томе сребрничком закону налазимо у једној судској распри од 10 новембра 1457 која је вођена у Сребрници због неке крађе. У пресуди те распре вели се да два кривца треба да се закуну ради оправдања, а ако се не закуну »да ѹ крикы по законѹ мѣста, що ихъ законъ поклѣ«.[137]) Поред тога Сребрница је у средњем веку, као рударско место, још пре спомена меснога закона, изрично 1424 год., имала извесне прописе који су се односили на повластице у погледу царина. Тако се у једном акту из те године вели да су сукна донета са стране у Сребрницу, била ослобођена од царине.[138]) Са овом се појавом сусрећемо у Сребрници у касније време за владе Турака. Наиме у чл. 132 Саског закона вели се, да се мештанима у Сиреници (Сребрници), не узима бац (царина), када увезу предмете за јело и пиће и ствари за рударске потребе.[139]) Ова рударска колонија

[134]) V. Jagić, Ein neu entdeckter urkundlicher Beitrag zur Erklärung des Bosnischen Patarenentums. Archiv für slav. Phil. XXXIII (1912), 586; сравни В. И. Григоровичъ, О Сербіи, Казань 1859, 52.

[135]) К. Јиречек, нав. дело 75.

[136]) Исти, Историја Срба III, 98. Не знамо под коју је епископију спадала Сребрница када су је држали босански владари, а када пак српски деспоти. Судећи по писмима које је дубровачка република упућивала на српског митрополита Исидора, изгледа да је Сребрница када су је држали српски деспоти, подпадала под београдску епископију. — Cons. Rog. 30 нов. 1415; Lettere дец. 1415 и фебр. 1416, [Lettere e Commissioni di Levante 1411—1416].

[137]) К. Јиречек, Споменици српски 88. Љ. Стојановић, Старе српске повеље и писма, књ. II, 2, стр. 431—433.

[138]) К. Јиречек, Споменици српски 75. У једном писму из 1445 год., упућеном деспоту Ђурђу, спомињу Дубровчани »сребрнички закон«, као што су га имали за владе деспота Стефана. — Monumenta serbica 437.

[139]) Владислав Скарић, Старо рударско право и техника у Србији и Босни. Посебна издања Срп. акад. наука књ. CXXVII, Београд 1939, 89. Веома је интересантан један други турски закон о царинама у Сребрници, из новог века, који доноси масу података из економске историје Сребрнице и суседних крајева тога доба. Тај закон врло лепо документује економске прилике и народни живот Сребрнице и суседних крајева. — Нав. дело 90-91. Познати турски географ из XVII столећа Евлија Челебија даје важне податке о Сребрници у то време. Евлија каже: »Ovo se mjesto prozva po srebreničkim planinama, gdje se nalaze srebrni majdani bugarskim i srpskim jezikom »Srebrenika««. За сребрнички град Евлија истиче: »Grad se nalazi na vrhuncu crkvenih stijena, a sazidan je od kamena na pet čošeta i lijep grad. U gradu ima dizdar sa pedeset nefera, a u njemu ima osebita kula za džebhanu. Pošto je dosta potijesna nema u njemu ni čaršije ni mjesta za pazara. Sultan Fatih Mehmed osvojiv Bosnu, i osvojiv pomenuti grad dosta ga je razorio a Bajazid II ga je popravio.

Među brdima i dolinama ima svega oko osam stotina lijepih kuća, potleušica i kamica, koje su sve šindrikom pokrivene.

U istoj varoši ima šest mahala i šest džamija. Prva Bajazid-velina džamija u starom sistemu sa kamenitom munarom i čeremitom pokrita. Ima jedna tekija, tri mekteba i jedan pomalešan han i sedamdeset esnafskih dućana, te jedna malušna banja. Bezistana ni kakve druge znamenite zgrade nema, jer varoš nije na glavnom prolaznom putu. Posred varoši teče čudnovata mala voda tekućica bijele vode, koja se u Drinu salijeva. Toj vodi reknu »voda srebrena«, ali je na zlu glasu, jer izvire iz srebrnih majdana, a sav izokolni narod, koji tu vodu pije, većinom ogušavi. Stanovnici su Bošnjaci, a raju im Srbi i Bugari i vrlo se lijepo međusobno paze.« — S. Sejfudin Kemura, Iz Sejahatname Evlije Čelebije. Гласник Зем. м. XX, 183—184. Остало ми је неприступачно дело П. А. Сырку, Описаніе турецкой имперіи..., 1890 и казивање о Сребрници на 149 стр.; C. V. Mikoljj, Rudarstvo u Bosni u srednjem vijeku. Povjest Bosne i Hercegovine I, Sarajevo 1942, 653 и д.

у Сребрници имала је своје аутономије и своје судије (пургаре); ту је била ‚curia purgarorum'.[140]) Ту је био и дубровачки суд за решавање питања дубровачких грађана.[141]) Особито је интересантан један случај пороте из 1457, одакле се види да се суђење врши онде где је и дело учињено, као и да се за суђење унапред одређује рок.[142])

Колико је Сребрница у средњем веку била развијен трговачки град и значајно рударско место, најбоље се види по томе, што су се у Сребрници и у њеној околини одржавали панађури. Тако, дубровачке архивске књиге из 1427 године спомињу један панађур на подручју Сребрнице. Наиме приликом истраге дубровачког конзула и његових судија у Сребрници 5 фебруара те године, због оставе 38 фунти сребра, по питању између фра Марина, сребрничког гвардијана, и Домка извесног Николе, споменути Домко је рекао: ‚andaro a panagur', те је тајно узео собом из манастирске сакристије ‚bisaze de pelle nigre', које беху туђе.[143]) За овим, у Сребрници се одржавао панађур и у време похода Змај Огњеног Вука на овај град.[144])

У читавој Босни, најпознатији рудник сребра била је у средњем веку Сребрница. Поред сребра, добијало се из Сребрнице и олово.[145]) Богатство пак сребрне руде стварало је могућност ковања новца. Тако знамо да је неки Радосав Санчић (Zancich), 1431 године, у друштву са српским војводом Богданом и неколико Дубровчана, ковао сребрн новац с јаком примесом бакра. Због тога су Дубровчани подигли тужбу код деспота Ђ. Бранковића.[146]) Поред тога, српски деспоти су врло често ковали своје новце у Сребрници.[147]) Сам пак деспот Ђ. Бранковић имао је приход од Сребрнице 30.000 дуката годишње.[148])

Кроз читав средњи век Сребрница је била богато и чувено рударско место. Експлоатисали су је најпре Римљани, затим Босанци, Србијанци и Дубровчани. Користили су је Саси. Харали су је, пљачкали и експлоатисали страни завојевачи, Мађари и Турци. Због свога економског богатства, Сребрница је столећима привлачила разне завојеваче, изазивала унутрашња и међусобна трвења и крварења. Тако је етнички елеменат Сребрнице био изложен столећима разним патњама и недаћама, експлоатисан од владара Босне и Србије, од страних завојевача и капитала Дубровчана. Тако је Сребрница, некада звана *Argentaria* била крајем средњега века очевидно веома исцрпљена, да за време периода турске владавине у новом веку буде посве исцрпљена, а касније и сасвим пренебрегнута.

[140]) C. Jireček, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dušan. Arch. für slov. Phil., XXII (1900), 187, 198—199; исти, Bedeutung von Ragusa in der Handelsgeschichte des Mittelalters 72, нап. 66.

[141]) Mon. Rag. IV, 150—151; Законски споменици 164—165.

[142]) К. Јиречек, нав. дело 87—88.

[143]) К. Јиречек, Историја Срба III, 226 нап. 7.

[144]) Thallóczy-Aldasy, Monum. Hung. hist., нав. место.

[145]) Упор. К. Јиречек, нав. дело 207. Када је држао Сребрницу босански краљ Томаш, добијао је исто толики доходак годишње од Сребрнице. — Thallóczy, Studien 96.

[146]) К. Јиречек, нав. дело 162.

[147]) Нав. дело IV, 208.

[148]) E. Fermendžin, Acta Bosnae 223.

DOKUMENTA

Mr. sc. Kemal NURKIĆ

SREBRENIČKI DEFTERI U ARHIVU TK KAO HISTORIJSKI IZVORI ZA UTVRĐIVANJE VLASNIČKIH ODNOSA

Defter ili **tefter** je katastarski porezni popis koje je veoma uredno vodilo Osmansko carstvo, skoro od samog početka. Defteri sadrže podatke o selima, kućanstvima i broju čeljadi (odrasli muškarci i udovci), kao i etničkim grupama na prostoru carstva.

Sve zvanične knjige osmanske administracije i računovodstva, svi zapisnici i protokoli, kao i svi pojedinačni akti koji imaju karakter nekog popisa, spiska ili obračuna nazivaju se defteri.

Zbog šireg značenja riječi defter, raznovrsni defteri kao osmanski popisi su bliže označavani dodavanjem drugih riječi koje su određivale njihovu vrstu i karakter. Osmanske katastarske knjige nazivaju se *tapu tahrir defterleri* (popisne knjige). One su proizvod rada specijalnih državnih komisija koje su na licu mjesta popisivale izvore državnih prihoda radi oporezivanja posjeda. Komisija u sastavu emin - povjerenik i katib - pisar je dalje utvrđivala podjelu tih prihoda među osmanskim feudalcima.

Evidencija *tapu tahrir deftera* prestaje početkom 18. stoljeća, a osmanska administracija se prilagođava novim prilikama i pretvara u kancelarije prema evropskom uzoru. Osmanski defteri nesumnjivo su najznačajniji za balkanski prostor osmanskog perioda. Oni predstavljaju osnovni izvor za proučavanje ključnih historijskih tema kao što su demografska kretanja, privredne aktivnosti, struktura stanovništva, sve ono što ulazi u društveno-ekonomsku, pravno-političku, ali i kulturnu historiju BiH.

Kada je riječ o bosanskohercegovačkoj osmanistici, zapažen uspjeh ona je doživjela nakon Drugog svjetskog rata. Značajan dio tih rezultata nastao je upravo na izučavanju popisnih deftera. Većina tih deftera potječe iz 15. i 16. stoljeća i oni su poslužili kao jedan od temeljnih izvora za proučavanje važnih historijskih pitanja.

Analizom deftera u različitim godinama dobije se još potpunija slika prošlosti određene oblasti, njenog stanovništva, privrede, ustanova, ekonomskog stanja, trgovine i trgovačke etike, agrarnih odnosa i njihove evolucije, vakufa kao pravnog subjekta ali i političkih prilika u samom Osmanskom carstvu.

Defteri sadrže pojedinačna mulkovna dobra, dobra koja pripadaju cijeloj zajednici podjednako, a nakon toga su popisivane zemljišne površine. Među nekretninama se pojavljuju: kuće, kolibe, konak, štala, hambar, vodenica, sušnica, čardaci, džamije, mektebi, crkve, sinagoge, groblja, škole, dućani, magaze, kafane, mejhane, njive, trnjaci, šume, bašče, vrtovi i dr. Analizom popisa može se napraviti rekonstrukcija veličine

naselja jer su nekretnine popisivane prema mahalama i sokacima u kojima se nalaze, a za lice sa pravom uživanja navodi se i aktuelno mjesto boravišta. Podaci o broju dućana, magaza, kafana i sl., pružaju vizuru gradske i seoske privrede.

U Arhivu Tuzlanskog kantona nalazi se pet katastarskih deftera iz 19. stoljeća. Cilj ovog rada je da skrene pažnju na postojanje ovih deftera, ukratko ih predstavi i ukaže na njihov značaj za historijsku nauku. Smatramo da su ovi defteri nastali na osnovu fermana iz 1867. godine. Ferman je upućen u okviru napora osmanske centralne vlasti da se nakon propasti timarskog sistema izvrši klasifikacija i registracija zemlje i poreza prema Zemljišnom zakonu iz 1858. godine.[344]

Defteri su došli u Arhiv TK u kopijama na A4 formatu, ukupno sadrže oko 700 stranica i jedan defter ima odštampan formular sa rubrikama u koje su bilježeni podaci. Prije nego što su stigli u Arhiv, defteri su se nalazili u Direkciji katastarskog arhiva u Istanbulu. Defteri su numerisani sljedećim redom:

1. **Srebrenica qazai - broj 5933, sadrži 204 stranice,**
2. **Srebrenica qazai - broj 5934, sadrži 197 stranica,**
3. **Srebrenica qazai - broj 5935, sadrži 206 stranica,**
4. **Srebrenica qazai - broj 5938, sadrži 93 stranice.**

Prva tri deftera su nastala 1284. hidžretske godine ili 1867. godine, što znači da se odmah nakon donošenja Zakona o popisu zemljišta iz 1867. godine zakon i počeo provoditi na području Srebrenice. Ovi defteri u sebi ne sadrže rubrike već su vlasnici zemlje pisani na papir odozgo prema dolje sa imenom vlasnika i imenom njegovog oca. Ono što je zanimljivo u ovim defterima jeste i to da pisar precizno navodi imena osoba sa čijim zemljištem navedena parcela graniči.

Pisanje Deftera broj 5938 koji se nalazi u Arhivu Tuzlanskog kantona početo je 1292. hidžretske godine ili 1875.godine. Formular ovog deftera je sljedeći:

U prvu rubriku unesena je opća numeracija koja se proteže kroz čitav defter. U narednoj rubrici ubilježeno je ime mahale. U treću rubriku bilježeni su nazivi lokacija, odnosno imena ljudi čiji se posjedi graniče sa upisanim posjedom. U četvrtu i petu rubriku bilježena je površina posjeda *dönüm ve sair, keyl ve sair*. U narednoj rubrici bilježena je vrsta nekretnine koja je bila predmet popisa. U sljedećoj rubrici bilježena su imena vlasnika, odnosno uživalaca posjeda. Naredna rubrika je bilježila procjenu vrijednosti posjeda. Rubrika *tarih-i sened* je datum sastavljanja dokumenta. I rubrika *vuqu'at* je rubrika promjena, zbivanja. Ova rubrika je vezana za prijenos vlasništva odnosno prava uživanja.

Popisno područje navedenog deftera su većinom sela na području današnje općine Srebrenica. Neka od njih su:

a) **Selo Daljegošta**, popis njiva sa imenima vlasnika. Uglavnom se bilježe imena vlasnika sa imenom oca bez prezimena. Npr., Mustafa sin Mehmeda ima dvije njive ukupne površine pet duluma koje graniče sa Mula Mehmedom, Hasanom i Omerom. Druga njiva graniči sa Mehmedom, Hasanom, Omerom i javnim putem.
b) **Selo Slatina**, popis njiva sa imenima vlasnika. Selim, Bajram i Mustafa posjeduju veći broj njiva sa ukupno oko 40 duluma. Također, vidimo i žene kao nosioce

344 Nedim Zahirović, *Katastarski defteri u Arhivu Tuzlanskog Kantona s kraja osmanske uprave u Bosni,* Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, KNJIGA XXV-XXVI., str. 249-257.

vlasništva pa je tako u selu Slatina zabilježena i Ajša kćerka Mehmeda sa dvije njive ukupne površine 6 duluma.

c) **Selo Osmača**, popis njiva sa imenima. Ibrahim, Mehmed, Osman, Hatidža, Merjema i Hanifa, djeca Omerova, imaju veći broj njiva sa ukupno 80 duluma. Bego i Salih, djeca Omerova, uživaju vlasništvo nad 16 parcela sa ukupno 55 duluma.

d) **Selo Sućeska**, popis njiva sa imenima. Selim sin Abdurahmanov ima sedam njiva sa ukupno 16 duluma. Ovdje vidimo da njive Mustafine, Ismailove, Alijine i Ibrahimove, djece Husejnove, graniče jednim dijelom i sa džamijom u spomenutom selu. Fatima kćerka Ibrahimova posjeduje deset parcela sa ukupno 73 duluma.

e) **Selo Krušev Dol**, Mehmed i Selim djeca Muratova, posjeduju deset parcela.

f) **Selo Rakovac**, Salih sin Mustafe Hodžića iz sela Suha posjeduje veći broj zemljišnih parcela u selu Rakovac. Ibrahim sin Mustafin, posjeduje pet parcela sa ukupno 19 duluma. Risto i Marko posjeduju pet parcela sa ukupno 19 duluma.

g) **Selo Pećište**, Mustafa sih hadži Ahmedov, posjeduje pet parcela sa ukupno 12 duluma. Jedna parcela od 2 duluma graniči sa Nuhagićem, Mezarlukom i javnim putem. Ismail sin Salihov, posjeduje jednu parcelu od šest duluma i graniči, dvjema stranama sa Mustafom, te Ibrahim-agom i šumom.

h) **Selo Beširovići**, Hava kćerka Ahmedova posjeduje sedam parcela. Sinan sin Ahmedov posjeduje sedam parcela. Hatidža kćerka Ahmedova posjeduje jednu parcelu. Osman i Alija, djeca Begina, posjeduju zajedno šest parcela.

i) **Selo Glogova**, Mehmed, Salko, Husejn, Hamza, Hanifa i Hatidža, posjeduju 22 parcele sa ukupno 104 duluma.

U ovom defteru popisano je oko 3600 parcela sa imenima vlasnika. Moramo napomenuti da se samo u nekoliko slučajeva nemuslimani pojavljuju kao vlasnici imanja.

Na osnovu navedenog može se konstatirati da su defteri veoma značajan historijski izvor za izučavanje historije BiH pod osmanskom vlašću. Naime, pitanja pravnog, ekonomskog i svakog drugog položaja stanovništva ovih prostora ne mogu se izučavati niti razumjeti bez uvida u sadržaje koje nude defteri.

Na kraju ćemo zaključiti da je šira javnost još uvijek uskraćena za brojna saznanja iz izvora osmanske građe, bilo zbog problema iščitavanja i prijevoda ove građe, bilo zbog ograničenih mogućnosti njenoga publikovanja.

Prilozi

KAZASI
Defterin cinsi
Cilt numarası
5938
5938

TAPU ARŞİV DAİRESİ BAŞKANLIĞI
MİKRO FİLME ALINAN BELGENİN
(DOKUMENT SNIMLJEN NA MIKROFIMU)
ADI
(NAZIV)
SREBRENICE
DEFTER NUMARASI
(BROJ DEFTERA)
5938
CİNSİ
(VRSTA)
TAPU ZARIT DEFTERİ
VARAK ADEDİ
(BROJ LISTOVA)
47
ÇEKİM TARİHİ
(DATUM SNIMANJA)
17.06.2003

PRESUDA RADISLAVU KRSTIĆU ZA GENOCID U SREBRENICI

RADISLAV KRSTIĆ (IT-98-33) – "SREBRENICA – DRINSKI KORPUS"

- Načelnik štaba / zamjenik komandanta Drinskog korpusa Vojske bosanskih Srba (VRS);
- imenovan za komandanta Drinskog korpusa 13. jula 1995.

Datum rođenja	15. februara 1948., u Vlasenici, Bosna i Hercegovina
Optužnica	Prvobitna optužnica: 2. novembra 1998.; redigovana optužnica: 7.decembra 1998.; izmijenjena optužnica: 22. novembra 1999.
Datum hapšenja	2. decembra 1998., od strane međunarodnih Stabilizacijskih snaga (SFOR)
Prebačen na MKSJ	3. decembra 1998.
Prvo i daljnja stupanja pred Sud	7. decembra 1998., izjasnio se da nije kriv po svim tačkama optužnice; 25. novembra 1999., izjasnio se da nije kriv po svim tačkama optužnice
Presuda Pretresnog vijeća	2. augusta 2001., osuđen na 46 godina zatvora
Presuda Žalbenog vijeća	19. aprila 2004., osuđen na 35 godina zatvora
Kriv za:	- pomaganje i podržavanje genocida, - pomaganje i podržavanje ubistava (kršenja zakona i običaja ratovanja); - istrebljenje i progone (zločini protiv čovječnosti) počinjene od 13. do 19. jula 1995.; - za ubistva (kršenja zakona i običaja ratovanja) i - progone (zločini protiv čovječnosti) počinjene od 10. do 13. jula 1995. u Potočarima.
Izdržava kaznu	20. decembra 2004., prebačen u Ujedinjeno Kraljevstvo na izdržavanje ostatka kazne; u kaznu mu je uračunato vrijeme koje je proveo u pritvoru od 3. decembra 1998.; 15.12.2011. godine zbog "sigurnosnih razloga" vraćen u MKSJ

UJEDINJENE NACIJE

Međunarodni sud za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. godine

Predmet br.: IT-98-33-A
Datum: 19. april 2004
Original: engleski

PRED ŽALBENIM VIJEĆEM

U sastavu: **sudija *Theodor Meron,* predsjedavajući**
sudija *Fausto Pocar*
sudija *Mohamed Shahabuddeen*
sudija *Mehmet Güney*
sudija *Wolfgang Schomburg*
Sekretar: **g. *Hans Holthuis***
Presuda od: **19. aprila 2004.**

TUŽILAC
protiv
RADISLAVA KRSTIĆA

PRESUDA

Tužilaštvo:
g. Norman Farrell
g. Mathias Marcussen
gđa Magda Karagiannakis
g. Xavier Tracol
g. Dan Moylan

Odbrana:
g. Nenad Petrušić
g. Norman Sepenuk

I. Uvod

1. Žalbeno vijeće Međunarodnog suda za krivično gonjenje osoba odgovornih za teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava počinjena na teritoriji bivše Jugoslavije od 1991. rješava po dvije žalbe na pismenu presudu koju je donijelo Pretresno vijeće 2. augusta 2001. u predmetu *Tužilac protiv Radislava Krstića*, predmet br. IT-98-33-T (u daljnjem tekstu: Prvostepena presuda). Nakon što je razmotrilo pismene i usmene argumente optužbe i odbrane, Žalbeno vijeće ovim donosi svoju Presudu.

2. Srebrenica je smještena u istočnoj Bosni i Hercegovini. Istim imenom je nazvana i takozvana zaštićena zona Ujedinjenih nacija, koja je bila zamišljena kao bezbjedna enklava uspostavljena kako bi se njeno civilno stanovništvo zaštitilo od rata. Međutim, od jula 1995., ime grada Srebrenice veže se i za užasne događaje kojima se bavi ovaj predmet. Gnusnost, brutalnost i surovost kojom je vojska bosanskih Srba (u daljnjem tekstu: VRS) postupala prema nevinim civilima sada je dobro poznata i dokumentirana.[345] Bošnjačke žene, djeca i stari ljudi odvedeni su iz enklave,[346] a 7.000 do 8.000 muškaraca bosanskih Muslimana sistematski je pobijeno.[347]

3. Srebrenica je smještena na području za koje je bio odgovoran Drinski korpus VRS-a. Radislav Krstić je u vrijeme kad su počinjeni predmetni zločini bio general-major u VRS-u i komandant Drinskog korpusa. Zbog učestvovanja u tim događajima Pretresno vijeće je generala Krstića proglasilo krivim za genocid; za progon putem ubistava, okrutnog i nečovječnog postupanja, terorisanja civilnog stanovništva, prisilnog premještanja i uništavanja lične imovine; te za ubistvo kao kršenje zakona i običaja ratovanja. Radislav Krstić je osuđen na četrdeset šest godina zatvora.

4. Radi lakšeg snalaženja, Presudi su dodana dva priloga. Prilog A je h istorijat postupka u kojem se detaljno prikazuje tok ovog žalbenog postupka. Prilog B je pojmovnik, koji sadrži pojmove korištene u ovoj Presudi i njihove definicije.

Zaključak pretresnog vijeća da je u Srebrenici izvršen genocid

5. Odbrana se žali na osudu izrečenu Radislavu Krstiću za genocid nad bosanskim Muslimanima u Srebrenici. Odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće i pogrešno protumačilo pravnu definiciju genocida i tu definiciju pogrešno primijenilo na okolnosti ovog predmeta.[348] Što se tiče pravnog aspekta, argument odbrane je dvojak. Prvo, Krstić tvrdi da je definicija, koju je dalo Pretresno vijeće, dijela

345 Prvostepena presuda, par. 6 i slj: "Događaji u trenutku zauzimanja Srebrenice i nakon toga."
346 *Ibid*., par. 52.
347 *Ibid*., par. 84.
348 Ova druga tvrdnja razmatra se dijelu III ove Presude, gdje se ispituje da li je Pretresno vijeće pravilno zaključilo da činjenice ovog predmeta idu u prilog optužbi za genocid.

nacionalne grupe koju je, kako je utvrđeno, namjeravao da uništi, neprihvatljivo uska. Drugo, odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je izraz "uništiti" iz zabrane genocida proširilo i na geografsko premještanje zajednice.

A. Definicija dijela grupe

6. Član 4 Statuta Međunarodnog suda, kao i Konvencija o genocidu,[349] obuhvata određena djela "počinjen[a] s namjerom da se u cijelosti ili djelimično uništi neka nacionalna, etnička, rasna ili vjerska grupa kao takva." U Optužnici u ovom predmetu se, u pogledu tačke genocida, navodi da je Radislav Krstić "[namjeravao] da uništi dio bosansko-muslimanskog naroda kao nacionalnu, etničku ili vjersku grupu."[350] Ciljana grupa koju navodi Optužnica, i koju je prihvatilo Pretresno vijeće, su bosanski Muslimani.[351] Pretresno vijeće je konstatiralo da su bosanski Muslimani jasno određena i zasebna nacionalna grupa i stoga su obuhvaćeni članom 4.[352] Taj zaključak nije osporen u ovom žalbenom postupku.[353]

7. Kao što je jasno iz Optužnice, Krstić nije optužen da je namjeravao da uništi čitavu nacionalnu grupu bosanskih Muslimana, nego samo jedan njen dio. Prvo pitanje koje se pokreće žalbom u ovom postupku jeste da li je Pretresno vijeće, kada je konstatiralo da je Radislav Krstić imao genocidnu namjeru, relevantni dio nacionalne grupe bosanskih Muslimana definiralo na način koji odgovara zahtjevima člana 4 i Konvencije o genocidu.

8. Jasno je ustanovljeno da, kada se osuda za genocid zasniva na namjeri da se "djelimično" uništi zaštićena grupa, to mora biti znatan dio te grupe. Cilj Konvencije o genocidu jeste da spriječi namjerno uništenje čitavih ljudskih grupa, a ciljani dio mora biti dovoljno značajan da utječe na grupu u cjelini. Mada se Žalbeno vijeće još nije bavilo tim pitanjem, razmatrala su ga dva pretresna vijeća Međunarodnog suda. U predmetu *Jelisić*, u kojem je to pitanje prvi put razmatrano, Pretresno vijeće je konstatiralo da je, "[s] obzirom na to da je cilj Konvencije [o genocidu] bavljenje masovnim zločinima, široko […] prihvaćeno da namjera da se uništi mora biti usmjerena barem na *bitan* dio grupe."[354] Do istog zaključka došlo je i Pretresno vijeće u predmetu *Sikirica*: "Ovaj dio definicije zahtijeva dokaz namjere da se uništi

349 Član II Konvencije o genocidu.

350 Optužnica, par. 21.

351 Vidi Prvostepenu presudu, par. 558 ("u optužnici u ovom predmetu ciljana grupa se definira kao bosanski Muslimani").

352 *Ibid.*, par. 559 - 560.

353 Vidi Žalbeni podnesak odbrane, par. 28, 38.

354 Prvostepena presuda u predmetu *Jelisić*, par. 82 (gdje se citira Izvještaj Komisije za međunarodno pravo o radu 48. sjednice Komisije, 6. maja 1996. - 26. jula 1996., *G.A.O.R., 51st session, Supp. No. 10 (A/51/10) (1996)*, str. 89; Nehemiah Robinson, *The Genocide Convention: A Commentary* (1960.) (1. izd. 1949.), str. 63; *Genocide Convention, Report of the Committee on Foreign Relations*, Senat SAD, 18. juli 1981.), str. 22). Žalbeno vijeće je djelimično poništilo Prvostepenu presudu u predmetu *Jelisić* po drugim osnovama. Vidi Drugostepenu presudu u predmetu *Jelisić*, par. 72. Definicija Pretresnog vijeća onoga što predstavlja adekvatan dio grupe zaštićen Konvencijom o genocidu nije osporena.

[relativno] znatan broj u odnosu na ukupno stanovništvo grupe."[355] Kao što su objasnila ova pretresna vijeća, uslov znatnosti istovremeno odražava određujuće obilježje genocida kao zločina masovnih razmjera i odgovara na zahtjev naveden u Konvenciji da uništenje ciljanog dijela mora utjecati na opstanak grupe u cjelini.[356]

[...]

15. Nakon što je zaštićenu grupu definiralo kao nacionalnu grupu bosanskih Muslimana, Pretresno vijeće u ovom predmetu je zaključilo da dio koji je bio meta Glavnog štaba VRS-a i Radislava Krstića čine ili bosanski Muslimani Srebrenice ili bosanski Muslimani istočne Bosne.[357]

Taj zaključak je u skladu s navedenim smjernicama. U Srebrenici je, prije no što su je 1995. godine osvojile snage VRS-a, živjelo približno četrdeset hiljada bosanskih Muslimana.[358] To nisu bili samo muslimanski stanovnici srebreničke opštine nego i mnoge muslimanske izbjeglice iz okolnih područja.[359] Iako je to stanovništvo predstavljalo samo manji postotak ukupnog muslimanskog stanovništva Bosne i Hercegovine u to vrijeme, značaj srebreničke muslimanske zajednice ne sastoji se samo u njenoj veličini.[360] Kao što je objasnilo Pretresno vijeće, Srebrenica (i okolno područje srednjeg Podrinja) bili su od ogromne strateške važnosti za vođstvo bosanskihSrba. Bez Srebrenice, etnički srpska država Republika Srpska, koju su željeli stvoriti, ostala bi podijeljena u dva nepovezana dijela, i bila bi odvojena od same Srbije.[361] Zauzimanje i etničko čišćenje Srebrenice stoga bi ozbiljno ugrozilo vojne napore države bosanskih Muslimana da obezbijedi svoj opstanak,

355 Odluka u predmetu *Sikirica* po prijedlozima odbrane za donošenje oslobađajuće presude, par. 65.

356 Prvostepena presuda u predmetu *Jelisić*, par. 82; Odluka u predmetu *Sikirica* po prijedlozima odbrane za donošenje oslobađajuće presude, par. 77.

357 Prvostepena presuda, par. 560 ("Vijeće zaključuje da se zaštićena grupa u smislu člana 4 Statuta mora u ovom slučaju definisati kao bosanski Muslimani. Srebrenički bosanski Muslimani ili istočnobosanski Muslimani dio su zaštićene grupe po članu 4."). Vidi i Prvostepenu presudu, par. 591. Mada Pretresno vijeće nije jasno odredilo odnos između tih dviju alternativnih definicija, objašnjenje se može razabrati iz te presude. Kako je konstatiralo Pretresno vijeće, "većina bosanskih Muslimana koji su se u vrijeme [srpskog] napada nalazili u Srebrenici izvorno nisu iz Srebrenice, nego iz čitavog srednjeg Podrinja." Prvostepena presuda, par. 559; vidi takođe *ibid.*, par. 592 (gdje se govori o "bosansko-muslimanskoj zajednici Srebrenice i njene okoline"). Pretresno vijeće je upotrijebilo izraz "srebrenički bosanski Muslimani" kao kraći izraz za Muslimane iz Srebrenice i okolnih područja, od kojih se većina sklonila u enklavu prije početka srpskog napad na grad. U tom smislu će se taj izraz koristiti i u ovoj Presudi.

358 Mada Pretresno vijeće nije donijelo konačne zaključke o brojnosti zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici, to pitanje nije bilo sporno. Optužba je taj broj procijenila na između 38.000 i 42.000. Vidi Prvostepenu presudu, par. 592. Procjena odbrane je bila 40.000. Vidi *ibid.*, par. 593.

359 Predratno muslimansko stanovništvo opštine Srebrenica bilo je 27.000. Prvostepena presuda, par. 11. Do januara 1993., četiri mjeseca prije no što je Savjet bezbjednosti UN proglasio Srebrenicu zaštićenom zonom, njeno stanovništvo je poraslo na oko 50.000 – 60.000, zbog priliva izbjeglica iz okolnih područja. *Ibid.*, par. 14. Kasnije je, u martu i aprilu 1993., Visoko povjerništvo UN za izbjeglice evakuiralo 8.000 do 9.000 onih koji su se sklonili u Srebrenici. *Ibid.*, par. 16.

360 Muslimansko stanovništvo Bosne i Hercegovine je 1995., kada je izvršen napad na Srebrenicu, činilo približno 1.400.000 osoba. Vidi http://www.unhabitat.org/habrdd/conditions/southeurope/bosnia.htm, podaci od 26.03.2004. (uz procjenu da su Muslimani 1995. činili 40 posto od ukupno 3.569.000 stanovnika). Bosanski Muslimani iz Srebrenice činili su, dakle, oko 2,9 posto ukupnog stanovništva.

361 Prvostepena presuda, par. 12; vidi i par. 17.

čega je muslimansko vođstvo bilo u potpunosti svjesno i što je nastojalo da spriječi. Kontrola nad srebreničkom regijom bila je zbog toga ključna za cilj nekih vođa bosanskih Srba da u Bosni osnuju održiv politički entitet, kao i za dalji opstanak naroda bosanskih Muslimana. Budući da se većina muslimanskih stanovnika te regije do 1995. sklonila u srebreničku enklavu, eliminacija enklave omogućila bi da se postigne cilj čišćenja čitave regije od njenog muslimanskog stanovništva.

16. Osim toga, Srebrenica je bila važna jer je imala poseban značaj, kako za bosanske Muslimane, tako i za međunarodnu zajednicu. Grad Srebrenica bio je u javnosti najviše eksponirana "zaštićena zona" Savjeta bezbjednosti UN. Godine 1995. već su mu veliku pažnju poklanjali i međunarodni mediji. U rezoluciji Savjeta bezbjednosti kojom je Srebrenica proglašena zaštićenom zonom stoji da je to zona "koja se ne smije oružano napadati niti izlagati nekom drugom neprijateljskom činu."[362] Tu garanciju zaštite potvrdio je komandant Zaštitnih snaga UN u Bosni (u daljnjem tekstu: UNPROFOR), a dodatno ju je pojačalo razmještanje snaga UN.[363] Eliminacija muslimanskog stanovništva Srebrenice, uprkos garancijama međunarodne zajednice, bila bi jasan pokazatelj svim bosanskim Muslimanima koliko su ranjivi i bespomoćni u odnosu na srpske vojne snage. Sudbina bosanskih Muslimana Srebrenice poslužila bi kao primjer svim ostalim bosanskim Muslimanima.
[...]
18. Odbrana, zapravo, ne tvrdi da je to što je Pretresno vijeće bosanske Muslimane iz Srebrenice okarakteriziralo kao znatan dio ciljane grupe u suprotnosti s članom 4 Statuta Međunarodnog suda. Ono što odbrana tvrdi jeste da je Pretresno vijeće donijelo još jedan zaključak - da su dio grupe koji je Krstić namjeravao uništiti bili vojno sposobni muškarci bosanskih Muslimana Srebrenice.[364] Po mišljenju odbrane, Pretresno vijeće se zatim upustilo u nedopustivo rezoniranje stavljajući ovaj potonji dio grupe u odnos s većim dijelom (bosanskim Muslimanima iz Srebrenice) kako bi zaključilo da je zadovoljen zahtjev znatnosti.[365] Odbrana tvrdi da, kada bi se primijenio pravilan pristup i kada bi se vojno sposobni muškarci stavili u odnos s čitavom grupom bosanskih Muslimana, uslov bitnosti ne bi bio zadovoljen.[366]

19. Odbrana je pogrešno shvatila analizu Pretresnog vijeća. Pretresno vijeće je konstatiralo da su grupu koju je Radislav Krstić namjeravao uništiti činili bosanski Muslimani stanovnici Srebrenice.[367] Vojno sposobne muškarce, koji su činili dio te grupe, Pretresno vijeće nije smatralo zasebnim, manjim dijelom u smislu člana 4. Ono je ubijanje vojno sposobnih muškaraca smatralo pokazateljem činjenice

362 Rezolucija Savjeta bezbjednosti br. 819, UN Doc. S/RES/819 (1993.), citirana u Prvostepenoj presudi, par. 18 i fn. 17. Druge dvije zaštićene enklave koje je uspostavio Savjet bezbjednosti bile su Žepa i Goražde. Vidi Rezoluciju. Savjeta bezbjednosti br. 824, UN Doc. S/RES/824 (1993.); Prvostepena presuda, par. 18 i fn. 18.
363 Prvostepena presuda, par. 15, 19 - 20.
364 Žalbeni podnesak odbrane, par. 38 -39.
365 *Ibid.*, par. 40.
366 *Ibid.*
367 Prvostepena presuda, par. 560, 561.

da su Radislav Krstić i još neki članovi Glavnog štaba VRS-a imali zahtijevanu namjeru da unište sve srebreničke Muslimane, jedini dio zaštićene grupe relevantan za analizu u svjetlu člana 4.

20. U prilog svom argumentu, odbrana navodi zaključak Pretresnog vijeća da je, u kontekstu ovog predmeta, "namjera da se [vojno sposobni] muškarci ubiju, ustvari, [...] bila jednaka namjeri da se uništi znatan dio grupe bosanskih Muslimana."[368] Konstatacija Pretresnog vijeća je ispravna. Kao krivično djelo s posebnom namjerom, krivično djelo genocida zahtijeva dokaz namjere da se počini osnovno djelo i dokaz namjere da se uništi ciljana grupa, u cijelosti ili djelimično. Dokaz stanja svijesti u odnosu na počinjenje osnovnog djela može poslužiti kao pokazatelj iz kojeg presuditelj o činjenicama može izvesti zaključak da je optuženi posjedovao posebnu namjeru uništenja.

21. Pretresno vijeće je utvrdilo da je Radislav Krstić imao namjeru da ubija srebreničke vojno sposobne muškarce bosanske Muslimane. To je zaključak o namjeri da se počini zahtijevani genocidni čin – u ovom predmetu, ubijanje pripadnika zaštićene grupe, zabranjeno članom 4(2)(a) Statuta. Pretresno vijeće je iz ove Krstićeve namjere da ubije izvuklo i zaključak da je Krstić dijelio genocidnu namjeru nekih članova Glavnog štaba VRS-a da uništi znatan dio ciljane grupe, bosanske Muslimane iz Srebrenice.

22. Mora se priznati je da je u dijelovima Presude Pretresno vijeće koristilo neprecizne formulacije koje potkrepljuju argument odbrane.[369] Pretresno vijeće je trebalo pažljivije iznijeti svoje zaključke. Međutim, kao što je objašnjeno, diskusija Pretresnog vijeća u cjelini jasno pokazuje da je ono utvrdilo da su srebrenički Muslimani znatan dio grupe u ovom predmetu.

23. Pretresno vijeće je pravilno utvrdilo znatni dio zaštićene grupe u ovom predmetu. Žalba odbrane u vezi s ovim pitanjem se odbija.

B. Utvrđivanje namjere da se uništi

24. Odbrana, također, tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo opisujući postupke zbog kojih se Radislav Krstić tereti za genocid. Pretresno vijeće je, tvrdi odbrana, nedopustivo proširilo definiciju genocida zaključujući da je pokušaj da se neka

368 Žalbeni podnesak odbrane, par. 40 (u kojem se citira Prvostepena presuda, par. 634) (navodnici unutar teksta izostavljeni).

369 Vidi npr. par. 581 ("Budući da su u ovom slučaju ubijani bili u prvom redu vojno sposobni muškarci bosanski Muslimani, drugo pitanje koje se postavlja jeste da li ta grupa žrtava predstavlja dovoljan dio bosansko-muslimanske grupe kako bi se namjera da se oni unište okvalifikovala kao 'namjera da se u cijelosti ili djelimično uništi grupa' po članu 4 Statuta."); par. 634 ("Pretresno vijeće je zaključilo da, što se tiče uslova iz člana 4(2) Statuta da se namjera da se uništi samo dio grupe mora ipak odnositi na znatan dio grupe, bilo brojčano ili kvalitativno, vojno sposobni muškarci bosanski Muslimani iz Srebrenice zaista i čine znatan dio grupe bosanskih Muslimana, jer ubistvo tih muškaraca neizbježno i suštinski dovodi do uništenja čitave zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici.")

zajednica izmjesti iz njenog tradicionalnog prebivališta dovoljan da se pokaže da je navodni počinilac namjeravao da uništi neku zaštićenu grupu.[370] Usvojivši taj pristup, Pretresno vijeće je, po mišljenju odbrane, odstupilo od značenja izraza genocid definiranog u Konvenciji o genocidu - da se odnosi samo na slučajeve fizičkog ili biološkog uništenja grupe - i u definiciju uključilo i geografsko raseljavanje.[371]

25. Konvencija o genocidu, kao i običajno međunarodno pravo uopšte, zabranjuje samo fizičko ili biološko uništenje ljudske grupe.[372] Pretresno vijeće je izričito prihvatilo ovo ograničenje i uzdržalo se od bilo kakve šire definicije. Pretresno vijeće je konstatiralo sljedeće: "[M]eđunarodno običajno pravo definiciju genocida ograničava na djela kojima je cilj fizičko ili biološko uništenje cijele grupe ili njenog dijela. Dakle, pothvat usmjeren samo protiv kulturnih ili socioloških karakteristika ljudske grupe s ciljem da se zatru ti elementi, koji toj grupi daju samosvojni identitet različit od ostatka zajednice, ne bi ulazili u definiciju genocida."[373]

26. Budući da je Pretresno vijeće pravilno utvrdilo pravno načelo kojim se treba rukovoditi, odbrana je ta koja mora uvjeriti Žalbeno vijeće da je Pretresno vijeće, unatoč tome što je pravilno navelo mjerodavno pravo, pogriješilo u njegovoj primjeni. Glavni pokazatelj na kojem je Pretresno vijeće utemeljilo svoj zaključak da su snage VRS-a namjeravale da eliminiraju sve bosanske Muslimane iz Srebrenice bio je pokolj od strane VRS-a svih vojno sposobnih muškaraca iz te zajednice.[374] Pretresno vijeće je odbacilo argument odbrane da je ubijanje tih ljudi bilo motivirano samo željom da se eliminiraju kao moguća prijetnja u vojnom smislu.[375] Pretresno vijeće je taj zaključak zasnovalo na više činjeničnih nalaza, koji se moraju prihvatiti ako se smatra da je razumno pretresno vijeće moglo doći do istih zaključaka. Pretresno vijeće je utvrdilo da VRS, prilikom pogubljenja zarobljenih muškaraca bosanskih Muslimana, nije pravila razliku između pripadnika vojske i civila.[376] Mada su civili nesumnjivo sposobni da nose oružje, oni ne predstavljaju istu vrstu vojne prijetnje kao profesionalni vojnici. Pretresno vijeće je, dakle, opravdano izvelo zaključak da VRS, ubijajući civilne zarobljenike, nije namjeravala da ih eliminira samo kao vojnu opasnost. Pretresno vijeće je, također,

370 Žalbeni podnesak odbrane, par. 43

371 *Ibid.*, par. 46 - 47.

372 Komisija za međunarodno pravo je, prilikom sastavljanja kodeksa krivičnih dijela koji je podnijela Pripremnom odboru MKS-a, pažljivo ispitala *travaux préparatoires* Konvencije kako bi rasvijetlila značenje izraza "uništiti" u opisu zahtijevane namjere koji daje Konvencija. Komisija je zaključila sljedeće: "Kako se jasno vidi u pripremnim radovima za Konvenciju, uništenje o kojem je riječ jeste materijalno uništenje grupe, ili fizičkim ili biološkim putem, a ne uništenje nacionalnog, jezičnog, vjerskog, kulturnog ili nekog drugog identiteta pojedine grupe." Izvještaj Komisije za međunarodno pravo o radu 48. sjednice komisije, 6. maj 1996. - 26. juli 1996., *G.A.O.R., 51st session, Supp. No. 10 (A/51/10) (1996)*, str. 90-91. Komentatori se slažu. Vidi npr., William A. Schabas, *Genocide in International Law* (2000.), str. 229 (gdje se zaključuje da osvrt na proces sastavljanja Konvencije ne daje osnova za definiciju genocidne namjere po kojoj ona prelazi okvire namjere fizičkog uništenja).

373 Prvostepena presuda, par. 580. Vidi i *ibid.*, par. 576 (gdje se raspravlja o zaključku Komisije za međunarodno pravo, citranom u fusnoti 39, *supra*).

374 Prvostepena presuda, par. 594.

375 *Ibid.*, par. 593.

376 *Ibid.*, par. 547, 594.

utvrdilo da su neke žrtve bile teški invalidi i da stoga nije vjerovatno da su bili borci.[377] Ove činjenice dodatno potvrđuju zaključak Pretresnog vijeća da istrebljenje tih muškaraca nije bilo motivirano isključivo vojnim razlozima.

27. Štaviše, kao što je naglasilo Pretresno vijeće, sam izraz "vojno sposobni muškarci" je pogrešan, budući da su u grupi koju je ubila VRS bili dječaci i stariji muškarci za koje se općenito smatra da su izvan te kategorije.[378] Mada je moguće da su mlađi i stariji muškarci bili sposobni da nose oružje, Pretresno vijeće je imalo pravo da zaključi da oni nisu predstavljali ozbiljnu prijetnju u vojnom smislu i da izvede daljnji zaključak da odluka VRS-a da ih ubije nije proizišla isključivo iz namjere da ih eliminira kao prijetnju. Ubijanje vojno sposobnih muškaraca predstavljalo je bez sumnje fizičko uništenje i, s obzirom na razmjere ubijanja, zaključak Pretresnog vijeća da je njihovo istrebljenje bilo motivirano genocidnom namjerom je legitiman.

28. Pretresno vijeće također je s pravom uzelo u obzir dugoročne posljedice koje će eliminacija sedam do osam hiljada muškaraca iz Srebrenice imati na opstanak te zajednice. Razmatrajući te posljedice, Pretresno vijeće se ispravno usredotočilo na šanse za fizički opstanak zajednice. Kako je konstatiralo Pretresno vijeće, ubijeni muškarci činili su približno petinu cijele srebreničke zajednice.[379] Pretresno vijeće je zaključilo da će, s obzirom na patrijarhalnost zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici, uništenje tako velikog broja muškaraca "neizbježno za posljedicu imati fizički nestanak bosansko-muslimanskog stanovništva u Srebrenici."[380] Dokazi predočeni na ovom suđenju idu u prilog tom zaključku pokazujući da se, s obzirom na to da se većina ubijenih muškaraca službeno vode kao nestali, njihove žene ne mogu ponovo udati i imati još djece.[381]
Fizičko uništenje muškaraca stoga ima teške posljedice po stvaranje potomstva u srebreničkoj muslimanskoj zajednici, uz mogućnost izumiranja zajednice.

29. Sprečavanje takve vrste fizičkog uništenja upravo je cilj Konvencije o genocidu. Pretresno vijeće je zaključilo da su snage bosanskih Srba bile svjesne tih posljedica kad su odlučile da sistematski eliminiraju zarobljene muškarce Muslimane.[382] Činjenica da su neki od članova Glavnog štaba VRS-a planirali ubistva muških zarobljenika u potpunosti svjesni štetnih posljedica koje to može imati po opstanak zajednice bosanskih Muslimana u Srebrenici, dodatno ide u prilog zaključku Pretresnog vijeća da su pokretači ove operacije imali zahtijevanu genocidnu namjeru.

30. Odbrana tvrdi da činjenica da je VRS odlučila da odvede, a ne da ubije, srebreničke žene i djecu pod svojim nadzorom ne ide u prilog konstataciji o genocidnoj

377 *Ibid.*, par. 75 i fn. 155.
378 *Ibid.*, fn. 3.
379 Vidi *ibid.*, par. 592 - 594 (gdje se konstatira, na osnovu procjene strana, da je broj ubijenih muškaraca bio približno 7.500, a da je ukupan broj stanovnilka Srebrenice, uvećan prilivom izbjeglica s okolnog područja, bio približno 40.000).
380 *Ibid.*, par. 595.
381 Vidi *ibid.*, par. 93 i fusnote 195, 196.
382 *Ibid.*, par. 595.

namjeri.[383] Takvo postupanje, tvrdi odbrana, nije u skladu s neselektivnim pristupom koji je karakterističan za sve dosad poznate slučajeve savremenog genocida.[384]

31. Moglo bi se reći da argument odbrane logično proizlazi iz odluke snaga bosanskih Srba da premjeste žene, djecu i stare ljude pod svojim nadzorom na druga područja. Tu činjenicu je, međutim, moguće i drugačije protumačiti. Kao što je objasnilo Pretresno vijeće, prisilno premještanje moglo je biti još jedan način da se obezbijedi fizičko uništenje zajednice bosanskih Muslimana iz Srebrenice. Tim premještanjem definitivno su iz Srebrenice uklonjeni svi bosanski Muslimani, čime je eliminirana i najmanja mogućnost obnavljanja muslimanske zajednice na tom području.[385] Odluka da se ne ubiju žene i djeca može se objasniti postojanjem kod Srba svijesti o javnom mnijenju. Za razliku od operacije ubijanja zarobljenih muškaraca, takva operacija se teško mogla sakriti ili prikazati vojnom operacijom, te je stoga donosila veću opasnost od međunarodne osude.

32. Glavno pitanje prilikom utvrđivanja da li je u Srebrenici počinjen genocid, jeste da li je postojala namjera da se počini genocid. Mada ta namjera mora biti potvrđena činjenicama, za krivično djelo genocida nije nužan dokaz da je počinilac izabrao najefikasniju metodu postizanja svog cilja da uništi ciljani dio grupe. Čak i kad izabrani metod ne dovede do potpune provedbe počiniočeve namjere, i uništenje ostane nepotpuno, sama ta neefikasnost ne isključuje mogućnost zaključka da je postojala genocidna namjera. Pažnja međunarodne javnosti usredotočena na Srebrenicu, kao i prisustvo snaga UN na tom području, spriječila je članove Glavnog štaba VRS-a koji su smislili genocidni plan da ga provedu na najdirektniji i najefikasniji mogući način. Ograničeni okolnostima, oni su primijenili metod koji im je omogućio da provedu genocidni plan uz najmanji mogući rizik od odmazde.

[...]

34. Odbrana također tvrdi da spis predmeta ne sadrži izjave članova Glavnog štaba VRS-a o tome da je ubijanje muškaraca bosanskih Muslimana bilo motivirano genocidnom namjerom da se unište bosanski Muslimani iz Srebrenice.[386] Nepostojanje takvih izjava nije odlučujuće. U nedostatku direktnih dokaza o genocidnoj namjeri, namjera se još uvijek može izvesti iz činjeničnih okolnosti krivičnog djela.[387] Zaključak da je neko zvjerstvo bilo motivirano genocidnom namjerom može se, štaviše, izvesti i kada nije tačno utvrđen identitet osoba kojima bi se ta namjera mogla pripisati. Ako počinjeno krivično djelo zadovoljava druge uslove za genocid i ako činjenice idu u prilog zaključku da je krivično djelo bilo motivirano namjerom djelimičnog ili potpunog uništavanja zaštićene grupe, može se donijeti zaključak da je počinjen genocid.

35. U ovom predmetu činjenične okolnosti koje je utvrdilo Pretresno vijeće dopuštaju da se izvede zaključak da je ubijanje bosanskih Muslimana počinjeno s

383 Žalbeni podnesak odbrane, par. 53 -57.
384 *Ibid.*, par. 53.
385 Prvostepena presuda, par. 595.
386 Žalbeni podnesak odbrane, par. 74-77.
387 Drugostepena presuda u predmetu *Jelisić*, par. 47; vidi također Drugostepenu presudu u predmetu *Rutaganda*, par. 528.

genocidnom namjerom. Kao što je već objašnjeno, razmjeri ubijanja, kao i svijest Glavnog štaba VRS-a o pogubnim posljedicama koje će ono imati po zajednicu bosanskih Muslimana iz Srebrenice, te druge aktivnosti Glavnog štaba preduzete da se obezbijedi fizičko nestajanje te zajednice, dovoljna je činjenična osnova za zaključak o posebnoj namjeri. Pretresno vijeće je konstatiralo, a Žalbeno vijeće podržava tu konstataciju, da su ubijanje organizirali i nadzirali neki članovi Glavnog štaba VRS-a.[388] Činjenica da Pretresno vijeće nije pripisalo genocidnu namjeru nekom određenom članu Glavnog štaba mogla je biti motivirana željom da se ne pripisuje individualna krivnja osobama kojima se ovdje ne sudi. To, međutim, ne utiče na valjanost zaključka da su snage bosanskih Srba počinile genocid nad bosanskim Muslimanima.

36. Kao jedan od najtežih zločina koje ovaj Međunarodni sud ima nadležnost da kažnjava, zločin genocida se izdvaja po tome što je posebno sramotan i zaslužuje posebnu osudu. Taj zločin je strašan već zbog svojih ogromnih razmjera; njegovi počinioci izdvajaju čitave grupe ljudi za uništenje. Oni koji planiraju i provode genocid žele da liše čovječanstvo velikog i raznorodnog bogatstva koje čine njegovi narodi, rase, etničke grupe i religije. To je zločin protiv cijelog čovječanstva i njegove posljedice osjeća ne samo grupa koja je izdvojena za uništenje, nego čitavo čovječanstvo.

[...]

38. Zaključujući da su neki članovi Glavnog štaba VRS-a namjeravali da unište bosanske Muslimane iz Srebrenice, Pretresno vijeće nije odstupilo od pravnih zahtjeva za krivično djelo genocida. Žalba odbrane u vezi s tim se odbija.

III. Navodi o pogrešno utvrđenom činjeničnom stanju u vezi s udruženim zločinačkim poduhvatom da se počini genocid

39. Kao što je već rečeno, u Srebrenici je u julu 1995. počinjen zločin genocida, što je pravilno utvrdilo Pretresno vijeće. Odbrana, međutim, tvrdi da je Pretresno vijeće, čak i ako je zaključak o postojanju genocida ispravan, pogriješilo kad je konstatiralo da postoji dovoljno dokaza da je Radislav Krstić bio učesnik udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid.[389]

40. U radu Međunarodnog suda već je uvriježena praksa da Žalbeno vijeće neće olako poništiti zaključke o činjenicama koje donese Pretresno vijeće.[390] U slučajevima gdje odbrana navodi da je pogrešno utvrđeno činjenično stanje, Žalbeno vijeće mora poštovati zaključke pretresnog vijeća pred kojim su izneseni dokazi na suđenju i intervenirat će samo u slučaju zaključka koji ne bi donio nijedan razuman presuditelj o činjenicama ili kad je zaključak potpuno pogrešan.[391] Također,

388 Prvostepena presuda, par. 591 - 599.

389 Žalbeni podnesak žalioca, par. 84 - 101.

390 Drugostepena presuda u predmetu *Krnojelac*, par. 11.

391 *Ibid*., par. 12; Drugostepena presuda u predmetu *Tadić*, par. 64; Drugostepena presuda u predmetu *Čelebići*, par. 434; Drugostepena presuda u predmetu *Aleksovski*, par. 63.

pogrešan zaključak će biti poništen ili preinačen samo ako je greška dovela do neostvarenja pravde.[392]

[...]

43. Osporavajući taj zaključak, odbrana iznosi sljedeća tri argumenta. Prvo, odbrana osporava zaključak Pretresnog vijeća da je Radislav Krstić preuzeo efektivnu komandu nad Drinskim korpusom i njegovim resursima najkasnije 13. jula 1995.[393] Drugo, odbrana ulaže prigovor zbog toga što je Pretresno vijeće odbilo njen argument da je paralelni komandni lanac, koji je išao od Glavnog štaba VRS-a preko organa bezbjednosti Drinskog korpusa, isključio Radislava Krstića iz kruga onih koji su učestvovali u pogubljenjima (pa čak i onih koji su znali za njih).[394] Treće, odbrana osporava zaključak Pretresnog vijeća da je Krstić direktno učestvovao u pogubljenjima i tvrdi da, čak i ako su dokazi pred Pretresnim vijećem dovoljni da se utvrdi da je znao za genocid počinjen u Srebrenici, oni nisu dostatni da se utvrdi njegova namjera da počini genocid.[395]

44. Kao konačni, dodatni argument, odbrana tvrdi da Radislav Krstić realno nije mogao predvidjeti počinjenje oportunističkih zločina u Potočarima 12. i 13. jula 1995., i da ti zločini nisu bili prirodne i predvidive posljedice kampanje etničkog čišćenja.[396] Žalbeno vijeće će najprije razmotriti prva tri argumenta, a potom će razmotriti Krstićevu krivičnu odgovornost u svjetlu tih zaključaka, da bi na kraju prešlo na završni, dodatni argument.

A. Zaključak Pretresnog vijeća u vezi s datumom kada je Radislav Krstić preuzeo komandu nad Drinskim korpusom

45. Pretresno vijeće je zaključilo da je Radislav Krstić postao *de facto* komandant Drinskog korpusa uveče 13. jula 1995., dok je formalna potvrda njegove komande uslijedila po ukazu predsjednika Karadžića 15. jula 1995.[397] Odbrana osporava taj zaključak, pozivajući se na činjenicu da se u predsjedničkom ukazu kojim je imenovan za komandanta korpusa navodi da imenovanje stupa na snagu 15. jula.[398] Odbrana se također poziva na činjenicu da su formalnosti u VRS-u, koje je trebalo da se obave prije prijenosa komande, dovršene tek 20. jula,[399] i na dokaze koji pokazuju da je do toga dana komandu zadržao general Živanović.[400]

392 Drugostepena presuda u predmetu *Krnojelac*, par. 13, 39; Drugostepena presuda u predmetu *Vasiljević*, par. 8.
393 Žalbeni podnesak odbrane, par. 204 - 210.
394 *Ibid*., par. 176 - 203.
395 *Ibid*., par. 157 - 175.
396 *Ibid*., par. 143, 154.
397 *Ibid*., par. 328 - 331, 625.
398 Žalbeni podnesak odbrane, par. 205.
399 *Ibid*., par. 206.
400 *Ibid*., par. 207 - 208.

46. Argumente koje odbrana ovdje iznosi Pretresno vijeće je podrobno razmotrilo. Vijeće je, oslanjajući se na očevice i dokumentarne dokaze, utvrdilo da se, uprkos datumu koji se navodi u tom ukazu, prijenos komande na Radislava Krstića odigrao 13. jula. Pretresno vijeće je svoje zaključke zasnovalo, naprimjer, na činjenici da je zvanična ceremonija, kojoj su prisustvovali oficiri Drinskog korpusa u komandi u Vlasenici i na kojoj je general Mladić prenio komandu na generala Krstića, održana 13. jula.[401] Pretresno vijeće je također zaključilo da je moguće da je ratna situacija iziskivala da se zanemare formalne procedure za prijenos komande.[402] Pretresno vijeće je razmotrilo dokaze da je general Živanović i dalje vršio funkciju u Drinskom korpusu te je zaključilo da veću težinu imaju dokazi da je Krstić preuzeo i počeo vršiti komandu 13. jula 1995.[403] Zaključak Pretresnog vijeća dodatno podupire borbeni izvještaj od 13. jula, koji je potpisao Radislav Krstić kao komandant, a koji je optužba predala u ovom žalbenom postupku kao dodatni dokaz.[404]

47. Zaključci Pretresnog vijeća su potpuno razumni i u prilog im idu brojni dokazi. Odbrana nije uspjela da pokaže da je Pretresno vijeće učinilo grešku, a još manje da je zaključak takav da ga ne bi donijelo nijedno razumno pretresno vijeće.

B. Odbacivanje od strane Pretresnog vijeća argumenta odbrane o paralelnom komandnom lancu

48. Sljedeći argument koji je iznijela odbrana jeste da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je odbacilo njen argument da su pogubljenja naređivana i nadzirana putem paralelnog komandnog lanca koji su činile snage bezbjednosti VRS-a, a nad kojim Radislav Krstić nije imao kontrolu. Odbrana tvrdi da je taj lanac komande išao od generala Mladića, preko njegovog komandanta za bezbjednost, pukovnika Beare iz Glavnog štaba VRS-a, do pukovnika Popovića iz Drinskog korpusa i, konačno, do oficira za bezbjednost Zvorničke brigade, Dragana Nikolića.[405] Djelujući putem ovog paralelnog komandnog lanca, tvrdi odbrana, Glavni štab VRS-a je mogao upravljati i faktički jeste upravljao resursima Drinskog korpusa, a da ne konsultira komandu Drinskog korpusa.[406]

49. Odbrana je ponovila potpuno isti argument koji je iznijela i na suđenju. Taj argument u potpunosti je razmotrilo Pretresno vijeće. Pretresno vijeće je prihvatilo da je general Mladić vršio određenu kontrolu nad Drinskim korpusom u njegovoj zoni odgovornosti. Vijeće je, međutim, zaključilo da se iz dokaza ne može izvesti zaključak da komanda Drinskog korpusa nije uopšte znala i da nije imala nikakvu nadležnost u pogledu uključenosti snaga i resursa korpusa u pogubljenju civila bosanskih Muslimana.[407]

401 Prvostepena presuda, par. 312 - 315.
402 *Ibid.*, par. 329, 317.
403 *Ibid.*, par. 330.
404 T, str. 406 - 407, Dodatak 7.
405 Žalbeni podnesak odbrane, par. 197 - 198.
406 *Ibid.*, par. 177.
407 Prvostepena presuda, par. 88 - 89.

1. Zaključak Pretresnog vijeća da su Glavni štab VRS-a i njemu podređene snage MUP-a imale saradnju Radislava Krstića i Drinskog korpusa

(a) Postupanje sa zatvorenicima

50. Odbrana tvrdi, kao što je tvrdila i na suđenju, da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je zaključilo da su Glavni štab VRS-a i njemu podređene snage MUP-a imale suradnju Radislava Krstića i Drinskog korpusa u izvršenju pogubljenja. Odbrana se poziva na naredbu koju je 13. jula 1995. izdao general Gvero, pomoćnik komandanta Glavnog štaba, u kojoj stoji da se "pretpostavljena komanda" hitno obavijesti o lokaciji na koju se odvode zarobljenici. Odbrana tvrdi da ta naredba pokazuje da je Glavni štab preuzeo odgovornost za zarobljenike.[408] Odbrana se također poziva na izjavu generala Mladića upućenu zarobljenicima na poljani u Sandićima i u Novoj Kasabi da je general Mladić lično angažovan na organizaciji njihove razmjene i prijevoza.[409] Konačno, odbrana se poziva na činjenicu da Pretresno vijeće nije moglo van svake razumne sumnje zaključiti da je Drinski korpus učestvovao u zarobljavanju zatvorenika.[410]

51. Kao što je, međutim, objasnilo Pretresno vijeće, naredba generala Gvera izdana je komandi Drinskog korpusa i relevantnim njemu podređenim brigadama,[411] i stoga predstavlja jak dokaz da je Drinski korpus znao za zarobljavanje i da je djelovao u "usk[oj] koordinacij[i] i saradnj[i]" sa jedinicama MUP-a.[412] Pretresno vijeće je također razmotrilo pojavljivanje generala Mladića i njegovo obraćanje zarobljenicima na poljani u Sanadićima i u Novoj Kasabi. Ti postupci su u skladu s položajem generala Mladića kao komandanta svih snaga VRS-a, uključujući i Drinski korpus, i ne idu u prilog zaključku da su njemu podređeni komandanti, kao što je general Krstić, bili isključeni iz normalnog lanca komandovanja.[413] To što Pretresno vijeće nije konstatiralo da je Drinski korpus učestvovao u zarobljavanju jednako je irelevantno. Na osnovu znatne količine dokaza, Pretresno vijeće je utvrdilo da su Drinski korpus i Radislav Krstić znali da su hiljade bosanskih Muslimana zarobljeni 13. jula 1995., te da su i nadalje bili obavještavani o njihovoj situaciji.[414]
[...]

54. Te dokaze na koje se poziva odbrana Pretresno vijeće je razmotrilo kada je analiziralo učestvovanje Glavnog štaba i komande Drinskog korpusa u zarobljavanju i zatočenju bosanskih Muslimana.[415] Pretresno vijeće je prihvatilo da dokazi pokazuju da je Glavni štab "itekako bio uključen u upravljanje događajima nakon zauzimanja Srebrenice," i da postoje "indikacije da jedinice Drinskog

408 Žalbeni podnesak odbrane, par. 177.
409 *Ibid*., par. 179 - 180.
410 *Ibid*., par. 178 - 185.
411 Prvostepena presuda, par. 168.
412 *Ibid*., par. 289.
413 *Ibid*., par. 268.
414 *Ibid*., par. 168 - 178, 377.
415 Prvostepena presuda, par. 265 - 272.

korpusa nisu uvijek bile informisane niti konsultovane u vezi s onim što je u sedmici nakon 11. jula 1995. u njihovoj zoni radio Glavni štab."[416] Pretresno vijeće je, međutim, konstatiralo da dokazi "više nego jasno pokazuj[u] da Glavni štab nije mogao, niti da jeste samostalno vodio cjelokupna dejstva nakon zauzimanja Srebrenice i da je gotovo u svakom momentu morao koristiti i da jeste koristio resurse Drinskog korpusa."[417] Odbrana ne osporava tu konstataciju, koju Žalbeno vijeće prihvaća.

(b) Odabir lokacija

55. Odbrana dalje tvrdi da je odabir lokacija za zatočenje zarobljenika, u početku u Bratuncu, vršio isključivo Glavni štab, bez učestvovanja Drinskog korpusa. Pozivajući se na evidenciju vozila Zvorničke brigade, odbrana tvrdi da, suprotno zaključku Pretresnog vijeća, Zvornička brigada nije znala da se jedno od njenih vozila koristi u toj operaciji.[418] Odbrana tvrdi da prisluškivani razgovor dežurnog oficira Zvorničke brigade i pukovnika Beare od 14. jula 1995., u kojem je bilo riječi o zarobljenicima, potvrđuje da pukovnik Beara nije slijedio normalni komandni lanac jer je razgovarao direktno sa dežurnim oficirom. To, tvrdi odbrana, potvrđuje da je Glavni štab mogao koristiti resurse Zvorničke brigade zaobilazeći komandu Zvorničke brigade, te da je to i činio.[419]

56. I ovi argumenti odbrane bili su svi izneseni pred Pretresnim vijećem. Pretresno vijeće je zaključilo da je Zvornička brigada morala znati svrhu za koju je vozilo korišteno jer evidencija pokazuje da su njime upravljali pripadnici vojne policije Zvorničke brigade.[420] Prisluškivani razgovor od 14. jula, na koji se poziva odbrana, nije u suprotnosti sa ovim zaključkom niti na bilo koji način potvrđuje argumente odbrane. Mada Pretresno vijeće nije konstatiralo da je komanda Drinskog korpusa bila direktno uključena u planove da se ljudi zatoče u Bratuncu, ono je zaključilo da je Drinski korpus morao biti svjestan da su ti ljudi ondje zatočeni. Ovaj zaključak je potkrijepljen s dovoljno dokaza i Žalbeno vijeće ga prihvata.[421]

(c) Korištenje sredstava Drinskog korpusa bez znanja komande Drinskog korpusa

57. Odbrana, dakle, tvrdi da su, mada su za pogubljenja korištena sredstva Drinskog korpusa, ta sredstva rekvirirana bez znanja komande Drinskog korpusa. Odbacivanje tog argumenta Pretresno vijeće je utemeljilo na činjenici da, u skladu s vojnim načelima VRS-a, Glavni štab nije mogao ući u zonu odgovornosti Drinskog

416 *Ibid.*, par. 265.
417 *Ibid.*, par. 266.
418 Žalbeni podnesak odbrane, par. 183 - 184.
419 *Ibid.*, par. 184 - 185.
420 *Ibid.*, par. 187 - 191, 239.
421 *Ibid.*, par. 181.

korpusa i preuzeti potpunu kontrolu nad njegovim resursima i snagama bez pristanka komande korpusa.[422] Pretresno vijeće je također naglasilo uključenost Drinskog korpusa u organizaciju autobusa za prijevoz civila bosanskih Muslimana, što je u suprotnosti s teorijom da je Glavni štab preuzeo direktnu kontrolu nad brigadama podređenim Drinskom korpusu.[423] Kako je objasnilo Pretresno vijeće, Glavni štab je obavještavao komandu Drinskog korpusa o aktivnostima u njenoj zoni odgovornosti. To, između ostalog, pokazuje prisluškivani razgovor od 15. jula u kojem je pukovnik Beara hitno od Krstića zatražio pomoć i činjenica da mu je rečeno da se obrati komandantu Bratunačke brigade.[424] To, po mišljenju Pretresnog vijeća, u velikoj mjeri umanjuje snagu argumenta da je Glavni štab rukovodio aktivnostima jedinica podređenih Drinskom korpusu, a da nije konsultovao komandu Drinskog korpusa.[425]

[...]

63. Odbacivanje od strane Pretresnog vijeća argumenta odbrane u pogledu paralelnog komandnog lanca, čak i kad se razmotri u svjetlu dodatnih dokaza odbrane, nije nešto što ne bi učinio nijedan razuman presuditelj o činjenicama.

C. Zaključak Pretresnog vijeća da je Radislav Krstić direktno učestvovao u pogubljenjima

64. Kao što je navedeno, odbrana osporava zaključak Pretresnog vijeća da je Radislav Krstić direktno učestvovao u pogubljenjima i tvrdi da dokazi izneseni pred Pretresnim vijećem, čak i ako su dovoljni da pokažu da je znao za genocid počinjen u Srebrenici, nisu dovoljni da pokažu da je on namjeravao da počini genocid.

1. Zaključci Pretresnog vijeća u vezi sa učestvovanjem Bratunačke brigade u pogubljenjima

65. Odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je zaključilo da su 16. jula 1995. pripadnici Bratunačke brigade, jedinice Drinskog korpusa koja je bila podređena Radislavu Krstiću, učestvovali u ubijanju na Vojnoj ekonomiji u Branjevu i u Domu kulture u Pilici.[426]

(a) Iskaz Dražena Erdemovića

[...]

69. Nedostatnost svjedočenja g. Erdemovića dodatno potvrđuje svjedočenje vojnog vještaka optužbe, *Richarda Butlera*. Ispravljajući iskaz koji je dao

422 *Ibid*., par. 268.
423 *Ibid*., par. 269.
424 *Ibid*., par. 269 - 270.
425 *Ibid*., par. 270.
426 Prvostepena presuda, par. 158.

na suđenju, gospodin Butler je na žalbenom pretresu pojasnio da gospodin Erdemović nikad nije rekao da su ljudi poslani kao ispomoć u pogubljenjima bili iz Bratunačke brigade, nego samo da su bili iz Bratunca.[427] Gospodin *Butler* je također potvrdio da je za jednog od ljudi koje je Erdemović spomenuo utvrđeno da je bio pripadnik jedinice Istočnobosanskog korpusa "Panteri".[428] U svjetlu te činjenice, gospodin *Butler* je sada zaključio da ljudi koji su došli kao ispomoć u pogubljenjima nisu pripadali Bratunačkoj brigadi.[429]

70. U svjetlu navedenog, Žalbeno vijeće konstatira da zaključak Pretresnog vijeća da su pripadnici Bratunačke brigade učestvovali u pogubljenjima na Vojnoj ekonomiji Branjevo i u Domu kulture u Pilici 16. jula 1995., nije zaključak do kojeg bi došao razuman presuditelj o činjenicama. Nije bilo direktnih dokaza o učestvovanju Drinskog korpusa u provođenju pogubljenja.

(b) Izvještaj Zvorničke brigade

71. Pretresno vijeće je svoj zaključak da su u pogubljenjima učestvovali ljudi iz Bratunačke brigade utemeljilo i na izvještaju Zvorničke brigade od 16. jula 1995., u kojem se navodi da su pod komandom Zvorničke brigade, osim njenih redovnih snaga, djelovala i dva voda Bratunačke brigade.[430] Taj dokaz, međutim, pokazuje samo to da su pod komandom Zvorničke brigade djelovala dva voda Bratunačke brigade; on ne pokazuje učestvovanje tih snaga u pogubljenjima. Pretresno vijeće se, zapravo, na taj dokaz oslonilo samo radi utvrđivanja da su vojnici iz Bratunačke brigade tada bili u blizini kako bi se potvrdio iskaz gospodina Erdemovića.[431]

(c) Zaključci Pretresnog vijeća u vezi s nekim prisluškivanim razgovorima

(i) Prisluškivani razgovor od 16. jula 1995.

72. Pretresno vijeće se također oslonilo na prisluškivani razgovor od 16. jula 1995. u kojem je pukovnik Popović tražio da razgovara s Radislavom Krstićem. Kada mu je rečeno da Krstić nije dostupan, zatražio je da ga spoje s komandujućim. Pukovnik Popović je potom razgovarao s gospodinom Rašićem, dežurnim oficirom Drinskog korpusa. Pukovnik Popović je izvjestio gospodina Rašića da je "sad bio gore … sa šefom lično," da je "završio posao," i da gospodin Rašić treba da obavijesti "generala."[432] Gospodin Rašić je pitao pukovnika Popovića da li su ljudi iz komande pukovnika Blagojevića stigli navrijeme, a pukovnik Popović je odgovorio da su ti ljudi bili "gore", ali da su zakasnili i da je "zato [...] komandant ovdje ovaj što je bio

427 Iskaz Richarda Butlera u skladu s Nalogom Žalbenog vijeća kojim se odobrava žaliočev usmeni zahtjev prema pravilu 115, 24. novembar 2003. (u daljnjem tekstu: Butlerov izvještaj), T, str. 4617.
428 *Ibid.*, T, str. 4621.
429 *Ibid.*, T, str. 4171 - 4718.
430 Prvostepena presuda, par. 240, 246.
431 *Ibid.*, par. 240.
432 Žalbeni podnesak odbrane, par. 165 - 166.

imo problema." Oslanjajući se na svjedočenje gospodina Butlera, Pretresno vijeće je zaključilo da navod da je pukovnik Popović bio "gore" znači da se pukovnik Popović upravo vratio s područja sjeverno od Zvornika, (tj. s područja Pilice) i da je gospodin Rašić (i, prema tome, komanda Drinskog korpusa) znao da su tamo izvršena pogubljenja.[433]

73. U žalbenom postupku, međutim, gospodin Butler je ispravio iskaz koji je dao na suđenju u svjetlu iskaza koji je dao na suđenju u predmetu *Blagojević*.[434] Konkretno, objasnio je, drugi put spomenuti izraz "gore" i problemi koji su proizašli iz kašnjenja ljudi pukovnika Blagojevića odnosili su se na područje ratišta prema IKM-u (ili isturenom komandnom mjestu) i područje Baljkovice, gdje su se odvijale najznačajnije borbe. Problemi spomenuti prilikom telefonskih razgovora ticali su se kašnjenja pojačanja, što je dovelo do toga da je pukovnik Pandurević morao otvoriti koridor za prolaz kolone muškaraca bosanskih Muslimana.[435] Pretresno vijeće se, međutim, oslonilo na taj prisluškivani razgovor kao na dodatni dokaz o tome da su ti ljudi poslani iz Bratunačke brigade kao ispomoć u pogubljenjima 16. jula 1995. po zahtjevu pukovnika Beare za dodatno ljudstvo upućeno Radislavu Krstiću ujutro 15. jula.[436] U svjetlu dodatnih dokaza koje je dao gospodin *Butler*, taj zaključak nije održiv.

(ii) Zaključci Pretresnog vijeća na osnovu još dva prisluškivana razgovora od 15. jula 1995.

74. Odbrana nadalje tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo kad je iz prisluškivanog razgovora Radislava Krstića i pukovnika Beare od 15. jula 1995. zaključilo da je Krstić pristao da pukovniku Beari obezbijedi, i da jeste obezbijedio, ljude iz Bratunačke brigade kao ispomoć u pogubljenjima. Odbrana tvrdi da činjenice, ustvari, pokazuju da Radislav Krstić nikad nije ništa preduzeo u vezi sa zahtjevom pukovnika Beare.[437]

75. Pretresno vijeće se oslonilo na još dva prisluškivana razgovora, oba od 15. jula, da bi zaključilo kako je Krstić obezbijedio direktnu pomoć u pogubljenjima.[438] U prvom prisluškivanom razgovoru pukovnik Beara je zatražio od generala Živanovića da pošalje još ljudi. General Živanović je odbio taj zahtjev i pukovnika Bearu uputio na Radislava Krstića. Pukovnik Beara je potom hitno zatražio Krstićevu pomoć u raspodjeli "3.500 paketa," rekavši mu da "Furtula nije ispoštovao naređenje šefa." Pretresno vijeće je zaključilo da je to bila šifra koja je u vojnim komunikacijama korištena za zarobljene muškarce Muslimane koji su trebali da budu ubijeni. Krstić je predložio pukovniku Beari da pomoć zatraži od

433 Prvostepena presuda, par. 401.
434 AT, str. 217 - 221; relevantni dokazi mogu se pronaći u predmetu br. IT-02-60-T, *Tužilac protiv Vidoja Blagojevića i Dragana Jokića*, u transkriptu suđenja od 14. novembra 2003., str. 4608 i slj.
435 Butlerov izvještaj, T, str. 4615 - 4616.
436 Prvostepena presuda, par. 401.
437 Žalbeni podnesak odbrane., par. 174 - 175.
438 Prvostepena presuda, par. 380.

drugih jedinica, uključujući Bratunačku i Milićku brigadu Drinskog korpusa, kao i od MUP-a. Pukovnik Beara je odgovorio da do njih ne može doći. Krstić je zatim rekao da će vidjeti šta može učiniti.[439] Pretresno vijeće je taj odgovor protumačilo kao dokaz o preuzimanju obaveze da obezbijedi traženu pomoć.[440]

76. Pretresno vijeće je svoj zaključak da se izraz "paket" odnosi na bosanske Muslimane, zasnovalo na drugim prisluškivanim razgovorima u kojima je korišten taj izraz, a posebno na prisluškivanom razgovoru u kojem je izraz "ljudi" ispravljen u "paketi."[441] Što se tiče zaključka Pretresnog vijeća da se riječ "razdijeliti" odnosi na ubijanje, čini se da se taj zaključak temelji isključivo na uvodnoj riječi optužbe, koja je ustvrdila da "razdijeliti" znači ubiti.[442] Pretresno vijeće je argument optužbe smatralo uvjerljivim i, u odsustvu bilo kakvog daljnjeg ispitivanja tog izraza, ne čini se da je Pretresno vijeće svoje razumijevanje izraza "razdijeliti" utemeljilo na bilo čemu drugom osim na tvrdnji optužbe. Mada je iz dotičnog šifriranog jezika moguće izvući takav zaključak, njegovo značenje nije dovoljno jasno da ne bi bila moguća i druga tumačenja. Nadalje, Krstićeva izjava Beari "vidjet ću šta mogu" ne može iznijeti teret značaja koji joj pridaje Pretresno vijeće. Umjesto da se shvati kao obećanje pomoći, ta izjava mogla je značiti odbijanje da se preuzme obaveza, Krstićev pokušaj da prekine razgovor i pri tome ne kaže definitivno "ne", a da u isto vrijeme ne preuzme jednoznačnu obavezu da pomogne.

(d) Razmatranja Pretresnog vijeća

77. S obzirom na činjenice na koje se oslonilo Pretresno vijeće i ispravku tih činjenica od strane gopodina *Butlera*, nalaz Pretresnog vijeća da je Krstić poslao ljude iz Bratunačke brigade da pomognu u pogubljenjima na Vojnoj ekonomiji Branjevo i u Domu kulture u Pilic,i jeste zaključak do kojeg ne bi došao nijedan razuman presuditelj o činjenicama. Na osnovu tih činjenica ne može se utvrditi direktno učestvovanje Drinskog korpusa u vršenju pogubljenja i, kao takve, one ne mogu biti dokaz direktnog učestvovanja Radislava Krstića u pružanju pomoći prilikom pogubljenja.

78. Tačno je, međutim, da te činjenice pokazuju učestvovanje ljudstva i sredstava Drinskog korpusa u pripremama za pogubljenja. Zaključak Pretresnog vijeća u vezi s tim potvrđuje svjedočenje gospodina Erdemovića da su njegovu jedinicu na Vojnu ekonomiju Branjevo pratila dva vojna policajca Drinskog korpusa i da su vojni policajci koji su nosili oznake Drinskog korpusa pratili autobuse s civilima bosanskim Muslimanima na Vojnu ekonomiju Branjevo, te da su nadgledali njihovo iskrcavanje.

439 *Ibid.*, par. 382.
440 *Ibid.*, par. 385, 387.
441 *Ibid.*, par. 383.
442 *Ibid.*, fn. 1015 (gdje se citira T 483).

D. Analiza Žalbenog vijeća u pogledu krivične odgovornosti Radislava Krstića

79. Preostaje da Žalbeno vijeće utvrdi da li je Pretresno vijeće pogriješilo kad je zaključilo da je Radislav Krstić dijelio genocidnu namjeru udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid nad bosanskim Muslimanima iz Srebrenice. Žalbeno vijeće će sada analizirati Krstićevu krivičnu odgovornost u svjetlu svojih, navedenih zaključaka.

1. Zaključak Pretresnog vijeća da je Radislav Krstić dijelio namjeru udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid

80. Odbrana tvrdi da Pretresno vijeće, kada je zaključilo da je Radislav Krstić dijelio namjeru da se počini genocid, nije poštovalo prezumpciju nevinosti optuženog. Kao ilustraciju tog propusta odbrana navodi niz primjera kada je Pretresno vijeće upotrijebilo riječi "morao da zna," "nije mogao da ne bude svjestan" i "mogao je jedino pretpostaviti".[443] Odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće koristilo takve formulacije da bi prikrilo nedostatak prave dokazne osnove za svoj zaključak da je Krstić posjedovao namjeru da počini genocid.[444]

81. Pretresno vijeće je standard dokazivanja koji valja primijeniti pravilno prikazao odbrani kao dokazivanje van svake razumne sumnje.[445] To što se Pretresno vijeće koristilo formulacijom poput "morao da zna", pokazuje da je predmet protiv Krstića utemeljen na indicijama. Mada je Pretresno vijeće trebalo koristiti manje dvosmislene formulacije kad je donosilo svoje zaključke o Krstićevom znanju i namjeri, nesretan izbor riječi sam po sebi nije dovoljan da se ti zaključci ponište.

82. Odbrana, međutim, tvrdi da je zaključak Pretresnog vijeća da je Krstić dijelio genocidnu namjeru udruženog zločinačkog poduhvata, čak i ako je ono pravilno definiralo standard dokazivanja, pogrešan. Žalbeno vijeće stoga razmatra dokaze na koje se Pretresno vijeće oslonilo kad je utvrdilo da je Krstić dijelio namjeru učesnika udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid.

83. Kako je već rečeno, predmet protiv Radislava Krstića temeljio se na indicijama i zaključci Pretresnog vijeća uglavnom su se temeljili na kombinaciji indicija. Proglašavajući Krstića krivim kao učesnika udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid, Pretresno vijeće se oslonilo na činjenice koje pokazuju da je on znao za namjeru generala Mladića i drugih članova Glavnog štaba VRS-a da pogube bosanske Muslimane iz Srebrenice, da je znao za korištenje ljudstva i sredstava Drinskog korpusa da bi se provela u djelo ta namjera, s obzirom na njegov komandni položaj i na činjenice koje pokazuju da je Radislav Krstić nadzirao učestvovanje svojih podređenih u vršenju tih pogubljenja.

443 Žalbeni podnesak odbrane, par. 96.
444 *Ibid.*, par. 97.
445 Prvostepena presuda, par. 2.

2. Kontakti između Radislava Krstića i drugih učesnika udruženog zločinačkog poduhvata

84. Pretresno vijeće je konstatiralo da su kontakti između Krstića i generala Mladića ključni za utvrđivanje genocidne namjere Radislava Krstića. Strane u postupku su se složile da je general Mladić bio glavni pokretač ubijanja. Pretresno vijeće je konstatiralo da su generali Krstić i Mladić bili u stalnoj vezi tokom relevantnog razdoblja.[446] Pretresno vijeće je zaključilo da "[a]ko je general Mladić znao za pogubljenja, prirodno bi bilo da za njih zna i general Krstić".[447]

(a) Prisustvo Radislava Krstića na sastancima u hotelu "Fontana"

85. Pretresno vijeće je do ovog zaključka došlo na osnovu toga što je Krstić prisustvovao drugom i trećem, od tri sastanka koja je sazvao general Mladić u hotelu "Fontana" 11. i 12. jula 1995. Na tim sastancima raspravljalo se o sudbini bosanskih Muslimana nakon pada Srebrenice.[448] Na osnovu njegovog prisustva na ta dva sastanka Pretresno vijeće je zaključilo da je Radislav Krstić "bio upozoren da je nakon zauzimanja Srebrenice opstanak bosansko-muslimanskog stanovništva doveden u pitanje."[449]

[...]

87. Najviše što se moglo zaključiti iz prisustva Radislava Krstića na tim sastancima jeste to da je on znao za odluku generala Mladića da se stanovništvo iz Potočara autobusima preveze na teritoriju pod muslimanskom kontrolom i da se provjeri da li među muškim pripadnicima tog stanovništva ima ratnih zločinaca. Odluka da se obavi ta provjera nije bila ni zločinačka ni nerazumna, što je prihvatilo i Pretresno vijeće. Bratunačka brigada je sastavila spisak od preko 350 osumnjičenih za ratne zločine za koje se mislilo da se nalaze na području Srebrenice.[450] Mada je general Mladić također izjavio da će opstanak stanovništva zavisiti od potpune predaje ABiH, nije vjerovatno da bi general Mladić otkrio svoju genocidnu namjeru u prisustvu predstavnika UNPROFOR-a i stranih medija, niti da bi oni koji su prisustvovali tom sastanku, uključujući i Krstića, mogli njegove izjave protumačiti na taj način. Nije bilo pokazatelja da je Radislav Krstić u tom trenutku znao za namjeru generala Mladića da pogubi muslimanske civile koji su trebali biti prevezeni.

[...]

(b) Iskazi Momira Nikolića i Miroslava Deronjića

92. Optužba tvrdi, kao i na suđenju, da je Radislav Krstić u vrijeme kad je prisustvovao trećem sastanku u hotelu "Fontana" znao za genocidnu namjeru srpskog

446 *Ibid.*, par. 407.
447 *Ibid.*
448 *Ibid.*, par. 339.
449 *Ibid.*, par. 343.
450 *Ibid.*, par. 156.

vođstva. Optužba se poziva na dodatne dokaze koje je iznio Momir Nikolić na suđenju u predmetu *Blagojević*, a koji su prihvaćeni u ovom žalbenom postupku, te na svjedočenje Miroslava Deronjića, kojeg je po vlastitom nahođenju pozvalo Žalbeno vijeće.

93. Momir Nikolić je iznio da se ujutro 12. jula 1995., prije trećeg sastanka u hotelu "Fontana", susreo s potpukovnikom Kosotićem i pukovnikom Popovićem i da mu je pukovnik Popović rekao da će toga dana biti evakuirani žene i djeca, ali da će muškarci biti privremeno zatočeni i potom ubijeni. Optužba tvrdi da taj iskaz pokazuje da je već 12. jula 1995. postojao čvrst plan da se ubiju srebrenički muškarci Muslimani.[451] Ako ovaj iskaz i pokazuje postojanje takvog plana Glavnog štaba VRS-a, on ništa ne govori o tome da je Krstić znao za taj plan ili da je u njemu učestvovao.

94. Ni iskaz Miroslava Deronjića ne pomaže optužbi. Mada gospodin Deronjić jeste u određenoj mjeri pokazao namjeru srpskog vođstva prije 13. jula 1993. da ubije civile bosanske Muslimane iz Srebrenice ako uspije vojna akcija u toj regiji, on nije pružio nikakve dokaze koji bi povezali Radislava Krstića s genocidnim planom ili ukazali na to da je on bio svjestan takve namjere vođstva bosanskih Srba.[452] Nijedan od ova dva iskaza dodatnih svjedoka, dakle, ne potvrđuje argument optužbe. Nadalje, Žalbeno vijeće oklijeva da utemelji bilo kakvu odluku na iskazu gospodina Deronjića, bez potkrepljujućih dokaza. Nepodudarnosti u iskazu gospodina Deronjića i nejasnoće u vezi s nekim od njegovih izjava, naročito onoj da je vidio Krstića u hotelu "Fontana", upozorenje su Žalbenom vijeću da se ne osloni samo na njegovo svjedočenje.

(c) Zaključak Pretresnog vijeća u vezi s prisustvom Radislava Krstića u blizini Potočara i odvođenjem ljudi iz autobusa u Tišći

95. Pretresno vijeće je odbacilo argument optužbe da Krstićeva pomoć u organiziranju prijevoza žene, djece i starih ljudi iz Potočara predstavlja djelo u sklopu udruženog zločinačkog poduhvata da se počini genocid. Međutim, Pretresno vijeće se jeste oslonilo na prisustvo Radislava Krstića u bazi u Potočarima i u njenoj blizini između jedan i dva sata popodne 12. jula, kada je viđen kako razgovara sa drugim visokim starješinama, uključujući i generala Mladića, kao na dokaz o tome da je on imao sve više saznanja o tome da će biti počinjen genocid.[453] Pretresno vijeće je na osnovu Krstićevog prisustva ondje zaključilo da je on "morao znati za užasne uslove u kojima su se nalazile bosansko-muslimanske izbjeglice, te da su vojnici VRS-a tog dana s njima loše postupali."[454]

Pretresno vijeće je, nadalje, na osnovu toga što je Krstić bio u "bijeloj kući", zaključilo da je on bio svjestan da su izdvojeni muškarci zatočeni u strašnim uslovima i da se s njima ne postupa u skladu s uobičajenom praksom provjere radi utvrđivanja eventualnog

451 T, str. 401.
452 Žalbeni pretres, petak 21. novembar 2003., T, str. 101 - 174.
453 Prvostepena presuda, par. 352 - 354.
454 *Ibid*., par. 354.

prisustva ratnih zločinaca.[455] Pretresno vijeće je zaključilo da je on morao znati, kao što su znali svi ostali svjedoci prisutni oko baze, da je sudbina tih ljudi jako neizvjesna, ali da nije ništa učinio da to raspravi s generalom Mladićem ni s bilo kim drugim.[456]

96. Međutim, Pretresno vijeće je također zaključilo da su tek 13. jula 1995. vojnici *Dutchbata* primijetili pouzdane znakove da bosanski Srbi pogubljuju neke od muškaraca bosanskih Muslimana koji su bili izdvojeni; da su lične stvari izdvojenih muškaraca uništene tek kad su svi civili bosanski Muslimani odvedeni iz Potočara; i da su pripadnici *Dutchbata* bili sigurni da priča o provjerama radi pronalaženja ratnih zločinaca nije istinita.[457] Pretresno vijeće nije bilo u mogućnosti da zaključi da je bilo koji pripadnik Drinskog korpusa u to vrijeme još uvijek bio u bazi i nije bilo dokaza da je Krstić znao bilo za ubijanja u "bijeloj kući" bilo za uništavanje ličnih stvari izdvojenih ljudi.[458]

97. Pretresno vijeće je također zaključilo da je Radislav Krstić morao znati da su ljudi koji su uspjeli da se ukrcaju u autobuse zajedno sa ženama, djecom i starim ljudima odvođeni iz njih u Tišći.[459] Na osnovu prisluškivanog razgovora od 12. jula 1995. utvrđeno je da je Krstić naredio Drinskom korpusu da obezbijedi cestu od Vlasenice prema Tuzli. Pretresno vijeće je konstatiralo da se iz te činjenice može zaključiti da je on morao znati da u Tišći odvode muškarce iz autobusa. Ono je nadalje utvrdilo da su načelnik štaba Milićke brigade i vojnici iz njegove jedinice bili prisutni na mjestu selekcije u Tišći po naređenju komande Drinskog korpusa.[460] Na osnovu tih dokaza Pretresno vijeće je zaključilo da je jasno da je Krstić morao znati da se u Tišći muškarci odvajaju i odvode na mjesta zatočenja. Valja, međutim, primijetiti da Pretresno vijeće tada nije utvrdilo da je Radislav Krstić znao da će zatočenici biti pogubljeni.[461]

98. Iz svega ovoga trebalo bi biti jasno da - usprkos tvrdnji Pretresnog vijeća da je, ako je general Mladić znao za ubistva, i Krstić za njih morao znati - Pretresno vijeće zapravo nije utvrdilo, na osnovu Krstićevih kontakata s generalom Mladićem u tom razdoblju, da je Radislav Krstić iz tih kontakata zaista saznao za namjeru da se pogube bosanski Muslimani. Tvrdnja Pretresnog vijeća nije imala valjanu dokaznu osnovu. Nijedno razumno pretresno vijeće ne bi, ako nije utvrdilo da je Krstić znao za namjeru generala Mladića, izvelo zaključak da je Krstić dijelio tu namjeru. Iako Pretresno vijeće nije pridalo veliku težinu tim zaključcima prilikom utvrđivanja krivične odgovornosti Radislava Krstića, ti pogrešni zaključci Pretresnog vijeća u određenoj mjeri dovode u pitanje opšti zaključak Vijeća da je Radislav Krstić dijelio genocidnu namjeru.

455 *Ibid.*, par. 367.
456 *Ibid.*
457 *Ibid.*, par. 58.
458 *Ibid.*, par. 160, 367.
459 *Ibid.*, par. 368.
460 *Ibid.*, par. 369.
461 *Ibid.*

(d) Druge činjenice na koje se Pretresno vijeće oslonilo prilikom donošenja zaključaka

99. Pretresno vijeće je svoj zaključak u vezi s Krstićevom namjerom utemeljilo i na više drugih činjenica. Muškarci izdvojeni u Potočarima prevezeni su u Bratunac, zajedno s drugim bosanskim Muslimanima zarobljenim u šumi. Pretresno vijeće je zaključilo da je Bratunačka brigada vjerovatno obavijestila komandu Drinskog korpusa o dolasku tih zarobljenika[462] i da je komanda Drinskog korpusa morala znati da se zarobljenici ne odvoze u regularne objekte za ratne zarobljenike, nego da su zatočeni u Bratuncu gdje ne postoji nikakvo snabdijevanje hranom, vodom itd.[463] Pretresno vijeće je iz Krstićevog prisustva u Potočarima i njegove uloge u organiziranju prijevoza zaključilo da je on morao znati da su muškarce odvajali od žena i djece, da bi ih zatim bilo zatočili, bilo nekamo prevezli.[464]

100. Ovi dokazi nisu sami po sebi dovoljni da se utvrdi da je Krstić znao za udruženi zločinački poduhvat da se uništi bosansko muslimansko stanovništvo. Jednako je bio moguć zaključak, a to je prihvatilo i Pretresno vijeće, da je razlog za odvajanje muškaraca i njihovo zatočenje na nekom drugom mjestu, onaj koji je javno iznio general Mladić, odnosno da se izvrši provjera ima li među njima ratnih zločinaca. Odvajanje i zatočenje muškaraca također se moglo dovesti u vezu s namjerom da se zarobljenici razmijene za srpske vojnike koje su zarobili bosanski Muslimani. Svjedoci su pred Pretresnim vijećem iznijeli da su takve razmjene bile česte tokom vojnog sukoba u bivšoj Jugoslaviji i da bi "novi priliv zarobljenih bosanskih Muslimana predstavljao [...] potencijalno korisno pregovaračko sredstvo za bosanske Srbe prilikom budućih razgovora o razmjenama zarobljenika."[465] Doista, odluka da se pogube civili bosanski Muslimani bila je, kako se izrazio vještak optužbe, "neshvatljiva [...] s vojnog gledišta".[466] Ako je ta odluka bila toliko neočekivana i iracionalna, svakako je nerazumno očekivati da je Radislav Krstić mogao predvidjeti takav tok događaja na osnovu zapažanja koja su mogla jednako (ako ne i u većoj mjeri) upućivati na nevin ishod. To što je Krstić znao za zatočenje zarobljenika u Bratuncu nije, dakle, dovoljno da se na osnovu toga zaključi da je on stvarno znao za plan pogubljenja i da se iz toga dalje izvede zaključak o Krstićevoj genocidnoj namjeri.
[...]

(e) Drugi zaključci Pretresnog vijeća koji ne idu u prilog zaključku o postojanju genocidne namjere

131. Također, mnoge konstatacije Pretresnog vijeća ne idu u prilog zaključku da je Radislav Krstić imao genocidnu namjeru. Vijeće je konstatiralo da je Krstić, mada se nije skanjivao da učestvuje u prisilnom premještanju bosanskog muslimanskog

462 *Ibid*., par. 183.
463 *Ibid*., par. 295.
464 *Ibid*., par. 363.
465 *Ibid*., par. 156.
466 *Ibid*., par. 70.

stanovništva, po svemu sudeći nastojao obezbijediti uredno odvijanje operacije. On je naprosto želio da civili napuste to područje i nije mu bio interes da ih pri tome zlostavlja. Pretresno vijeće je, štaviše, prihvatilo da se na osnovu dokaza ne može utvrditi da je "[Radislav] Krstić lično ikada pomislio da bi način odabran za uklanjanje bosanskih Muslimana iz enklave mogao biti sistematsko likvidiranje dijela civilnog stanovništva" i da on "daje utisak uzdržanog i ozbiljnog profesionalnog vojnika koji teško da bi ikada mogao skovati plan poput onog smišljenog za masovno pogubljenje muškaraca bosanskih Muslimana nakon zauzimanja Srebrenice u julu 1995."[467] Pretresno vijeće je konstatiralo da se "[č]ini [...] malo vjerovatnim da bi general Krstić samostalno ikada došao do jednog takvog plana.[468]

132. Pretresno vijeće je također konstatiralo da je Radislav Krstić pokušao da se pobrine za bezbjednost civila bosanskih Muslimana koji su prevoženi iz Potočara. U prisluškivanom razgovoru od 12. jula 1995. čulo se kako kaže da se civilima ne smije ništa loše desiti, a u intervjuu koji je dao u Potočarima 12. jula 1995. zajamčio je njihovu bezbjednost prilikom prijevoza.[469] Pretresno vijeće je konstatiralo da je Krstić na sličan način pokazao brigu i za civile bosanske Muslimane tokom pohoda na Žepu. U prisluškivanom razgovoru od 25. jula 1995. naredio je da se prema civilima iz konvoja koji je išao za Kladanj postupa civilizirano, "da se ne dogodi ko ranije što je bilo problema."[470] Pretresno vijeće je zaključilo da taj prisluškivani razgovor, mada upućuje na činjenicu da je Radislavu Krstiću bilo važno da se prijevoz odvija kako treba, upućuje i na to da je on bio svjestan problema prilikom ranijih prijevoza.[471] Zaključak da je on bio "svjestan problema prilikom ranijih prijevoza" i da je u ovom slučaju preduzeo korake da se izbjegne loše postupanje u suprotnosti je sa zaključkom Pretresnog vijeća da je Krstić bio voljan učesnik udruženog zločinačkog poduhvata genocida.

133. I konačno, Pretresno vijeće se oslonilo na izjavu svjedoka odbrane da je 13. jula 1995. razgovarao s Krstićem o koloni bosanskih Muslimana i da je ovaj iznio mišljenje da bi VRS trebalo da pusti kolonu da prođe kako bi se ta stvar "završila kako treba." Pretresno vijeće je smatralo da taj iskaz pokazuje da je Radislav Krstić bio svjestan pokušaja da se ljudi iz te kolone zarobe. Taj iskaz, međutim, pokazuje da Krstić nije imao genocidnu namjeru.[472] Što se tiče njegove konkretne namjere, ona je bila usmjerena ka prisilnom premještanju. Neki drugi članovi Glavnog štaba VRS-a imali su istu namjeru da se obavi prisilno premještanje, ali oni su to premještanje vidjeli samo kao korak u postizanju svog genocidnog cilja. Bilo bi, međutim, pogrešno povezati Krstićevu posebnu namjeru da se obavi prisilno premještanje s istom namjerom drugih članova Glavnog štaba, za koje je prisilni transfer bio sredstvo provođenja genocidnog plana.

467 *Ibid.*, par 420.
468 *Ibid.*
469 *Ibid.*, par. 358.
470 *Ibid.*, par. 359.
471 *Ibid.*, par. 360.
472 *Ibid.*, par. 374.

(f) Preliminarni zaključak Žalbenog vijeća u vezi s ocjenom Pretresnog vijeća o genocidnoj namjeri Radislava Krstića

134. Kao što je pokazano, sve što se na osnovu dokaza može utvrditi jeste da je Krstić bio svjestan namjere nekih članova Glavnog štaba VRS-a da počine genocid i da, znajući to, nije spriječio da se ljudstvo i sredstva Drinskog korpusa koriste kako bi se olakšalo vršenje tih ubistava. Njegovo znanje nije samo po sebi dovoljno da bude osnova za zaključak o genocidnoj namjeri. Genocid je jedan od najtežih zločina poznatih čovječanstvu i njegova težina se ogleda u strogim zahtjevima u pogledu posebne namjere. Krivica za genocid može se proglasiti samo kada je ta namjera nedvosmisleno utvrđena. Pretresno vijeće je očigledno propustilo da pruži adekvatne dokaze o tome da je Radislav Krstić posjedovao genocidnu namjeru. Krstić, dakle, nije kriv za genocid kao glavni počinilac.

E. Krivična odgovornost Radislava Krstića: Pomaganje i podržavanje u genocidu

135. Pitanje koje se javlja u ovom stadiju jeste razina krivične odgovornosti Radislava Krstića u ispravno utvrđenim okolnostima. Svi zločini koji su uslijedili nakon pada Srebrenice izvršeni su u zoni odgovornosti Drinskog korpusa. Nema dokaza da je Drinski korpus isplanirao ili potakao bilo koji od tih zločina, i postoje jaki dokazi da su zločinačkim aktivnostima upravljali neki članovi Glavnog štaba VRS-a pod vođstvom generala Mladića.[473] U vrijeme kad su počela pogubljenja, Krstić je bio zauzet pripremama za borbena dejstva u Žepi, a od 14. jula 1995. nadalje vođenjem samog napada.[474]

[...]

138. Krstićeva odgovornost pravilno je okarakterizirana kao pomaganje i podržavanje u genocidu na osnovu člana 7(1) Statuta, a ne kao saučesništvo u genocidu na osnovu člana 4(3)(e). U Optužnici se tereti i za saučesništvo, u tački 2.[475] Pretresno vijeće nije osudilo Krstića po toj tački Optužnice, zaključivši da je Radislav Krstić odgovoran kao glavni počinilac.[476] Kao što je primijetilo Pretresno vijeće, postoji preklapanje između člana 4(3), opšte odredbe u kojoj se nabrajaju kažnjivi oblici učestvovanja u genocidu, i člana 7(1), opšte odredbe o krivičnoj odgovornosti koja je primjenjiva na sva krivična djela kažnjiva na osnovu Statuta, uključujući i krivično djelo genocida.[477] Po nekim mišljenjima, član 4(3) je možda konkretnija odredba (*lex specialis*) od člana 7(1).[478] Postoje, međutim, i

473 *Ibid*., par. 290.

474 *Ibid*., par. 378.

475 Optužnica, par. 21 - 26. Žalbeno vijeće primjećuje da je na žalbenom pretresu vođena opširna rasprava o pitanju pomaganja i podržavanja i saučesništva u genocidu, koja je uslijedila nakon pitanja sudija. T, str. 431-437.

476 Prvostepena presuda, par. 642 – 644.

477 Vidi *ibid.*, par. 640; vidi i Prvostepenu presudu u predmetu *Semanza*, par. 394 - 395 i fn. 655.

478 Vidi Prvostepenu presudu u predmetu *Stakić*, par. 531; Odluku po prijedlogu za donošenje oslobađa-

mišljenja da bi se oblici učestvovanja nabrojeni u članu 7(1) trebali učitati, kako upućuje i Statut Međunarodnog suda, u članu 4(3) i da bi, prema tome pravilna karakterizacija takve krivične odgovornosti neke osobe bila odgovornost za pomaganje i podržavanje u genocidu.[479]

139. Žalbeno vijeće zaključuje da je u ovom slučaju primjeren potonji pristup. Član 7(1) Statuta, po kojemu se može teretiti pomagač i podržavalac, izričito omogućava pripisivanje takve vrste odgovornosti za svako od "krivičnih djela navedenih u članovima od 2 do 5 ovog Statuta", uključujući i krivično djelo genocida zabranjeno članom 4. Budući da se Statut mora tumačiti uz najveće moguće poštovanje prema formulacijama koje koristi zakonodavac, Žalbeno vijeće ne smije zaključiti da je preklapanje između članova 7(1) i 4(3)(e) proizišlo iz nepažnje zakonodavca, ako je moguće neko drugo objašnjenje, koje je u skladu s formulacijama u Statutu. U ovom slučaju je moguće pomiriti dvije spomenute odredbe, jer izrazi "saučesništvo" i "saučesnik" mogu obuhvatati ponašanje šire od pomaganja i podržavanja.[480] S obzirom na to da je u članu 7(1) Statuta izričito navedeno da se odgovornost za genocid prema članu 4 može pripisati za pomaganje i podržavanje, odgovornost Radislava Krstića je pravilno okarakterizirana kao odgovornost za pomaganje i podržavanje u genocidu.[481]

[...]

144. Razmatranje od strane Žalbenog vijeća učestvovanja Radislava Krstića u zločinu genocida, relevantno je i za njegovu krivičnu odgovornost za ubistva civila bosanskih Muslimana na osnovu člana 3, kršenje zakona i običaja ratovanja, te za istrebljivanje i progone na osnovu člana 5, što proizlazi iz pogubljenja bosanskih Muslimana iz Srebrenice između 13. i 19. jula 1995. Kao što pokazuje utvrđeno činjenično stanje, nema dokaza da je Krstić naredio ijedno od tih ubistava ili da je u njima direktno učestvovao. Sve što dokazi pokazuju jeste da je on znao da se ta ubistva vrše i da je dozvolio Glavnom štabu da koristi ljudstvo i sredstva pod njegovom komandom kako bi se pomoglo u njihovom vršenju. S obzirom na to, krivična odgovornost Radislava Krstića jeste odgovornost pomagača i podržavaoca u ubistvima, istrebljivanju i progonu, a ne odgovornost glavnog saizvršioca.

---

juće presude na osnovu pravila 98 *bis* u predmetu *Stakić*, par. 47; Prvostepenu presudu u predmetu *Semanza*, par. 394 – 395.

479 Vidi Prvostepenu presudu u predmetu *Stakić*, par. 531; Odluku po prijedlogu za donošenje oslobađajuće presude na osnovu pravila 98 *bis* u predmetu *Stakić*, par. 47

480 Vidi Drugostepenu presudu u predmetu *Krnojelac*, par. 70 ("Žalbeno vijeće prije svega primjećuje da se u praksi Međunarodnog suda… taj termin [*accomplice*] upotrebljavao tako da mu se značenje razlikovalo ovisno o kontekstu te je označavao bilo *saizvršioca* bilo *pomagača i podržavaoca*"). (citirano iz Drugostepene presude u predmetu *Tadić*, par. 220, 229).

481 U ovom žalbenom postupku, Žalbeno vijeće isključivo zanima primjena na član 4(3) samo jednog od vidova odgovornosti iz člana 7(1), odnosno pomaganja i podržavanja. Žalbeno vijeće ne iznosi mišljenje u pogledu drugih vidova odgovornosti nabrojenih u članu 7(1).

F. Krivična odgovornost Radislava Krstića za oportunističke zločine počinjene u Potočarima

145. Odbrana također osporava konstatacije Pretresnog vijeća u vezi s Krstićevom krivičnom odgovornosti za zločine počinjene između 12. i 13. jula 1995. u Potočarima. Pretresno vijeće je konstatiralo da je Radislav Krstić bio učesnik u udruženom zločinačkom poduhvatu da se civili bosanski Muslimani prisilno premjeste iz Potočara i da je zbog toga krivično odgovoran za ondje počinjena ubistva, premlaćivanje i zlostavljanje, kao prirodnu i predvidivu posljedicu tog udruženog zločinačkog poduhvata. Odbrana tvrdi da ta djela nisu bila prirodna i predvidiva posljedica kampanje etničkog čišćenja i da je ocjena Pretresnog vijeća da ih je Krstić bio svjestan u suprotnosti sa prezumpcijom nevinosti.
[...]
151. Odbrana nadalje tvrdi da Radislava Krstića ne bi trebalo smatrati krivim u pogledu zločina počinjenih u Potočarima 12. i 13. jula 1995., jer je do 13. jula 1995. komandant Drinskog korpusa bio general Živanović.[482] Taj argument je irelevantan. Odgovornost Radislava Krstića za zločine počinjene u Potočarima proizlazi iz njegovog ličnog učestvovanja u udruženom zločinačkom poduhvatu da se prisilno premjeste civili. Ti oportunistički zločini bili su prirodna i predvidiva posljedica tog udruženog zločinačkog poduhvata. To što je Krstiću izrečena osuđujuća presuda za ta krivična djela nije povezano s njegovim položajem u štabu Drinskog korpusa u trenutku njihova počinjenja. Žalba Radislava Krstića na osudu za oportunističke zločine koji su počinjeni u Potočarima, a koji su prirodna i predvidiva posljedica njegovog učestvovanja u udruženom zločinačkom poduhvatu prisilnog premještanja, odbacuje se.
[...]

VI. Odmjeravanje kazne

234. Pretresno vijeće je Radislavu Krstiću izreklo jedinstvenu kaznu od 46 godina zatvora.[483] I optužba i odbrana su uložile žalbe na tu kaznu.[484]

A. Argumenti

235. Optužba tvrdi da je kazna koju je Pretresno vijeće izreklo Radislavu Krstiću neprimjerena jer ne odražava u dovoljnoj mjeri ni težinu počinjenih krivičnih djela ni učestvovanje Radislava Krstića u tim krivičnim djelima;[485] zato što nije u skladu s praksom MKSR-a u sličnim slučajevima genocida;[486] zato što se temelji na zaključku

482 Žalbeni podnesak odbrane, par. 208.
483 Prvostepena presuda, par. 726.
484 Vidi Dodatak A, Istorijat postupka.
485 Žalbeni podnesak optužbe, odjeljak 4(A).
486 *Ibid*., odjeljak 4(B).

da je Krstićeva "krivica osjetno manja";[487] i zato što je Pretresno vijeće pogriješilo zaključujući da predumišljaj nije primjenjiv kao otežavajuća okolnost u ovom predmetu.[488] Zbog toga optužba tvrdi da je Pretresno vijeće izreklo kaznu van svojih diskrecionih ovlašćenja,[489] i da bi kaznu trebalo povećati u doživotnu kaznu zatvora, od čega bi optuženi trebalo da izdrži najmanje 30 godina.[490]

236. Odbrana tvrdi da Pretresno vijeće prilikom izricanja kazne nije dovoljno vodilo računa o praksi izricanja kazni u bivšoj Jugoslaviji i na sudovima Bosne i Hercegovine[491] i da nije dovoljnu težinu dalo činjenicama koje odbrana navodi kao olakšavajuće okolnosti.[492] Odbrana tvrdi da bi kaznu zbog toga trebalo smanjiti na najviše 20 godina zatvora.[493]
[...]

C. Razmatranja Žalbenog vijeća

266. Žalbeno vijeće smatra da se kazna mora izmijeniti zbog činjenice da je ono odgovornost Radislava Krstića ocijenilo kao odgovornost pomagača i podržavaoca u genocidu i u ubistvima kao kršenju zakona i običaja ratovanja između 13. i 19. jula 1995., a ne kao odgovornost saizvršioca, kako ju je ocijenilo Pretresno vijeće. U skladu sa svojim ovlastima da to učini bez vraćanja predmeta na razmatranje Pretresnom vijeću,[494] Žalbeno vijeće će izmijeniti Krstićevu kaznu s obzirom na svoje zaključke, a u skladu sa odredbama Statuta i Pravilnika.
[...]
271. Pretresno vijeće je razmotrilo lične prilike Radislava Krstića, uključujući otežavajuće i olakšavajuće okolnosti. Odbrana tvrdi da je Pretresno vijeće pogriješilo kad prilikom odmjeravanja kazne nije pridalo nimalo značaja Krstićevom lošem zdravstvenom stanju, njegovom dobrom karakteru, činjenici da nije kažnjavan,[495] te njegovoj saradnji s Međunarodnim sudom i doprinosu procesu pomirenja u bivšoj Jugoslaviji.[496] Žalbeno vijeće usvaja konstatacije Pretresnog vijeća u vezi s tim faktorima i zaključuje da oni ne predstavljaju olakšavajuće okolnosti u kontekstu ovog predmeta. Žalbeno vijeće također zaključuje da u ovom predmetu nema otežavajućih okolnosti.
272. Žalbeno vijeće, međutim, smatra da se još četiri faktora moraju uzetiu obzir kao olakšavajuće okolnosti prilikom odmjeravanja kazne Krstiću, a to su: (I) način na koji je obezbijedio ljudstvo i sredstva Drinskog korpusa; (II) činjenica da je tek

487 Prvostepena presuda, par. 724, Žalbeni podnesak optužbe, odjeljak 4(C).
488 Prvostepena presuda, par. 711 - 712, Žalbeni podnesak optužbe, odjeljak 4(D).
489 Žalbeni podnesak optužbe, par. 2.2, gdje se navodi test uspostavljen u Drugostepenoj presudi u predmetu *Kupreškić i drugi*.
490 *Ibid*., par. 5.2 - 5.3.
491 Odgovor odbrane na Žalbeni podnesak optužbe, par. 38 - 50; Prvostepena presuda, par. 697.
492 Prvostepena presuda, par. 713 - 716, Odgovor odbrane na Žalbeni podnesak optužbe, par. 99.
493 Odgovor odbrane na Žalbeni podnesak optužbe, par. 100.
494 Drugostepena presuda u predmetu *Vasiljević*, par. 181.
495 Odgovor odbrane na žalbeni podnesak optužbe, par. 69.
496 *Ibid.*, par.72.

nedavno bio preuzeo komandu nad korpusom i to tokom borbenih operacija; (III) činjenica da je u Potočarima i u okolini mjesta bio prisutan najviše dva sata; i (IV) njegova pismena naredba da se s Muslimanima postupa humano.

273. Prvo, mada je Radislav Krstić dao znatan doprinos ostvarenju genocidnog plana i ubijanju bosanskih Muslimana iz Srebrenice, njegovo stvarno učestvovanje u omogućavanju korištenja ljudstva i sredstava Drinskog korpusa pod njegovom komandom bilo je ograničeno. Drugo, mada je Žalbeno vijeće konstatiralo da je Krstić komandu nad Drinskim korpusom preuzeo 13. jula 1995., ono prihvata da je zbog činjenice da je na tom mjestu bio samo kratko vrijeme, te da je bio zauzet vođenjem borbenih operacija na području oko Žepe, njegov lični uticaj na opisane događaje bio dodatno ograničen. Treće, Krstić je popodne 12. jula 1995. u bazi u Potočarima i oko nje proveo najviše dva sata,[497] što Žalbeno vrijeme smatra dovoljno kratkim vremenom da opravda ublažavanje kazne.[498] Konačno, kako je već rečeno,[499] Radislav Krstić je učinio napor da obezbijedi sigurnost civilima bosanskim Muslimanima koji su prevoženi iz Potočara. On je izdao nalog da se civilima ne smije ništa desiti, garantirajući njihov bezbjedan prijevoz s područja Srebrenice, a jednaku brigu je pokazao i za civile bosanske Muslimane tokom operacije Žepa. Krstićev lični integritet ozbiljnog profesionalnog oficira koji u normalnim okolnostima ne bi imao nikakve veze s takvim planom, također je olakšavajući faktor.

[...]

275. Žalbeno vijeće konstatira da je Radislav Krstić odgovoran za veoma teška kršenja međunarodnog humanitarnog prava. Opšte je mišljenje da je naročito zločin genocida kršenje koje je posebno teško i za svaku osudu. S obzirom na okolnosti u ovom predmetu, kao i na karakter teških zločina čije počinjenje je Radislav Krstić pomagao i podržavao ili ih sam počinio, Žalbeno vijeće, uzimajući u obzir načelo proporcionalnosti, smatra da bi kazna koju je izreklo Pretresno vijeće trebala biti smanjena na 35 godina.

VII. Dispozitiv

Iz navedenih razloga, **ŽALBENO VIJEĆE**

NA OSNOVU člana 25 Statuta i pravila 117 i 118 Pravilnika o postupku i dokazima;

IMAJUĆI U VIDU pismene podneske strana i argumente koje su iznijele na ročištima 26. i 27. novembra 2003.;

ZASJEDAJUĆI na otvorenoj sjednici;

PONIŠTAVA, uz različito mišljenje sudije *Shahabuddeena*, osudu Radislava Krstića za učestvovanje u udruženom zločinačkom poduhvatu da se počini genocid (tačka 1 Optužnice) i **PROGLAŠAVA**, uz različito mišljenje sudije *Shahabuddeena*, Radislava Krstića krivim za pomaganje i podržavanje u genocidu;

497 Vidi par. 82, *supra*.
498 Vidi par. 272, *supra*.
499 Vidi par. 132, *supra*.

PRESUĐUJE da je Pretresno vijeće pogriješilo ne dopustivši osude Radislava Krstića za učestvovanje u istrebljivanju i progonu (tačke 3 i 6 Optužnice) počinjenima od 13. do 19. jula 1995., ali da je njegova odgovornost bila odgovornost pomagača i podržavaoca u istrebljivanju i progonu kao zločinima protiv čovječnosti;

PONIŠTAVA, uz različito mišljenje sudije *Shahabuddeena,* osudu Radislava Krstića za učestvovanje u ubistvima iz člana 3 (tačka 3 Optužnice) počinjenim od 13. do 19. jula 1995. i **PROGLAŠAVA**, uz različito mišljenje sudije *Shahabuddeena*, Radislava Krstića krivim za pomaganje i podržavanje u ubistvu kao kršenju zakona i običaja ratovanja;

POTVRĐUJE osude Radislava Krstića za učestvovanje u ubistvu kao kršenju zakona i običaja ratovanja (tačka 5 Optužnice) i progonu (tačka 6 Optužnice) počinjenom između 10. i 13. jula 1995. u Potočarima;

ODBACUJE žalbe odbrane i optužbe u vezi s osudama Radislava Krstića u pogledu svih drugih pitanja;

ODBACUJE žalbe odbrane i optužbe na kaznu izrečenu Radislavu Krstiću i **IZRIČE** novu kaznu, uzimajući u obzir razinu odgovornosti Radislava Krstića koja je utvrđena u žalbenom postupku;

OSUĐUJE Radislava Krstića na 35 godina zatvora, pri čemu kazna počinje teći od danas, uzimajući u obzir, prema pravilu 101(C) Pravilnika o postupku i dokazima, vrijeme koje je Radislav Krstić već proveo u pritvoru, tj. razdoblje od 3. decembra 1998. do danas;

NALAŽE, u skladu s pravilima 103(C) i 107 Pravilnika o postupku i dokazima, da Radislav Krstić ostane pod nadzorom Međunarodnog suda dok se ne obave pripreme za njegovo prebacivanje u državu u kojoj će izdržati kaznu.

Sastavljeno na engleskom i francuskom, pri čemu je mjerodavan engleski tekst.

/potpis na originalu/ /potpis na originalu/ /potpis na originalu/

sudija *Theodor Meron*, sudija *Fausto Pocar* sudija *Muhamed Shahabudden*
predsjedavajući

/potpis na originalu/ /potpis na originalu/

sudija *Mehmet Güney* sudija *Wolfgang Schomburg*

Sudija *Mohamed Shahabuddeen* prilaže djelimično različito mišljenje.

Dana 19. aprila 2004. U Haagu, Nizozemska.

Priredio dr. sc. Dževad Mahmutović

MONUMENTA SREBRENICA

Research, documents, testimonies

BOOK 1

SREBRENICA THROUGH CENTURIES PAST

ISSN 2233162

A.Dozic, E.Mutapcic, R.Djedovic

MONUMENTA SREBRENICA

Research, documents, testimonies

BOOK 1.

SREBRENICA THROUGH CENTURIES PAST

A.Dozic, E. Mutapcic, R. Djedovic

SREBRENICA THROUGH CENTURIES PAST

Adib Dozic, Prof. PhD
Edin Mutapcic, Ass. Prof. PhD
Rusmir Djedovic, MSc.

Reviewers:
Enver Halilovic, Prof. PhD.
Jusuf Ziga, Prof. PhD.
Anita Petrovic, MSc.

Editor:
Rusmir Djedovic, MSc.

English translation by:
Lemana Bajrektarevic, BA

Lector:
Nihada Ibrisimovic, BA

Public:
Institution Institute for the Protection and use of cultural, historical and natural heritage of the Tuzla Canton

Press:
OFF-SET Tuzla

Printing:
500

Tuzla – Srebrenica 2012.

ISSN 2233-162X

CONTENTS

Preface 5
Introduction 7

Edin MUTAPCIC, ASS. PROF. PhD,
ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE TOWN OF S
REBRENICA IN THE MIDDLE AGES 11

Adib DOZIC, PhD.,
SREBRENICA TOWN MOSQUES 37

Rusmir DJEDOVIC, MSc.
URBAN DEVELOPMENT OF THE TOWN OF SREBRENICA FROM
THE MIDDLE AGES TO THE EARLY TWENTIETH CENTURY 57

Adib DOZIC, PhD,
GENOCIDE IN SREBRENICA PARADIGM OF BOSNIACIDE 87

APPENDICES

Enver IMAMOVIC, PhD,
SREBRENICA AND ITS SURROUNDINGS DURING
THE ROMAN PERIOD 103

Tatomir VUKANOVIC,
SREBRENICA IN THE MIDDLE AGES 133

DOCUMENTS

Kemal NURKIC, M.Sc.
SREBRENICA REGISTERS IN THE TUZLA CANTON ARCHIVES
AS HISTORICAL SOUCES FOR THE PROOF OF OWNERSHIP 167

Edited by: Dzevad MAHMUTOVIC, phd
JUDGEMENT FOR GENOCIDE IN RADISLAV KRSTIC CASE 173

Preface

Srebrenica as a social, historical, cultural and civilizational concept, is a universally known global symbol. Here we are mostly referring to the concept of Srebrenica as a place of the most recent occurrence of genocide in Europe.

For the above-mentioned reason, there is a social and scientific justification for an extensive research and publishing project which would contribute to a comprehensive illumination of the present global symbol which is known to us under the name of Srebrenica.

Therefore, a group of researchers gathered around the Institute for the Protection and Use of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Tuzla Canton from Tuzla [Zavoda za zastitu i koristenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona iz Tuzle], and the Institute itself launched the project of publishing an edition under the name Monumenta Srebrenica.

The edition of Monumenta Srebrenica will be published at regular one year intervals in the form of separate books – monographs – collected papers. The first edition will be printed in 500 copies and over 300 pages. The entire text will be available in two languages, Bosnian and English.

This edition opens with a special book consisting of a collection of several author papers written by Adib Dozic, PhD, Edin Mutapcic, PhD, assistant professor and Rusmir Djedovic, MA, which provide a basic overview of the cultural and historical development of Srebrenica.

In addition to the contributions mentioned above, this book also contains other research appendices and documents, which deal with the development of Srebrenica and the genocide that occurred in Srebrenica towards the end of the 20th century.

A book entitled Srebrenica through the centuries past, through relevant scientific contributions and documents mentioned above, offers the truth about the basic moments in the historical development of Srebrenica and its surroundings.

In scientific and methodological terms, BOOK ONE entitled Srebrenica through centuries past, should, among other things, serve as an introductory to other and more explicit research.

In the following books in the series, the term area of Srebrenica will be used to refer to the entire Bosnian central Podrinje. Consequently, in addition to the municipality of Srebrenica, the territory of the respective municipalities of Bratunac, Milici and Vlasenica will also be researched.

Authors

Introduction

Srebrenica is a town, a municipality in historical and geographical respect and a region, located in Bosnian Podrinje, that is its central part.

Srebrenica, not only in terms of geography, but first and foremost, in social, historical, cultural and civilizational terms, today is a globally known symbol.

There are several important reasons that made it such.

First of all Srebrenica is a well-known ***mining center of Bosnia and the Balkans****. This is relative to all historical periods, pre-historic, antique, mediaeval, Ottoman and modern. Mining, in Srebrenica, was pursued by the Romans, Saxons, Bosnians and other peoples who left behind, not only traces of mining business but also traces of social and cultural life of the past centuries.*

Rich and heterogeneous geological and tectonic history of the area of Srebrenica conditioned the formation of huge mineral wealth, primarily noble and colored metals. Mineral wealth, from the earliest period, attracted people who wanted to exploit it. This mining exploitation of, first and foremost, the silver ore, lent a recognizable name to this area, Srebrenica and Argentaria.

The mining exploitation in the area of Srebrenica reached its peak in the Roman and mediaeval periods. At that time, Srebrenica was among the most famous mining and economic centers of the vast Roman Empire and the Balkan Peninsula.

From ancient times, through the Middle Ages and the Ottoman period, Srebrenica was also an ***important urban center*** *for the larger area. As early as the antique period, in the area of Srebrenica, two large and significant urban and cultural centers of the Roman Empire were developed. Those were the famous settlements in Domavia and Malvesiatium. Each of these settlements, two millenniums ago, had a population of several tens-of-thousands, numerous urban and cultural facilities.*

During the Middle Ages, on the site of the present-day settlement of Srebrenica, a significant urban agglomeration with numerous urban and cultural facilities, was developed. These include: mine, square, mediaeval fortress, panadur [trade fair], monastery, church...

Also, during the Ottoman rule, Srebrenica was an important urban and cultural center. This is especially true for the period of the 17th century when the town of Srebrenica was experiencing its golden age.

According to some sources, in the area of Srebrenica there are as many as 48 ***medicinal springs****, which were registered as a cure in the medical encyclopedias all around the world. The most famous is the spring of Crni guber [Black Guber], whose medicinal properties are being compared to those of the most important mineral springs in Europe. Only the following, of numerous mineral springs with medicinal properties,*

were researched: Kozna voda, Mali Guber, Sinusna voda, Ljepotica, Ocna voda, Mala and Velika Kiselica.

Medicinal properties of these springs contributed to the development of a notable healing tourism.

***Multiethnicity and multiconfessionality** of the area of Srebrenica is also one of the world-renowned features of this area. Since the periods of prehistory and antiquity, this was the area where different peoples, religions and civilizations could be encountered. This trend continued in the ensuing historical periods. All this made Srebrenica a constant and harmonious meeting point of different cultures and civilizations, until the events in recent times.*

***The crime of genocide** was the event that made Srebrenica the center of attention of the world public in the late 20th century. Due to this horrible crime, unprecedented in the history of the modern Europe after the Second World War, Srebrenica became a global symbol of suffering and mass murder.*

*Srebrenica was also a **UN safe area**, where, unfortunately, in 1995, an unprecedented crime of genocide was committed.*

Today, Srebrenica represents a historical example of the endeavor of the Bosnian people to overcome the troubles of the past and restore the multiethnic and democratic social reality, which, in the area of Srebrenica, as well as the entire Bosnia and Herzegovina, as a rule of life, was present for more than twenty centuries. The above-mentioned, briefly put, reasons provide a social and scientific justification for the launching of an extensive research and publication project.

Due to its global importance, its rich history and especially after the genocide committed against Bosniaks of the 'UN safe area' of Srebrenica in 1995, it is necessary to research from the scientific point of view its history without the influences of the ideological stereotypes and prejudices, in order to, on the foundations of scientifically established truth, help restore co-existence, trust, understanding and tolerance, which for a short period of time stopped existing among the citizens and peoples of Srebrenica, to the state that they were during its two- millennium long history.

There are many scientific papers on Srebrenica, but, regardless of that, the history of Srebrenica and its surroundings, both political and cultural, is not fully researched and complete. Many scientific papers, first of all, as regards the political history of Srebrenica, were written under the influence of national hegemonic ideologies and as such, they give a rather wrong idea about Srebrenica and its political, legal and cultural status. Some of the topics, especially those from recent history of Srebrenica were not scientifically elaborated, which suggests, that there is an essential scientific need to research and publish them.

Rehabilitation of the scientific approach to the issues mentioned above, free of any kind of ideological burden and need for unargumented putting out of facts in the defense of personal ethnicum at any cost and the expense of others, can be considered one of the main aims of this scientific research. Also, opening up of a dialogue, exchange of experiences, presentation of the results of the research and the opinions of notable experts in the area of social sciences as regards the topic of this research, represent the expected, but also desirable outcomes.

Thus conceived research inevitably leads to future cooperation, not only between scientists but also institutions. It enables the Institute as an institution of special importance open up new horizons for cooperation with the institutes and institutions outside Bosnia and Herzegovina, with the aim of further research of the issue mentioned above.

This sort of research project aims at the study of the history (political and cultural) and the present (sociological, demographic, ethnological analysis) of Srebrenica and its surroundings. The expression 'surroundings of Srebrenica' stands for the central Bosnian Podrinje which encompasses the area of the present-day municipalities: Bratunac, Milici, Vlasenica, Visegrad and Zvornik.

The aim of the project is the launching and continued publication of the scientific edition which will from different points of view: historical, sociological, anthropological, ethnological, demographic and others talk about Srebrenica: about its rich history and social heritage of Srebrenica and its surroundings; about the genocide, its causes, consequences and lessons. Final aim is the understanding of the truth which is the most important prerequisite for the further development of economy, coexistence, tolerance, democracy and eternal peace.

Rich history, heritage and genocide which made Srebrenica a global symbol of suffering, influenced a group of intellectuals and researchers, gathered around the Institute for the Protection and Use of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Tuzla Canton in Tuzla, to launch an edition which will, in a documented and scientific manner, talk about Srebrenica and its history, its rich heritage, and the crime of genocide committed in 1995.

The publisher of this edition is Public Institution Institute for the Protection and Use of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Tuzla Canton, technical scientific institution involved in research, registration, categorization, protection, use, restoration and presentation of all sorts of heritage and inheritance.

*In line with the subject of this edition and today globally known term 'Srebrenica', the name of the edition is '**MONUMENTA SREBRENICA**'. The subheading reads: 'Research, documents, testimonies'.*

Institute for the Protection and Use of Cultural, Historical and Natural Heritage of the Tuzla Canton, as a scientific institution in Bosnia and Herzegovina, has the personnel, equipment and enthusiasm to lead one such project.

Board of editors of this edition is made of prominent intellectuals, researchers and public and cultural workers.

Members of the Board of editors are mostly men who are known in the scientific circles by their scientific work, and who in their previous work made a certain contribution to the research of Srebrenica and its surroundings. Also, the Institute will hire scientists who are engaged in research of the specific segments of this issue, which

will as a scientific task be recognized by the Board of editors. Researchers, for the most part, will be experts with prominent academic and scientific experience.

Board of editors will contact the Bosnian-Herzegovinian Diaspora, as well as the scientists outside Bosnia and Herzegovina. Also, an attempt will be made, by written and electronic mail, to inform the scientific and interested Bosnian-Herzegovinian Diaspora about the organization, the course of and the results of this research.

Adib Dozic, prof. PhD

Edin MUTAPCIC, PhD,
assistant professor Law School, University of Tuzla

ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF THE TOWN OF SREBRENICA IN THE MIDDLE AGES

Summary

This paper deals with the organisational structure of the mediaeval Bosnian 'land' of Podrinje, as well as the position and role of the 'region' of Osat as the integral part of the land in question. Of course, the central role in this paper will be given to the most important administrative and economic center of the given region – the town of Srebrenica.

In the historical documents Srebrenica is mentioned for the first time on 16 August 1352. This town represents an important economic center in the life of the mediaeval Bosnian state. In this town, as an important mining and trading center, an important colony of Dubrovnik was developed.. However, due to the weakening of the Bosnian state in the early 15th century and occasional separation from the parent country, economic stagnation and significant demographic changes ensued. This state of affairs lasted until the beginning of the Ottoman rule when, due to stable political circumstances, economic expansion of the town of Srebrenica started. Srebrenica was, of course, a very important administrative regional center of the mediaeval Bosnian state. In the beginning, it belonged to the District of Osat, but later on, Srebrenica, as an autonomous late mediaeval district, became independent. The above-mentioned area of Srebrenica and Osat is located in the Bosnian region of Podrinje (Trebotica). In the complex structure of the feudal organisation of the mediaeval Bosnia, the territory in question was under the patronage of the Duke of Usora. Nevertheless, the specific quality of Srebrenica can also be seen in the significant ruling scope in the given area.

Key words: *Srebrenica, mining, Osat, Podrinje, Usora*

The first mentioning of Srebrenica in the historical documents

In the historical science it is a well-known fact that Srebrenica, one of the largest mines not only in the mediaeval Bosnia but also in the Balkans, emerged near Domavia. The very name of the town indicates that the emphasis was on the production of the noble material – silver.[1] In addition to silver, lead was also excavated.

1 Desanka Kovacevic – Kojic, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske drzave*, Veselin Maslesa,

Srebrenica was mentioned for the first time in the historical sources on 16 August 1352, when two Ragusan mail carriers said that they brought, on Grub Mencetic's request, a letter to Bevenjutic (*Bene de Benuennuta*) '*in Sebernica*'.[2] Earlier it was believed that the Srebrenica was first mentioned on 15 January 1376. Namely, on that occasion the Republic of Dubrovnik asked its citizen Cvjetko Bogdanovic (*Cuetcho Bogunnouich*) to settle his debt with the Republic.[3]

It appears that in the early 15 century Srebrenica had the status of a town, as did all developed towns at the time. Among traders, the Ragusans were the most numerous so a strong Ragusan colony, with a permanent consul at the head, was developed. However, local population in Srebrenica also took part in the trade.[4] Since 1389, in this town, we have a mentioning of its customs. Ragusan merchants took lease of ore and customs from Bosnian rulers. Later on, coins were minted in this town.[5] In addition to Srebrenica, there was also its stronghold of Srebrenik. It is hard to tell whether the stronghold of Srebrnik existed before the settlement was formed, or whether the stronghold, near this strategically important settlement, was developed, which is often confused with Srebrenik at the foot of the Majevica.[6]

In regard to previous research of the mediaeval Srebrenica in historical science, we can say that Srebrenica falls in the category of more fully researched towns. On this occasion we will mention only the most important works that stem from the past research of Srebrenica. The first, somewhat more prominent, research of Srebrenica, that is, its surrounding, is the work of Mihajlo Dinic, *Srebrenik kraj Srebrenice* (1934). The same author pays special attention to Srebrenica in the study *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni* (1955). In the meantime, Tatomir Vukanovic published, under his name, a paper *Srebrenica u srednjem veku* (1946). In the last few decades, in regard to the research of urban settlements, the precedence is taken over by Desanka Kojic-Kovacevic who dealt with the topic of Srebrenica in several works: *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni* (1961)[7], *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske drzave* (1978)[8], and two mograph accounts of the history of this town: *O domacim trgovcima u srednjovjekovnoj Srebrenici* (1995)[9] and the most comprehensive research is represented by the work *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek* (2010)[10]. It is also important to

Sarajevo, 1978, (hereinafter: D. Kovacevic, *Gradska naselja*), p. 18.

2 Mihajlo Dinic, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, knjiga I, SANU, Odjeljenje drustvenih nauka, Beograd, 1955, (hereinafter: M. Dinic, *Za istoriju rudarstva*, I), p. 48.

3 Jorjo Tadic, *Pisma i uputstva dubrovacke republike*, vol. I (1359–1366), Beograd, 1935, I, p. 320. See: Tatomir Vukanovic (Vladimir Corovic), *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik drzavnog muzeja u Sarajevu, Nova serija, Sarajevo, (hereinafter: T. Vukanovic, *Srebrenica*) 1946, pp. 51-80.

4 D. Kovacevic, *Gradska naselja*, pp. 40-41; 73.

5 Marko Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne drzave*, Svjetlost, Sarajevo, 1957. (hereinafter: M. Vego, Naselja), p. 108.

6 Mihajlo J. Dinic, *Srebrenik kraj Srebrenice*, Srpska kraljevska akademija, Glas, CLXI, Beograd, 1934, pp. 183-196.

7 Desanka Kovacevic, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naucno drustvo Bosne i Hercegovine, Djela 18, Odjeljenje istorijsko-filoloskih nauka 13, Sarajevo, 1961.;

8 Desanka Kojic – Kovacevic, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske drzave*, Veselin Maslesa, Biblioteka Kulturno nasljede Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1978;

9 *Desanka Kovacevic-Kojic, O domacim trgovcima u srednjovjekovnoj Srebrenici*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, SANU, Beograd, 1995.

10 Desanka Kovacevic – Kojic, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Beograd, 2010.

mention that, in regard to the transitional period and the establishment of the Ottoman rule in this area, the imperative study is the study of Adem Hanzic, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*.[11]

The Drina river as the border of the mediaeval Bosnia

We will first try to find the answer to the question: Why was Srebrenica as the most important economic center mentioned so late in the historical documents? The answer to this question lies in the fact that the restless times of the early Middle Ages pushed the economic urban life aside to a great degree. However, when things finally settled, after the arrival of the Saxon miners, as well as the establishment of trade relations with the Adriatic towns, first of all Dubrovnik, the process of slow economic recovery of urban life in Bosnian towns began. It follows that the towns in northern Bosnia had relatively weak or no communication with the towns on the Adriatic coast by the mid 15th century, and the highest number of sources that provide us with the data on the mediaeval period of the Bosnian history is in the Archives of the town of Dubrovnik. Also, the area east of the Drina and south of the Sava and Danube (today's Serbia) in state-wise context is the area of *interregnum* where Hungary, Byzantium, Bulgaria, and many other peoples who played an important role in the great movement had territorial claims. As regards the state-wise claim of the area of Srebrenica, the situation is much simpler. Namely, in the early Middle Ages on the respective Sava (northern) and Drina (eastern) Rivers, borders of the Bosnian state were formed. This is supported by the network of the early mediaeval strongholds which were scattered along the afore-mentioned rivers (to the south of the Sava and to the west of the Drina).[12] In addition, this is also supported by the first written documents which give a rather more precise description of the borders in this area. The document in question is Ljetopis popa Dukljanina [The Chronicles of Priest Dukljanin] who writes that Bosnia lies between the Drina in the east, and the Mount Pin (Borova planina) in the west.[13] So, Bosnia, in Dukljanin's *Ljetopis*, is

11 Adem Handzic, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975;

12 *Arheoloski leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, Sarajevo, 1988, (hereinafter: Arheoloski leksikon) pp. 47-90.

13 Priest Dukljanin says: 'Surbiam autem, quae et Transmontana dicitur, in duas divisit provincias: unam a magno flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad montem Pini, quam et Bosnam vocavit, alteram vero ab eodem flumine Drina contra orientalem plagam usque ad Lapiam et ad paludem Lageatidem, quam Rassam vocavit'. (Ferdo Sisic, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd–Zagreb, 1928, 307). If we accept the opinion of the historiographer, according to whom the mentioned 'mons Pini' refers to Borova glava (1290 m), mountain top above Livanjsko polje, it would mean that the Bosnian state also encompassed the territory of Vukovsko, Kupresko and Glamocko polje, which are located among Borova glava and the respective Vrbas, Janja and Pliva Valleys. (Jelena Mrgic, *Donji Kraji – krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd, 2002, 29.). In *Ljetopis popa Dukljanina*, in the period of the early Middle Ages, the crowning of the King Svetopelek (Budimir) in the General Twelve-day National Assembley which was held in Duvanjsko polje (historiography places it in 885/886). On this occasion Svetopelek received a royal title in the same manner Roman kings did. It was then that he divided his kingdom in two parts: Serbia, which comprised Serbia and Bosnia, with a borderline on the Drina, and Primorje which was divided in two parts: Bijela [White] and Crvena [Red] Croatia. We also have the mentioning of the Slavic book of laws, *Metodius*. Although *Ljetopis* does not have any relevant authentic value regarding this period of time, the event in Duvanjsko polje leaves us in suspense (F. Sisic, *Letopis popa Dukljanina*, pp. 393-401).

described as a fairly large country which *lies among the Drina and the upper Vrbas and the Adriatic divide, with formal government, headed by a ban [viceroy]*.[14] In line with this, as regards the Drina which Srebrenica is near, it is important to point out that the settling of immigrant Slavic groups in the given area led to the formation of the core of the Bosnian state on the western bank of the river, part of which is also Srebrenica with its mine shafts, while the area on the eastern bank of the river in question would remain, as we have already established, a peculiar territorial *interregnum* which would be claimed by the afore-mentioned regional powers: Bulgaria, Byzantium and Hungary. This latter one will have the most frequent control during the Middle Ages. We cannot ignore important cultural, religious and other influences of the Bosnian state on the east bank of the Drina River.[15]

We have to point that the role of the mediaeval Bosnia on the east bank of the Drina River was not an irrelevant one. We have rather reliable data on the wars that were waged in this area by the first known Bosnian bans, Boric and Kulin.[16] Thus, a Byzantine chronicler, Ivan Kinam, describing a campaign (1150/1151) of the Hungarian army, said: '*when they reached the Sava, they turned towards the other river by the name of the Drina which springs somewehre above and separates Bosnia from the rest of Serbia. Bosnia is not subordinate to archduke of the Serbs, but the people in it have a separate way of life and administration'*.[17] It follows that, since the formation of the mediaeval Bosnian state in the first half of the 9th century, as indicated by the recent historiography (scientific contributions of Nada Klaic and Muhamed Hadzijahic)[18], the immediate surrounding of Srebrenica was part of the mediaeval Bosnian state.[19] After

14 „*Regnum Sclavorum*", as mentioned in *Ljetopis*, is actually Bosnia, and 'too meek King Budimir' is actually a Bosnian ruler. In any event, among the data in the Dukljan *Ljetopis* there was 'a continuous string of chronological point of reference, regarding famous historical events, which happened in the period from the mid 10th to the late 11th century. (Mustafa Imamovic, *Historija Bosnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1997, pp. 24-26.).

15 How powerful Bosnian influences on the right bank of the Drina River were, can also be seen in the large number of stecaks [standing tombstones] on the eastern bank of the Lower Podrinje. The number of standing tombstones in this area is none the smaller than the one on the Bosnian bank of the Drina River. For information purposes only, we mention that numerous sites of standing tombstones were found in the following municipalities on the right bank (today Serbian) of the Lower Podrinje: Bogatic, Loznica, Mali Zvornik, Krupanj, Osecina, Valjevo, Lajkovac, Ljig, Ljubovija, Bajna Basta, Kosjeric, Uzice etc. On this occasion we only mentioned those municipalities that were located north of the Drina bend, south of Srebrenica /area of Osat/ (Sefik Beslagic, *Stecci – katalosko-topografski pregled*, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1971, pp. 234-238)

16 Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije, tom IV, Beograd, 1971, pp. 49-53.; Edin Mutapcic, *Ban Kulin – povodom 820. godina Povelje*, Ljudska prava, broj 1-4, godina 9, Sarajevo, 2008, pp. 115-131.

17 *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom IV, pp. 27-28.

18 Nada Klaic, *Srednjovjekovna Bosna*, Politicki polozaj bosanskih vladara do Tvrtkove krunidbe (1377), Eminex, Zagreb, 1994.; Muhamed Hadzijahic, *Povijest Bosne u IX i X stoljecu*, Preporod, Sarajevo, 2004.

19 In our opinion, appropriate *bosina* moment for the formation of the Bosnian state is the dissolvement of the Avar Khanate, moment when general predispositions for the autonomous political organization in the South Slavic regions were created. See: Nada Klaic, *Srednjovjekovna Bosna*, p. 22.; Group of authors, *Povijest Svijeta – od pocetka do danas*, Naprijed, Zagreb, 1977, p. 307.; The word in Latin denotes a borderline, limes, terminus. This term was invented by the Franks in the 9th century. It is hard to decide whether, maybe, the word mentioned above was invented as the result of the demarca-

all, this is also indicated in the first mentioning of this area. Namely, the District of Osat, which was first mentioned in the written sources on *12 July 1283, in the documents of the Ragusan authorities on the occasion of the selling of a slave 'Radosclauuam de Osat'*.[20] Also, the neighboring District of Trebotic was mentioned almost at the same time in the written sources, and for the same reason, that is the selling of slaves.[21] Our claim is also supported by Cirkovic's inference on slave trade, when he says that the highest 'number of people sold in Ragusa came from Bosnia', and that such trade also applies to 'Srem' as well, while from 'Serbian state territory there was not a single person registered', as the object of the trade in question.[22] From the legal disputes that were settled in Ragusa one can clearly see this Bosnian peculiarity, that is Srem's peculiarity, the consequence of the strong spiritual influence of the Bosnian Church, because if a sold slave could prove that she was baptized, that is, her Christian background, she would be freed.[23] This then, the immediate surrounding of Srebrenica, where two districts existed, Osat (this one lied on both sides of the Drina) and Trebotic, indicates that there was a strong spiritual influence which was a distinctive trait of the entire mediaeval Bosnian state territory. We should also mention the fact that the most important military power in this area, and that was undoubtedly the neighboring Hungary, did not have any kind of control over this area until the early 15th century, as indicated by the Hungarian historian Pal Engel.[24]

In the administrative system of the organization of the mediaeval Bosnian state, one is prone to infer that Srebrenica and its surroundings, located in the north of Bosnia, belonged to the 'land' of Usora. When this land was, from the early 13th century, caught in the process of 'feudal decentralization', once united land of Usora (which for a certain period of time as a shared land belonged to heir to the Bosnian throne – viceban) was

---

tion from the area – the territory of Bosnia – the eastern neighbor of the Frankish kingdom, or maybe for some other reason, and that might be that the land of Bosnia was named after the Latin word *bosina* – which has the same meaning as the word borderline, *limes*, *terminus*. But, surely, the Frankish territory did not encompass the area east of the Vrbas and south of the Sava (Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske drzave*, Svjetlost, Sarajevo, 1982, p. 21. This word was kept in the 'kertal' of the saint Victor Masilski of 1246 in France). Bosnia is the central or middle South Slavic land, whose history was, to a great degree, 'marked by its state continuity'. This continuity is reflected 'as continuity of the territory and the name Bosnia', which can be traced back to the early Middle Ages and continues to this day. In the geopolitical and cultural-historical point of view the fate of Bosnia was substantially determined by the division of the Roman Empire into Eastern and Western which was finally carried out in 395 by the emperor Theodosius. The demarcation line ran along a greater part of the Drina River as the eastern Bosnian border (M. Imamovic, *Historija Bosnjaka*, p. 23.).

20 Josip Lucic, *Spisi dubrovacke kancelarije*, Knjiga II, Zagreb, 1984, p. 275.;

21 Thus, on 25 July 1282 the sellng of goods was *Smoletam de Trebotiche*. On 26 July 1283, the trade with *Tollisclauam de Trebotich* was registered, and on 20 February 1300, the slavery status was lifted for *Alegretus de Trebotic* (Josip Lucic, *Spisi dubrovacke kancelarije*, Knjiga II, p. 179., II, p. 279.; Knjiga IV, Zagreb, 1993, p. 53.). This will be further discussed later on.

22 Sima Cirkovic, *Istorija srednjovekovne bosanske drzave*, Beograd, 1964, p. 76.; Its activity appears in the sources during the 14th century and up until 1437. Thus, the appropriate conditions for the penetration of the Hussite movement in the afore-mentioned areas were created. On this spiritual influence, see: Jaroslav Sidak, *Studije o 'Crkvi bosanskoj' i bogumilstvu*, Zagreb, 1975, pp. 287-290.

23 For further reference see: Mihajlo J. Dinic, *Iz dubrovackog arhiva*, knjiga III, SANU, Beograd, 1967.

24 Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i drustvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Volumen 16, Zagreb 1998.

divided into two Usora lands, Usora and Soli (completed in 1225).[25] However, in this process, later on, a third 'Usora' land – land of Podrinje, was created. We mention all this for the reason that Srebrenica due to its geographical location inevitably beloned to the area, that is the 'land' of Podrinje. Namely, this process of the formation of the 'land' of Podrinje was completed during the rule of Ban Tvrtko I – in the sixth decade of the 14th century.[26]

Srebrenica - economic and urban center of the bosnian middle ages

Srebrenica was located in the region of Osat and was the most important center of a larger area. The importance of Srebrenica and the dynamics of the economic life in the area in question led to the economic strenthening of a larger area, which we will address later in the course of this paper. It is precisely for this reason that Srebrenica, as an important economic center, was a rather autonomous administrative district with a strong Ragusan colony.

In a broader context, Srebrenica, as well as entire Podrinje, was within the borders of the land of Usora. This area, quite often, in the mediaeval period produced the Duke of Usora. The area of Srebrenica and its surroundings is the area where Dragisa Dinjicic had all of his important estates. Thus, in a charter dating back from 1400 he is mentioned as a witness 'from Podrinje'.[27] Also, it is a known fact that the Dinjicics accepted the Zlatonosovics, while they were performing the duty of the Duke of Usora, as their lords. Of course, this valuable piece of information corroborates the fact that above them in the hierarchy were the dukes of Usora, which indicates that this and the surrounding area of Srebrenica belonged to Usora.

Data on the number of Ragusan craftsmen, the length of their stay and kinds of crafts they were engaged in, lead to a reliable conclusion that craftwork was a developed economic branch in the mediaeval Srebrenica. Of course, Ragusan craftsmen, through various means, helped the advancements in craftwork. However, the work of the local crafsmen in Srebrenica, as well as other urban settlements, did not leave any visible trace in the written sources, because the local craftwork products were not, as were mining and stockbreeding, the items of trade exchange. Srebrenica, undoubtedly, along with mining and trading, was also an important crafts center.[28]

We should also mention the fact that there was a Francisccan monastery with St. Mary's Church, which is mentioned in 1387 and 1514, in Srebrenica. St. Nichola's

25 Tade Smiciklas., *Diplomaticki zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, svezak III, Zagreb, 1905, pp. 242-243.

26 The rise of Podrinje to the status of a 'land' was the result of the strengthening of the role of nobility from the region of Podrinje, first of all from the area of Trebotic. Traces of the above-mentioned process in Podrinje could be seen as early as the eight decade of the 13th century when respective districts of Trebotic and Osat were formed. The result of this is the fact that over time in the region of Podrinje three regions could be identified (early mediaeval districts): Sapna, Trebotic and Osat, while the other most important strategic and economic centers were represented by the towns of: Srebrenica, Zvornik and Kuslat (P. Andelic, *Trebotic i Podrinje*, pp. 243-268).

27 Grupa autora, *Historija naroda Jugoslavije*, knjiga I, Zagreb, 1953, (hereinafter: HNJ, I), p. 587.

28 D. Kovacevic, *Gradska naselja*, p. 57.

Church, which is mentioned in 1395 was in the same town.[29] However, in the spiritual sense, in Srebrenica and its surrounding the dominant teaching was that of the Bosnian Church, and near this center there was also an important hiza [house] of this church in Ljupskovo (*Glubschouo*) from the early 15th century.[30] Large number of standing tombstones in this area are also indicative of the spiritual influence mentioned above.[31]

Economic stagnation of Srebrenica in the first half of the 15th century

The situation with Srebrenica as a continuous area of the mediaeval Bosnian state changed after 1410, when Duke Hrvoje handed Srebrenica over to the Hungarian King Sigismund. In our opinion, Duke Stjepan had two reasons for this handover. First, the desire to insinuate himself into the powerful Hungarian king's good graces, and the second, because, with the Zlatonosovics in the north and the Pavlovics in the south, his temporary rule over this area was impossible to sustain. In any case, the epilogue of this event, in, probably, May 1410, was such that Sigismund pronounced Hrvoje the viceking of Bosnia, and, he, in return, handed over the towns of Srebrenica, Kuslat, Brodar and Susjed in Usora, that is Podrinje. This document unequivocally confirmed that Srebrenica was in Usora.[32] Hungarian garrisons were deployed in the aforementioned towns during the autumn military campaign the same year. In these new circumstances, Sigismund handed Srebrenica over in July 1411 to the Serbian despot Stevan Lazarevic.[33]

After it came under the rule of Despot Stevan Lazarevic, a continuous fight for Srebrenica between the despot and the Bosnian kings and high nobility, the fight Ottomans would later join. Probably on this occasion, Sigismund's skillful diplomacy was headed in the direction 'divide and rule', which turned Srebrenica into the object of conflict between the Bosnians and the despot until Stjepan Tomasevic became the head of the Despotate. How unstable the area of Srebrenica was in the period 1410-1458, is probably best illustrated by the fact that in this period of time, according to Jirecek, Srebrenica was once part of Hungary, five times part of Serbia, four times part of Bosnia and three times part of the Ottoman Empire, and it was also 5 years under Ottoman rule continuously, from 1439 to 1444, when the despotate was conquered for the first time. Therefore, the length of Bosnian rule during the Middle Ages in this area was incomparably longer.[34] It is precisely this period that marked the beginning of a slow economic decline of Srebrenica, which can definitely be seen in the size of the Ragusan colony in the town. After it came under despot's rule Srebrenica stopped being

29 M. Vego, *Naselja*, p. 108.

30 M. Dinic, *Za istoriju rudarstva*, I, **p. 34.**

31 Sefik Beslagic, *Stecci – katalosko-topgrafski pregled*, pp. 234-238.

32 Jozsef Gelcich – Lajos Thalloczy, *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887 (hereinafter: Diplomatarium), pp. 193-195.

33 Jelena Mrgic, *Severna Bosna u srednjem veku – zemlja – istorija – narod*, doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Odeljenje za istoriju, Beograd, 2006 (hereinafter: J. Mrgic, Severna Bosna), p. 116.

34 A. Handzic, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, p. 95.

the object of earlier economic interest to Ragusan settlers, whose idilic times were over, for which they complained to King Sigismund.[35]

The role of Srebrenica to a great degree depended on the circumstances on the other, neighboring, today's Serbian bank of the Drina. The control over that area would be established, through meriatal relations, by the son of the Bosnian king Stjepan Tomas, Stjepan Tomasevic. Consequently, the last Bosnian king, Stjepan Tomasevic, was also the last Serbian despot. The center of attention was the citadel Smederevo. On the other hand, Smederevo represented a turning point in the decisiveness of the Ottoman conquest politics towards Bosnia. Namely, as an Ottoman chronicler put it: *Neşrî, Bosna kirah ol vakit Semendire'ye hakimdi*. Accordingly, he also had under his rule the last line of resistance of this region, the town of Smederevo, whose fall, in 1459, formally removed all traces of the Serbian despotate.[36] According to Dursun-bey, the very takeover of Smederevo on the part of the Bosnians, was a reason enough for Sultan Mehmed II to launch a war against Bosnia.[37]

The very town of Smederevo was handed over to the Ottomans without resistance. The only thing that King Stjepan Tomasevic tried to do on that occasion was an attempt to get Srebrenica in return. Although the sultan was inclined to do so in the beginning, it never materialized after the sultan was informed that the Bosnian king did not pay poll-tax.[38] The afore-mentioned fact certainly once again supports our claim that, as regards Bosnian crown, continuously through history, there was a developed consciousness in regard to the defining of the borders on the respective rivers of Sava and Drina, even if it meant giving up the area easily, especially those east of the Drina. It was precisely this incident regarding poll-tax that made Sultan Mehmed II send the Bosnian King Stjepan Tomasevic his emissary, who all but put an ultimatum to poll-tax. After the Bosnian king refused to compromise, the process of conquest of the mediaeval Bosnian state, in 1463, began.[39] This sealed the fate of the mediaeval Bosnian domain of Srebrenica, which came under Ottoman rule two years earlier than the parent country, and by this became the overture of the final fall of the mediaeval Bosnian state.

35 D. Kovacevic – Kojic, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, p. 19-20.

36 Neşrî, *Tarihi, Kitâb-i Cihan – Nümâ*, II. Cilt, priredili: Faik Reşit Unat i prof. dr. Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1995 (hereinafter: Neşrî Tarihi), p. 737.

37 Glisa Elezovic, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena*, Bratstvo, XXVI, Beograd, 1932, pp. 112-117. 'Smederevo is the dowry of the old despot's daughter, and as such it was the reason why its conquest was postponed. After that he made a long list of acts contradictory to the contract. There is one more reason, and that is, that this capable-of-evil man became the king after he murdered his father. By sinning against his parent, he lost the right to be the leader and the head of state. Victorious sultan solved the issue by asking the Bosnian king to convert to Islam and agree to pay the ransom. But, king, as stubborn as Abu Jahl, declined'.

38 Ve eydürler ki, Kıral Hünkâra elçi gönderip "Serayinik'le bile Semendire'yi bari *istibdal* edelim" dedi. Hünkâr razı oldu. Semendire'yi verdiklerinden sonra hesap ettiler ki, haracından kiralın Hünkâra dahi borcu var. Borcuna tutup, Serayinik'i dahi vermediler. Ve bil-cümle çünkü Semendire feth olundu; çanlarını yıkıp, kiliselerini mesacit ettiler. Ve Lâz ili tamam ol vakit feth olundu. Bu fetih hicretin sekiz yüz altmış dördünde vaki oldu. İt follows that this was happening in 864, which covers the period from 28 October 1459 to 16 October1460 (Neşrî *Tarihi*, p. 737).

39 Neşrî *Tarihi*, p. 762-763.

District of Osat

The area of Srebrenica in the Middle Ages, as well as today, was located in the larger area of Osat – which from the early Bosnian Middle Ages had all the characteristics of an autonomous natural-economic entity, scientifically known as a district.

Osat is a part of Podrinje bordered by the Drinjaca basin to the west and north, and the Mount Javor slopes – to the south. The entire area – with confluences of seven to eight smaller tributaries of the Drina, represents a clear, although not completely homogenous, geographical ensemble. The relics of the described area, that is Osat in a wider sense of the word, are well preserved to recent times and as such they would, to a great degree, correspond 'to former county or borough of Srebrenica'.[40] *The district in question was mentioned for the first time in one of the documents in the Dubrovnik Archives. Namely, on 12 July 1283, in one of the documents of the Ragusan authorities the sale of the slave 'Radosclauuam de Osat' was registered.*[41]

Historians believe that the text of the famous Tata Agreement, which was concluded in 1426 and which was, unfortunately, parts of which were preserved in rather bad transcripts mentions the town of Tisnica (*Thysnicza*) in the district of *Ozach*[42], which is actually the name of the borough of Osat.[43]

This issue in science was mostly addressed by *L. Thalloczy*, who places all of the names mentioned in the given agreement on the right bank of the Drina (see the Appendix), but nevertheless carefully concludes that it probably refers to the territory located on both banks of the river in question.[44]

Locality of the towns of Brodar and Susjeda caused a lot of discussion in science due to the running away from the fact that the places in question were located on the eastern bank of the Drina. Anyway, the respective towns of Brodar and Susjed are the bequest of Hrvoje Hrvatinic which he had probably had built during the wars in 1406, 1407 and 1410. On the Drina there were also the estates of the Dinjicics, and that Dragisa, who was mentioned in Sigismund's Charter, was the district prefect Dragisa Dinjicic, who is mentioned in the Bosnian rolls in 1400, 1420 and 1421, and in 1424 he was in Srebrenica. Halap – probably *Ivan de Halap*, who, in 1415, with 'other

40 Pavao Andelic, *Ubikacija oblasti Trebotica i teritorijalno-politicka organizacija Bosanskog podrinja u srednjem vijeku*, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija XXX/XXXI (1975/76), Sarajevo, 1977. (hereinafter: P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, p. 265).

41 Josip Lucic, *Spisi dubrovacke kancelarije*, Knjiga II, Zagreb, 1984, p. 275.;

42 Their opinion regarding the word 'Ozach' does not reject the possibility that in the course of the recurring transcriptions the above-mentioned 'penning' happened. (P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, p. 265; Hazim Sabanovic, *Bosanski pasaluk, Postanak i upravna podjela*, Djelo, Naucno drustvo NR BiH, Odjeljenje istorisko-filoloskih nauka, knj. 14, Sarajevo, 1959. (hereinafter: H. Sabanovic, *Bosanski pasaluk*), pp.135-136.)

43 Ljudevit Thalloczy, *Prilozi k objasnjenju izvora bosanske historije, K historiji despotske porodice Brankovica*, GZM, V, 1893. (hereinafter: Lj. Thalloczy, Prilozi k objasnjenju–Brankovici), pp.181-184;189.

44 Former Travnik Highschool teacher, Aleksandar Hofer, researching the order of the places in the Agreement from Tata mentioned above, believes that the list 'starts from the south-west, goes north and then east.' He points out the following: '...Srebrenica, north of which is Osat, and in it, Tisnica, a little further to the north Brodar and Susjed and across the Drina Soko, and next to it, Poljanac from Sokol to Osat.' (Aleksander Hoffer, *Polozaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426*, GZM, V, 1893, pp. 553-554)

Hungarian high nobles was taken into Turkish or Bosnian captivity, paid a large ransom, and received from King Sigismund proper rewards for his loyal service'.[45]

Today's popular conception of Osat is understood in two contexts: a narrower, which corresponds to the Ottoman Nahiye of Osat, and a wider and not completely clear, which encompasses the majority of today's Bratunac-Srebrenica area. Peculiar ethnological characteristics of Osat are easily observable only in the area of the narrower Osat. It is important, after all, 'to mention that, as a rule, these pronounced ethnological characteristics are present in the areas which, in ancient times had the status of a district.[46] Explanation for this opinion that there was an early territorial and organizational unity of the larger area can be found in its geographical ensamble, and this belief is also encouraged by 'many other characteristics, its archaic and ethimologically hard-to-expain name, relics in the name and ethnological features of the population which have many analogies in other parts of Bosnia (as well as Usora), then the fact that the formation of other administrative units in this area can be explained rationally'. Ottoman registers from the 15th century, by rule refer only to a narrower district (nahiye) of Osat.[47] These borders of Osat in science were first registered by Vladislav Skaric. However, Hazim Sabanovic, by analysing the defters, proved that 'Skaric's definition of Osat mostly refers only to the Nahiye of Osat in the Bosnian Sanjak [administrative division][48], and not to the proper mediaeval Osat'. [49] For, according to Sabanovic, Osat is 'much larger and it encompassed part of the central Podrinje below Srebrenica on both banks of the Drina. Osat, on the right bank of the Drina, belonged to the Despotate, and the one on the left to the Kovacevics' Land. Consequently, the Ottomans also divided this region in two nahiyes, so that Osat on the right bank of the Drina was part of the Nahiye of Osat of the Qadi of Brvenik in the Sanjak of Smederevo, and Osat on the left bank of the Drina part of the homonymous nahiye in the Kovacevics' Land, of the Visegrad Qadi in the Bosnian Sanjak.

On this occasion we will also say that, in our opinion, the name of the district/ nahiye mentioned above was derived from the unique terrain made by the Drina River in this area – curve (turn) which the given area was named after (pre-Slav. ***osъtъ > stsl. osьtь > stbos. osatь > Bos. Osat; the root is os-, and the suffix is –ъtъ****).*[50] *If we take a closer look in geographical terms, we will see that the area of Osat – which, in the old days, was united under this name into a unique mediaeval Bosnian district, is, actually, on both sides of the great Drina turn (curve) south of Srebrenica.*

---

45 Lj. Thalloczy, *Prilozi k objasnjenju–Brankovici*, p.189.

46 P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, p. 265.

47 P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, p. 265; H. Sabanovic, Bosanski pasaluk, pp.135-136.

48 Vladislav Skaric, *Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*, GZM, II sveska za historiju i etnografiju, XLII, Sarajevo, 1930, p. 11.

49 H. Sabanovic, *Bosanski pasaluk*, pp. 135-136.

50 Pre-Slav. osъtъ > stsl. osьtь > stbos. osatь > bos. Osat. The root is **os-**, and the suffix **–ъtъ.** According to P. Skok (Petar Skok, *Etimologijski rjecnik hrvatskog ili srpskog jezika*, Zagreb, 1972, tom II, p. 568) it means 'awn ear'. We think that Skok's explanation in this case is hard to explain, and we believe that the given ethimogical construction from the root **os-**, and the suffix **–ъtъ took place**. Furthermore, Old Slavic form **osь**, **-i is a feminine noun os. Therefore, it has the base** os. We add the suffix –ъtъ. The suffix –ъtъ contains the first semi-vowel (jor) in strong position, which bears stress and it corresponds to **a** in the Bosnian language**.** (We would like to thank Amira Hadzagic-Turbic for the help in the ethimological interpretation of the formation of the word Osat.)

Later on, the Brvenik Qadi was annexed to the Sanjak of Zvornik, but its Nahiye of Osat remained a part of the Sanjak of Smederevo and was annexed to, first, Uzice, and later on (before 1572) to Valjevo Qadi. Only certain villages in these nahiyes from very early on belonged to the Srebrenica Qadi.[51] The problem of the identification of other places which were mentioned in the Tata Agreement is probably hidden in the afore-mentioned[52] and historiography persistantly refused to put them on the right bank of the Drina. As regards the Bosnian part of once united Osat, we know that in 1528, 'the Osat Nahiye belonged to the Srebrenica Qadi'. This means that this nahiye remained a part of the Bosnian Sanjak, and that, from legal and administrative point of view, was detached from the Visegrad and annexed to Srebrenica Qadi in the Sanjak of Zvornik. [53]

The town of Srebrenica was an important center of the entire region. In the given circumstances, several important mediaeval settlements were developed near it. Not far from it, there is a settlement of Sase, next to Gradina, the antique Domavia, which is often mentioned in the Dubrovnik's sources. At times, disputes among the Ragusans were were conducted there, which indicates that they were living and working there on a permanent basis. Historiography also associates the beginning of mining activities in our area with Sase.[54] One of the most important residential but also mining centers in this area, which is supported by the importance as well as the origin of the name, is the settlement of Cagalj (German Zagel).[55] In Cagalj, in the mid 15th century, a

51 H. Sabanovic, *Bosanski pasaluk*, pp. 135-136. The Nahiye of Osat, in the Sanjak of Smederevo, is first mentioned in 1475 as one of the three nahiyes of the Brvenik Qadi (Brvenik, Rujna i Osat), and Nahiye of Osat in the Kovacevics Land and the Bosnian Sanjak is mentioned as early as1469, then in 1485 and 1489. In this nahiye there was a square *Petric* on the Drina, but the old town of *Durdevac* is no longer mentioned. Bosnian Osat, from legal and administrative point of view, first belonged to Pavli and Kovac Qadi, that is the Visegrad Qadi (with the exception of few villages that belonged to the Srebrenica Qadi).

52 Precisely because of the importance of the Tata Agreement, for the determining of the location of certain places, that we give its full text whose account was done by L. Thalloczy: ' This Kingdom of Raska, all its rights and privileges, with the exception of and not including the castle of Thysnicza and its surrounding area, which is in the district of Ozachu, also the castle of Zackela, which is in the district of Polanzu, where, at some point, lord Hrvoja built the castles of Brodar and Zomzed, also former lands and district of Dragisa and Halap, with the afore-mentioned castle of Zackel, which due to heir crisis, belonged to our Highness, also the castle of Macho and its surroundings among which the Macho Banat bears the name of, also the land and the district, which used to belong to Radislav, son of Chaste, which came under our royal Highness in the same way, also the district of Byzwa, where the castle actually is, also the districts and counties of Felsewabn and Alsowabn, also the district called Radio, near Abna, as well as the district called Neprizon, the district called Lygz, near and next to the same district of Neprizon, the district called Rabas, the district called Colubara, the castle called Belazena with all its accessories, then the district of Ub, the district called Thalmlabe-meleke, the castle Nandoralba with all its accessoriess, the castle of Calambaz (Golubac) with all its accessories, and other castles, districts, lands, municipalities, towns and villages, which King Ljudevit sought to ennlighten, king of Hungary, our dearest father-in-law of the blessed memory, as well as others during the rule of this Kingdom of Hungary.' (Lj. Thalloczy, *Prilozi k objasnjenju – Brankovici*, pp. 181-184)

53 H. Sabanovic, *Bosanski pasaluk*, pp.135-136.

54 Konstantin Jirecek, *Trgovacki drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, prevod Dorde Pejanovic, Svjetlost, Sarajevo, 1951 **(hereinafter: Jirecek**, *Trgovacki drumovi), p. 72.*

55 Namely, *caglina* [frozen dump of earth] is the first piece of ore**, which during the first flushing is washed down into sluices or troughs; German Zagel, Zägel. (M. Dinic,** *Za istoriju rudarstva***, I, pp. 33-34; Vladislav Skaric,** *Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji***, Spomenik LXXIX, SKA, Sarajevo, 1935, p. 19)**

Catholic church, for the construction of which a certain amount of money was left by a Ragusan - *apresso luogo Strebnize in luogo Zagal che si compie chiesa de S. Nicola*, was built. There are other places in the area of Srebrenica which were mentioned in the Middle Ages: Grabovica, Milosevic, Prapratna, Boratove, *Jelasse, Jeligne, Pleoponiza, Poredusse, Cherenza*, Buzan. Grabovica exists to this day near the Drina, east of Subin, *Cherenza* is undoubtedly Hranca in the immediate surrounding of Peciste.[56]

In central Podrinje, there was also Ljupskovo, known since the early 15th century as a caravan station and the center of the Patarenes with their 'houses': '*domus christianorum, Ruxin patarino ad Glubschouo, Glubschouo ad patarenos, locus patarenorum in Glubschouo, ad Glubschouo ad patarenorum contratam*'. The site of Ljupskovo can only be approximately determined. It was near Srebrenica, which is indicated by a Vlach contract dating back from 1413, where he says that he will lead a caravan *ad viagium in Srebernizam* and that the goods will be taken *ad Glubschouo ad domos Radoychi*. According to another contract with the Vlachs, we learn that it was located in the region of Dragisa Dinjicic - *usque in Glubschouo in contrata Dragisini*. Ljupskovo, even under Ottoman rule (1501), was the place that exported lead and glaze to Dubrovnik. We can determine the approximate location of Ljupskovo indirectly; in one of the lawsuits against Dragisa Dinjicic, the plaintiff complained and *supra Vladislauum Purti, Rodossauum Purti, Braichum, Chernich, Braichum Parabutich, omnes ex familia seu curialibus dicti Draghisse*, who did him wrong in Ljupskovo. Today in Osat there are villages or hamlets Purtici, Krnic i Parabucje. Ljupskovo had to be somewhere near them.[57]

Somewhere near Ljupskovo was Likodra, also a caravan station, but one less visited. Vlachs the proud ones once in 1405 went along *usque in Lochodra (sic) aut in Glubschouo* for the same cartage price. It was already established by Jirecek that the road in question was 'Likodra in the Serbian part of Podrinje'.[58] However, the evidence that the Bosnian Podrinje was expanding on the other bank of the Drina, lies precisely in the example of this place which, in one of the agreements, is explicitly placed in Bosnia ('*in Bosnam ad locum vocatum Lichoder*').[59]

In addition to the above-mentioned evidence, on the expansion of the Bosnian influences to the eastern side of the River Drina, there are also numerous other indicators. What we think here in the first place is the significant concetration of stecaks found on that side of the Drina, which is by no means smaller than the concetration on the western, Bosnian side. Then there is a significant language enclave of the iekavian dialect which was presented in science as a language characteristic of the western Serbia. Finally, there are written traces linked to the respective towns of Brodar and Susjed, as well as numerous places mentioned in the Tata Peace Agreement of 1426. In addition to stecaks, an indication of the significant religious influence of the Bosnian Church in the eastern Drina area is also the initiative directed towards its extermination which happened in the fourth decade of the 15th century.[60]

---

56 **M. Dinic,** *Za istoriju rudarstva***, I, pp. 33-34.**

57 M. Dinic, *Za istoriju rudarstva*, I, **p. 34.**

58 Konstantin Jirecek, *Istorija Srba*, knjiga II, translated by Jovan Radonic, Beograd, 1952 **(hereinafter: K. Jirecek,** *Istorija Srba II***), p. 278; See note no.125.**

59 M. Dinic, *Za istoriju rudarstva*, I, p. 35.

60 J. Sidak, *Studije*, pp. 287-290.

Among other political centers worth mentioning are the towns of: Subin, which had its own administrative district, then Klotijevac and Durdevac in Osat, where the status of the political center did not reach any higher level. Late feudal administrative districts (as well as the Ottoman nahiyes) in the area of the early feudal districts and later on the region of Osat are: Srebrenica, Osat, Subin and Ludmer.

Mining, and mining-related craftwork with trade, represented the basis for the development of numerous town-like settlements. In addition to Srebrenica, these include: Petrica, Durdevac, Zabukvica, Mrganovici near Subin, Turija and some others, whose location has not been determined yet.[61]

'Land' of Podrinje

In the complex feudal structure of the Bosnian state, the next level of hierarchy is 'land'. In the early Middle Ages Srebrenica and Osat belonged to the 'land' of Usora, but, in subsequent feudal decentralization of the former region of Trebotic – Podrinje grew into a 'land', and consequently the entire area remained under the administration of the Duke of Usora. Precisely this position, of the Duke of Usora, in the late 14th and early 15th century was filled by individuals whose place of origin was Podrinje. However, for reasons of chronological retrospective, we will begin our analysis with the early 15th century. In the given period in the political life of Podrinje the dominant figure is *district prefect Ivahn* 'z bratijom' [with relatives]. He was mentioned as a witness in two charters of Ban Stjepan II, and in both these cases, his position was mentioned, that is his title (district prefect), name, a note that he is the representative of a lineage ('z bratijom'), and the mark that he is 'of Trebotic'.[15] It is precisely these indicators that confirm that the region of Trebotic was formed very early on, and that it had this status, as we have established earlier, as far back as the first charters of the Bosnian ban Stjepana II. What is hard to understand in this transformation, is the fact that the first man of the region in question had the title of the district prefect. Nevertheless, we have to state that the individualization of this region into a separate land happened due to the estate-owning power of the family of the district prefect *Ivahn*[62], and precisely owing to this, it became dominant in the entire Podrinje.

The greater role of Trebotic, that is estate-owning nobility from this land in the structure of the Bosnian lands at that time, is indicated by the fact that in the second mentioning of this region, of fifteen present witnesses, two were from Trebotic, in the charter of the Bosnian ban Stjepana II issued (after 1329) to Prince Grgur Stipanic Hrvatinic. The witnesses were: five Bosnians, two from Usora and two from Trebotic, and one from '*of*' Zagorje, Neretva, Rama, Duvna, Donji krajevi and Soli. The witnesses '*of Trebotic*' are: district prefect *Ivahn* s *bratiom*, and Goisav Obradovic, also s *bratiom*.[63]

61 P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, p. 265.

62 P. Andelic calls his family high-noble family from Trebotic. In our opinion the region was not named after the family mentioned above because the name of this area with the root treb/ot/io/ can be found all over Usora and Bosnia in that period, and even today. (P. Andelicc, *Trebotic-Podrinje*, pp. 247-249)

63 Ludwig Von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914. (hereinafter: L.Thalloczy, *Studien*), pp. 14-15.

We have already pointed out that it was in the period of the rule of Stjepan II, that we have compelling evidence that Trebotic was part of Usora. Later on, however, according to the number of witnesses from this area, as well as the latter titles that were given to 'the witnesses of Trebotic', we have every right to claim that Trebotic had a higher status than that of a district. It follows, that this was one of the Bosnian regions that belonged to Usora (Zavrsje).[64]

Our claim is supported by the fact that it was precisely in this area that some other districts were present as well, among which the district of Osat is mentioned in the Dubrovnik's sources in 1283, and regardless of its early individualization, there were no witnesses from this district mentioned in the charters issued by Bosnian rulers. On the other hand, in the 15th century the place and role of Trebotic was taken by Podrinje. All these facts indicate that due to the most important role of the great nobles from Trebotic, this region, for a long period of time, played a very important role in the political life of the mediaeval Bosnia.

Evidence for this fact can be found if we analyze the position of *Ivahn's* son *Tvrtko Ivahnic*. He appears on the political scene as early as 1333 in the charter of Ban Stjepan II dated 15 February the same year, when the ceding of Ston with Rat and the neighboring islands to the Republic of Dubrovnik took place. He is listed as one of the witnesses (without the title) along with Usora and Sol estate-owners.[65]

It is important to mention that, probably under the influence of the processes that took place in the south, that is the 'land' of Bosnia, the most prominent process of regionalization, took place precisely in the area of the south-eastern Usora, that is the area of Trebotic.[66]

Consequently, since the time when witnesses from certain counties started appearing in the charters of the Bosnian rulers, the witnesses of Trebotic were also present. However, this was not the time when Trebotic was mentioned in the historical sources for the first time. We have already established that in the late 13th century (that is after 1282) we have three cases of slave trade on record between this area and Dubrovnik. Thus, in effect, the selling of the slave *Smoletam de Trebotiche*, recorded on 25 Jula 1282 in the files of the Ragusan authorities, also represents the first mentioning of this district in the mediaeval documents.[67]

We should point out the fact that in the documents of the authorites mentioned above as regards correspondence clearly stated that they were from Bosnia, and they rarely used regional terms. In correspondence, the area of the northern Bosnia was

64 Franz Miklosich; *Monumenta Serbica, Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii*; Viennae, 1858. (hereinafter: Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*), pp. 101-103; L. Thalloczy, *Studien*, 16-18; M. Vego, *Postanak*, pp. 151-153; Milos Blagojevic, *Bosansko zavrsje*, Zbornik Filozofskog fakulteta u Beogradu, XIV-1, Beograd, 1979, pp. 134-138.

65 T. Smiciklas, *CD*, X, pp. 77-81; Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, pp. 105-107; M. Vego, *Postanak*, pp. 147-149.

66 The name of Trebotic was probably derived from the Slavic word ***ТРЂ*□,** which means sacrifice (sacrifise). In order to justify this opinion we will point out that in Usora we have an area of Trebave in the north (area between Modrica, Gradacac, Doboj and Gracanica), on the border with the 'land' of Bosnia, where a nahiye was formed, and probably a district somewhat earlier, Trebetin (towards Maglaj and Zepce), while in the south we have the region of Trebotic. Both names have the same root: Trebevic, Trebinje et al. This is a very interesting occurrence, which should be more thoroughly researched from the geographical and philological point of view.

67 Josip Lucic, *Spisi dubrovacke kancelarije II*, p. 179.

most often referred to by a regional term, that is Usora (*Vsora*). We mention these facts mainly for the reason of showing that this area became very early on a regional center i.e. a region. This belief is also supported by the fact that only a year later, that is on 26 July 1283, trade with *Tollisclauam de Trebotich*[68] took place, and on 20 February 1300 *Alegretus de Trebotic* was delivered from slavery.[69]

We have already established the role of the high nobility from this area (Trebotic) in the political life of the mediaeval Bosnia. It follows that *Tvrtko Ivahnic* in the political life of Usora and Bosnia took the role that his father had earlier ***'county prefect Ivahn'***. This makes us conclude that it happened after his father's death. His son, Tvrtko, became almost a constant presence in the political life, and would later on first receive the title of the tepci [steward], and some time later the title of the duke of Usora, which can be seen from his titles:

1353 Ivahn Ivanovic
1354 Tepcic Ivahn
1357 Voevoda [Duke] Tvrtko and his brother county prefect Novak
1366 – 1367 Voevoda [Duke] Tvrtko and z bratiom
1374 Vojvoda [Duke] Tvrtko and s bratjom

It should be pointed out that in all these charters the witnesses 'of Trebotic' were not nominally mentioned but they were rather included among the witnesses from Usora. Tvrtko, the son of *Ivahn*, was awarded the title of a duke probably due to his loyalty to Ban Tvrtko at the time when rebellions in Usora took place at the very beginning of Tvrtko's rule.[70]

In the oath of Ban Tvrtko of 1357, he was only mentioned as 'duke Tvrtko', and in ban's charters of 1366, 1367 and 1373 as the duke among the witnesses 'of Usora'.[71]

This fact best indicates that, regardless of the very important role of the family in question, as well as their region of Trebotic in the structure of the mediaeval Bosnian state, this region was nominally a part of Usora. This, that it was precisely this Duke Tvrtko who belonged to noble estate-owners from Trebotic, is confirmed by the fact that his son Vlatko Vojvodic Tvrtkovic was in certain charters a witness from Trebotic, and in others a witness from Usora.

In this period the region of *Trebotic*, as the seat of the duke of the entire *Usora land* also became its political center, and due to its importance, the name of this region pushed aside the term Podrinje, but, at the same time, it absorbed it.[72] It had the same status during the time of his son and heir in the position of Duke Vlatko (Vojvodic).

68 Josip Lucic, *Spisi dubrovacke kancelarije II*, p. 279.

69 Josip Lucic, *Spisi dubrovacke kancelarije IV*, p. 53.

70 Orbin mentions the rebellion led by Pavle Kulisic. (Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968, pp. 148-149) According to Ancic, the only event in the beginning of Tvrtko's rule that could be taken as rebellion was the going of the three Stjepanic-Hrvatinic over to the Hungarian-Croatian king domination, in which case the campaign, launched in order to recover the towns of Usora, should be linked to the name of Grgur Stjepanic, who held the estates in Usora from around 1330. (Mladen Ancic, *Putanja klatna, Ugarskohrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljecu*, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Biblioteka, Djela - knjiga 9, Zadar – Mostar, 1997, p. 158; Nada Klaic believes that this was the first conflict between the brothers Tvrtko and Vukac. (N. Klaic, *Srednjovjekovna Bosna*, pp. 217-222)

71 P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, p. 248.

72 Jelena Mrgic, *Zupe i naselja „zemlje"Usore*, JIC, no. 1-2, Beograd, 2000, p. 37. The author reduces this region to the rank of a district, which we cannot agree with.

Vlatko Vojvodic is constantly mentioned with the title of the duke in the political life of Bosnia and Usora probably to his death around 1400. One thing that can be noticed is that in some of the charters he was mentioned as the duke of Usora and, and in others as the duke of Trebotic. This can best be seen from the following overview:[73]

1380 Vlatko Tvrtkovic Duke of Trebotic
1390 Wlatcho duke of Usora
1392 Vlatko Tvrtkovic, duke of Trebotic
1392 and duke Vlatko of Usora
1394 palatinus Vlatko Tribotio
1399 with duke Vlatko Tvrtkovic

But, immediately after the family Ivahnic-Tvrtkovic died out, around 1400, the position of the *duke of Usora* was filled by Vukmir Zlatonosovic, who held the *region* (*contrata*) from Zvornik to Srebrenica and on the west near Olovo, while *district prefect Dragisa Dinjicic,* the witness 'from Podrinje', had estates in the surrounding of Srebrenica, in Osat. Thus Podrinje still remained linked to Usora, while the name Trebotic disappeared from the sources, because it overlapped with the term Podrinje.[74]

Therefore, as witnesses in the charter dated 8 December 1400, when King Stjepan Ostoja gave Hrvoje Vukcic Hrvatinic the town of Hlivno, the following are mentioned: Duke Vukmir *s bratijom*, and from Podrinje Dragisa Dinjicic. In this charter, the intitulation of King Stjepan ends with '*... Usora and Sol and Podrinje and also...*'.[75]

This marked the beginning of the political rise of the family Zlatonosovic, which would give birth to dukes of Usora in the ensuing period. However, we have to mention that as early as 1366 Podrinje started appearing in the intitulations of the Bosnian Ban Tvrtko, immediately after the rebellion led by his brother Vukac was crushed.[76] It is possible that Tvrtko expressed his gratitude to the estate-owners from Podrinje the same year by way of calling himself '***master of Bosnia and Soli and Usora and the region of Dol and Podrinje and Hum***, thus, for the first time in his royal title, mentioning Podrinje.[77] This is also the best evidence that Podrinje and Trebotic constitute a whole – 'a region', because the political life of Usora would be dominated by the estate-owners from Trebotic for another three decades. However, it is precisely for the reasons of gratitude for helping Tvrtko in crisis situations, that Podrinje became one of the Bosnian and Usoran lands and would be a constant presence in the ruler's title in the ensuing period, and throughout this period the estate-owners from Podrinje held the highest positions in entire Usora, as well as Bosnia.[78]

Thus, after the death of Vlatko Tvrtkovic (*Ivahnic*), on the political scene of Podrinje, but also Usora, the dominant role was assumed by the Zlatonosovics, who held the estates that were located in central Podrinje. In the early 15th century, they,

73 Duro Surmin, *Hrvatski spomenici I*, Zagreb, 1898, pp. 91-93; 95-98; Sime Ljubic, *Listine o odnosajih izmedu Juznoga Slavenstva i Mletacke Republike*, Zagreb, 1861 – 1891. (thereinafter: S. Ljubic, *Listine*), IV, 280-282; Fr. Miklosich, *Monumenta Serbica*, str. 220-222; 235-237; P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, p. 248.

74 J. Mrgic, *Usora*, p. 37.

75 Aleksandar Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava* (od XII do kraja XV veka), Beograd, 1926, pp. 136-138.

76 M. Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, pp. 148-150.

77 D. Surmin, *Hrvatski spomenici I*, pp. 83-84.

78 P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, pp. 247-249.

together with two other estate-owning families, Dinjicic and Stancic, had the dominant role in this area. They also took part in the dynamic events as regards Srebrenica in the 15th century.[79] Vukasin Zlatonosovic is mentioned in the sources for the first time in 1399. In King Stjepan Ostoja's charter, which reinstated some of the earlier benefits that Dubrovnik had, mentioned as one of the witnesses is also Vukasin Zlatonosovic, who had the title of a prince.[80]

This same year his name was also mentioned in another Ostoja's charter issued to the Republic of Dubrovnik, by which the Bosnian king declared the land and villages from Kuril to Ston the property of the Dubrovnik. And once again, Vukasin Zlatonosovic was titled as prince.[81] Vukmir Zlatonosovic is mentioned for the first time in 1400 in a charter issued by King Stjepan Ostoja, by which King Stjepan Ostoja gave the district of Hlivno to Duke Hrvoje. Among numerous witnesses mentioned, there was also the name of Vukmir Zlatonosovic, also accompanied by a title of duke.[82] It appears that this very piece of information reveals the order of birth of the two brothers. 'The fact that next to Vukmir's name we have the title of the duke, and only a few months earlier, next to Vukasin's the title of the prince clearly indicates that Duke Vukmir had to be the oldest of the two brothers.' Vukasin was mentioned in the sources somewhat earlier, but insignificant period of time (only a few months), but, next to his name, there was only the title of prince and he had that title until Vukmir's death, when he assumed duke's honor and dignity.[83]

After the death of Duke Vukmir in 1424, his brother *Vukasin* became the Duke of Usora, but he was killed in 1430 during the conflict with King Tvrtko II (1422 – 1433). In the ensuing period those who were calling the shots in Podrinje, as well as Usora, were the Dinjicics and the Stancicis.[84]

These changes as regards the postion of the duke of Usora clearly indicate that the area of Srebrenica and its surroundings belonged to the patronage of the duke of Usora, and as such it was a part of the Usora (Bosnian) land of Podrinje (map no. 2).

The establishment of the Ottoman rule

Srebrenica, immediately after it came under Ottoman rule, was given the status of nahiye, and shortly afterwards it also became the seat of the qadi.[85]

Nahiye of Srebrenica was, from very early on, in the Ottoman hands. The final fall of the town of Srebrenica under Ottoman control, in the Ragusan sources was recorded

79 Pavo Zivkovic, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovici i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeca)*, Historijski zbornik, godina XXXIX (1), 1986 (hereinafter: P. Zivkovic, *Zlatonosovici*), p. 148.

80 Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, 235-237.; P. Zivkovic, *Zlatonosovici*, p. 150.

81 Lj. Stojanovic, *Stare srpske povelje i pisma*, I/1, Beograd – Sremski Karlovci, 1929-1934, pp. 420-423, 422. Vukasin is mentioned with this title in another Ostoja's charter dated 5 February 1399, by which he confirmed the charter of King Tvrtko I of 1378 to the Republic of Dubrovnik. Stojanovic, Povelje i pisma I/l, 426; P. Zivkovic, *Zlatonosovici*, p. 150.

82 Fr. Miklosich, *Monumenta serbica*, 247-250; P. Zivkovic, *Zlatonosovici*, p. 150.

83 P. Zivkovic, *Zlatonosovici*, pp. 150-151.

84 P. Andelic, *O usorskim vojvodama*, pp. 32-39; P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, pp. 249-251.

85 A. Handzic, Tuzla, pp. 52-53.

on 1 January 1462. The earliest surviving defter of the Sanjak of Zvornik, the summary register no. 171, gives rather basic information about Srebrenica and its nahiye. Since the earliest times, the mine in Srebrenica fell into the category of imperial hases [estates]. It is further said about Srebrenica that it had a solid fortress whose dizdar [fortress commander] and garrison made their living from salary /*ulufe*/.[86]

Since Srebrenica was the most important center in Bosnian, as well as entire Podrinje, it is no accident that this town became, immediately after it came under the Ottoman rule (in 1460 or 1461), the seat of the qadi. This qadi, at the time, was an integral part of the Sanjak of Smederevo.[87] In the ensuing period, a special mark as regards the belonging of the Qadi of Srebrenica would be left by the establishment of the Sanjak of Zvornik. A decade after the Ottoman takeover of Bosnia, Sanjak of Zvornik was established, which did not exist before 1477, when Zvornik and its surroundings were still part of the Sanjak of Smederevo. The earliest reference to Sanjak of Zvornik dates back to the end of May or the beginning of June 1483, and thus this year is taken as the year of the establishment of this sanjak. Zvornik was, of course, from the very beginning of the takeover of this piece of Bosnian land, the seat of the qadi (around 1460), although it is mentioned in the sources for the first time on 9 October 1477.

The establishment of the Qadi of Srebrenica

Ottoman state, although extremely centralized, primarily due to the size of the territory, had to conduct a certain internal division of its own territory. Thus the empire was divided in beylerbeyliks (pashaliks, eyalets).[88] First-level units of local government in the Ottoman Empire were sanjaks. Those were military-administrative territorial units, where under one flag, spahis, from that area under the command of the sanjak-bey or alay-bey, were gathered. Second-level administrative-territorial units within sanjak were qadis. Those were judicial districts of its own kind. The subject matter of our interest is precisely the Srebrenica Qadi, which was established immediately after the Ottoman takeover (in 1460 or 1461). For more than two decades, it was part of the Sanjak of Smederevo, and after the establishment of the Sanjak of Zvornik (not later than 1483), Srebrenica Qadi became part of it.[89]

According to the registry of the Sanjak of Smederevo of 1476/7, on the Bosnian side it included the following nahiyes: Srebrenica, Subin, Kuslat, Budimir, and on the right side of the Drina, the town of Soko with its surroundings. However, there are no sources mentioning that this qadi from its establishment included nahiyes on the Serbian

86 Nedim Filipovic, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tesanj, 2005 (Filipovic, op. cit.) pp. 195-198.

87 A. Handzic, *Tuzla*, pp. 52-53.

88 In the beginning, before the conquest of Egypt (in 1517) the Empire was divided only in two large administrative areas known as beylerbeyliks, eyalet or pashalik, and those were: Anadolian and Rumelian (of Asia Minor and European). After 1517, the number of eyalets increased to nine, and later on, during the rule of Suleiman I, the Lawgiver to forty of which, twenty-six were only in the European part of the Empire. Among them, one of the largest and the widest was the Bosnian Eyalet or Pashalik.

89 Ottoman army commanders who conquered the Despotate towards the end of 1459, and also at the beginning of 1460 Srebrenica, Kuslat, Perin and Zvornik. (M. Dinic, *Za istoriju rudarstva*, I, pp. 85-86)

side: Krupanj, Bohorina, Radevina, Jadar and Pticar, as it was assumed. These nahiyes were most definitely included in the Srebrenica Qadi, that is the Sanjak of Zvornik, possibly after the earliest registry of the Sanjak of Zvornik (1519), and before 1516, when they were not mentioned as part of the Sanjak of Smederevo. Consequently, in the second decade of the 16th century, they became part of the Srebrenica Qadi. But then, all of them, with the exception of Jadar, were mentioned, during the Vlach census of 1528, that is the census of *mukats* of that sanjak in the third decade of the 15th century, while the Jadar nahiye is mentioned not earlier than 1533.[90]

Judicial authority in the Ottoman state was performed by a cadi. Although the cadi was, first and foremost, a judicial officer, at the same time, as regards local administration, he was also the only officer of authority in general. The cadi was generally considered a law enforcement officer and the executor of the orders of the central government. In this respect, he supervised the work and actions of all military and administrative authorities and other officers in the area of his qadi, and reported back to the emperor and the vizier.[91]

This was a completely new institution in the up-to-then Bosnian administrative development. Namely, Bosnian Middle Ages does not have such a prominent and separate role of the judiciary. On the other hand, as regards the territorial scope, we can say that nahiyes replaced mediaeval districts, therefore, the continuity in organization was present, but as regards qadis, we cannot say that there was a continuity of territorial and administrative organization.

However, one piece of information indicates that the area of Tuzla belonged to the Qadi of Srebrenica. Namely, in the detailed register of the Sanjak of Smederevo of 1476/7, in a closer description of the 'imperial' Vlachs of the village Drametina, it is said that they lived *near Wooden salt works in the qadi of Srebrenica*.[92]

Srebrenica Qadi never encompassed the respective nahiyes of Sabac and Macva, because this area, from 1521 on, was the territory of the Sabac Qadi. Also, this qadi never encompassed the area of the former Srebrenica Banate, because the Zvornik Qadi was established long before the fall of this banate, and when this area was conquered it was annexed to the Zvornik, and not Srebrenica Qadi, as it was usually believed.[93]

Finally, in the end, we have one exception, and that is that the nahiye from another sanjak, i.e. Bosnian, was annexed to the Qadi of Srebrenica in the Sanjak of Zvornik. Hazim Sabanovic proved that the mediaeval Osat '[was] much larger and encompassed a part of the central Podrinje below Srebrenica on both banks of the Drina'. Later on, the Osat on the right side of the Drina fell to the Despotate, and the one on the left side to the Kovacevics' Land. Consequently, the Ottomans divided this area into two nahiyes, and thus the Osat on the right side of the Drina represented the Nahiye of Osat of the Qadi of Brvenik in the Sanjak of Smederevo, and the Osat on the left side of the Drina homonymus nahiye in the Kovacevics' Land of the Qadi of Visegrad in the Bosnian Sanjak. Later on, the Qadi of Brvenik was included into the Sanjak of Zvornik, but its Nahiye Osat still remained a part of the Sanjak of Smederevo and was annexed to

90 A. Handzic, *Tuzla*, pp. 52-53.; Adem Handzic, *Dva prva popisa Zvorničkog sandzaka*, of 1519 and 1533, Sarajevo, ANUBiH-SANU, 1986 (A. Handzic, *Dva prva popisa Zvornickog sandzaka*).

91 Mustafa Imamovic, *Historija drzave i prava*, Magistrat, Sarajevo, 2003, pp. 121-122.

92 A. Handzic, *Tuzla*, pp. 31-32.

93 A. Handzic, *Tuzla*, p. 53.

first Uzice and, and later on (before 1572) to the Qadi of Valjevo. Only certain villages in these nahiyes since very early on belonged to the Qadi of Srebrenica.[94] As regards the Bosnian part of the once united Osat, we know that in 1528, 'the Nahiye of Osat belonged to the Qadi of Srebrenica'. This means that this nahiye remained a part of the Bosnian Sanjak, and that in legal and administrative respect was excluded from the Visegrad and included into the Qadi of Srebrenica in the Sanjak of Zvornik. [95]

Srebrenica – urban outlooks in the 16th century

The process of transformation of the mediaeval town with prominent Oriental influences can also be noticed to Srebrenica. The first step in the formation of the first core of the 'new' town usually consisted of choosing land in the territory of the old town or near surrounding which meets the conditions necessary for new construction. Those were, mainly, free agricultural lands which, most often, 'variegated our mediaeval towns', thus making them no different than ordinary villages. It is precisely here that a specific feature in the formation of the towns of Oriental type is manifested. They were formed by conscious actions of the high government officials, which are accompanied by pious endowments of the central authority officials, and even the sultan. Thus we can say that Srebrenica as early as the mid 15th century had 'all the features of a typical Muslim town'. [96]

During the Ottoman rule, the town continued its previously initiated economic development. The oldest preserved defter of the Qadi of Zvornik of 1519, gives rather basic information about Srebrenica and its nahiye. Srebrenica also had its own town of Srebrnik, where the Ottomans immediately placed their garrison and named it *Srebrnica*.[97] This nahiye encompassed a small town, town area and the immediate surrounding of Srebrenica. Srebrenica is described as a silver mine, a town which has an organized fortress, a dizdar, a cehaja [administrator], a khatib and an imam.[98] The Srebrenica mine was part of the imperial has. In the Srebrenica Nahiye, in 11 settlements (small town of Srebrenica, Sase, Gornji Suhoj, Srednji Suhoj, Ljubovic, Suha, Tosino, Milacevici, Bratovo, Gornje and Srednje Bijecevo, Dinovina and Gostilj, and two inhabited mezras: Donji Kozlin and Gornji Kozlin or Jakov) in 1533, there was a total of 576 taxpayer's houses with 96 muccerets,[99] among which 81 were Muslim houses with 32 muccerets

94 H. Sabanovic, *Bosanski pasaluk*, pp. 135-136. Nahiye Osat of the Sanjak of Smederevo is mentioned for the first time in 1475 as one of the three nahiyes in the Qadi of Brvenik (Brvenik, Rujna and Osat), and Nahiye Osat in the Kovacevics Land in the Bosnian Sanjak is mentioned as early as 1469, then in 1485 and 1489. At the time, the square *Petric* on the Drina was located in this nahiye, but the old town of *Durdevac* is no longer mentioned. Bosnian Osat, in judicial and administrative respect, was first part of the Qadi of Pavle and Kovac, that is the Qadi of Visegrad (with the exception of few villages which were always part of the Qadi of Srebrenica).

95 H. Sabanovic, *Bosanski pasaluk*, pp.135-136.

96 N. Filipovic, *op. cit.*, p.48.

97 M. Dinic, *Srebrnik kraj Srebrnice*, pp. 185-186.

98 A. Handzic, *Dva prva popisa Zvornickog sandzaka*, p. 24.

99 As regards agricultural population, the accompanied member was called *mujerred* (Tur. *mucerret* – alone, independent), and it usually referred to adult, able-bodied sons of the household. They were exempt of paying taxes (*ispendza*, *resm-i cift*) to the spahi. On the other hand, we also have the use of

(16,2% Muslims).[100] The town was mainly a mining center and everything else in it was subjugated to this primary role of Srebrenica as a silver mine. However, crafts and trade, were taken by the Muslims, of which it is explicitly said that their area of interest was not agriculture. Christian population was primarily involved in the sevice of the mine, an occasional town craft, furriery and butchery were also mentioned, and was partially involved in agriculture. Total population did not decline in regard to 1533 which is indicative of the fact that the operation of the mine depends on population.[101]

In a defter of 1533, it was recorded that Srebrenica had 36 Muslim houses, 178 Christian houses and 44 singles and 44 philurian houses. In the next 15 years the number of Muslim population of Srebrenica almost tripled. Namely, the comprehensive defter registry of 1548 holds a lot more information about Srebrenica and the villages of the nahiye. In the jamat concentrated around a Srebrenica mosque there were 106 Muslim households. Urban feature is further supplemented by the professions of these inhabitants. Thus, among them the following professions were mentioned: cap-makers /*takveci*/, button-makers, tailors, public bath workers, leather tanners, shoemakers, blacksmiths, saddlemakers, sabre-makers, butchers, scribes, safars. The mentioning of the safars indicates that the Muslim population services were engaged in the mine and other mine-related positions. Due to their professions, they were the privileged group in town. It is said that they were not farmers but rather, as were the Muslims in other towns, they were craftsmen, and for that reason they were exempt of paying the tax of dependence /*resm-i cift*/. They pay an offence and fine fee, mladarina [tax paid by the person whose daughter is getting married] and baduhava [tariffs] to imperial hases. These revenues were entered as items of trade tariff of Srebrenica. Those citizens that were engaged in the mine or mining business were exempt of paying the divan [state] taxes. Srebrenica speedily developed into a Muslim urban center, where, admittedly, Christian population was still dominant and had all the benefits of the Muslim population.[102]

Circumstances in Srebrenica after the period of over 50 years are described in a comprehensive defter registry of 1604. The Muslim group /*cemaat/* in Srebrenica now had 182 households, as opposed to 106 households in 1548. They lived in the mahala where the mosque was. Among them, there was a significant number of scribes, and among craftsmen, there were saddle-makers, blacksmiths, shoemakers, leather tanners and tailors. The Christian group /*cemaat*/, the old raijje, had 103 households and a heritage. It was divided among seven mahalas, instead of former 21 mahalas, whose names are completely new, and were determined by the names of the persons who were the head of the mahalas. As regards the group of the old *raijje*, one notes that there was an increase in the new-comers, which, on the one hand, could indicate that the group of Christians sustained itself by the new-comers from the villages, and, on the other, that it declined due to the fact that part of the earlier community converted to Islam. Thus the total number of Christians accounted for 151 household and 2 heritages. Thereby, in

the term *tâbi`* (Ar. attendant), which stands for: an adult, able-bodied male member, single, attendant in the household. The term *tâbi`* was regularly used in the censuses of Vlachs' households (stock-breeders), and it included sons, brothers, and other close relatives of the household. The taxes were paid only by the host. (A. Handzic, *Dva prva popisa Zvornickog sandzaka*, p. 23)

100 Adem Handzic, *O sirenju islama u sjeveroistocnoj Bosni u XV i XVI vijeku, Studije o Bosni*, Istanbul, 1994, p. 54.

101 N. Filipovic, *op.cit.*, pp. 196-198.

102 N. Filipovic, *op. cit.*, pp. 196-197.

the demographic sense as well, Srebrenica became a town with the Muslim majority, as was the case in the centuries to come. We learn from the defter of 1604, that there was a mosque of the Sultan Bayezid II, in the stronghold.

The registry mentioned above does not provide us with the number of population of Srebrenica, but rather provides data on the total revenue from Srebrenica, 47 732 akcas, with the exception of jizya [tax imposed on non-Muslims in Muslim states], which as a separate item was marked by 101 gold coins, which indicates that there were 101 Christian houses. Basic item of revenue from Srebrenica was the income from the production of silver. Tariff on charcoal, which was being prepared for the Srebrenica mine by the citizens of the respective nahiyes of Srebrenica, Subin and Kuslat was also recorded.[103]

Sources and references

1. Adem Handzic i dr., *Najstariji katastarski popisi bosanskog, zvornickog i kliskog sandzaka, knjiga, I – V*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978;
2. Adem Handzic, *O sirenju islama u sjeveroistocnoj Bosni u XV i XVI vijeku, u Studije o Bosni*, Istanbul, 1994;
3. Adem Handzic, *Dva prva popisa Zvorničkog sandzaka*, iz 1519 i 1533. godine, Sarajevo, ANUBiH-SANU, 1986;
4. Adem Handzic, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo,1975;
5. Aleksandar Hoffer, *Polozaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426*, GZM, V, 1893.;
6. Aleksandar Solovjev, *Odabrani spomenici srpskog prava* (od XII do kraja XV veka), Beograd, 1926;
7. Aleksander Hoffer, *Polozaj nekih mjesta u povelji kralja Sigismunda od god. 1426*, GZM, V, 1893;
8. *Arheoloski leksikon Bosne i Hercegovine*, tom 2, Sarajevo, 1988;
9. Desanka Kovacevi – Kojic, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske drzave*, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1978;
10. Desanka Kovacevic – Kojic, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Beograd, 2010;
11. Desanka Kovacevic-Kojic, *O domacim* trgovcima u srednjovjekovnoj Srebrenici, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine, SANU, Beograd, 1995.
12. Duro Surmin, *Hrvatski spomenici I*, Zagreb, 1898;
13. Edin Mutapic, *Ban Kulin – povodom 820. godina Povelje*, Ljudska prava, broj 1-4, godina 9, Sarajevo, 2008;
14. Ferdo Sisic, *Letopis popa Dukljanina*, SKA, Beograd – Zagreb, 1928;
15. Franz Miklosich; *Monumenta Serbica*, Spectantia Historiam Serbiae Bosnae Ragusii; Viennae, 1858;
16. Glisa Elezovic, *Turski izvori za istoriju Jugoslovena*, Bratstvo, XXVI, Beograd, 1932;
17. Grupa autora, *Historija naroda Jugoslavije*, knjiga I, Zagreb, 1953;
18. Grupa autora, *Povijest Svijeta – od pocetka do danas*, Naprijed, Zagreb, 1977;
19. Hazim Sabanovic, *Bosanski pasaluk*, Postanak i upravna podjela, Djelo, Naucno drustvo NR BiH, Odjeljenje istorisko-filoloskih nauka, knj. 14, Sarajevo, 1959;

103 N. Filipovic, *op. cit*, pp. 194-202.

20. Jaroslav Sidak, *Studije o „Crkvi bosanskoj“ i bogumilstvu*, Zagreb, 1975;
21. Jelena Mrgic, *Severna Bosna u srednjem veku – zemlja – istorija – narod, doktorska disertacija*, Univerzitet u Beogradu, Filozofski Fakultet, Odeljenje za istoriju, Beograd, 2006.;
22. Jelena Mrgic, *Donji Kraji – krajina srednjovekovne Bosne*, Beograd, 2002;
23. Jelena Mrgić, *Zupe i naselja „zemlje“ Usore*, JIC, no. 1-2, Beograd, 2000;
24. Jorjo Tadic, *Pisma i uputstva dubrovacke republike*, vol. I. (1359—1366), Beograd 1935, knjiga I;
25. Josip Lucic, *Spisi dubrovacke kancelarije*, Knjiga II- IV, Zagreb, 1984 – 1993;
26. Jozsef Gelcich – Lajos Thalloczy, *Diplomatarum relationae Reipublicae Ragusanae cum regno Hungariae*, Budapest, 1887;
27. Konstantin Jirecek, *Istorija Srba*, knjiga I and II, translated by Jovan Radonic, Beograd, 1952;
28. Konstantin Jirecek, *Trgovacki drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku*, prevod Dorde Pejanovic, Svjetlost, Sarajevo, 1951;
29. Ludwig Von Thalloczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig 1914;
30. Lj. Stojanovic, *Stare srpske povelje i pisma, I/1*, Beograd – Sremski Karlovci, 1929-1934;
31. Lj. Thalloczy, *Prilozi k objasnjenju izvora bosanske historije, K historiji despotske porodice Brankovica*, GZM, V, 1893.
32. Marko Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne drzave*, Svjetlost, Sarajevo 1957;
33. Marko Vego, *Postanak srednjovjekovne bosanske drzave*, Svjetlost, Sarajevo, 1982.;
34. Mavro Orbin, *Kraljevstvo Slovena*, Beograd, 1968, pp. 148-150.;
35. Mihajlo Dinic, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, knjiga I, SANU, Odjeljenje drustvenih nauka, Beograd, 1955;
36. Mihajlo J. Dinic, *Iz dubrovackog arhiva*, knjiga III, SANU, Beograd, 1967;
37. Mihajlo J. Dinic, *Srebrenik kraj Srebrenice*, Srpska kraljevska akademija, Glas, CLXI, Beograd, 1934;
38. Milos Blagojevic, *Bosansko zavrsje*, Zbornik Filozofskog fakult. u Beogradu, XIV-1, Beograd, 1979.
39. Mladen Ancic, *Putanja klatna*, Ugarskohrvatsko kraljevstvo i Bosna u XIV stoljeću, Zavod za povijesne znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru, Biblioteka, Djela - knjiga 9, Zadar – Mostar, 1997. ;
40. Musafa Imamovic, *Historija drzave i prava*, Magistrat, Sarajevo, 2003;
41. Mustafa Imamovic, *Historija Bosnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1997.
42. Nada Klaic, *Srednjovjekovna Bosna*, Eminex, Zagreb, 1994;
43. Nedim Filipovic, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tesanj, 2005;
44. Neşrî, *Tarihi, Kitâb-i Cihan – Nümâ*, II. Cilt, translated by: Faik Reşit Unat iand Mehmed A. Köymen, PhD, Türk Tarih Kurumu Basımevi – Ankara, 1995;
45. Pal Engel, *Neki problemi bosansko-ugarskih odnosa*, Zbornik odsjeka za povijesne znanosti Zavoda za povijesne i drustvene znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti, Volumen 16, Zagreb 1998.;
46. Pavao Andelic, *Ubikacija oblasti Trebotica i teritorijalno-politicka organizacija Bosanskog podrinja u srednjem vijeku*, Glasnik zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Arheologija, Nova serija XXX/XXXI (1975/76), Sarajevo, 1977;
47. Pavo Zivkovic, *Usorska vlasteoska porodica Zlatonosovici i bosanski kraljevi (posljednja decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeca)*, Historijski zbornik, godina XXXIX (1), 1986;

48. Petar Skok, *Etimologijski rjecnik hrvatskog ili srpskog jezika*, tom II Zagreb, 1972;
49. Sima Cirkovic, *Istorija srednjovekovne bosanske drzave*, Beograd, 1964;
50. Sefik Beslagic, *Stecci – katalosko-topgrafski pregled*, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1971;
51. Sime Ljubic, *Listine o odnosajih izmedu Juznoga Slavenstva i Mletacke Republike*, I-X, Zagreb, 1861 – 1891;
52. Tade Smiciklas, *Diplomaticki zbornik Kraljevine Hrvatske, Dalmacije i Slavonije*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, svezak I-XVIII, Zagreb, 1904 – 1990;
53. Tatomir Vukanovic (Vladimir Corovic), *Srebrenica u srednjem veku, Glasnik drzavnog muzeja u Sarajevu*, Nova serija, Sarajevo, 1946;
54. *Vizantijski izvori za istoriju naroda Jugoslavije*, tom IV, Beograd, 1971;
55. Vladislav Skaric, *Popis bosanskih spahija iz 1123 (1711) godine*, GZM, II sveska za historiju i etnografiju, XLII, Sarajevo, 1930;
56. Vladislav Skaric, *Stari turski rukopis o rudarskim poslovima i terminologiji*, Spomenik LXXIX, SKA, Sarajevo, 1935.

Appendices

Map no. 1. Territory mentioned in theTata Peace Agreement according to L. Thalloczya.[104]

104 Lj. Thalloczy, Prilozi k objasnjenju izvora bosanske historije, K historiji despotske porodice Brankovica, GZM, V, 1893, (hereinafter: Lj. Thalloczy, Prilozi k objasnjenju – Brankovici) p. 189.

Map no. 2. Organization of Podrinje in the early Middle Ages according to P. Andelic.[105]

105 P. Andelic, *Trebotic-Podrinje*, p. 264.

Adib DOZIC, PhD

SREBRENICA TOWN MOSQUES

Summary

Mosques represent one of the most significant social, historical, cultural and civilizational features of the centuries-long history of the town of Srebrenica. In addition to mining and standing tombstomes, they are one of the longest-lived autochthonous identity traits of its cultural-historical heritage. This is further indicated by the fact that Srebrenica mosques as religious, cultural and educational entities, along with other Srebrenica social-historical and cultural-civilizational entities, continuously for more than five hundred years have been an integral part of the building of multilateral identity of the social-historical reality of Srebrenica, first of all, its multireligious, multiethnic and multicultural features. The first mosque in Srebrenica was the Tvrdavska [Stronghold] Mosque, built, if not in the period 1439-1444, when the Ottomans held Srebrenica under their control for the first time for five years in a row, then definitely in 1462, when the Ottomans finally conquered Srebrenica. The first town mosque was built during the rule of Bayezid II, in the period 1481-1512. If it had been built in the last year of his rule then that would make it half a millennium 'old'.

Key words: Srebrenica town mosques, Srebrenica, Bosnian Podrinje, Bosnia and Herzegovina

Introduction

Numerous significant papers in scientific literature, first of all historical and archeological, have been written about Srebrenica, that is Domavia so far.[106] However, despite the abundance of written papers, there is a scientific but also cultural need to write even more, first of all about the cultural-historical heritage of Srebrenica, at least for two reasons. First, in order to explain more precisely those scientific areas and topic that have not been completely researched, such as the genealogies[107] of the Srebrenica

106 It would be worth-while to write a bibliography of past scientific papers on Srebrenica and its surroundings.

107 'GENEALOGY (grč. genos – generation, family + logos - speech), study of the origin, development and branches of families and types of people, animals and plants. (M. Bosanac, O. Mandic, S. Petkovic, *Rjecnik sociologije i socijalne psihologije,* Informator, Zagreb, 1997, p. 191)

families, complex processes inter-religious and interethnic relations, then the process of conversion to Islam and its symbiosis with the Bosnian style of life (architecture, language, customs and traditions et al.). The second reason, for a resumed, but also new research of cultural-historical heritage of Srebrenica, is to remove from all previous papers, where they can be found, ever-present stereotypes and prejudices, and not a small number of instances of twisting of the objective social and historical 'image' of Srebrenica. One of the weaknesses of the past historiography is, not only when it comes to Srebrenica but also the history of the Bosnian-Herzegovinian society and state, that it was under the strong influence of the predominant ideologies. First and foremost, we are referring to national, hegemonic ideology from Bosnian neighborhood.[108] Through insight into the Srebrenica mosques, we will bring up to date and objectify the scientific truth about Srebrenica. It is precisely though this paper that we want to point to the significance of Srebrenica mosques in regard to the overall social, historical, cultural, civilizational and educational features of Srebrenica. It is an indisputable fact that the basic characteristic of the social and historical features of Srebrenica lie in its multilateralism. In order to realize the Srebrenica multilateralism in its entirety, it is necessary to realize the role and significance as well as the duration time of each of its constituent subidentities. Srebrenica town mosques in the complex social and historical mosaic of Srebrenica represent one of the most important identity traits.

I. Multiethnic and multi-religious features of Srebrenica

Much as the entirety of social and historical processes and entities cannot be realized in the methodological-scientific terms without the understanding of the formation, development and significance of its subidentities, so it is also impossible to understand and realize, as well as scientifically explain the formation, development, significance and role of individual subidentities of a social phenomenon without the understanding of the entirety of that social phenomenon and the role that the entirety as a phenomenon *sui generis* had on the development of its subidentities. Srebrenica, and everything that we understand under this term in social and historical terms, as well as the entire Bosnian Podrinje,[109] in its essence, represents, from the time it was

108 Historiography of Serbia and historiography of Croatia, as regards their interpretation of the development of ethnic identities in Bosnia and Herzegovina, especially Bosniaknism, give a completely wrong scientific elaboration. Branko Horvat is completely right when he says that 'that historiography should not be taken too seriously'. Why? Because it, in Branko Horvat's words: 'is based less on scientific research, and more on patriotic ignorance and that such history both of Yugoslavia and the Balkans should be written all over again.' These claims B. Horvat made based on his personal experience and the experience of his children which is based on the studying of history in Croatia, that is Serbia. This is the experiences mentioned earlier: 'I finished highschool in Croatia and my history teacher taught me that Bosnia is Croatian: there was some commotion, in the Middle Ages it was not clear who belonged where, but Bosnia is in principle Croatian! My children finished highschool in Belgrade, and their highschool teachers were Serbs and they taught them that Bosnia was Serbian.' (B. Horvat, *Nisu svi muslimani Bosnjaci niti su svi Bosnjaci Muslimani*, u: *Bosna i Bosnjastvo*, Karantanija, Ljubljana, Sarajevo, 1990, p. 74.)

109 As regards Podrinje, it is necessary to differentiate between Bosnian and Serbian Podrinje, first of all

first mentioned in written sources to this day, a multi-religious, multicultural and multiethnic substantiality. Before we point to the role and significance of the Srebrenica mosques in the development of Srebrenica multilateralism, it is important, for scientific-methodological reasons, to point out the key moments in the social and historical development of Srebrenica.

The area of Srebrenica,[110] owing to its geopolitical location and natural resources, first of all noble metal ores, medicinal springs of Crni Guber, abundant expanses of forest, pastures, large number of the wildlife species and abundant rivers, was populated as far back as the Earlier Stone Age.[111] One of the oldest settlements, not only in Bosnia and Herzegovina but also in the Balkan Peninsula, is the town of Srebrenica. As a result of the social-historical development conditioned first and foremost by mining, Srebrenica is a centuries-old migration meeting-point. Indigenous population of Srebrenica came into contact and mixed with the immigrants, first of all people from Dubrovnik, the Saxons, Ottomans, Vlachs and others. Given the fact that the immigrants were by rule of different ethnic and religious affiliation, it inevitably, after the cultural and biological mixing, filled the area of Srebrenica with multiethnicity and multi-religiousness. It is an unquestionable historical truth that the earliest known inhabitants of Bosnia, and by that Bosnian Podrinje, were members of the local native Illyrian tribes,[112] who in the beginning lived isolated from each other, and later on, with the increase of the social distribution of labor and overall quality of life, they started forming tribal alliances. [113]

because of the difference in social and political conditions where they were developing both as territorial and political identities. Objective and serious researchers make a clear distinction between the two. Thus Mihajlo J. Dinic, researching the development of mining and the establishment of certain towns and strongholds says: 'Zvornik as a stronghold, due to its strategic position, must have been established rather early, at the latest at the time when the border on the Drina between Serbia and Bosnia was settled. (...) Zvornik represents the northernmost point of the **Bosnian Podrinje** (pointed out by A. D.) where a permanent colony of Dubrovnik could be found.' Dinic also distinguishes 'Bosnian central Podrinje', as a part of the Bosnian Podrinje. Describing the mediaeval Bosnian noble families, Dinic says: 'The Stanics were also one of the best known estate-owning families in the **Bosnian central Podrinje**.' (pointed out by A. D). Dinic, *Za istoriju rudarstva u srednjovekovnoj Srbiji i Bosni*, Srpska akademija nauka, Posebna izdanja, Knjiga CCXL, Odelenje drustvenih nauka, Knjiga 14, Naucna knjiga, Beograd, 1955, pp. 36. and 43.)

110 Srebrenica is located in the southern-most part of the north-eastern Bosnia and together with the present-day municipality of Bratunac, which was established in 1957, completely fills the area of the Drina 'elbow'. One of the oldest settlements in Bosnia and Herzegovina and for a long period of time in the past, it was an economic, administrative and cultural center of the Bosnian Podrinje. It covers the area of 527 km^2 and according to the 1991 census, it had a population of 36 666 inhabitants, settled in 81 settlement, arranged in 19 local communities. It had a following national structure: 27 527 or 75.2% Bosniaks, 8 315 or 22.7% Serbs, 779 or 2,1% of Croats, Yugoslavians and others. Density per km^2 was 69.9 inhabitants. 5 740 inhabitants lived in the town of Srebrenica.

111 For further reading: Enver Imamovic, *Porijeklo i pripadnost stanovnistva Bosne i Hercegovine*, ART-7, Sarajevo, 1998.

112 For further reading: Enver Imamovic, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Medunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995; Vjekoslav Klaic, *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. godine, Svjetlost, Sarajevo, 1990; Nada Klaic, *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb, 1994; Vladimir Corovic, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka.

113 For further reading on the processes of ethnic development in Bosnia and Herzegovina and the neighboring states at the level of unification of tribal alliances into peoples in: Hakija Zoranic, *O etnogenezi Bosnjana - Bosnjaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2009.

Due to the intensive exploitation of the silver ore in the area of the present-day village of Sase, back in the Roman period, an urban settlement, with a square and a town hall,[114] called Domavia, was established.[115] Even after the fall of the Roman Empire, the process of continuous settling of Srebrenica and the meeting of different religions, cultures and civilizations in the area of the present-day Srebrenica was not stopped. Having in mind 'unity in diversity' of the mediaeval ethnical structure of the population of Srebrenica, Tatomir Vukanovic points out that 'according to the available historical data, the main population of Srebrenica were Bosnians, residents of Dubrovnik, the Saxons, and there were also some Serbians.'[116] Some researchers are of the opinion that in religious terms all citizens of Srebrenica in the early 15th century were members of the Bosnian Church. In Ljetopis [the Annals] of Despot Stefan Lazarevic written by Constantine the Philosopher, it is said about the inhabitants of Srebrenica that they are 'svi eresi bogumilske.'[117] This ethnic 'unity in diversity' continued to the Ottoman period, which is unequivocally confirmed by the data recorded by a renown Ottoman travel writer Evliya Celebi. Passing through Srebrenica in the second half of the 17th century, Celebi writes: 'Inhabitants are Bosniaks, and their raijje are Serbs and Bulgarians. However, all of them are friendly to foreigners.'[118] Srebrenica was not an isolated case of social-historical multilateralism, on the contrary, due to its urban development it was a typical example of the entire Bosnian society in eastern Bosnia. About the origin and development of the multireligiousness and multiethnicity in eastern Bosnia, famous ethnologist J. Cvijic says: 'This is a region of the Orthodox and the Muslims and the former are a majority. They mainly come from the sanjak Stari Vlah, and even more from the Montenegrin hills and the Montenegrin Herzegovina; they came down to this region down the Drina all the way to Glasnica on the Romanija. Unlike them the Muslims are mostly autochthons (indigenous inhabitants, o.p. A. D.) and they are a typical representation of picturesque Turkish-Eastern small towns of the entire region, especially Foca, Visegrad, Pljevlje.'[119]

That Srebrenica was a meeting point of different ethnic, religious and cultural identities, is also indicated by the fact that the Franciscans came to Srebrenica in 1292. By the decree of the Roman Catholic Church, for the purposes of spreading of Catholicism among the local population, the Franciscans built a monastery and St. Mary's Church in Srebrenica. Both the church and the monastery in Srebrenica are mentioned in 1378 and 1514.[120] There are several reasons why the Franciscans came to Srebrenica, but two are especially important. First, of course, is a huge economic, demographic and cultural significance of Srebrenica at the time, not only for the Bosnian Podrinje but also entire

114 V. Radimskay, *Rimski grad Domavija u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamosnji iskopi*, Glasnik zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, knjiga I, godina III, Sarajevo, 1891.

115 Present-day name of Srebrenica was derived from the silver mines and silver mints. For more extensive reading, see: Marko Vego, *Naselja srednjovjekovne bosanske drzave*, Svjetlost, Sarajevo, 1975; M. J. Dinic, *Za istoriju rudarstva u Srbiji i Bosni*, I dio, SANU, 1955.

116 Tatomir Vukanovic, *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik drzavnog muzeja u Sarajevu, nova serija, sveska I, 1946, p. 63.

117 See: Vladimir Corovic, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka, 1999, p. 182.

118 Evliya Celebi, *Putopis*, Publishing, Sarajevo, 1996, p. 100.

119 Jovan Cvijic, *Balkansko poluostrvo i Jugoslovenske zemlje*, knjiga I, Zagreb, 1922, p. 88.

120 Dominicus Mandic, *Acta francistana*, tom I, Mostar, 1934, p. 10.

Bosnia, as well as the neighboring states. The second important reason for the arrival of the Franciscans in Srebrenica is the fact that not far from the town of Srebrenica, in the settlement of Ljubskovo,[121] there was the seat of *dida*, the religious head of the adherents of the Bosnian Church, authentic and autonomous spiritual and conceptual substantiality of the mediaeval Bosnia.[122] Present among the population of Srebrenica, in addition to the Bosnian Church and the Catholic Church, was also the Orthodox Church. A more intensive influence of the Orthodox Church in Bosnia was spreading from Raska and Duklja only after the establishment of the Ottoman authority in Bosnia in 1463.[123]

When the Ottoman authorities came to Bosnia, they found a Bosnian society with developed multireligious structure, with precise differentiation of three religious beliefs, with three religious institutional organizations[124]: Adherents of the Bosnian Church, in folk tradition also known as 'bogomils'[125], adherents of Catholicism and the Catholic Church organization and adherents of the Orthodoxy institutionally organized in the Orthodox Church.[126]

After the establishment of the Ottoman rule in the area of the mediaeval Bosnian state there was no forced deportation of the native population or requisition of

121 Ljubskovo is located in 'the District of Osat near Purtic, Krnic and Parabucje." (For more extensive reading, see: M. Vego, op. cit., and M. Dinic, *Dubrovacka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIC, Beograd, 1937.

122 'Some researchers believe that the adherents of the Bosnian Church were Orthodox. However, this belief is not quite accurate, because there is clear evidence that the official Orthodox Church condemned it. (...) One Serbian inscription dating back from 1329 mentions 'godless and foul babunis in Bosnia'.' (V. Corovic, op.cit., p. 182)

123 Orthodoxy did not have any organization-wise influence, because Raska, from the 12th on, did not form a political community with Bosnia. In Raska itself, no sooner than the 13th century, St. Sava took over the entire organization of the church life, which could not encompass Bosnia as an alien political area.' (V. Corovic, op. cit., p. 185)

124 'Before the arrival of the Turks there were adherents of three churches: *Catholic,: Orthodox, and the Bosnian Church.'* (A. Handzic, op. cit., p. 81)

125 'In recent times, J. Sidak expressed his opinion claiming that the Bosnian Church did not have immediate connections with either the Roman Catholics or the Orthodox Catholics. It did not accept the primacy of the Pope, but it also did not become part of the Eastern Church. 'It was a completely autonomous Christian Church, which attributed to itself the Apostol origin.'' (V. Corovic, op. cit, p. 183)

126 It is important to point out that, as regards historical continuity of the Orthodoxy presence in Srebrenica, in science there are rather opposing opinions, which indicates that there is a need for further research. Especially problematic and ill-founded claim as regards Srebrenica is that it is the seat of the Orthodox metropolis at the time when Srebrenica was ruled by Despot Stefan Lazarevic in the first half of the 15th century. Confusion arises due to impossibility to differentiate between and accept the existence of two Srebrenicas, 'one in the Mine in Serbia, and the other in Bosnia.' M. Dinic, A. Handzic and other authors believe that Despot Stefan Lazarevic had his castle (seat) in the mining (Serbian) Srebrenica, and not the Bosnian one. 'By comparing the above data with the data from the Turkish defters about Srebrenica of 1533 and 1548, one should be suspicious of whether they really refer to the Bosnian Srebrenica or the Srebrenica in the Mine. Because if, in 1413, a stone Orthodox Church was constructed in Srebrenica, i.e. only two years before it fell under the despot's rule, then the Turks should have found it there end record it. It is highly unlikely that in this transition period only the Orthodox church would disappear and the Catholic church would stay intact, which is much older and recorded in all Turkish registries of the 16th century, correctly noting its name: St. Mary's Church.' (A. Handzic, op. cit., pp. 101–102)

their private estates. Numerous evidence support this claim. On this occasion we will mention the opinion of an important researcher into the Bosnian past, Ciro Truhelka. Truhelka says: 'Turks, the conquerors of Bosnia, were not such barbarous destroyers, as the school history depicted them; in the conquered countries they did not destroy local institutions or prosecute individual estate-owning tribes, of course, we do not have any evidence that they, during their conquests, tried to force someone into converting to Islam.'[127] What important happened in Bosnia after the establishment of the Ottoman rule instead of the authorities of the mediaeval Bosnian state? Surely, the most important social process was the process of the conversion to Islam.[128] Essential characteristics of the conversion to Islam as a social-religious process were: graduality (it lasted for at least a century), non-violence,[129] construction of Islamic religious buildings (mostly mosques), development of a social class of Islamic educated scholars who through their actions influenced the overall dynamics of the Bosnian society in the Ottoman period, and many others, human life-conditioned reasons.[130] It is not a rare case in Bosnia and Herzegovina to find an entire family encompassing several generations whose members were Islamic educated notables.[131]

127 Ciro Truhelka, *Historicka podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Zemaljska stamparija, Sarajevo, 1915, p. 15.

128 We point out – *process of conversion to Islam*, a not *islamization*, which was a dominant term in the scientific terminology so far. Why? We are doing this for the reason of pointing out that the conversion to Islam was voluntary and that the process was not carried out violently. The term islamization is reminiscent of the terms germanization, croatization, serbianization et al.., which truly were carried out violently.

129 'It seems that this frequent conversion to Islam was voluntary and not violent. A typical case of this occurred in 1565. In Husrev-bey's Mahala, in the vicinity of the Orthodox neighborhood of Varos, a man and a woman, Vuksan and Marina, lived. They had two sons, Duko and Stojan, and two daughters, Jovana and Ljiljana. After Vuksan died sons and daughters converted to Islam and took Muslim names: Mustafa (Duka) and Husein (Stojan), (Sidzil /protokol/ sarajevskog kadiluka od 973. (1565/6), Aisa (Jovana) and Fatima (Ljiljana). The mother stayed Christian. If the islamization had been carried out violently, surely the mother too would have had to convert to Islam. The same source contains other examples where e.g. one brother is Muslim and the others are Christians.' (Vojislav Skaric, *Srpski pravoslavni narod i crkva u Sarajevu u 17. i 18 . vijeku*, in: V. Skaric, *Izabrana djela*, Knjiga II, V. Maslesa, Sarajevo, 1985, p. 8)

130 That even love between a man and a woman was, sometimes, the reason of conversion to Islam, is confirmed by an example from Srebrenica. 'In 1611, a guardian of the Monastery of St. Mary in Srebrenica, having fallen madly in love with a Turkish girl, converted to her religion, because there was no other way that he could make her his wife.' (B. Benic, *Ljetopis sutjeskog samostana*, Syinopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003, p. 45.)

131 One of those families was the Dozic family from Srebrenica. Uninterrupted imam tradition of the Dozics for over 300 years we will present in the descendants of the imam Muhamed Dozic, son of imam Husein. Muhamed's lineage (line) from hafiz Salih to sheikh Sejid and his son Ibrahim is like this: imam Husein – imam Muhamed – imam Jusuf – imam hafiz Salih – imam hafiz Sejid – imam Teufik, Teufik's brother Hamed is muezzin – imam hajji sheikh Sejid – madrasah student Ibrahim. Therefore, the facts show that Ibrahim, son of sheikh Sejid, is eight times removed (generation) uninterrupted imam line of the family Dozic from Srebrenica.

II. Srebrenica town Mosques – centuries-long identity feature of Srebrenica

Conversion to Islam in the area of Srebrenica, as was the case in other parts of Bosnia and Herzegovina, did not represent only change in religious beliefs and religious rituals, but at the same time it also meant the overall change of the social-cultural life. The most important material change in Bosnian towns after the conversion to Islam is the construction of mosques. The mosque[132] represents the center, not only of religious but also overall social life of a mahala and the town as local living spaces of Muslims. Next to the mosque, by rule, in the town center, there is a square, craft workshops, shops, public fountain and a bridge if the town (small town) is located on the river. In the written sources, two years are mentioned, 1352[133] and 1376[134], as the dates when Srebrenica is first mentioned in the written sources. We believe that the researchers who claim that 1352 is the year when Srebrenica was first mentioned, are right. First mentioning of Srebrenica in the written sources was in regard of gold, that is the name of the goldsmith, Dobro Bevenjutic. 'Dobro Bevenjutic, we find in 1346 in Kuslat, at the confluence of the Jadar into Drinjaca. He was a goldsmith by profession and his area of operation for a long time was eastern Bosnia. Srebrenica is mentioned in regard to him: on 16 August 1352, two Ragusan mail carriers state that, at the request of Grub Mancetic, they had delivered a letter to Bevenjutic in Srebrenica – *in Sebernica*,- delivered on 2. August. Bevenjutic himself, a year before asked that Zive Prvoslavic, whom the mail-carriers found there on 3 August 1353, be summoned to court from Srebrenica.'[135] The same applies to written sources as regards when Srebrenica first came into contact / encounter with the Islamic culture and civilization, which is extremely important for the observation of the construction of Islamic religious buildings. What we know, and what is important for our research, is that Srebrenica, first of all, owing to its natural resources and economic development, in the first half of the 15th century was the scene of conflict between the Bosnian and the neighboring states. 'Starting from 1403, Srebrenica with its abundant mines was the apple of discord over which all the neighboring states were fighting. In the time period of 52 years Srebrenica changed at least thirteen rulers, until in the second half of the 15 century it finally became Turkish territory. It is completely understandable that all these changes

132 About the mosque as a term, its religious, social, cultural, educational and civilizational role see: Nerkez Smailagic, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990, pp. 137–154; Muhamed Emin Dizdar, *Dzamija kao prvo i najstarije uciliste*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX, pp. 491–495; A. es-Sarbasi, *Uloga dzamije u sirenju islamskog obrazovanja i kulture*, Takvim za 1985. godinu, pp. 73–84; Nijaz Sukric, *Mesdzid i dzamija*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX, pp. 469–476.

133 Juraj Kujundzic, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, god. XVII–XVIII, Sarajevo, 1968, p. 81.

134 Tatomir Vukanovic, *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik Drzavnog muzeja u Sarajevu, nova serija, Drustvene nauke, sveska I, 1946, p. 41. In this paper Vukanovic quotes C. Jiricek, I. Delic and F. Miklosic and in the footnote explains: 'In one charter in I. Delic, *Monumenta Ragusina V*, Zagrebiane, 1897, 377 it is mentioned that it was issued *'sub castro Srebrenice'*. In the Slovenian translation of the charter in question in F. Miklosic, *Monumenta serbica*, Viennae, 1858, 107, (...) that town is Srebrenik near Srebrenica."

135 M. J. Dinic, op. cit., p. 48.

of rulers were accompanied by demolition and destruction, and after destruction – new construction.'[136] Facts outlined in the above quotation help us understand why the area of Srebrenica, aside from standing tombstones,[137] has very little remains of the buildings and cemeteries dating back to the pre-Ottoman period.

The Ottomans[138] finally took over Srebrenica in the first half of 1462.[139] We learn this piece of information based on the sources about the Srebrenica Qadi[140] which is mentioned in 1462. The same year the Ottomans appointed their mining representatives in Srebrenica. The Ottomans were Muslims and their state was founded on the principles of Islam, which is a reason enough that precisely 1462 can be taken as the year of the construction of the first mosque in Srebrenica. Therefore, **the first mosque in the town of Srebrenica was the Tvrdavska Mosque and it was constructed in 1462**.[141] The first mosque in Srebrenica was not necessarily built of hard materials, because the first Muslims, back in Muhammed a.s.'s time, used other buildings as mosques / masjids, constructed of various available materials. In Srebrenica that material was most certainly wood. The only condition was that the area was clean.[142] This first mosque in Srebrenica had to be constructed in the stronghold because the garrison was deployed there. Inexorable evidence on the existence of the Tvrdavska Mosque in Srebrenica are the first two registries of the Sanjak of Zvornik of 1519 and 1533. In the above registries it says: 'The town of Srebrenica is a silver mine. Its stronghold is regulated;

136 D. Sergejevski, *Ludmer*, Srednjovjekovni nadgrobni spomenici Bosne i Hercegovine, Sveska IV, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo, 1952, p. 74.

137 In the area of the municipality of Srebrenica "on 43 sites there are 815 standing tombstones (31 with decorations and 3 with inscriptions) near the hamlet of Grebena in the village of Urisici, there are 70. Near the village Suceska there are 52 standing tombstones." (*Blago na putevima Jugoslavije*, BIGZ, Beograd, 1983, p. 322)

138 The Ottomans are very often, especially in the Serbian historiography, referred to as Turks. It is scientifically acceptable, not only in terms of terminology but also essence. Until 1923, there was an Ottoman state (*Osmanli devleti*), and not Turkish state. This terminological inadequate confusion of the Ottomans with Turks gives a wrong image of history and has multiple negative consequences. This is an attempt to transfer current social-political reality into the past, not only on the political and ethnical level but also in all other segments of reality, which, in any case, is not true, and also scientifically incorrect.

139 "There is no doubt about it that Srebrenica is constantly mentioned as an area under Turkish rule in the Ragusan sources since 1 April 1462." (A. Handzic, op. cit, p. 28)

140 In addition to Srebrenica, the Srebrenica Qadi encompassed the following nahiyes: Subin, Kuslat and Zvornik on the left, and Sokol, Radevina, Bohorina, Krupanj, Jadar and Pticar on the right bank of the Drina. (For more extensive reading see: Hazim Sabanovic, *Bosanski Pasaluk*, Sarajevo, 1959, pp. 168–169)

141 We decided to take 1462 as the year when the first Srebrenica mosque was constructed, because we believe it to be a more precise date than the, let's say, 1439 or the 1444, when Srebrenica for five years in a row, from 1439 to 1444, was in the hands of the Ottoman authorities. It is almost certain that there was a mosque in the stronghold even then due to the presence of the military crew and the Islamic nature of the Ottoman state. It was most probably a prefabricated construction built of wood or, maybe, a larger tent. This issue, however, needs to be further examined.

142 "The faith revealed in the Qur'an, in principle, made the shrine redundant. Each place in its own and for itself was equal before God, and the ritually expressed humbleness before God could be performed anywhere; hence the Muhammad's statement that he was given the entire earth as *masjid*." (N. Smailagic, op.cit., p. 138)

it has paid guards; it has a dizdar [commander], a cehaja [deputy], khatib and imam.'[143] The following important historical source on the existence of the Tvrdavska Mosque in Srebrenica is also the existence of, among other waqfs in Srebrenica, the waqf of the Tvrdavska Mosque.[144] This historical source reveals that the Tvrdavska Mosque in Srebrenica existed for a longer period of time and was built of hard material, on the contrary it would not have had its own waqf.

This claim is supported by the fact that the process of conversion to Islam in Srebrenica went rather slow.[145] The reason for this, of course, was in the fact that in Srebrenica before the arrival of the Ottomans for more than 150 years there was a Franciscan Catholic Church, as well as the centuries-long presence of the Ragusans and the Saxons who were also Catholics. The first town mosque was probably built after the Tvrdavska Mosque and before Srebrenica gained the status of a town, because the existence of the town mosque was one of the conditions under which a settlement could gain the status of a town. About the time of the construction of the town mosque in Srebrenica very detailed information is presented by Adem Handzic based on the original Ottoman defters. 'Srebrenica, some time before 1533, gained the status of town. In that year's census it, it is treated as a town although it had a small jammat, only 36 taxpayer houses. It was more of a compact Christian town with 25 mahalas and the mentioned St. Mary's Church. However, it met all the conditions to be called a kasaba. By that time the mosque was built and the square existed since very early on. This source says: in *Nefs-i Srebrenica a market day is held, its stronghold is regulated, it is guarded by timarlija.* Muslim population did not pay the so-called. *resm-i cift*, which also indicates that this place was proclaimed a kasaba [town]. That a mosque was built in Srebrenica prior to this year, it is indicated by the fact that mosque officials are mentioned among the Muslim population. And that this was not the Tvrdavska Mosque mentioned earlier but the new mosque in the town settlement, it is clear from the fact that we also have names of other religious officials mentioned. This year, timarlija is mentioned in the mosque: imam and khatib Mevlana Abdi, as well as Velija, the muezzin, while at the same time in the town settlement the following are mentioned: khatib Mevlana Semsudin and muezzin Ahmed."[146] From the above data we cannot learn what year exactly was the first town mosque was built in Srebrenica nor what site nor the founder. More precise time of the construction of the first town mosque in Srebrenica we find in the Putopis of Evliya Celebi. In 1600, Celebi says about the mosques in Srebrenica: 'The main one is Bayezid Velija's mosque. It is simply a place of worship built in the old style with one

143 See: *Dva prva popisa zvornickog sandzaka iz 1519. i 1533. godine*, Grada, knjiga XXVI, Odjeljenje drustvenih nauka, knjiga 22, Sarajevo, 1986, urednik Milorad Ekmecic.

144 For more extensive reading see: R. Djedovic, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeca*, Bastina sjeveroistocne Bosne, br. 3, Zavod za zastitu i koristenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona, Tuzla 2012.

145 In the register of 1533, Srebrenica "had a small Muslim jamaat, 36 taxpayer houses total." (A. Handzic, p. 149) "More than anything else it was a compact Christian town comprising 25 mahalas and the St. Mary's Church." (H. Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Islamska misao, broj 123, mart 1998, Sarajevo, p. 182). Well, in the period of 71 years that the Ottomans held Srebrenica, only 36 families converted to Islam. This is yet evidence that the Ottomans did not impose Islam by force.

146 Adem Handzic, *Tuzla i njezina okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, pp. 149–150.

minaret, and roofed with keremid."[147] Therefore, **the first town mosque in Srebrenica was the imperial mosque, built before 1512**, because it was constructed when the Ottoman Empire was ruled by Bayezid II, Bayezid Velija (1481–1512), as Evliya Celebi called him. The first Srebrenica town mosque did not manage to 'survive' all the riots and war destruction of Srebrenica during the past centuries. Neither its location nor a photo of it was preserved, and it location where it was built is unknown. Adem Handzic assumes that the location of the first Srebrenica mosque was 'probably (..) where the site of the present-day Carsijska Mosque is.'[148] Based on all the so far known historical facts, but also knowledge of the development and organization of the Ottoman town settlements[149] in Bosnia, it can be assumed that the first town mosque was built at the site of the present-day Dozics mosque in the Crvena Rijeka mahala. Several very important facts are indicative of this. The first fact that points to this conclusion is that the Carsijska Mosque in Srebrenica did not have minbars[150] which is not the case with any other imperial mosque in Bosnia and Herzegovina. We know that the **Carsijska Mosque was built, or reconstructed, by hajji Selman-aga Selmanagic in 1836**. If he had reconstructed the imperial mosque, which had to have a minbar, he would have reconstructed it in its original form, and would not built it without a minbar, as he had done. Hajji Selman-aga Selmanagic's or Carsijska Mosque, as it was usually referred to, was built in 1836, had a wooden minaret of moderate dimensions, as did other Srebrenica mosques. Due to its dilapidation, it was torn down in 1988 and at the same site a new mosque was built which in 1995 was torn down by the Army of the Republica Srpska. The mosque was rebuilt in a somewhat altered shape, with a tall minaret with three stories, and was officially opened on 16 July 2011. The second fact that points to the location of the first town mosque in Srebrenica is the site of the Dozics mosque in Crvena Rijeka, where the first Muslim mahala in Srebrenica was established. First Muslim mahalas, by rule, were formed below the strongholds and not far from them. At the site of the present-day Bijela mosque, which is also located below the stronghold and close to it, there was a Ragusan St. Nichola's Church. Muslim mahala could not be developed around the church. Franciscan monastery and the second Franciscan church, St. Mary's Church at the locality Klisa were near and below Srebrenica stronghold on its western side, so this was also the place the first Muslim mahala in Srebrenica could not be developed. The first Muslim mahala could not also be developed at the already existing town square, the site of which could only be somewhere away from the residential buildings, i.e. below the Ragusan St. Nichola's Church, and that is the area of the confluence of the Crvena and Bijela respective Rivers, the site of the Carsijska Mosque.

147 Evliya Celebi, *Putopis*, translation, introduction and comment: Hazim Sabanovic, Sarajevo, 1967, p. 99.

148 A. Handzic, op.cit., pp. 150–151.

149 Mosques were, by rule, located in the residential parts of the town, in mahalas and not squares. As we already know, in Srebrenica there was, even before it was taken over by the Ottomans, a square, and it continued to exist. The square could only exist in the area where the present-day Carsijska Mosque is located and further down the river. By the expansion of the bazaar, and it could only expand along the river, the conditions for the construction of a new mosque were created, and it was built on the site of the present-day Carsijska Mosque.

150 'Carsijska Mosque is actually a masjid, without the minbar, where five daily prayers were performed, while jumma and eid prayers were performed in the Bijela Mosque. (H. Suljkic, op. cit., p. 187)

The census of 1533 undoubtedly points to the fact that the Christian population stayed in Srebrenica with their two churches[151] and a monastery.[152] Many controversies and inconsistencies can be found in the historical sources as regards the Orthodox church,[153] that is the time of its construction. Typical example is the Orthodox Church in Sase.[154]

151 Those are: Franciscan Church of St. Mary's with the monastery on the site of Klisa and the Ragusan Church of St. Nichola on the site of the present-day Bijela Mosque.

152 'Srebrenica monastery, during the 16th and 17th centuries, shared the fate with the town that was dying out. It was given the final blow by the Vienna War: the monastery was demolished and abandoned for good in 1686, after it had only, even before that, barely subsisted. (...) there is yet another instance that made this monastery important. During the conquest of Bosnia, Sultan Mehmed Fatih visited Srebrenica monastery and on that occasion he presented it with a 'silver elbow', evidently a reliquary of the Dalmatian origin.' (J. Kujundzic, op. cit., pp. 83–84) It is important to mention that the monastery and the Catholic churches in Srebrenica were not set on fire by the Ottoman soldiers or the local Muslim population but on the contrary, 'in 1686 it burned down with the town itself, in a fire started by the imperial soldiers. The monastery of St. Mary's in Srebrenica. The entire province, after it detached from Croatia, was named after this monastery, 'Srebrena'. All the monks from this family, with the exception of their guardian, fled across the Sava. (B. Benić, *Ljetopis sutjeskog samostana*, Syinopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003, p.110.)

153 In the earlier scientific research, there are various opinions on the Orthodox church in Srebrenica in the first half of the 15th century, e.g., J. Radonic in his paper *Dubrovacka akta i povelje* I, Beograd, 1934, pp. 83–84, mentions Bishop Bazilije (*Io Basilio, per la Dio gracia vescovo Bassinense*.). Jiricek refers to him as *Bosnian Bishop Vasilije*, adherent of the Eastern Church. M. Filipovic and some other authors take this piece of information as an evidence enough of the existence of the Orthodox Episcopate in this part of Bosnia. Adem Handzic and many other authors believe that this is an unreliable piece of information compared to many other more explicit historical sources such as, e.g. Ottoman registry defters. A. Handzic, believes that 'the population in this entire area was predominantly Catholic. This inference is also derived from the fact that in this area in the pre-Turkish period there were no churches other than Catholic recorded. (...) In Srebrenica and its immediate surrounding there were once three Catholic churches and those were: Srebrenica itself and Crnca (near present-day village of Mihaljevici) had one Franciscan monastery with churches dedicated to St. Mary each, and the Church of St. Nicholas in the village of Cagalj (near Srebrenica) which was constructed in the mid-15th century.' (A. Handzic, op.cit., p. 87). Handzic goes on to claim, referring to the Ottoman registry defters, that the Ottomans in Srebrenica and its surroundings 'in the earliest registries did not record any Orthodox cultural institutions, because the time period of the despot's rule was relatively short.' As regards the historical source on the Bosnian Bishop Bazilije (*Basilio*), A. Handzic, with good reason believes that 'this very mentioning does not unfailingly reveal what tradition Bazilije belonged to (A. Handzic, op.cit., p. 95). Juraj Kujundzic also in his paper *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici* does not mention the Orthodox church, but claims that 'there were two churches preserved in the town: one almost in its entirety, present-day 'Bijela Mosque', while only the remains of the foundations can be seen of the other one. Those are the rubbles located in the place called Klisa' (J. Kujundzic, op.cit, p. 82). Kujundzic specifies 1387 as the year when we were given 'first news of the existence of the Franciscan church in Srebrenica.' Now, Franciscan churches and the monastery were demolished during the Vienna War, which means that they had existed for about three hundred years on end. Present-day Orthodox church in Srebrenica was built in 1903, and the Orthodox church in the town cemetery was built in 1971. There are no data in the scientific literature that in the past there were two Orthodox churches in those places.

154 Controverting the opinion of prota Milan Karanovic, Adem Handzic, undisputed scientific authority as regards the issue of the history of the north-eastern Bosnia in the 15th and 16th centuries, presents very interesting data on the Orthodox church in Sase, which indicates that it is necessary to re-examine its history. Here is what A. Handzic says about the Orthodox church in Sase: 'In Sase there is a mosque whose architectural design suggests that it existed for a long time, and the locals say that

The first Muslim mahala comprising 36 houses as it was stated in the registry of 1533 was probably developed along the right bank of the Crvena River. Mahala Crvena Rijeka is one of the oldest mahalas (neighborhoods) in the town of Srebrenica. It was named after the little river near which it is located on its right bank. The color of the river appears red, and actually that is the color of the bed of the river (land and rocks) which is achieved by the oxidation of iron and arsen which the guber springs abound in.

None of the known historical sources mention the existence of Christian religious buildings at the site of the Crvena Rijeka. The **Dozic's Mosque or Crvena Rijeka Mosque**, as it was lately often referred to, had a minbar and both jumma and eid prayers were performed there. One of the evidences that the location of the first mosque in Srebrenica was precisely in the Crvena Rijeka mahala is the fact that in the register of the waqfs in Srebrenica the Waqf of the mosque Crvena rijeka or Sarena Mosque is mentioned. Therefore, this mosque was especially decoratedwith colors, which is indicative of how special it was in comparison to other Srebrenica mosques. Since we have already learned from the historical sources that Srebrenica was, in its centuries-long history, often burned down and demolished, its mosques had the same fate. **After the inscendiarism and demolition of the imperial Bayezid Velija Mosque, that is the first Srebrenica town mosque, on its site the members of its jamaat built a smaller new mosque**. This happened after the Vienna War. It was then that on the rubbles of the Ragusan St. Nichola's Church a mosque was built. Consequently, two smaller mosques were built instead of the Carska Mosque, which was probably larger. The reasons were surely economic in nature, due to the impoverishment of the population but also the religious need of the jamaat members that each mahala has its own mosque. Mahala around the Bijela Mosque is also called Skender-mahala. It is quite possible that some Skender was a wakif during the construction of the mosque on the rubbles of the Ragusan St. Nichola's Church and the entire mahala was named after him. Since the Crvena Rijeka mahala is the oldest mahala in Srebrenica, with a long tradition of the name due to the prominence and uniqueness of color of the Crvena River, only its mosque was named after its wakifs. The last reconstruction of the mosque, to what it was like before the demolition in 1995, with a wooden minaret, and modest dimensions 6x8x5, was built by the Dozic family. It is perfectly logical that the mosque was reconstructed by the Dozic family because all of them, since the beginning of the Ottoman period to the end of the Austro-Hungarian rule of Bosnia and Herzegovina, had exclusively lived in the Crvena Rijeka Mahala.[155] Reconstruction of the Dozic's Mosque is underway, and

there is not, in the entire area around Srebrenice, an older mosque, nor a church, than the ones in Sase. As regards the church in Sase, Karanovic in the article in question claims that 'the rubbles of the Sase church were bought off by the Orthodox Christians 70 ago who added church onto it.' The sacristy, which the Orthodox churches do not have, indicates that the present-day church in Sase was constructed on the rubbles of the Catholic church. Besides, bishop father N. Ogramic-Olovcic, who was in Sase in 1673, found the rubbles of the church and ten Catholic houses.' (A. Handzic, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Bosna, Sarajevo, p. 14)

155 The Dozic family from Srebrenica, from old times, come from the Crvena Rijeka mahala. Primary profession of their ancestors was the position of the imam, muderris, cadi, mualim, muezzin and other professions related to the religious and administrative positions. With the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina, on the whole, the Dozics had a hard time adjusting to new conditions of life. This is best indicated by the fact that none of the Dozics, during the Austro-Hungarian rule in

once again it is being reconstructed by the Dozic family. In addition to this fact, the mosque was named thus due to the fact that the service of the imam in this mosque was mostly performed by the imams from the Dozic family.[156] Hivzija Suljkic, researching

Bosnia and Herzegovina, was a prominent merchant, private entrepreneur, nor a significant clerk in the Austro-Hungarian administration. Truth be told, even during the Austro-Hungarian rule in Bosnia and Herzegovina, in the first decades of its administration, two members of the Dozic family were performing the duty of the sharia judges. Hajji Mustafa ef. Dozic, son of Abdullatif, performed the duty of the sharia judge in Srebrenica in between 1883 and 1884. (See: *Bosnjak* za 1883. i 1884. ili *Sematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska stamparija, Sarajevo.) After Mustafe, the sharia judge in Srebrenica in the period 1886-1887 was his brother sheikh hajji Husein. (See: *Bosnjak,* za 1886 i 1887. ili *Sematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*. Zemaljska stamparija, Sarajevo.) The cadi hajji Husein was born in Srebrenici in between 1825 and 1830, and he passed away in 1901. The first member of the Dozic family who was buried in Gladno greblje (mezarje) in Zabojna. He was an extremely educated man, certainly one of the most educated men of his time in Bosnia. He finished *Mektebi hukuk* (Law School) in Istanbul. He spoke Turkish, Arabic, Persian, and he also spoke some German and French. He performed haj on two occassions and he was married twice. The Dozic family, to this day, including this day, remained faithful to the Islamic studies.

156 One of the primary professions of the family Dozic was the profession of imam. Best known Dozic imams were: Husein, the first known imam; Alija, son of Abdullatif; hafiz Salih, son of Jusuf; hajji Abid, son of hajji Mustafa; Abid efendi, son of Omer; Husein efendi, son of Omer; hafiz Abdulah, son of Alija; hafiz Mensur, son of hafiz Abdulah; hafiz Sejid, son of hafiz Salih and sheikh Sejid, son of Hamed. There are not many families in Bosnia and Herzegovina which had **eight hafizs**, (six from Srebrenica and two from Kladanj), as was the case with the **Dozic family**. The oldest known hafiz Dozic from Srebrenica was **hafiz Salih,** son of Jusuf. Hafiz Salih, son of Jusuf, was not registered in the book entitled *Hafizi u Bosni i Hercegovini,* and neither was hfz. Mustafa son of Omer. Hfz. Salih's son Sejid was also hafiz. **Hafiz Sejid** ef. Dozic completed his hifz before muderis hajji hfz. Abdulah Dozic, son of muderis hajji Ali(ja) ef. Dozic. Both sons of hajji Ali(ja) efendi were also hafizs. Hajji **hafiz Abdulah** efendi, son of Alija, until the Second World War was working as a muderis in the madrasah in Srebrenica. We do not know before whom he completed his hifz. In some sources, but also in oral tradition he is often referred to only as hajji hafiz. The second son of hajji Alija, Salih, was also hafiz. **Hafiz Salih,** son of Alija, moved to Turkey and died there in the town of Bursa. Hajji hfz. Abdulah's son Mensur was also hafiz. His hifz, **hafiz Mensur**, completed before his father. He passed away very young, not long after he got married, and shortly before the Second World War, well, before 1940. He did not have children. Hafiz **Mustafa** Dozic (1877–1901), son of Omer, completed his hifz as a student of Gazi Husrev-bey's Madrasah in Sarajevo. In the book entitled *Hafizi u Bosni i Hercegovini*, written by hafiz Fadil Fazlic, PhD the name of hfz. Mustafa Dozic was not mentioned, but this piece of information can be found in the book entitled *450 godina Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu*, p. 80. and a book written by Hivzija Suljkic *Islamska bastina u Bosni i Hercegovini i njenoj okolini - sabrani tekstovi*, knjiga 2, BMG Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 290. Both hafizs Dozics from Kladanj had the first name Salih. The first was **hafiz Salih, son of Omer,** whose tomb can be found in the harem of the Kursumlija Mosque in Kladanj, and he died in 1873. The second hafiz Dozic from Kladanj is **cadi Salih, son of the imam Muhamed,** born in 1885. He completed his hifz in 1912 as the student of the Behram-bey's Madrasah in Tuzla before the muderis hfz. Muhamed ef. Husic.It is hard to believe that beside these six hafizs from the Dozic family from Srebrenica and the two from Kladnja, there were no hafizs in the generations before them. Based on the entire family tradition, there probably were hafizs, but it was not recorded or preserved in the oral tradition. So far two of the Dozics have received the highest sufi titles (degrees), the title of the sheikh. Those were: hadjji **Husein, son of Abdulatif**, grandson of the imam Husein, who passed away in 1901. It is unknown what tariqa sheikh hadjji Husejn belonged to. Sheihk hajji **Sejid son of Hamed**, grandson of hafiz Sejid, great grandson of hafiz Salih, great great grandson of Jusuf, white bee of hajji Muhamed, born in 1964, is the sheikh of the Naqshbandi tariqa. Both sheikhs of the Dozics were of the spiritual orientation of *Semsi ve ruhi*.

the monuments of the Islamic culture in Srebrenica, also shares the opinion of some people who 'think that on the site of this mosque there used to be Sultan Bayezid's Mosque, which burned down, and the jamaat members later on built this smaller one.[157]

Bijela Mosque in Srebrenica was built in the late 17th century on the rubbles of the Ragusan St. Nichola's Church.[158] In his *Putopis* of 1660, Evliya Celebi writes that ' at the time Srebrenica was a developed town which had six mahalas with six mosques, a takiyah, three maktabs, one han [inn] and one public bath complex,[159] as well as seventy craft shops.'[160] Bijela Mosque was not included among these mosques. Franciscan churches and the monastery are mentioned in all Ottoman registries prior to the Vienna War (1683–1799). This means that the Ottomans did not turn churches into mosques at the beginning of their rule. So it is logical to wonder why this was done in the second half of the 17th century and what happened to Catholics in this town? In order to answer this question, it is important to point out some basic elements of social events in Srebrenica during the Vienna War. 'In order to conquer Belgrade, the Austrian army for strategic reasons in 1686, pushed the Ottomans from the valley of the Upper Drina, even from Srebrenica itself. It was only in 1686, and only after hard and fierce attacks, that the army of Austria managed to conquer well-fortified Belgrade.' In all directions where the Austrian army passed, everything was 'in the sign of unseen slaughtering and pillaging of the town inhabitants.' (*Enciklopedija FNRJ*, Zagreb, 454/D). Having in mind, probably , the war happenings mentioned above also in Srebrenica, J. Kujundzic, vaguely says: 'Buildings and people were bolted down by the unfortunate events in 1686' (Dobri pastir, p. 240). In this war whirlwind, we know for sure, all the mosques that Evliya Celebi mentioned were destroyed. When, after the mentioned bloody campaign, the Austrian army forces were retreating from Srebrenica, at that time scarce Catholics and even friars of the Franciscan order left this ancient town.[161] These data unequivocally suggest that the Bijela mosque was built on the rubbles of the Ragusan St. Nichola's Church after 1686 and after the Franciscans had left Srebrenica with the Austrian army. There was no one left to reconstruct the church nor there was a need to do so, since there were no more Catholics left in Srebrenica, and the Muslim population grew due to the influx of refugees from the territory that the Austria had been taking over from the Ottomans. The Army and the Police of the Republica Srpska leveled the Bijela

157 H. Suljkic, op.cit., p. 188.

158 'It is quite possible that the Ragusan Church of St. Nichola's survived to this day in the walls of the present-day Bijela Mosque in Serbrenica.' (J. Kujundzic, op.cit., 86) This piece of information indicates that the Franciscan Church of St. Mary was located on the site of Klisa next to the monastery.

159 'On the top of the mahala, called Crvena Rijeka, there was a hamam (public bath, op. A. D.) and place that it was located is called *Hamamluk*. Its wall could be seen standing before the occupation (Austro-Hungarian, 1878, op. A. D.). During the construction of a building on this site, aqueducts and plates were found. The area of this land is up to 60 m^2. The water for the hamam was taken from the brook of *Goranovac*.' (Hamdija Kresevljakovic, *Banje u Bosni i Hercegovini*, u *Izabrana djela*, knjiga III, V. Maslesa, Sarajevo, 1991, p. 77)

160 E. Celebi, op. cit, p. 99.

161 Hakija Dozic, *(Ne)istine o srebrenickim dzamijama*, Oslobodenje, Sarajevo, 9. XI 2002, Prilog: *Pogledi*, p. 7. The departure of the Catholic population along with their priests from Srebrenica in 1686 is not an isolated occurrence in Bosnia. The same happened after the invasion of Eugen of Savoy in Sarajevo in 1697 when almost the entire Sarajevo at that time was burned.

Mosque in 1995. It was reconstructed by the donation of the Malaysian government and officially re-opened on 28 September 2002.

The Mosque in Petrici,[162] (that is Petric-mahala, as the local community was called at the time of its establishment[163]) Neither the exact date of the construction nor the name of the wakif of the mosque are known. 'The base of the mosque is a rectangle with sides measuring 10x7,5 m (on the outside). It was built of chopped stone all the way to the roof construction, six meters high and 98 cm thick, covered by a hipped roof construction, now covered by tiles.'[164] The last reconstruction of this mosque before it was demolished in 1995, was done in 1983. The reconstruction of this mosque has not started yet.

Musala,[165] existed in Srebrenici until 1953. Accoring to recounts, prayers were performed there until 1935. The musalla in Srebrenica measures 20x15 meters; it had a mihrab in the wall and the minbar made lumber, which was quite rare when it comes to musallas. The musalla was covered and enclosed by boards. It was located at the site of the present-day kindergarten. The last imam of the Musala was hajji Abid ef. Dozic, son of cadi hajji Mustafa.

In Srebrenica there was a **Medresa [madrasah]** which operated. From 'Bosna'[166] we learn that in 1866 in Srebrenica a madrasah was built at the site of the old and dilapidated maktab. The madrasah stopped operating in 1930. We learn this from the Report on the work of the Ulema-medzlis in Sarajevo of 1932. This building of the madrasah in Srebrenica was located on the left side of the entrance of the Carsijska Mosque. This is the location of the present-day building of the Islamic Center. The last muderris[167] of the Srebrenica madrasah was Haki(ja) ef. Dozic. In addition to Haki-efendi, other muderrises in the Srebrenica madrasah include: hajji Ali(ja) ef. Dozic and hajji hafiz Abdulah ef. Dozic.

Begica Mosque in the settlement of Vidikovac was built in 1989, and its wakif was Azem Begic, a native of the village of Luka. The mosque was demolished in 1995. Its reconstruction is underway, and it is being reconstructed by the sons of Azem Begic.

It is important to point out that before the war against the Bosnian-Herzegovinian society and state (1992–1995) in the area of the municipality of Srebrenica there were 22 mosques (of these 5 in the town of Srebrenica), three masjids, one Islamic Center and one maktab. All these buildings of Islamic spirituality and culture were leveled during the last war. Unfortunately, to the last deliberately, and not as a result of the war

162 Hivzija Sulkic refers to this mosque as Petrica Mosque after the Petrica mahala, although among the Muslim public of Srebrencia it is very rarely referred to by this name. The name of this mosque that is predominant is *Mosque in Petrica*, and not *Petrica Mosque*.

163 There are no reliable data that this mahala, at the time it was founded, had its present-day name. There is some circumstantial evidence that it could have been called *Misirlije* or, maybe *Zlativode*.

164 H. Suljkic, op.cit., p. 44.

165 This is actually an open air mosque. Common prayers such as jumma and eid prayers were performed on the musalla. A mihrab for the imam and a minbar for the hutba were very rarely built on the musalla.

166 The official papers of the Bosnian Vilayet with a parallel bilingual text in the Ottoman and the Bosnian language. The papers had been published for thirteen years on end. The first issue of 'Bosne' was published on 16. (28.) May 1866.

167 Muderis is a teaching position in the rank of highschool.

operations.[168] To this day eight mosques were reconstructed [169] and the Islamic Center, four mosques are being reconstructed [170], while all others are waiting to be reconstructed.

Conclusion

Among numerous sub-identity features of Srebrenica, taken as social-historical substantiality, the town mosques are most definitely one of the most important. This is indicated by many historical sources. The oldest mosque in Srebrenica constructed in 1462 is the Tvrdavska Mosque, built in the Srebrenica fortress above the town. This is indicated by the existence of the waqf of the Tvrdavska Mosque, but also the names of the imam and khatib, Mevlan Abdija, and muezzin, Velija. The first town mosque was constructed in the period 1481-1512. The location of the first town mosque was not most accurately determined, but based on the available data, it could have been either on the site of the present-day Dozic's Mosque in Crvena Rijeka or the site of the present-day Carsijska Mosque. Bijela Mosque was constructed on the rubbles of the Ragusan St. Nichola's Church, after it was demolished in 1686, that is during the Vienna War and the departure of the Franciscans and the Catholic population from Srebrenica. It is unknown when the mosque in Petrica was constructed or who its wakif was. As all other Srebrenica mosques, it was demolished in 1995 and to this day its reconstruction was not begun. The town mosques of Srebrenica as religious, cultural and educational facilities, along with other Srebrenica social-historical and cultural-civilizational facilities, for 550 years have continuously taken part and are taking part in the building of multilateral identity of the social-historical reality of the town of Srebrenica and its surroundings.

168 The phenomenon of the deliberate destruction of the Islamic religious buildings: mosques, masjids, takiyahs, turbets, cemeteries and others, has not been scientifically researched enough. This phenomenon of collective social destruction is in need of a special and scientifically relevant study. This time, in addition to hegemonic ideologies and programs as one of the reasons for the destruction of Islamic religious and cultural buildings, we want to point yet another possible reason, and it can be found in the stereotypical national-literary works such as, e.g., *Gorski vijenac*. Some of the verses in *Gorski vijenac* unambiguously call for the destruction of Islamic religious buildings. Here are the verses: 'But break the minaret and the mosque, and Serbian yule-logs load' (p. 62), 'Hit the devil, do not even leave its trace, hit the turned Turks, do not even leave their offsprings' (p. 162). (P. P. Njegos, *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1974)

169 Reconstructed mosques: Bijela Mosque in Srebrenica, Carsijska Mosque in Srebrenica, the mosque in Osat, the mosque in Gornji Potocari, the mosque in Dobrak, were reconstructed by the prominent business man from Srebrenica Enver Malagic, mosque in Osmace, mosque in Slapovici, waqf of Selim Alemi from the village of Kutuzer, mosque in Luka, mosque in Suceska.

170 The Dozic's Mosque in Crvena Rijeka mahala in Srebrenica, mosque in Tokoljaci, mosque in Radovcici, the Begic's Mosque in Vidikovac.

References

1. Benic Bono, *Ljetopis sutjeskog samostana*, Syinopsis, Sarajevo, Zagreb, 2003. p.110. *Bosnjak* za 1883 i 1884. ili S*ematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska stamparija, Sarajevo.
2. *Bosnjak* za 1883 i 1884. ili *Sematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska stamparija, Sarajevo.
3. *Bosnjak* za 1886. i 1887, 1888. i 1889 ili *Sematizam svijeh oblasti u Bosni i Hercegovini*, Zemaljska stamparija, Sarajevo.
4. Cvijic Jovan, *Balkansko poluostrvo i Jugoslovenske zemlje*, knjiga I, Zagreb, 1922.
5. Corović Vladimir, *Historija Bosne*, reprint izdanje, Glas srpski, Banja Luka, 1999.
6. Dinic J. M., *Za istoriju rudarstva u Srbiji i Bosni*, I dio, SANU, 1935.
7. Dinic J. M., *Dubrovacka srednjovjekovna karavanska trgovina*, JIC, Beograd, 1937.
8. Dizdar Emin Muhamed, *Dzamija kao prvo i najstarije uciliste*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX.
9. Djedovic Rusmir, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeca*, Bastina sjeveroistocne Bosne, br. 3, Zavod za zastitu i koristenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona, Tuzla 2012.
10. Celebi Evlija, *Putopis* - prijevod, uvod i komentar: Hazim Sabanovic, Sarajevo, 1967.
11. Dozic Adib, *Bosnjacka nacija*, BKC, Sarajevo, 2003.
12. Dozic Adib, *Drustveno-historijska situiranost Bosnjaka u Srebrenici*, Pogledi, BZK, Tuzla, br. 8, juli 2001.
13. Dozic Hakija, *Muderiz Haki(ja)-ef. Dozic*, (manuskript), vlastito izdanje, Sarajevo, 2001.
14. Fazlic Fadil, *Hafizi u Bosni i Hercegovini u posljednjih 150 godina*, El-Kalem, Sarajevo, 2006.
15. Grupa autora, *450 godina gazi Husrev-begove medrese u* Sarajevu, Gazi Husrev-begova madresa, Sarajevo, 1988.
16. Hadzibegovic Hamid, *Opsada Niksica 1877. g. prema izvjestaju Niksickog naiba*, Istorijski zapisi IV, 1–3, 1949.
17. Handzic Adem, *Tuzla i njezina okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
18. Hasandedic Hivzija, *Muslimanska bastina u Istocnoj Hercegovini*, El-Kalem, Sarajevo, 1990.
19. Imamovic Enver, *Porijeklo i pripadnost stanovnistva Bosne i Hercegovine*, ART–7, Sarajevo, 1998.
20. Imamovic Enver, *Korijeni Bosne i Bosanstva*, Medunarodni centar za mir, Sarajevo, 1995.
21. Klaic Vjekoslav, *Povijest Bosne*, fototip izdanja iz 1882. godine, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
22. Klaic Nada, *Srednjovjekovna Bosna*, EMINEX, Zagreb, 1994.
23. Kovacević Desanka, *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naucno drustvo NR Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1961.
24. Kujundzic Juraj, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, god. XVII–XVIII, Sarajevo, 1968.
25. Mandic Dominicus, *Acta francistana*, tom I, Mostar, 1934.
26. Njegos P. P., *Gorski vijenac*, Nolit, Beograd, 1974.
27. Skaric Vladislav, *Izabrana djela*, knjiga I i II, V. Maslesa, Sarajevo, 1985.
28. Smailagic Nerkez, *Leksikon islama*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

29. Suljkic Hivzija, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Islamska misao, br. 123, mart 1989.
30. *Spomenica Serijatsko sudacke skole u Sarajevu (1887-1937)*, Islamska dionicarska stamparija, Sarajevo, 1937.
31. Sabanovic Hazim, *Bosanski Pasaluk*, Sarajevo, 1959.
32. Sukric Nijaz, *Mesdzid i dzamija*, Glasnik, VIS u SFRJ, broj 5, godina XXXIX.
33. *Tridesetogodisnji Izvjestaj serijatske sudacke skole u Sarajevu od osnutka do kraja skolske 1916./1917.,* Zemaljska stamparija, Sarajevo, 1917.
34. Truhelka Ciro, *Historicka podloga agrarnog pitanja u Bosni*, Zemaljska stamparija, Sarajevo, 1915.
35. Vasic Milan, *Etnicke promjene u Bosanskoj krajini u XVI vijeku*, GDI Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1962.
36. Vego Marko, *Naselja srednjovjekovne bosanske drzave*, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
37. Vukanovic Tatomir, *Srebrenica u srednjem veku*, Glasnik Drzavnog muzeja u Sarajevu, nova serija, 1946.
38. Zoranic Hakija, *O etnogenezi Bosnjana – Bosnjaka*, Svjetlost, Sarajevo, 2009.

The Appearance of the Srebrenica Town Mosques Before the War

Bijela mosque

Carsijska mosque

Crvena Rijeka (Dozica) mosque

Rusmir DJEDOVIC, M.Sc.

Institute for the Protection and Use of Cultural, Historical and Natural Heritage of Tuzla Canton, Tuzla

URBAN DEVELOPMENT OF THE TOWN OF SREBRENICA FROM THE MIDDLE AGES TO THE EARLY TWENTIETH CENTURY

Summary

This paper deals with the urban development of the town of Srebrenica, as an important strategic, political and economic, as well as the urban center of the Middle Drina Valley Region, across three historical periods: the Middle Ages, Ottoman and Austro-Hungarian. Basic characteristics and elements of the urban structure of the town from each of the afore-mentioned periods were outlined. Special attention was given to the role of the institution of waqf in the urban development of Srebrenica with a special reference to well-known waqfs and wakifs of this town.

Key words: *Srebrenica, urban development, Middle Ages, Ottoman period, Austro-Hungarian period, mahala, bazaar, waqf.*

Introduction

The settlement of Srebrenica was an important strategic, political and economic (mining, crafts and trading) center of the Middle Drina Valley Region from the Middle Ages to the present day. Due to, Srebrenica became an important urban center of the Middle Drina Valley Region during this period of time.

Urban development of Srebrenica, in the Middle Ages, Ottoman period and Austro-Hungarian period, was not researched in detail to date. The institution of waqf, whose role in the urban development of Ottoman as well as Bosnian-Herzegovinian towns is already well known in scientific research, is especially important for the urban development of Srebrenica.

The aim of this paper is to research and outline the basic characteristics and elements of the urban structure of the town in the late 19th and early 20th centuries, and emphasize the importance and role of waqf in the urban development of the town of Srebrenica in the last 500 years.

Classical Tradition

The area of the town of Srebrenica was, first of all owing to abundant natural resources, populated from very early on. In the ancient period there were very important urban agglomerations in the surrounding of Srebrenica (ancient towns in Skelani and Sase).

In the area of the present day town of Srebrenica there was a settlement as early as the ancient period. Various archaeological findings (water pipes, coins, jewelry…), medicinal properties of Crni Guber [Black Guber] and the vicinity of Roman mining pits, as well as the ruins of a large Roman building in Petric Mahala indicate that an ancient settlement existed there.[171]

Middle Ages

Mediaeval settlement of Srebrenica, which was located below the mediaeval citadel of Srebrenik, was not researched in detail from the urban development and urban structure points of view to this day. Scientists have already pointed out that such research, when it comes to Srebrenica, is extremely scarce although it was a developed urban center.[172]

It is a well-known fact that the layout of a town represents one of the most important aspects in the studies of mediaeval European towns.[173]

In the historical documents the settlement of Srebrenica is called a *civitas* (town) and its inhabitants '*civis Srebernize*'.[174]

During the Middle Ages in the area of the present day town of Srebrenica an important urban agglomeration with a complex regional and urban structure was developed. Based on the current knowledge, the settlement included the following regional and urban facilities:

- Mediaeval fortress of Srebrnik (Upper and, maybe Lower Town);
- Podgrade (present-day Grad Mahala);
- Trgoviste [Market Place] – square (*mercatum, forum*, later on, the site of the bazaar). There were also trade actions (*botegas, stacunas*), workshops and other commercial and public buildings;
- Mine with mine shafts (pits), as well as mine-related industrial facilities: smelters, mills... It is a well-known fact that in the 15th century Srebrenica was the

171 Enver Imamovic, *Srebrenica i okolica u rimsko doba*, Clanci i grada za kulturnu istoriju istocne Bosne, 17, Muzej istocne Bosne, Tuzla, 2002, pp. 32-33.

172 Desanka Kovacevic-Kojic, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Posebna izdanja, knjiga DCLXVIII, Odeljenje istorijskih nauka, knjiga 19, Beograd, 2010, p. 111.

173 Desanka Kovacevic-Kojic, *Izgled Srebrenice u dubrovackim izvorima (1352-1460)*, Spomenica Milana Vasica, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Spomenica 11, Odjeljenje drustvenih nauka 14, Banja Luka, 2005, p. 81.

174 Desanka Kovacevic-Kojic, *Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek*, SANU, Posebna izdanja, knjiga DCLXVIII, Odeljenje istorijskih nauka volume 19, Beograd, 2010, p. 112.

second largest mine in the Balkan peninsula,[175] after Novo Brdo;

- Mostly residential parts of the settlement, such as: Crvena Rijeka [the Red River], Petric, Varos...;
- Panaduriste, part of the settlement where panadurs [trade fairs] were held in Srebrenica;
- The colony of the Republic of Ragusa, that is, a strong Ragusan settlement;
- Trgovacka ulica [Trading Street] (*via de merchado*), which led to the square. It mostly consisted of houses belonging to Ragusan citizens. This is the only street in our mediaeval towns whose name is mentioned in the documents;
- Franciscan monastery with St. Mary's Church; St. Nicholas' Church; The oldest Catholic church in Srebrenica is mentioned in 1378 in Bartol Pizanski's list. After 1453 it was built in brick and in 1504, it was also enlarged;
- A part of the settlement called Vila Baratovo. In the district of Srebrenica '*villa Boratoue*' is mentioned as early as 1440.[176]
- Shelter for lepers, a slaughterhouse, the customs, a mint, inns, hostelries...;

In the mediaeval settlement of Srebrenica, houses were mostly made of wood and quite often those were two storey houses. The settlement also had a sewage system. Inside the settlement there were farmlands as well as vineyards.

During the Middle Ages, Srebrenica, like all other European towns at the time, had its own town council and town law.

In terms of the most important urban, economic, administrative and cultural characteristics, mediaeval Srebrenica was a typical mediaeval European town in many respects.

Ottoman period

The Ottomans conquered the area of Srebrenica after 1459 and before April 1, 1462, when Srebrenica, in the Ragusan documents, is mentioned as a territory under the rule of the Ottoman Empire.

During more than four centuries of Ottoman rule, the town of Srebrenica went through several stages of overall development, including urban development. These stages are determined by general historical circumstances and they consist of the respective periods of devastation, recovery and full development. In the course of this research we abstracted the following stages of the urban development of the town of Srebrenica.

Devastation (from the middle to the late 15th century)

Not long after 1459, Srebrenica became a part of the vast Ottoman Empire. The mediaeval town of Srebrenik, located on a hill above Srebrenica, became an Ottoman military stronghold with the oldest mosque.

175 Desanka Kovacevic-Kojic, *Izgled Srebrenice u dubrovackim izvorima (1352-1460*), Spomenica Milana Vasica, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Spomenica 11, Odjeljenje drustvenih nauka 14, Banja Luka, 2005, p. 83.

176 Mihajlo J. Dinic, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, SAN, Posebna izdanja, knjiga CCXL, Odeljenje drustvenih nauka volume 14, Naucna knjiga, Beograd, 1955, p. 34.

Hungarian troops led by Emeric Zapolya invaded Srebrenica in 1464 and pillaged it.[177]

That Srebrenica was already an important settlement when the Ottomans seized it is best seen in the fact that during the famous Hungarian invasion (in 1476) the town had some 700 houses (with a population of 3.500 inhabitants). On this occasion many citizens of Srebrenica were killed, 500 citizens were captured, significant amount of money, silver, silk and other goods was seized. The town was pillaged and then burned down.[178]

During the second half of the 15th century Srebrenica was devastated on more than one occasion due to wars between the Ottoman Empire and Hungary.

Towards the late 15th and early 16th centuries the circumstances in Srebrenica finally became favourable and Srebrenica slowly started recovering.

Recovery (from the late 15th to the late 16th centuries)

As early as the beginning of the 16th century, the settlement in Srebrenica started receiving urban, economic and cultural features of a town and earlier than 1533 it was officially proclaimed a town. At the site of the former Trgoviste (square), a bazaar, as an Ottoman and Oriental equivalent of an old business center of a settlement, started forming. In the center of the bazaar, the second mosqe bearing the name of Sultan Bayezid II was built in between 1481 and 1512.

At that time Srebrenica had revenues in the amount of 47.732 akces (small silver coins), and the main entry were revenues from the production of silver.[179]

At the beginning of the 16th century Srebrenica encompassed two *mezras* (larger estates), Donji i Gornji Kozlin (Jakov), with a total of 5 non-Muslim houses and revenues of 1.600 akces. Later on we have a mentioning of two more mezras and they were all used as farmlands by the citizens of the town.[180]

In the middle of the 16th century there was also a mint.

In 1533 the town of Srebrenica had some 230 taxpayers' houses (36 Muslim, 178 early raijje-Catholic and 43 immigrant Vlach-stockbreeder) and a population of about 1500 inhabitants. In this register it is said about Srebrenica that: a market day is held, the stronghold has regulations and is protected by timarlija [warrior nobility].[181]

By early 16th century Srebrenica had: a military fortress with a crew; bazaar with shops, workshops and other public and commercial buildings; a mine; panadur with a traditional fair; several residential mahalas. At that time it also had two mosques, a monastery with a church, a hammam [public bath]…

177 Mihajlo J. Dinic *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje drustvenih nauka volume 14, Naucna knjiga, Beograd, 1955, p. 88.

178 Mihajlo J. Dinic, *Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni*, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje drustvenih nauka volume 14, Naucna knjiga, Beograd, 1955, p. 88.

179 Nedim Filipovic, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tesanj, Tesanj, 2005, p. 196.

180 Nedim Filipovic, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tesanj, Tesanj, 2005, pp. 196-197.

181 Adem Handzic, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, p. 149.

By the end of the first half of the 16th century (in 1548) the town of Srebrenica had some 600 taxpayers' houses (106 Muslim, 143 early raijje-Catholic and 43 Vlach -stockbreeder) and a population of some 2.000 inhabitants.

A group of 143 households (*cemaat)*, with 10 single men and one single inheritance was distributed among 21 mahala, among which Pavka Mesara Mahala, where there were 16 households, was the largest, and the smallest Pisni Voda Mahala, maybe near Srebrenica where the present-day Guber is located – had only one household. Marko Tomas Mahala is also mentioned.[182]

The same year the following craftsmen were registered in town: cap-makers *(takyeci*), button-makers, tailors, public bath worker (workers in the bath - hammam), leather tanners, shoemakers, blacksmiths, saddlers, sabremakers, butchers, clerks, safars (mine-business workers).[183]

It is possible that there were also other urban facilities in Srebrenica during the 16th century, such as masjids and possibly a takiyah.[184]

The Golden Age (late 16th – late 17th centuries)

Data on revenues from mining and ore processing indicate that Srebrenica was an important economic center from the middle of the 16th and the early 17th centuries (according to the registers dating back from 1548 and 1604 respectively). Total revenue of the emperial hases (estates) in Srebrenica at that time was in between 508.829 and 513.658 akces. Revenue from the mint and coin minting was 400.000, from one tenth of silver production in between 60.000 and 63.459 (in the amount of 20.000 dirhams of pure silver) and from silver kalhana (smeltery) 3.500 akces. Total revenue from mining and mint, at that time, was a large amount of 463.500 akces. Wax chandlery (*semhane*) in the Sanjak of Zvornik brought Srebrenica revenue in the amount of up to 12.000-13.000 akces. Revenue from bazaar tax (*bac-i ba-zar*), buthcher's shops, mills and panadurs was 18.666 to 19.291 akces. Then, there was revenue from market inspectorate, court fee and the monopoly in the amount of 8.700 up to 9.700 akces. As it can be seen from the analysis of revenues from Srebrenica, there was an important mine, whose town center, the Muslim area, had all features of a goods-and-financial center with fairly prosperous market relations.[185]

Favorable and stable economic circumstances in the middle of the 16th century resulted in continuous overall, as well as urban, development of the town. Due to, in the late 16th and throughout the 17th centuries, the town of Srebrenica reached its 'Golden Age of overall, as well as urban, development'.

In the late 16th and early 17th centuries, the town of Srebrenica had in between 330 and 340 taxpayers' houses (182 Muslim, 103 early raijje-Catholic and 48 Vlach-stockbreeder) with a population of about 2.500 inhabitants.

182 Nedim Filipovic, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tesanj, Tesanj, 2005, p. 197.

183 Nedim Filipovic, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tesanj, Tesanj, 2005, p. 197.

184 Adem Handzic, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, p. 150.

185 Nedim Filipovic, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tesanj, Tesanj, 2005, pp. 198-202.

Jamat of the early raijje was distributed among seven mahalas. The largest mahala had 68 households and one heritage, and at least three smallest mahalas had three respective households. At the head of one mahala was Pava the blacksmith. In four mezras belonging to the town of Srebrenica in 1604 there were twenty-eight Muslim and two non-Muslim houses and their revenue was 2.389 akces. Then there was a Pribicevac mezra with a cifluk (estate) of Ibrahim, son of Hajdar. A part of the Donja Kozlin mezra was held by a commander (*dizdar*) of Srebrenica. [186]

By the end of the 16th century in Srebrenica there were some 400 Catholics (according to father Franjo Visocanin). In the early 17th century in Srebrenica there were 379 Catholics.

Continuous growth of the town of Srebrenica from the late 15th century, culminated in the second half of the 17th century. At that time (in 1660) Evliya Celebi in Srebrenica found: a developed bazaar with 70 shops and craft workshops; six Muslim mahalas; six mosques; a takiyah; three maktabs; a hammam; a han (an inn). [187] Of course at that time there was also a military stronghold, a settlement with non-Muslim inhabitants, panaduriste [trade fair place] and a monastery with a church. Up to this point the researchers did not find out where all the six mahalas along with six mosques were located in Srebrenica at that time.

They are probably present day mahalas: Carsija, Crvena Rijeka and Petric along with their respective mosques. The location of the remaining three mahalas and mosques is completely unknown.

At the time there were up to 800 houses in Srebrenica, which were built of solid materials and high. The town of Srebrenica in the second half of the 17th century had a population of about four to five thousand of inhabitants.

A Catholic church of the Franciscan monastery in Srebrenica was mentioned throughout the 17th century e.g. in 1640, 1675 or 1679. In 1679 it is described as a magnificent church with a rather simple monastery (according to father Franjo from Varadin).

According to most researchers this church was located on the site called Klisa in Petric (deriving from Latin and Greek term *ecclesia / ekklissi*, that is, Ottoman term for church *kilisi*).

In between 1672 and 1675 in Srebrenica there were about 150 Catholics (according to bishop Ogramic).

Devastation (late 17th/18th centuries)

The result of heavy wars waged in the late 17th and throughout the 18th centuries, as well as the disease epidemics, unyielding years and famine, was the stagnation of the urban development of the town of Srebrenica.

In the fall of 1688 Austrian army led by general Bodensky, invaded from the north through the Drina Valley, occupied Zvornik and continued their operations further

186 Nedim Filipovic, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tesanj, Tesanj, 2005, pp. 201-202.

187 Evlija Celebi, *Putopis*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996, pp. 99-100.

south and it even seemed that they were going to reach the gates of Sarajevo. In January 1689 they were also attacking the fortress in Srebrenica but to no avail.[188]

Catholic population was nearly extinct and at the site of the Catholic church (which was torn down around 1690) a mosque was built. In 1720 there were only twenty or so Catholic houses. Muslim population also suffered losses.

It was the time when plagues, draughts and famine were raging throughout the entire Bosnia, neighbouring areas, as well as Srebrenica. In Srebrenica there is a cemetery popularly called 'Gladno' (Famished). Great plagues took place e.g. in 1689-1691 and 1732. In the chronicles dating back from this period it is said that there was no town, settlement or village in Bosnia where plague had not struck.

The settlements were also attacked and burned down by Montenegrian brigands. During this period they burned down townships (towns) of Knezina (which, at the time, had four mosques) and Kladanj, and they even reached Nova Kasaba.[189]

Urban, economic, cultural and religious facilities in Srebrenica were severely damaged. Out of former six mosques three completely disappeared from the stage of history. Three of them were rebuilt later on and they exist to this day. All three have a wooden minaret, exterior porch and front medium-deep mahfil. They were built of stone and they were of similar design.[190]

Recovery (18th and 19th centuries)

Throughout the 18th and 19th centuries there ensued a long period of recovery in every respect: economic, demographic, cultural, religious and urban.

Towards the end of the Ottoman period the town of Srebrenica had some 260 houses with a population of over 1.200 inhabitants. We learn this from the first Austro-Hungarian census in Bosnia and Herzegovina which was conducted in 1879. According to this census, the town of Srebrenica had 264 houses and a population of 1.219 inhabitants and it had a status of a *marktgemeinde*, that is, commercial municipality. There were some 825 Mohammedans and 394 citizens of Oriental origin.[191] When interpreting this population data one also has to take into consideration the fact that a significant number of Bosniacs – Muslims fled the Austro-Hungarian takeover.

Urban structure of the town of Srebrenica towards the end of the Ottoman period

Immediately after the Ottomans conquered the mediaeval settlement of Srebrenica, in the mid 15th century, this settlement started and continued developing under the influence of the Islamic and Oriental urbanization until the late 19th century. Business center of the town – bazaar and residential parts - mahalas were formed.

188 Alija Bejtic, *Knezina i knezinska nahija u historiji i likovnom stvaralastvu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978, p. 56.

189 Alija Bejtic, *Knezina i knezinska nahija u historiji i likovnom stvaralastvu*, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978, pp. 54-59.

190 Madzida Becirbegovic, *Dzamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1990, pp. 112-113.

191 *Statistika miesta i pucanstva Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1880, p. 95.

Various documents mention different parts of the urban structure of the town. For example, in 1870 Dervis, son of Ibrahim from (I) Skender Mahala in Srebrenica sold his estate; in 1887, a widow named Salkuna from Kiptijan Mahala got married; in 1887, Pasa, the daughter of Mehmed, from Petric Mahala married Suljo, the son of Omer, from the same mahala. [192]

The analysis of the urban structure of the town of Srebrenica towards the end of Ottoman rule can be conducted on the basis of several detailed sources. These sources, first and foremost, are detailed information which can be found in Austro-Hungarian cadastral plans dating back from the period 1883-1885, Austro-Hungarian terriers dating back from 1894 and the last Ottoman land registers.

There are also several general lists of mahalas in Srebrenica dating back from the late 19th century. Mayor of Srebrenica, Yusufbey Efendic (?), on May 17, 1883, submitted a list of 'names of the existant mahalas in town: Skender-Mahala, Petric-Mahala, Grad-Mahala, Crvena Rieka, Varos-Mahala, Panadzuricka'. [193]

In the Austro-Hungarian cadastral plan of the town center of Srebrenica on the 1:3.125 scale cadastral sheet, dating back from the period 1883-1885, there is also a following list of mahalas: I Ciganska Mahala, II Srpska Mahala, III Skender Mahala, IV Crvena Rieka Mahala, V Petric Mahala. [194]

From the 1895 Austro-Hungarian census in Bosnia and Herzegovina we can see the following list of mahalas in the town of Srebrenica: Crvena Rijeka, Grad, Kaptijan Ciganski, Petric, Skender, Varos. [195]

Through a detailed research of the urban look of the town of Srebrenica towards the end of the Ottoman period we can single out following elements:

Strongholds

Towards the end of the the Ottoman period in the town of Srebrenica there were two strongholds, as urban and architectural ensambles. High on the hill on the southeastern side of the town at about 560 meters above sea level, there are ruins of the old mediaeval citadel of Srebrenik.

Below this town, on the plateau that descends towards the center of Srebrenica, at about 460 meters above sea level, there is a stronghold, which, according to some, was built by the Ottomans during the 18th century. Inside the stronghold there were several buildings that were used at the time.

Carsija [Bazaar]

During Ottoman rule, Carsija in Srebrenica was located downstream of the composition of the respective Rivers Crvena and Bijela, where they become the Krizevica River. Carsija was located on the right, slightly slanted part of the Krizevica valley.

192 Tufan Gunduz, *Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenicki sidzil (1641-1883),* Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2008, pp. 19-27.

193 This report was submitted to Mehmed-bey Kapetanovic Ljubusak, who, 130 years ago, was collecting various materials throughout Bosnia and Herzegovina. (Dragomir Vujicic, *Onomasticka grada Mehmed-bega Kapetanovica Ljubusaka*, Bosanskohercegovacki dijalektoloski zbornik knjiga III, Institut za jezik i knjizevnost u Sarajevu, Sarajevo, 1982) On this occasion the mayor of Srebrenica, Yusuf-bey, also listed the 'names of well-known wells: Adrovac, Luka, Guber Mali, Guber Veliki'.

194 *Katastarski plan iz 1883.-1885. godine, za KO Srebrenicu, razmjera 1:3.125*. Katastar Srebrenica.

195 *Hauptresultate der volkszahlung in Bosnien und der Hercegovina* vom 22. april 1895, Landesregierung fur Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1896, p 354.

In the Middle Ages there was also Trgoviste with a square which was, through commercial and public offices, replaced by an Ottoman bazaar.

Towards the end of the Ottoman period, Carsija in Srebrenica encompassed several streets that all met below the Carsija Mosque and thus made a unique town center. At the time there were many shops, craft workshops and other commercial facilities (store rooms, greengroceries…) in Carsija. Even the most important public buildings such as inns, the central mosque, madrasah (secondary school) and maktab (primary school), were located in Carsija. This was also the place where all the most important administrative offices of the Srebrenica Qadi were located.

In addition to over hundred business facilities, ten or so public and administrative ones, at the time there were also twenty or so residential buildings in Carsija.

Skender Mahala

Skender Mahala or Hajji Skender, is located in the south-eastern part of the bazaar. It was developed on the site of the the residential area of the mediaeval Srebrenica, mediaeval Trgovacka Ulica and the famous Ragusan colony. From the early years of the Ottoman rule until the late 17th century and the great devastation of Srebrenica, there was an old mediaeval Franciscan monastery and a Catholic church in this street.

Towards the end of the Ottoman rule, this mahala was the largest mahala in the town of Srebrenica and it had some 65 houses and several other buildings. There was also a mosque (Hajji Skender or Bijela [White] Mosque) with an adjoining cemetery.

Crvena Rijeka Mahala

Crvena Rijeka Mahala (sometimes also called Guber) is one of the oldest parts of Srebrenica. Next to it there are old mines. Some believe that in addition to a public bath dating back from the 16th century, there was also the oldest mosque in Srebrenica (dating back from early 15th and late 16th centuries).

Towards the end of Ottoman rule this mahala had some 25 residential houses, a mosque and a maktab.

Petric Mahala

This mahala is located upstream the Bijela [White] River and was separated from Skender Mahala by a narrow strip of free space. The name of the Petric Mahala (can also be found under the name Petric), indicates that it dates back from the mediaeval period.

Towards the end of the Ottoman period this mahala had some 40 houses, a mosque, several Muslim cemeteries (especially large waqf complex of Ucina Basca). On the Bijela there was also a watermill.

Grad Mahala

This smaller mahala was located on the plateau (about 460 meters above sea level) on the south-eastern side of the Ottoman fortress of Srebrenik. It was probably developed on the site of the suburbs of the mediaeval fortress. In the late 19th century it had 6 to 7 houses and a cemetery located above it.

Musala [Musallah]

It is located downstream from the bazaar, on the left flattened bank of the Krizevica River. Musala, a large piece of open land in town (intended for mass public and religious gatherings), as well as the bazaar in Srebrenica, started developing in the early years of the Ottoman rule. Over time remote parts were turned into a cemetery and in some parts residential, public and other buildings were erected.

Towards the end of the Ottoman period, there were about ten or so houses and a decorated musallah (as an architectural unit intended for praying) in Musala. This area became extremely interesting for the construction (of roads, public buildings) after the arrival of the Austro-Hungarian rulers.

Varos

Even further downstream than Musala, on the right, rather steep, bank the Krizevica valley, during the 18th and 19th centuries, Varos Mahala started developing. It was populated by immigrants of Serbian and Orthodox origin from the southern mountainous regions, and thus it was also called Srpska Varos.

Towards the end of the Ottoman rule Varos had some 55 houses and an old Orthodox church. Former site of this church is called crkviste [church land]. The Church is registered in the Austo-Hungarian cadastral plan dating back from the period 1883-1885, and it disappeared after 1903, when a new Orthodox church was built just above the bazaar.

Kiptijan

Further than Musala and Varos and close to the Krizevica during the Ottoman rule Kiptijan Mahala was developed. This is a common Ottoman name for the the part of town inhabited by gipsies, that is, Romani population. Having in mind their way of life and their traditional crafts, there is nothing odd about the location of this mahala.

Towards the end of the Ottoman period Kiptijan Mahala (in some sources Kiptijan Ciganski) had some 25 houses, mostly smaller ones.

Panaduriste

Further downstream there was a large complex of public land that was, in the old times in Srebrenica, used for open air trade. Those were the famous panadurs, fairs et al. For this reason the area is called Panaduriste. On some maps it is not shown as a part of the town of Srebrenica, but over time it became a part of it.

Towards the end of the Ottoman rule a smaller Panduriste Mahala started developing and it had 7 or 8 houses and several other objects. Later on, the main road from Srebrenica passed through this area.

Han Baratovo

At the northern exit of the town of Srebrenica, where a road to Zabojna branches off the road to Potocari and Bratunac, there was an inn, which, in the plans dating back from the late 19th century, is called Han Baratovo.

Zabojna

This is a part of Srebrenica located on the far west of the territory of this settlement, which towards the end of the Ottoman rule had only one house and a watermill (belonging to the Dozic family), and later on it was populated and adjoined to the settlement of Bajramovici.[196]

Waqfs in the town of Srebrenica from the 15th to the 20th centuries

It is a well-known fact that the institution of waqf and their various features have an important role, and sometimes even crucial one, in the overall, as well as urban development of our towns during the Ottoman rule. Waqfs are for the most part intended for the development and operation of Muslim religious and educational institutions, but they also include numerous other urban, public and economic facilities.

The town of Srebrenica, from the Middle Ages to the present-day, represents an important strategic, political and economic (mining, handicraft and trading) center of the Middle Drina Valley region. As expected, waqs left a visible mark in the development of the town since the establishment of the Ottoman rule, from the mid 15th to the 20th centuries.

In towns located in the north-eastern region of Bosnia and Herzegovina there were many rich waqfs throughout the entire period of the Ottoman rule. These waqfs existed and continue to exist to this day. These waqfs left a visble mark in the development and appearance of all towns. Following towns had an especially large number of wealthy waqfs: Donja Tuzla (Tuzla) and Gracanica (over forty), then: Zvornik, Brcko, Gornja Tuzla, Bijeljina, Gradacac, Kladanj, Srebrenica...

The waqfs of some of the towns in the north-eastern Bosnia have already been discussed.[197] In the town of Srebrenica waqfs were set up and waqf facilities exist since the establishment of the Ottoman rule. Hereafter in the paper we are going to outline basic information on waqfs in the town of Srebrenica before the Austro-Hungarian period.

Through the resources and efforts of wakifs (benefactors) in Srebrenica, as well as elsewhere in the Ottoman Empire, numerous religious, public and commercial facilities were erected.[198] The first two mosques in Srebrenica were built and funded by the state.

196 Rusmir Djedovic, *Urbani razvoj grada Srebrenice u osmanskom periodu sa posebnim osvrtom na ulogu vakufa*, Proceedings of the conference „Naucni aspekti kulturno historijskog naslijeda Srebrenice“, held on October 26, 2011 in Srebrenica, JU Arheoloski muzej „Rimski Municipijum“, Skelani – Srebrenica, 2012 (in preparation).

197 Halima Korkut, *O vakufima u sjeveroistocnoj Bosni*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga V-VI, Sarajevo, 1978; Rusmir Djedovic, *Uloga i znacaj Turalibegovog vakufa u urbanom razvoju grada Tuzle*, Stav – casopis za drustvena pitanja, kukturu i umjetnost, br. 2, februar 2003, Narodna i univerzitetska biblioteka Dervis Susic, Monos, Tuzla; Edin Sakovic, *Znacaj vakufa u razvoju gracanicke carsije*, Gracanicki glasnik 17, maj 2004, Monos, Gracanica, pp. 69-81; Rusmir Djedovic, *Vakufi u Tuzli od XVI do XX stoljeca*, Zbornik radova Veliki vakifi Bosne, BZK Preporod, Tuzla, 2006, pp. 71-76.

198 Rusmir Djedovic, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeca*, Bastina sjeveroistocne Bosne – casopis za bastinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, broj 3/2010, Zavod za zastitu i koristenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona, Tuzla.

Mosque in the fortress of Srebrenik

The oldest mosque in the settlement was located in the mediaeval town and later on an Ottoman stronghold in Srebrenik, on the hill above the center of the settlement. Decoration and erection of the oldest mosques in or near conquered citadels, was a standard procedure of the Ottoman authorities. The examples of these are found in: Zvornik, Kuslat, Teocak, Srebrnik (on the Majevica)... This was also the case with this citadel, which was, immediately after the conquest, reorganized and started operating as such.

In the early 16th century, as the mosque clerics the following are mentioned: Mevlana Abdi, a khatib and imam, and Velija, a muezzin. In the mid 16th century, the following are mentioned: Mevlana Hajrudin, as imam and khatib of this mosque in the stronghold and Hamza, son of Mehmed, as muezzin (the first one had a timar [salary] of 1.700, and the later 700 akces).[199]

Sultan Bayezid II's Mosque (Casna [Honorable] Mosque)

It was built before 1533, that is during the rule of Sultan Bayezid II (1481-1512), known as Velija (holy). It is for this reason that Evliya Celebi, passing through Srebrenicu in 1660, referred to it as ***Bayezid Velija's mosque*** and described it as a simple place of worship built in the old style with one minaret and covered by keremid.[200]

This mosque, in the registers dating back from the 16th century, is referred to only as ***Casna (Honorable) Mosque***. In 1533, Mevlana Semsudin, khatib, and Ahmed, muezzin, are mentioned as mosque clerics. In the mid 16th century, the position of the imam was still held by the same man, while the position of the muezzin was filled by Ibrahim.

The fact that, in 1533, an amount of 360 akces per year for the expenses of lighting and carpets in the mosque in the stronghold of Srebrenica was allocated from state revenue (taxes) of the village of Drazevine in Subin Nahiye indicates that these two oldest mosques in Srebrenica, dating back from the second half of the 15th and the early 16th centuries, were built and funded by the state.[201]

Waqf of the Carsija Mosque

This is one of the oldest waqfs in Srebrenica, probably related to Sultan Bayezid's Mosque, which dates back from the late 15th and early 16th centuries. It was probably devastated during the wars in the late 17th and early 18th centuries, and was reconstructed later on. It is a known fact that the mosque was also reconstructed by hajji Selman-aga in 1836.

In 1890, this waqf, registered as *musakafat*, had revenue from rental fee in the amount of 35 florins, and, registered as *mustagelat*, revenue from waqf's land in the amount of 50 florins, that is, a total of 85 florins. Revenues of the ***Waqf of the Carsija Mosque*** in Srebrenica, in 1890, were spent on the respective salaries of the imam and muezzin of the mosque in the amount of 16 and 50 florins. The expenses for lighting and carpeting were 15 florins. According to the waqf's budget, the waqf's expenditures in

199 Adem Handzic, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, p. 150.
200 Evlija Celebi, Putopis, Sarajevo Publishing, 1996, p. 99.
201 Adem Handzic, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, p. 150.

the amount of 81 florins were met with a surplus of 4 florins for that year.[202]

Waqf of the Carsija Mosque in Srebrenica, according to first land and property registers in 1894, owned the following real property: a mosque building with a building site and a yard, c. p. no. 1/451, with an area of 140 m². [203]

Waqf of the Carsija Mosque, according to the budget in 1913, had revenues, from the mill and land property, in the amount of 190 krones. The expenditures for the respective salaries of the imam and muezzin of the mosque were 30 and 160 krones. That year, the mutawalli of the waqf was Ahmet-aga Pasagic.[204]

Over time, the waqf of the Carsija Mosque became larger due to new real property which was added to it. In 1936 and 1938 respectively a Bojna land was purchased (c. p. nos. 519 and 516) from Alija Selmanagic.[205] In 1936, the Kovacevic family endowed land on c. p. no. 156 to this waqf.[206]

The building of the Carsija Mosque, which was torn down in July, 1988 due to the construction of a new building, was of modest dimensions, 6 x 8,5 m, and a wooden minaret. Up to that point, the mosque, or to be more precise the masjid, did not have a mimbar. Five daily prayers were perfomed in this mosque, while the respective Jumuah and Eid prayers were performed in the nearby Bijela Mosque.[207]

Waqf of the Carsijska Cesma [Bazaar Fountain]

This waqf dates back to the same period as the above-mentioned one.

According to the waqf's budget in 1890, ***Waqf of the Carsijska Cesma*** had revenues in the amount of 40 florins, registered as *musakafat*, from bakery rental fee. These revenues were spent on fountain maintenance.[208]

Hammam [Public Bath]

Srebrenica had a hammam since the early 16th century (or to be more exact 1533). At that time it was refered to as ***Emperial Hammam*** and had annual revenues in the amount of 333 akces.[209] It was also mentioned by Celebi in the 17th century.

By tradition, this hammam was located in the Crvena Rijeka Mahala.

Hammam was located at the top of the mahala called Crvena Rijeka. This is the present-day Hamamluk. Its walls still stood and could be seen prior to the occupation in 1878. Channels and plates of the hammam were found on this site.[210]

---

202 *Proracuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890*., Sastavljeni po zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu, Drugi svezak, p. 75.

203 Gruntovne knjige iz 1894. godine za KO Srebrenicu. Gruntovna knjiga X, ulozak broj 458. Gruntovnica opstinskog suda u Srebrenici. All the numbers of the cadastral parcels (c. p.) today are called the old survey, unlike the numbers c. p. of the new survey which were introduced several decades ago.

204 Proracun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, p. 287.

205 Gruntovna knjiga XI, ulosci broj 516 i 519.

206 Gruntovna knjiga X, ulozak broj 494.

207 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 286. About this mosque, see: Madzida Becirbegovic, *Džamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1990, pp. 113 and 164-165.

208 Proracuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890, p. 75.

209 Nedim Filipovic, *Islamizacija u Bosni i Hercegovini*, Centar za kulturu i obrazovanje Tesanj, Tesanj, 2005, p. 199.

210 Hamdija Kresevljakovic, *Hamami u Bosni i Hercegovini*, 1462-1916, Beograd, 1937, p. 73.

Waqf of the Crvena Rijeka Cesmas (wells) [Red River Fountains]

It is mentioned in 1890, and is probably related to the above-mentioned, or the use of the medicinal properties of the Guber wells.

The same year *musakafat* of this waqf had revenues from the shop rental fee in the amount of 25 florins. Actual expenditures of the ***Waqf of the Crvena Rijeka Cesmas*** in Srebrenica in 1890 were 20 florins and they were spent on fountain maintenance. The waqf had a surplus of 5 florins.[211]

Takiyah

In Srebrenica, as well as other towns during the 17th century, there was a takiyah. It was mentioned by Celebi, and it had to have its waqf for funding, and it disappeared a long time ago.

Waqf of the three maktabs dating back from the late 16th and early 17th centuries

In the mid 17th century in the town of Srebrenica there is a reference to three maktabs.[212] Each of these had to have its own waqf. These waqfs were founded and the maktabs were built during the 16th or the first half of the 17th centuries.

By the mid 19th century in Srebrenica there was a building of an old maktab, which, over time, became completely dilapidated. The waqf that was funding it, as it seems, had long been lost, and there were neither waqf funds for its maintenance nor for the salaries of the mullahs who were teaching the children.[213] On the site of this maktab a madrasah was built in 1866.

On the site of one of these maktabs dating back from this period, late 19th century, there was probably a maktab for girls. This can be seen from a reference made to a special waqf under the name ***Vakuf mejtefa za žensku djecu (Waqf of the Religious School for Girls)*** in 1894.[214] This waqf had a house with a yard enclosure on the c. p. no. 362/3, with an area of 70 m^2 (apparently in Crvena Rijeka Mahala) and a shop with a building site in Carsija on the c. p. no. 1/62 with an area of 30 m^2.[215]

Revenues of the waqf of the Religious School for Girls in 1912 were 160 krones.[216]

According to the budget in 1913, ***Waqf of the Girls' Maktab*** in Srebrenica had total annual revenue in the amount of 207 krones. They came from the waqf bakery and waqf land property in the amount of 187 and 20 krones respectively. The expenditures

211 Proracuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890, p. 75.

212 Evlija Celebi, *Putopis*, Sarajevo Publishing, 1996, p. 99.

213 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 288.

214 Knjiga abecedni popis vlasnika nekretnina za K.O. Srebrenicu. Gruntovnica opstinskog suda u Srebrenici.

215 Gruntovna knjiga VIII, ulozak broj 375.

216 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 289. This author, a very good connoisseur of the Islamic heritage in north-eastern Bosnia, by referencing the source, also mentions revenues from other waqfs in Srebrenica in this year: Bijela Mosque 250, Carsijska Mosque 140, Crvena Rijeka Mosque 150, Petrica Mosque 50, musallah 50, maktabs-ibtidaia 2240, girls' maktab 160 and madrasah 1050 krones.

were: mualim's salary in the amount of 40, rent for the maktab building in the amount of 120 and a lump sum in the amount of 40 krones. That year the waqf had a surplus of 7 krones. Mutawalli of the waqf was Ahmet-aga Pasagic.[217]

The building of the Girls' Maktab was located in Skender Mahala. The maktab had one floor and below it there was a shop. Maktab was in operation until 1941, and after the World War II it was torn down due to dilapidation. Maktab's mualims were the imams of the Carsijska Mosque.[218]

A different ***Waqf of the Religious Shool in Srebrenica***, in 1894 owned following real property. The maktab building, which was registered as a house with a yard enclosure, was located on the c. p. no. 1/449 with an area of 160 m². Then, a plot of land with plum orchard below the religious school on the c. p. no 1/450, with an area of 230 m² and a greengrocery in the bazaar in Srebrenica on c. p. no. 1/686, with an area of 130 m².[219]

By analyzing cadastral plans of the town of Srebrenica in the late 19th century, one can see that the maktab building was a large building, located next to the east side of the Carsijska Mosque (this is the site of a large building of the present-day Islamic Center). The waqf greengrocery (a large building) is also located in the northern part of the bazaar (at the same level as the Police Station, on the other bank of the Krizevica).[220]

Waqf of the Petric Mosque

This waqf was established in the first half of the17th century and it was related to the maintenance of the mosque in Petric Mahala. It was probably destroyed in the late 17th and early 18th centuries.

Waqf of the Mosques in Petric Mahala in 1890 had revenue, registered as *musakafat*, from rental fee in the amount of 10 florins. Revenue, registered as *mustagelat*, from one third of a cifcija's (peasant's) house and from waqf land property was 20 and 4 florins respectively. This year the expenditures of the waqf were: the salaries of the imam (24 florins) and the muezzin (2 florins). The amount of 5 florins was spent on the lighting of the mosque. The waqf had a surplus of 3 florins.[221]

Waqf of the Petricka Mosque, at the time of the establishment of the land registry of the district of Srebrenica in 1894, had several real properties: the building of the mosque with a building site and a yard on c. p. no. 1/291 with an area of 140 m²; a plum orchard next to the mosque on c. p. no. 1/290 with an area of 350 m²; a building site near the mosque on c. p. no. 1/279 with an area of 30 m². Furthermore, the waqf had large landed property above the Petric Mahala: Ucina Basca cementery on c. p. no. 247/1 with an area of 26.000 m², cemeteries on
c. p. nos. 205 and 1/312 with respective areas of 1.830 and 500 m² and a ploughland next to the cemetery on c. p. no. 240 with an area of 1.980 m².[222]

217 Proracun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, p. 289.
218 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 287
219 Gruntovna knjiga V, ulozak broj 239.
220 Katastarski plan iz 1883.-1885. godine, za K.O. Srebrenicu, razmjera 1:3.125. Katastar Srebrenica.
221 Proracuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890, p. 77.
222 Gruntovna knjiga X, ulozak broj 460.

According to waqf budget in 1913, ***Waqf of the Petric Mosque*** had revenues from waqf land in the amount of 40 and waqf real property in the amount of 5 krones. The expenditures were the respective salaries of the imam and the muezzin in the amount of 40 and 5 krones. The mutawalli of the waqf was Ahmet-aga Pasagic.[223]

The mosque building had larger dimensions than most other mosques in Srebrenica. The base was a rectangle with sides 10 x 7,5 m. It was built from chopped stone to the uppermost part of the building, with walls 6 meters high and 98 cm thick. It was covered by a hip roof which was in recent times re-roofed with tiles. It had a wooden minaret. It also had a mahfil. It was reconstructed in 1983.[224]

Waqf of the Crvena Rijeka Mosque

This was a waqf related to the mosque that was located in the mahala of the same name, and it dates back to the first half of the 17th century, and according to some, to the late 15th and early 16th centuries (related to the Sultan Bayezid's Mosque).

According to the budget in 1890, ***the Waqf of the Crvena Rijeka Mosque*** had following revenues: registered as *musakafat*, 25 florins from rental fee and, registered as *mustagelat*, 65 florins from waqf land property revenues. The expenditures were the salaries of the imam and the muezzin of the mosque in the amount of 70 and 2 florins respectively. The amount of 15 florins was spent on the lighting. This waqf had a surplus of 3 florins.[225]

Waqf of the Crvena Rijeka Mosque also known as Sarena [Decorated] Mosque in 1894 was the owner of the following land property: mosque building with a building site on c. p. no. 1/400, with an area of 40 m^2, cemetery on the lot c. p. no. 1/399 with an area of 360 m^2 and a shop with a building site in Carsija on c. p. no. 1/49.[226]

Waqf of the Crvena Rijeka Mosque, according to the budget in 1913, had revenues from waqf land property and rental fees in the amount of 190 krones, of which 160 went to the salary of the imam of this mosque, with a 30 krones surplus. At the time the mutawalli of the waqf was Ahmet-aga Pasagic.[227]

The mosque building had dimensions 6 x 8,5 m, and was built from chopped stone and wood; it had a wooden minaret and was roofed with tiles. Some researchers believe that the oldest mosque in this place burned down in a fire and that this smaller one was erected instead.[228]

Three waqfs of the unknown mosques dating back from the 17th century

Waqfs of the three mosques mentioned by Celebi in the mid 17th century, due to the devastation of Srebrenica in the late 17th and early 18th centuries, did not survive, and the respective sites of these three mosques is unknown to researchers.

223 Proracun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, p. 288.

224 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, pp. 286-287. Also see: Madzida Becirbegovic, *Dzamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1990, pp. 113-114 and 159.

225 Proracuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890, p. 73

226 Gruntovna knjiga X, ulozak broj 457.

227 Proracun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, p. 287.

228 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 286. Also see: Madzida Becirbegovic, *Dzamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1990, pp. 113-114.

Waqf of the Musala

In the early years of the Ottoman rule, a musallah was constructed in Srebrenica. It was funded by a special waqf and it encompassed a large complex of land north of the Carsija.

When the musallah was established in Srebrenica, and who its wakif was, it is unknown. However, judging by the construction of the wall it was probably constructed in the 16th century.[229]

For a long period of time, musallah denoted a large free space in town (intended for mass public and religious gatherings). Over time, its remote parts were turned into a cemetary and in some parts the construction of residential, public and other facilities began.

Towards the end of the Ottoman rule ten or so houses and a decorated musallah (as a building intended for praying) were located on Musala. This area became especially interesting for the construction (of roads, public buildings) after the arrival of the Austro-Hungarian authorities and later on.

Waqf Musala in Srebrenica, after the land registry of the district of Srebrenica was established in 1894, had only one, out of a former large complex, registered plot of land which was located north of the Carsija in Srebrenica. At the time the waqf Musala had a plot of land on c. p. no. 98, with an area of 650 m^2, and it was located in between the respective newly constructed buildings of the District Administration and a primary school.[230]

The musallah in Srebrenica had a mihrab which was built in the wall and a mimbar which was made of wood, covered and surrounded by boards. It was located on a plateau with the dimensions 20 x 15 m and it was surrounded by a stone wall two meters high and 100 cm wide, which was covered by a screen. This musallah was 100 m away from the Carsija Mosque. All this existed until 1953.[231]

Waqf Musala in Srebrenica, according to the budget in 1913, had revenue in the amount of 200 krones. It all came from rental fee of the waqf land property located near the central area (it also includes a shed located on this land) in the amount of 150, as well as the sold garden in the amount of 50 krones. The amount of 100 krones was spent for the reconstruction of the musallah, and the waqf had a surplus of 100 krones that year. The mutawalli of the waqf, as was the case with most other waqfs in Srebrenica, was Ahmet-aga Pasagis.[232]

According to oral tradition, Eid prayer was performed in the musallah and it was active until 1935. The forest management tore down the musallah and, on this site, constructed their own building which comprised an infirmary, kindergarten,…. The last

229 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 287.

230 Gruntovna knjiga X, ulozak broj 459.

231 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 287.

232 Proracun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, p. 288.

imam of the musallah in Srebrenica was Abid ef. Dozic. This complex, located under the crown of various old fruit trees was a rare cultural and historical monument in this town.[233]

Waqf of the Skender (Bijela) Mosque

There is every indication that this waqf was established in the late 17th and early 18th centuries when hajji Skender built a mosque on the site of the Catholic church, after the great devastation of Srebrenica. Folk tradition, architecture and historical data are indicative of this. Most researchers into the history of Srebrenica believe that the church in question was a Ragusan church of St. Nicholas, while others believe that it was a church of the Franciscan monastery, St. Mary's Church.[234]

According to the budget of the ***waqf of the Skender Mosque*** in Srebrenica in 1890, basic revenue, registered as *musakafat*, came from rental fee in a significant amount of 112 florins. Revenue from waqf land property, registered as *mustagelat*, was 70 florins. The expenditures were: the respective salaries of the imam and the muezzin of the mosque, in the amount of 122 and 43 florins, the lighting of the mosque in the amount of 15 florins. That year the waqf had a 2 florins surplus.[235]

After the land registry was established in the district of Srebrenica in 1894, ***Waqf of the Hajji Skender Mosque in Srebrenica*** had significant real property: mosque building with the building site and a yard on c. p. no. 362/2, with an area of 270 m^2; two plots of a cemetery next to the mosque on c. p. nos. 358/1 and 362/1, with respective areas of 500 and 3.300 m^2; cemetery located on the opposite bank of the river on c. p. no. 186, with an area of 7.300 m^2; ploughland Landica Njiva on c. p. no. 159 with an area of 14.500 m^2. At the time, waqf also owned real property in Carsija: a shop on c. p. no. 1/48, with an area of 15 m^2 and a greengrocery on c. p. no. 1/484, with an area of 1.700 m^2. The above-mentioned waqf also owned a large land complex on Musala (to the north of the present-day Municipal building) which was classified as cemetery. The plots in question were located on c. p. nos. 1/164, 1/521 and 118/1 with respective areas of 740, 2.640 and 12.560 m^2.[236]

233 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, pp. 285-286.

234 For further reference see: Adem Handzic, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, pp. 149-153.; Mehmed Mujezinovic, *Islamska epigrafika*, knjiga II, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1974, p. 137.; Madzida Becirbegovic, *Dzamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini*, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1990, p. 112.; Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture* u *Srebrenic*i, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 287.; Juraj Kujundzic, *Srednjovjekovne crkve u Srebrenici*, Dobri pastir, god. XVII-XVIII, Sarajevo, 1968, pp. 236-242.; Pavo Andelic, *Pogled na franjevacko graditeljstvo XIV i XV vijeka u Bosni*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, pp. 201-206.; Dzemal Celic, *Kontinuitet srednjovjekovnih formi u doba turske dominacije*, Radovi sa simpozijuma „Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Zenica 1973, p. 357.; *Spomen-crkvica svete Marije u Srebrenici*, Franjevacka Provincija Bosna Srebrena, 3/1991, 201-203.; Father Andrija Nikic, PhD, *Dzamije na temeljima crkava*, Glasnik hrvatskog uljudbenog pokreta, br. 33., Zagreb, 2008, p. 16.; Marijan Sivric, *Rod Dobretinic-Latinica (Latincic), trgovci i srebrenicki knezovi, darovatelji franjevackih samostana i crkava u Bosni*, Bosna Feanciscana, 30/2009.; *Srebrenica u povijesti Bosne Srebrene ili Srebrenicke*, ibn-sina.net.

235 Proracuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890, p. 77

236 Gruntovna knjiga X, ulozak broj 461.

In 1901, this waqf bought a plot from the Ibrahimagic family on c. p. no. 1/681, with an area of 20 m^2.[237]

Waqf of H. Iskender (Bijela [White]) Mosque, in 1913, from waqf land property and rental fees from the shops, had revenues in the amount of 250 krones. The expenditures were the respective salaries of the imam and the muezzin of the mosque in the amount of 160 and 80 krones. The surplus was 10 krones. At the time, the mutawalli of the waqf was Ahmet-aga Pasagic.[238]

Waqf of the madrasah

There could have been a madrasah in Srebrenica as far back as its 'golden age', during the 17th century. At that time there were some 800 houses, a population of approximately 5.000 inhabitants, a developed bazaar, six Muslim mahalas, six mosques, three maktabs, a takiyah, and a hammam in town. Srebrenica was the center of a vast qadi...[239]

It is a known fact that at the site of an old and dilapidated religious and educational facility, whose waqf was lost long time ago, in 1866, a new madrasah building was constructed.[240] The building was built on the street level, on the plinth made from chopped stone and wood. It had five classrooms and a hall, measuring 20 x 8 x 3 m, and it was roofed with tiles. It was built on the initiative of a group of prominent citizens of Srebrenica, who made an agreement, and donated and collected money amonst themselves and built a new more spacious building for the madrasah and also provided funds for the muderis. They also took care of the future funding of the madrasah, that is, maintenance expenses. They founded a special waqf which consisted of several estates, whose revenues were used to fund the madrasah and muderises (salaries, firewood for the winter…).[241]

Selman-aga, founder of the famous Selmanagic family from Srebrenica, who played an important role in the history of Srebrenica, was the most important wakif (benefactor) for the madrasahs in Srebrenica during the 19th century.

Waqf that was founded for the purposes of the maintenance of the madrasah in Srebrenica was donated several propeties by several prominent and wealthy citizens of Srebrenica, both male and female. This can be seen in the official name of this waqf towards the end of the 19th century which was ***Vakuf hadži Selman-age, hadži Rustem-bega i hadži Ruki-hanume medrese [Waqf of hajji Selman-aga, hajji Rustem-bey and hajji Ruki-hanuma Madrasah]***. In addition to the donations made by Selman-aga to the waqf of the madrasah in Srebrenica, Rustem-bey and Ruki(ja)-hanuma also made their donations. This Rustem-bey was the founder of a prominent Rustembegovic family from Srebrenica. And the only known female wakif in Srebrenica, Ruki(ja)-hanuma, probably also belonged to a prominent family from this town.[242]

237 Gruntovna knjiga VIII, ulozak broj 382.

238 Proračun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, p. 287.

239 Evlija Celebi, *Putopis*, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996, p. 99.

240 This was recorded in the news in the „Bosna" magazine, in 1866.

241 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, p. 288.

242 Rusmir Djedovic, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeca*, Bastina sjeveroistocne Bosne –

According to the budget in 1890, Waqf of the hajji Selman-aga, hajji Rustem-bey and hajji Ruki-hanuma madrasah in Srebrenica had revenue, registered as *mustagelat*, in a rather significant amount of 300 florins. It came by way of one-third of 12 tenants' houses rental fee. This revenue, which probably came from their former serfs in some of the villages around Srebrenica, was donated by the above-mentioned wakifs. A more detailed study would, of course, reveal serfs' villages where these revenues came from.

An entire amount of 300 florins of annual revenue of the Waqf of the madrasah in Srebrenica was spent on the salary of the madrasah muderis (a teacher).[243]

In the early 20th century this madrasah was also known under the name ***Hadži Hasan-agina medresa (Hajji Hasan-aga's Madrasah)***. It was probably reconstructed by hajji Hasan-aga Selmanagic, and after the reconstruction, it was named after the *sahibi-hajrat*.[244]

Waqf of the Madrasah in Srebrenica, according to the budget of the waqf in 1913, had revenue from waqf land property in a rather significant amount of 810 krones and, economically speaking, it was second strongest in the town and district of Srebrenica. This entire amount was spent on the salary of the madrasah's muderis. The mutawalli of the Waqf of the madrasah at the time was Haki ef. Dozic.[245]

A report on the work of Ulema-medzlis [highest Islamic authority] in Sarajevo dating back from 1932, reveals that the madrasah in Srebrenica stopped working.

Waqf of hajji Sulejman-aga, son of hajji sheik Osman-aga

The year when the waqfiyya [deed of endowment][246] was made, as well as its contents, is unknown.

---

casopis za bastinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, broj 3/2010, Zavod za zastitu i koristenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona, Tuzla.

243 Proracuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890, p. 77.
It is worth mentioning that the budget in question on p. 73, also mentions **Bratunci dzamije vakuf (Waqf of the Bratunci Mosques).** This mosque is located in the place called Bratunac which was part of the district of Srebrenica. Waqf of the mosque in Bratunac in 1890 had revenue of 35 florins and it came in the form of *mustagelat* from several waqf's fields and a garden (orchard). The expenditures of the waqf were: the salary of the imam of the mosque in the amount of 25 florins and the repairs of the mosque in the amount of 7 florins. Waqf's surplus was 3 florins.
Waqf of the Bratunac mosque, according to the budget of the waqf in 1913, had revenue from waqf's estates in the amount of 208 krones. This amount of money was spent on the salary of the imam of the mosque in the amount of 131 krones and tax, and the waqf's break even point, in the amount of 77 krones. The mutawalli of this waqf at the time was Avdi-bey Rustenbegovic. (Proracun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, p. 286.).
According to the register of independent waqfs in 1931, as separate waqfs the following are mentioned: **Vakuf Bratunac džamije u Suhoj [Waqf of the Bratunac Mosque in Suha]** and **Vakuf džamije u Suhoj [Waqf of the Mosque in Suha]**. These two waqfs submitted their budget and annual financial report jointly. (Spisak sviju samostalnih vakufa na podrucju vakufske direkcije sarajevske, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31, Sarajevo, 1932, p. 36.)

244 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, pp. 288-289.

245 Proracun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913., Sarajevo, str. 287.

246 Zejnil Fajic, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, p. 291.

Waqf of Avdija Rustembegovic

Waqfiyya dates back from 1892.[247]

Waqf of hajji Hasan and hajji Avdija Selmanagic

Waqfiyya dates back from 1902.[248] It was probably a deed on the funds for the reconstruction of the madrasah in Srebrenica.

Waqf of Maktabi-ibtidaia

Maktabi-ibtidaia in Srebrenica was established in the early 20th century. In the academic 1908/09 year, the maktab had 95 students, two mualims, Husejn ef. Dozic and Ali ef. Klancevic, whose respective annual salaries were 640, that is 240 krones.[249]

According to the respective waqf budgets in 1913, ***Waqf of Maktabi-ibtidaia*** in Srebrenica was the wealthiest one and it had the highest revenue. Rather significant revenue of 940 krones came from the waqf's house in 1912. The expenditures of this waqf were numerous and the highest were: salary of the attendant in the amount of 360, maktab's lump sum in the amount of 100, and house rental fee in the amount of 360 krones. Lower expenditures were: cleaning of the chimney in the waqf's house in 1912 in the amount of 10, repairs of the waqf's house in 1912 in the amount of 20, waqf's house, a subsidiary to Maktabi-ibtidaia, insurance in the amount of 14, cleaning of the chimney in 1913 in the amount of 10, house repairs in 1913 in the amount of 50, and insurance in 1913, in the amount of 14 krones. Total expenditures of the waqf that year were 938, and the surplus was 2 krones. The mutawalli of the waqf, who took care of everything, was Ahmet-aga Pasagic.[250]

Waqf of Ali-ef. Selmanagic, son of hajji Hasan-aga

Waqfiyya dates back from 1936.[251]

The importance of waqf in the development of the town of Srebrenica

As we can see, the town of Srebrenica, from the early years of Ottoman rule until the beginning of Austo-Hungarian rule, as far as we know, had over twenty separate waqfs.

Continuous development of the town of Srebrenica from the late 15th century, culminated at the beginning of the second half of the 17th century. At the time (in 1660) Evliya Celebi found in Srebrenica: a developed bazaar with 70 shops and craft workshops; six Muslim mahalas; six mosques; a takiyah; three maktabs; a hamman, a han. Of course, at the time there were also: a military stronghold, a settlement inhabited by non-

247 Zejnil Fajic, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, p. 291.

248 Zejnil Fajic, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, p. 291.

249 Hifzija Suljkic, *Spomenici islamske kulture u Srebrenici*, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007, pp. 287-288.

250 Proracun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo, p. 288.

251 Zejnil Fajic, *Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983, p. 291.

Muslim population, panaduriste [a place where the trade fair was held] and a monastery with a church. To this day, researchers were unable to determine the respective locations of all six mahalas and mosques in Srebrenica at that time. They are most definitely present-day mahalas: Carsija, Crvena Rijeka and Petric along with their respective mosques. The location of the remaining three mahalas is completely unknown.

Difficult wars in the late 17th and throughout the 18th centuries, as well as epidemic diseases, bad years and famine left their mark on the stagnation of the urban development of the town of Srebrenica. Catholic population was almost extinct and on the site of a Catholic church (torn down in 1690) a mosque was built. Muslim population also suffered losses.

Urban, economic, cultural and religious facilities in Srebrenica were especially hit. Out of former six mosques, three completely disappeared from the stage of the history.

There are neither preserved sources, nor oral tradition on the waqfs and wakifs from the late 16th and early 17th centuries. While it is unknown whether great wakifs existed in Srebrenica at the time, this information is available for some of the neighbouring towns (such as Nova Kasaba, Zvornik, Tuzla, Kladanj). Thus, for example, nearby settlement of Nova Kasaba was established and, for the most part, by means of his waqf facilities, built by a prominent wakif Musa-pasha, the Vizier of Budim, in the 17th century.

Of all the known prominent wakifs of the town of Srebrenica, we are only familiar with the following:

Hajji Skender, who, in the early 18th century, probably, on his own expense and his endowment, built present-day Bijela Mosque. He probably made other donations as well. It was for this reason that later on the entire mahala surrounding this mosque was named Skender Mahala.

Hajji Selman-aga, founder of the Selmanagic family, in the first half and the mid 19th century, was the greatest wakif in Srebrenica. He reconstructed Carsijska Mosque, participated in the construction of the madrasah and he also made many other donations.

Respective **Selmanagic and Rustembegovic** families, also, made many donations.

From the second half of the 15th century until the beginning of the Austro-Hungarian period, waqfs of the town of Srebrenica had numerous and various facilities. Those were religious, educational, public, economic and other facilites and buildings.[252]

These include: seven mosques, at least three maktabs, a madrasah, a takiyah, a hammam, a mill, several fountains (water supply systems), two bakeries, several shops, houses, greengroceries, store rooms, a musallah and numerous cemeteries.

Waqfs in Srebrenica were funded by: rental fees from various buildings, estates and estate owners, various land tenures (construction sites, ploughlands, plum orchards...).

Waqf's expenditures were: maintenance and repairs of waqf's facilities, lighting, carpets, cleaning of chimneys, insurance, lump sums, building leases... Of course,

252 Rusmir Djedovic, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeca*, Bastina sjeveroistocne Bosne – casopis za bastinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, broj 3/2010, Zavod za zastitu i koristenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona, Tuzla.

waqfs spent the highest amount of money on the salaries of the staff in waqf's facilities, such as: imams and muezzins in mosques, muderises, mualims and attendants in madrasahs and maktabs, waqf's mutawallis (waqf managers).[253]

As it can be seen from earlier research, some of the waqfs in the town of Srebrenica, in different documents and periods, had quite different names. This phenomenon, that waqfs in the official documents were known under one name, and a different one among the people, is present throughout the entire Bosnia and Herzegovina.

Due to, Vakufska direkcija (Waqf Directorate) in Sarajevo, in 1931, published a list of the official names for all the waqfs in Bosnia and Herzegovina. This list was sent to all district waqf and mearif committees in the area of the Waqf Directorate in Sarajevo. Among other things, it also states that '… committees and imams so far used different and confusing names for some of the waqfs, and thus quite often caused confusion and unnecessary correspondence. So, from now on, all the acts have to bear the names of individual waqfs in the exact way, as indicated in this list.'[254]

According to this list in the town of Srebrenica, official names of individual waqfs are listed as follows: Crvena rijeka dzamija (the Red River Mosque), Carsijska dzamija (the Carsija Mosque), H. Skender zen. mekteb (Hajji Skender's Maktab for Girls), H. Skender dzamija (Hajji Skender's Mosque), Medresa (Madrasah), Mektebi-ibtidaija (Mektebi-ibtidaia), Musala, and Petric dzamija (Petric Mosque).[255]

Towards a European Town

During the Austo-Hungarian rule (after 1878), the town of Srebrenica gradually changed its urban structure and appearance. The towns in Bosnia and Herzegovina, in general, in that period of time, went through all sorts of changes and gradually started looking more like European towns.

Some of them became important industrial centers and gradually started looking more like European industrial towns (both in structural structure and exterior – Tuzla, Zenica), while most of them continued pursuing craftwork, petty entrepreneurship (with modern trades) and increased trade and traffic. Those towns that became military and strategic strongholds of the Monarchy went through rather unique and visible changes....[256] One of these towns was Srebrenica which was located near the border, and where the Austro-Hungarian authorities built military barracks and other supporting facilities.

In this paper, we are going to outline only some of the urban changes that the town of Srebrenica suffered in this period.

253 Rusmir Djedovic, *Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeca,* Bastina sjeveroistocne Bosne – casopis za bastinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, broj 3/2010, Zavod za zastitu i koristenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona, Tuzla.

254 Spisak sviju samostalnih vakufa na podrucju vakufske direkcije sarajevske, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31, Sarajevo, 1932, p. 1.

255 Spisak sviju samostalnih vakufa na podrucju vakufske direkcije sarajevske, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31, Sarajevo, 1932, p. 36.

256 Iljas Hadzibegovic, *Bosanskohercegovacki gradovi na razmedu 19. i 20. stoljeca*, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2004, p. 8.

Srebrenica experienced strong economic growth; the Ottoman roads were reconstructed and new roads connecting Srebrenica with other towns in the Middle Drina Valley region were constructed. Mineral resources were explored and their exploitation was begun as well as the use of the medicinal properties of the mineral water of Crni Guber.

Urban development was also intensified. Construction and pavement of a new wide road – street, from the bridge on the Krizevica, north of Carsija, down through Musala began. A road – street, leading from the old center of Srebrenica (below the Carsija Mosque), to the left of the Krizevica through Musala was constructed. In the following period, construction of important public buidings next to new roads on Musala, such as district administration – Konak and the primary school building, ensued.

In the northern part of the town, military barracks complex was built, and military shooting range was at the top of the Petric Mahala. There was also an increased construction of private, business and residential buildings in the architectural styles brought by the Austro-Hungarian authorities (central European, pseudo-domavian…). Srebrenica also got a telephone exchange on the Musala (it was mentioned in 1913).

The following data also provide information on the overall and urban development of the town of Srebrenica in the late 19th century.

According to the 1885 census, Markt, i.e. Trgoviste, Srebrenica had 313 houses and 326 apartments with a population of 1.445 inhabitants. Among them, 883 were Mohammedans, 532 were Eastern Orthodox, 34 were Roman Catholics and 9 were Jews. [257]

In the late 19th century, that is, according to the 1895 census, the town of Srebrenica had 378 houses and total population of 1824 inhabitants. Among them, 945 were Mohammedans, 633 were Eastern Orthodox, 110 were Roman Catholics and 8 were Jews. [258]

In the Austo-Hungarian cadastral map from 1883-1885, the oldest Orthodox church in the town of Srebrenica was marked, plot c. p. no. 1/606. [259]

Serbian Orthodox Parish, in 1900, bought a house and several plots of land on the hillside, close to the north-eastern part of Carsija in Srebrenica. The plots were bought from Doko and Risto Maksic and they were registered in the land register on June 20, 1900. The plots in question are c. p. nos.: 1/469, 1/470, 1/468, 1/471 and 1/474. [260] In 1903, the plot on c. p. no. 1/469 was registered as a church with a church yard. [261] The same year, the parish also owns the plot c. p. no. 96/8 under the name Kacelj. [262]

Present day parish Temple of the Holy Virgin was consecrated on August 23 1903, and consecration was performed by metropolitan Ilarion (Radonic).[263] Serbian Orthodox parish, in 1923, bought two plots of land with an old house which is located directly above Carsija and close to the south-eastern side of the church from Mustafa

257 Statistika mjesta i ziteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Sarajevo, 1886, p. 154.
258 Hauptresultate der volkszahlung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. April 1895, Landesregierung fur Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1896, p. 354.
259 Austrougarski katastarski plan grada Srebrenice iz 1883-1885. godine. Razmjer plana 1: 3.125.
260 Gruntovna knjiga IV, ulozak broj 193.
261 Gruntovna knjiga IV, ulozak broj 193
262 Gruntovna knjiga XI, ulozak broj 540.
263 Srpska pravoslavna eparhija Zvornicko-tuzlanska, sematizam, Tuzla, 1977, p. 206.

and Hasan Sejdic. These are the plots located on c. p. nos. 1/467 and 1/466. [264] Also, in 1935, a house was purchased on state plot c. p. no. 118/4. [265] The Parish house in Srebrenica was erected in 1936.[266]

After the outbreak of the First World War in 1914 and military operations in the border zone between Bosnia and Herzegovina and Serbia, overall, including urban, development of the town of Srebrenica stopped. The town was especially devastated during the First and Second World Wars. This period of stagnation lasted for almost fifty years and Srebrenica started developing again only in the second half of the 20th century.

Conclusion

The town of Srebrenica has a long and rather complex urban development, especially when it comes to classical and mediaeval urban tradition.

In this paper we came to a conclusion that the same applies to the period of the Ottoman rule, that is, from the mid 15th until the end of the 19th centuries. Historical circumstances, at the time, had caused different stages of urban development, raging from devastation and recovery to full development.

In this period the town of Srebrenica went through following stages of urban development:

1. Devastation in the second half of the 15th century
2. Recovery until the late 16th century
3. Golden Age (17th century)
4. Devastation in the late 17th and early 18th centuries
5. Recovery in the 18th and 19th centuries

Towards the end of the Ottoman rule the town of Srebrenica had over ten physical elements in its urban structure which were mainly the product of previous historical and urban development. These elements are: two strongholds, a bazaar, more than a dozen mahalas and large public spaces.

The results of this study indicate the importance of the role of waqf in the urban development of the town of Srebrenica in the last five hundred years. At the time, there were more than twenty different waqfs in Srebrenica and they included important urban facilities (religious, educational, public, economic...).

Historical circumstances in general had also caused their decline, and complete disappearance. However, the population and individuals always invested in new waqfs in Srebrenica in order to help raise the town functions of Srebrenica to an appropriate level.

By the early 20th century the town of Srebrenica started receiving some of the characteristics of other European towns at the time.

264 Gruntovna knjiga IV, ulozak broj 192.

265 Gruntovna knjiga VII, ulozak broj 373.

266 Srpska pravoslavna eparhija Zvornicko-tuzlanska, sematizam, Tuzla, 1977, p. 206. Subsidiary Church of St. Archangel Michael in Srebrenica was consecrated in 1971. The consecration was performed by bishop Longin (Tomic). (Ibid, p. 206.)

Sources and References

1. Gruntovne knjige iz 1894. godine za k.o. Srebrenicu. Gruntovnica opstinskog suda u Srebrenici.
2. Katastarski planovi iz 1883. - 1885. godine, za k.o. Srebrenicu, razmjera 1 : 6.250 i 1 : 3.125. Katastar Srebrenica.
3. Knjiga abecedni popis vlasnika nekretnina za k.o. Srebrenicu. Gruntovnica opstinskog suda u Srebrenici.
4. Proracuni vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1890., Sastavljeni po zemaljskom vakufskom povjerenstvu u Sarajevu, Drugi svezak.
5. Statistika miesta i pucanstva Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1880.
6. Statistika mjesta i ziteljstva Bosne i Hercegovine po popisu naroda od 1. maja 1885, Sarajevo, 1886.
7. Hauptresultate der volkszahlung in Bosnien und der Hercegovina vom 22. april 1895., Landesregierung fur Bosnien und der Hercegovina, Sarajevo, 1896.
8. Proracun vakufa u Bosni i Hercegovini za godinu 1913, Sarajevo.
9. Austrougarska topografska karta, razmjer 1:75.000, sekcija Vlasenica und Srebrenica, pocetak 20. stoljeca.
10. Spisak sviju samostalnih vakufa na podrucju vakufske direkcije sarajevske, Vakufska direkcija u Sarajevu, broj 2281/31, Sarajevo, 1932.
11. Evlija Celebi, Putopis, Sarajevo-Publishing, Sarajevo, 1996.
12. Odluka o proglasenju Povijesnog podrucja Donji grad u Srebrenici nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, Komisija/povjerenstvo za ocuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 7-10. studeni 2006.
13. Hamdija Kresevljakovic, Hamami u Bosni i Hercegovini, 1462-1916, Beograd, 1937.
14. Mihajlo J. Dinic, Za istoriju rudarstva u srednjovjekovnoj Srbiji i Bosni, SAN, Posebna izdanja knjiga CCXL, Odeljenje drustvenih nauka knjiga 14, Naucna knjiga, Beograd, 1955.
15. Juraj Kujundzic, Srednjovjekovne crkve u Srebrenici, Dobri pastir, god. XVII-XVIII, Sarajevo, 1968.
16. Adem Handzic, Tuzla i njena okolina u XVI vijeku, Svjetlost, Sarajevo, 1975.
17. Mehmed Mujezinovic, Islamska epigrafika, knjiga II, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1974.
18. Srpska pravoslavna eparhija Zvorničko-tuzlanska, sematizam, Tuzla, 1977.
19. Alija Bejtic, Knezina i knezinska nahija u historiji i likovnom stvaralastvu, Prilozi za orijentalnu filologiju, XXVI/1976., Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1978.
20. Halima Korkut, O vakufima u sjeveroistocnoj Bosni, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga V-VI, Sarajevo, 1978.
21. Dragomir Vujicic, Onomasticka grada Mehmed-bega Kapetanovica Ljubusaka, Bosanskohercegovacki dijalektoloski zbornik knjiga III, Institut za jezik i knjizevnost u Sarajevu, Sarajevo, 1982.
22. Zejnil Fajic, Popis vakufnama iz Bosne i Hercegovine koje se nalaze u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke, Knjiga IX-X, Sarajevo, 1983.
23. Madzida Becirbegovic, Dzamije sa drvenom munarom u Bosni i Hercegovini, Veselin Maslesa, Sarajevo, 1990.
24. Enver Imamovic, Srebrenica i okolica u rimsko doba, Clanci i grada za kulturnu istoriju istocne Bosne, 17, Muzej istocne Bosne, Tuzla, 2002.
25. Rusmir Djedovic, Uloga i znacaj Turali-begovog vakufa u urbanom razvoju grada

Tuzle, Stav – casopis za drustvena pitanja, kukturu i umjetnost, br. 2, februar 2003, Narodna i univerzitetska biblioteka Dervis Susic, Monos, Tuzla.

26. Iljas Hadzibegovic, Bosanskohercegovacki gradovi na razmedu 19. i 20. stoljeca, Institut za istoriju u Sarajevu, Sarajevo, 2004.
27. Nedim Filipovic, Islamizacija u Bosni i Hercegovini, Centar za kulturu i obrazovanje Tesanj, Tesanj, 2005.
28. Desanka Kovacevic-Kojic, Izgled Srebrenice u dubrovackim izvorima (1352-1460), Spomenica Milana Vasica, Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske, Spomenica 11, Odjeljenje drustvenih nauka 14, Banja Luka, 2005.
29. Rusmir Djedovic, Vakufi u Tuzli od XVI do XX stoljeca, Zbornik radova Veliki vakifi Bosne, BZK Preporod, Tuzla, 2006.
30. Hifzija Suljkic, Spomenici islamske kulture u Srebrenici, Sabrani tekstovi knjiga II, BMG, Bosanska medijska grupa, Tuzla, 2007.
31. Tufan Gunduz, Tuzlanski, Bijeljinski i Srebrenicki sidzil (1641-1883.), Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2008.
32. Senada Nezirović, Turisticki potencijali Srebrenice, Opcina Srebrenica, Srebrenica, 2008.
33. Adib Dozic, Dozici iz Srebrenice – skica za znanstvenu monografiju, Bastina sjeveroistocne Bosne – casopis za bastinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, broj 1/2009, Zavod za zastitu i koristenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona, Tuzla, pp. 81-95.
34. Rusmir Djedovic, Vakufi u gradu Srebrenici od 15. do 20. stoljeca, Bastina sjeveroistocne Bosne – casopis za bastinu, kulturno-historijsko i prirodno naslijede, broj 3/2010, Zavod za zastitu i koristenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeda Tuzlanskog kantona, Tuzla.
35. Desanka Kovacevic-Kojic, Srednjovjekovna Srebrenica XIV-XV vijek, SANU, Posebna izdanja knjiga DCLXVIII, Odeljenje istorijskih nauka knjiga 19, Beograd, 2010.
36. Rusmir Djedovic, Urbani razvoj grada Srebrenice u osmanskom periodu sa posebnim osvrtom na ulogu vakufa, Zbornik radova sa naucnog skupa „Naucni aspekti kulturno historijskog naslijeda Srebrenice“, odrzanog 26. 10. 2011. godine u Srebrenici, JU Arheoloski muzej „Rimski Municipijum“, Skelani – Srebrenica, 2012. (in preparation).

Appendices

The plan of Srebrenica in 1783

The town of Srebrenica on the topographic map in 1894

The plan of the center of the town of Srebrenica in the late 19th century

The plan of the Skender and Crvena Rijeka Mahalas in the late 19th century

The town of Srebrenica in the topographic map in the early 20th century

Picture postcard of Srebrenica in 1906

Adib DOZIC, PhD.

GENOCIDE IN SREBRENICA PARADIGM OF *BOSNIACIDE*

'Genocide goes beyond mere evil of destroying individuals' (K. Doubt)

Summary

Researchers are not familiar with an undeniable historical fact, that, from the very beginning of the creation of national leagues and nation-states in the Balkans, continuously, by those same political subjects, a crime against Bosnian-Herzegovinian society and state was being committed. Bosnian neighbours' hegemonic, national programs, based on ideological matrix of nation – state, represented a basic driving force to political elites, political parties, governments, armies and states to commit, from time to time, the crime of genocide against Bosnian-Herzegovinian society and state. This is a special type of criminal homicide, unacceptable to human humanum, the murder of a global social group as such, the murder of its essential, pluralistic substantiality, which goes beyond the crime of genocide as a crime that destroys individuals. This type of crime is called sociocide, which in this case is termed *bosniacide*. Genocide in Srebrenica, although it can be seen as a unique occurrence of genocide, in its essential and phenomenological core it is not, but, on the contrary, it represents a paradigm of *bosniacide*, as a concrete form of sociocide.

Key words: sociocide, *bosniacide*, genocide, Srebrenica, Bosnian-Herzegovinian society.

Introduction

All the challenges for scientific understanding of the genocide in Srebrenica have not been completely and fully addressed to date. In scientific terms, and not to mention ideological and political practice, deliberate, and at times perfidiously hiddnen, and quite often open disowning and distorting of facts are still present. Various types of violence and crimes, including the crime of genocide against Bosnian-Herzegovnian people and Bosnian-Herzegovnian society, and the crime of genocide against Bosniaks in the UN safe area of Srebrenica committed in July 1995, indicate that there is a need to, through theoretical and scientific methods, shed light on the causes, aims, purpose, intent, character and other aspects of the genocide in Srebrenica, as well as genocide as a criminal act in general. Although it can be explained, understood and 'fitted' into one of the conventional terms of the traditional theory of genocide such as: war crime, crime against civilians, mass murder, genocidal massacre, genocide, culturocide,

ethnocide, homocide et al, genocide against Bosniaks in the United Nations safe area of Srebrenica, needs to be analyzed from the point of view of the paradigm, for, in its cruelty, brutality, perfidity of hiding and denial, method, time of the occurrence (late 20th century), international protection of the 'safe' area of Srebrenica, this genocide truly goes beyond a single genocidal occurrence and was not the final aim of the masterminds and architects of genocide. On the contrary, genocide in Srebrenica was, unfortunately, only a means to a larger goal of the destroyer of Bosnia, its society and state, the crime of *bosniacide*. In this paper, we are going to point to the fact that the genocide in Srebrenica represents, exactly that, the paradigm of *bosniacide*, that is, only one of the more memorable examples of continuous genocidal crime against Bosnian society.[267]

I. Genocide in Srebrenica is a non-Bosnian occurrence

This statement might, for a brief moment, be confusing for some of the analysts of the happenings in Bosnia and Herzegovina, and especially for the understanding of the genocide against Bosniaks in the United Nations safe area of Srebrenica in 1995. Provided we make a distinction between the scientific understanding and ideological orthodoxies, we will see that the genocide in Srebrenica was the work of foreign political, ideological and military actors. In order for this statement to become scientifically valid, it is imperative to see the genocide in Srebrenica, exactly as such, as a concrete example of sociocide. As such type of crime, it goes beyond the traditional definition of genocide[268] which treats genocide as a mass murder of an ethnic, racial or religious group as such. Traditional definition of genocide does not include a wider social context of negative consequences of the murder of one ethnical group in a pluralistic society such as Bosnian society. Genocidal murder of one ethnical group in a pluralistic society, at the same time, in a wider social context, represents the murder of the society as such, as a social fact *sui generis*, taken in Durkheim's sense of the word.

The shortcomings of the traditional definition of genocide have been pointed out by many researchers.[269] The shortcomings of the traditional theory of genocide

267 From this point on, in some cases, the compound Bosnian-Herzegovinian will simply be replaced by 'Bosnian society', for one simple reason and that is the fact that throughout its millennium long history, until 1878, both the name and heritage of Bosnia and Herzegovina were known under the name Bosnia. These two names denoting Bosnian society, unique Bosnian culture and tradition, unified Bosnian state, were introduced after the Austro-Hungarian Monarchy occupied Bosnia in 1878.

268 In Article 2 of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, which was adopted by the United Nations General Assembly on 11 December 1948, genocide is defined as *any of the following acts committed with intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such:*

a) killing members of the group;

b) causing serious physical or mental harm to members of the group;

c) deliberately inflicting on the group conditions of life calculated to bring about its physical destruction in whole or in part;

d) imposing measures intended to prevent births among the group;

e) forcibly transferring children of the group to another group; (Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide, adopted by Resolution 260a, III, 9 December 1948)

269 The most important are: Ted Gurr, Barbara Harff, Lio Kuper et al.

are, precisely, the omission of political groups and institutions as agents (executors) of genocide, as well as the omission of society (global social group) as objects of genocide. Genocide, from the sociological point of view, is a social occurrence, and, first and foremost, caused by social factors. Consequently, this statement raises several questions: What are the social (primary and secondary) causes of genocide in Srebrenica, and Bosnia and Herzegovina in general? The second question: Why was the genocide in Srebrenica committed?, and was it only a means to a specific 'hidden' aim? The third question is: Who is the true agent (mastermind) of the genocide in Srebrenica, and who were the executors (implemetators) of the genocidal murder of over 12.000 individuals?.[270] When we analyze the phenomenon of the agent of genocide at the level of collective activism, it is important to make a distinction between the mastermind ('architect'), who is the primary agent of genocide, and executor, who is merely a secondary agent in regard to the mastermind. Integral part of this question is also the question whether an individual, as such, can be the agent of a genocidal act when the act in question in its scope, complexity of execution and overall characteristics is beyond the possibility of an individual.

In order to answer these two questions it is important to explain several levels of interactive relations among individual social and historical phenomena in their phenomenological and practical context, such as:

a) The crisis of rationality in the functioning of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia – Bosnian-Herzegovinian society - sociocide,
b) Bosnian-Herzegovinian society – aggression – genocide, and
c) Ideology of genocide – Bosnian-Herzegovinian society – genocide.

Of course, social conditions of the genocide in Srebrenica could not be broken down to these three factors of social relations, but they truly are the most important for the understanding of our subject matter. For a more complete elaboration of the genocide in Srebrenica it is necessary to include historical, economic, cultural, religious, political, ideological as well as other factors which are important for the full cognitive understanding of it. To date, neither of these questions has been entirely, in a satisfactory manner, researched, from the point of view of the sociological theory.

In the process of planning of the *bosniacide*, ruling political elites from Serbia and Montenegro, and having in mind centuries-long coexistence of the Bosnian sub-identities and the existence of the Bosnian-Herzegovinian society as a separate identity, through a planned aggression on the part of the legal armed force – JNA,[271] plan and form

270 There is a number of different data on the number of victims of genocide, depending on the source, relevant time et al. From the formal legal point of view, according to the valid figures which, at the time being, have been determined by the Commission for Srebrenica and submitted in their final report which deals with the genocidal massacre in the period 11-19 July 1995, less than 8 000 Bosniaks were killed. These data cannot be regarded as scientifically relevant data since the genocide in Srebrenica was not committed only in the period 11-19 July 1995, but throughout the entire period of life in the enclave, that is, in the period April 1992-July 1995. All the victims that were killed in this period (by shelling, starvation, fear, demolition of buildings et al.) represent the victims of genocide. A book entitled *Zrtve srebrenicke apokalipse*, mentions by first and last name, place of birth and place of death, 12 089 citizens who were killed in the Srebrenica enclave. For more information see: A. Mirhovic, Z. Salihovic, A. Krzalić, *Zrtve srebrenicke apokalipse,* Tuzla, 2002. godine, J.W. Honig-N. Both, *Srebrenica hronika ratnog zlocina,* Ljiljan, Sarajevo, 1997.

271 'It is important to point out that, according to testimonies of witnesses, soldiers of the Bosnian Serb

various paramilitary units,[272] instrument parts of the Bosnian-Herzegovinian society by constructing the myth of blood, land, revenge, and creating criminals.[273] Genocide itself, in this case, was not the aim but a means to achieve a desired goal, *bosniacide*. Consequently, the 'hidden aim' of the aggresion on Bosnia and Herzegovina, as well as genocide in Srebrenica, can be found in the political interests of the national programs that could not be realized without the implementation of the sociocide as bosniacide.

As there were no sufficient internal troops to dehumanize Bosnian-Herzegovinian society,[274] the aggression on Bosnia and Herzegovina was carried out. The aim of this aggressive war was to destroy Bosnian-Herzegovinian society in a way that, by planting various forms of fear, the critical mass of the non-Serb population be displaced outside Bosnia and Herzegovina, part of the population be forcibly transferred (read: ghettoed) within the borders of Bosnia and Herzegovina, and those who would not accept any of these dehumanizing conditions, through the crime of genocide, be removed from Bosnia and Herzegovina. This latter was what happened with Bosniaks in Srebrenica who did not want to move to other states, or agree to move to a ghetto, in Bosnia and

Army were not the only ones, but also, the Army of the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) present during the takeover of Srebrenica... elements of the Yugoslav People's Army (JNA) including the Novi Sad Corps and 'Uzice Corps', as well as irregular forces, loyal to Arkan, were seen by many witnesses in, and around Srebrenica. Whether these additional troops were under the command of the suspects, or under different commands: mass executions, described in the indictment, were obviously systematic, organized by military or political leaders of the Serb administration in Pale, obviously with close support from the Army of the Socialist Republic of Yugoslavia. (the Hague indictment for genocide, complicity in genocide, crime against humanity, violation of the law and customs of war' against R. Karadic, IT-95-/18, confirmed on 31 May 200? and R. Mladic, IT-95-/18 confirmed on 8 November 2002)

272 'Leaders of the paramilitary units, such as Vojislav Seselj and Arkan, were given full access to communications, secret police, military command and weapon storages by Milosevic. These people created private paramilitary units and were in close cooperation with regular Serb troops which were causing terror in eastern and north-eastern Bosnia.' (M. A. Sells, *Iznevjereni most religija i genocid u Bosni,* ITD „Sedam", Sarajevo, 2002, p 101.)

273 'Leaders of paramilitary groups were working on the creation of the brutality code. Arkan, leader of the paramilitary unit called Tigrovi (Tigers), used his command center in the small town of Erdut, as the center for training. Serbian recruits were trained in such a way that, in enemy combat, they did not have the right to spare children, women and old people. Serbian military commanders showed reporters and their own troops how to slid a human throat by making slaughtering of pigs an integral part of the training (…) The mask transformed the identity. Before putting the mask, a member of the paramilitary group was a part of the multireligious community in which Catholic Croats, Orthodox Serbs, Slavic Muslims, Jews, Romani and others lived together. Those were his friends, colleagues from work, neighbors, lovers, his wife's cousins. Once he would put on the mask, he would become a Serb hero; those that he tortured were Muslim shit and Turks, traitors of the race and murderers of Christ – Lazar of Serbia. (M.A.Sells, op. cit. pp. 103-105.)

274 'Bosnia and Herzegovina represents a separate society, separate cultural area. Three Bosnian communities have never lived in complete isolation. Different customs and mentalities permeated (and I believe they still do) in a society different than the ones in Croatia and Serbia. Unique Bosnian cultural area can best be seen in the things that make Bosnian Croats and Serbs different than their fellow countrymen in Croatia and Serbia. This difference is represented by the Bosnians who share their life with Islam and the presence, however sublimated, of a different state tradition. These are the elements that created these complex identities, which are not typical of homogenous societies. It is precisely because Bosnia was an integral cultural area with a different historical identity, that it cannot be compared to Yugoslavia. Yugoslavia was a state, and not a society.'(I. Banac, *Cijena Bosne,* Evropa danas, Zagreb, 1994, p. 108.)

Herzegovina, designated to them. The only other option that the architects of Greater Serbia had, to have the area of Srebrenica ethnically cleansed, was the crime of genocide. They, according to a preconcieved program, did exactly this. It follows that the genocide in Srebrenica was not a random occurrence, an isolated case, but on the contrary, it was a planned, monstruous means of the carrying out of sociocide (*bosniacide*), as the only way to implement the anachronistic 'one nation-one state' concept.

If there had been a strong intra-Bosnian antagonism in the Bosnian-Herzegovinian society, the agents of national programs (states and their political and military elites) would not have had the need to carry out the aggression and within the framework of aggression commit: genocide, culturocide, ecocide, memoricide and *bosniacide* as sociocide. After this proposition, from the point of view of the sociological understanding of genocide, a justified question, What segements of society contain social conditions of genocide?, arises. It is a known fact that the social crisis points, within the framework of social structure, are its subcultural elements. Discussing social crisis, which also includes social and systematic disintegration, J. Habermas mentions four possible crisis tendencies.[275] Characteristics of social crisis are manifested in several basic sub-social segments. These are: economic crisis, crisis of rationality, identity crisis, and motivation crisis. All these sub-forms of social crisis primarily struck Yugoslavia, and indirectly, through an attempt of the political elite to solve them, they were also transferred to the Bosnian-Herzegovinian society. Consequently, the crisis of Yugoslavia was not caused by the antagonism among the structures of Bosnian-Herzegovinian society, but on the contrary, the crisis of Yugoslavia caused aggression and genocide against Bosnian-Herzegovinian society and state.

Social conditions of genocide committed in Srebrenica, and generally in the entire Bosnia and Herzegovina, lie in the crisis of rationality in the functioning of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia, and not in the antagonism within the Bosnian-Herzegovinian society. The crisis of rationality in the functioning of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia spread like a cancer into economic, political, social and cultural as well as other sub-systems of Yugoslavia. Interactively, these sub-system crises interdependently conditioned, complicated and finally escalated. The analysis of the sample of the Yugoslavian crisis is a relevant sociological question for the understanding , not only of the crime of *bosniacide*, but also the practice of genocide and the method which was used to commit this crime.

Social and political actions of the Yugoslav bureaucratic state and political as well as party and police elite did not lead to a proper goal, on the contrary, these actions resulted in social inequality, which in turn, produced various forms of social destruction and degradation. On the one hand, social destruction breeds formation and development of destructive ideologies, on the other hand destructive ideologies breed diversity and strength of social destructiveness.

By discussing the question of the ideology of genocide we come to the third level of interactive relations, both primary and secondary, factors of genocide in Srebrenica, and those are interactive relations among ideology of genocide – Bosnian-Herzegovinian society – genocide. Historical description of the genocide in Bosnia and Herzegovina, its brutality and dehumanization, unequivocally, indicate that the genocide in Srebrenica,

275 J. Habermas, *Problemi legitimacije kasnog kapitalizma*, Naprijed, Zagreb, 1982, p. 59.

among other things, was motivated by the national messianic politics.[276] 'Aggression on Bosnia and Herzegovina was thus in mass consciousness of the everyday and public opinion minimized and represented as the fulfillment of Serbian and Croatian national mission in this life on Earth.'[277]

The phenomenon of national messianism, as one of the spiritual and idealistic as well as 'cultural' conditions for genocide, needs to be analyzed separately, because it still has mass attraction in certain sub-Bosnian national, political and cultural identities.[278] What is especially disconcerting is the fact that national messianism is presented as a cultural model. For this reason, one of the most important questions in contemporary sociology is: Where are its social roots, and how can we remove them from certain social layers of the Bosnian sub-identities? It is worth mentioning that national messianism is not a Bosnian product.[279]

The answer to the question, Who conducted genocide in Srebrenica?, is: Yugoslavia, through its military and political representatives, the army and the police of the Republica Srpska, which were politically instrumentalized and logistically fully equipped by Yugoslavia. Why is it necessary to point this out? In order to point to the fact that the agent of genocide can be: an army, that is, a military force, a state,[280] a political party, a class, but it cannot be an individual who does that on his own behalf, nor the people as a whole. Bosnian neighbors, from the moment they embarked on a fight for their constituency, started using, as part of the permanent state and political practice, the crime of genocide against Bosnian society and Bosniaks.

Genocidal suffering of Bosniaks in the period 1992-1995, was processed before the International Court of Justice. We already have cases reduced to final judgments upon individuals as well as states.[281] Especially important is the judgment of the International Court of Justice in the case: Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro. This judgment represents an important international legal act for several reasons. First, this judgment confirms that the crime of genocide was committed against

276 For a more comprehensive reading on the ideologies of national messianism E. Zgodic, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo, 1999.

277 E. Zgodic, op. cit., p. 10.

278 'We can, at this very point, say that the Bosniak messianic consciousness, especially regarding national and state or cultural messianism, did not develop within the Bosniak national self-consciousness as a unique, clearly formed and articulate dimension of national ideology.' (E. Zgodic, op.cit., pp. 14-15.)

279 Discussing the ideology of national messianism, E. Zgodic sees the origin of this ideology in Christian theology. He came to this conclusion through the analysis of retheologization of politics in the example of political theology of Carl Schmitt. 'His entire political theory and his entire ideological science from the scientific as well as pseudo-scientific aspect, he deducted from the basic thesis that all basic political terms are nothing but secular terms of Christian theology. Modern politics, according to him, is a secularly stuffed Christian political theology.' (E. Zgodic, op. cit., pp. 22-23.)

280 The question of crime committed on the part of one state was discussed for the first time from the legal point of view in 1945 at the Military Tribunal in Nuremberg, which was established by the allied forces to convict Nazi crimes. The nature of those crimes was defined in Article 6 of the tribunal's Charter, which lists three greatest crime:, crimes against peace, war crimes, crimes against humanity.' (Group of authors, *Crna knjiga komunizma*, p. 14.)

281 See: *PRESUDA Medunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februara 2007. godine, Institut za istrazivanje zlocina protiv covjecnosti i medunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.

Bosniaks in Bosnia and Herzegovina. Second, it confirms the crime of genocide against Bosniaks as a legal fact, legally confirmed by the highest judicial authority in the system of the Organization of the United Nations. Third, this judgment was made in regard to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide. Fourth, this judgment is important for legal practice; fifth, this judgment is important for the reasons of justice and righteousness towards the victims of the crime of genocide. In the dispositive part of the judgment, it was, among other things, 'established that, in regard to the genocide committed in Srebrenica in July 1995, **Serbia has violated the obligation to prevent genocide** (pointed out by A. D.) in accordance to the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide.'[282].

It is precisely these filed cases and final court judgments, both before the International and before the Court of Bosnia and Herzegovina, that, beyond doubt, show that genocide against Bosniaks is both a social and a legal fact, and as such it should also be scientifically elaborated. The final judgment of the International Court of Justice to the generals and officers of the Bosnian Serb army, Radovan Krstic, Vidoje Blagojevic[283] and Dragan Jokic respective cases proved beyond doubt that the crime of genocide was committed. Paragraph 688 of the Judgment against Radoslav Krstic, explicitly reads: As a result of the foregoing discussions, General Krstic is to be found guilty of:

- genocide
- persecutions; and
- murder'.[284]

Deliberating the Appeal of General Krstic on the finding that genocide was committed in Srebrenica, the Trial Chamber rejected the appeal and decided regarding this part of the finding as follows: Stringent requirements which must be satisfied before this conviction is imposed reflect the gravity of this crime. The gravity of the crime of genocide is reflected in the stringent requirements. These requirements - the demanding proof of specific intent, which are difficult to find, and the showing that the group was targeted for destruction in its entirety or in substantial part – guard against the danger that convictions for this crime will be imposed lightly. Where these requirements are satisfied, however, the law must not shy away from referring to the crime committed by its proper name. **By seeking to eliminate a part of the Bosnian Muslims, Bosnian Serb forces committed genocide** (pointed out by A.D.). They targeted for extinction the forty thousand Bosnian Muslims living in Srebrenica, a group which was emblematic

282 Ibid, p. 231.

283 'The Trial Chamber is convinced that the criminal acts committed by the Bosnian Serb forces were all parts of one scheme to commit genocide of Bosnian Muslims of Srebrenica, as reflected in 'Krivaja 95' operation, the ultimate objective of which was to eliminate the enclave, and therefore, the Bosnian Muslim community living there. (*Blagojevic,* IT-02-60-T, Presuda, 17. januara 2005., paragraf 674).

284 Judgment in the case Prosecutor of the Hague Tribunal v. Krstic, Case no. IT-98-33-T of 2 August 2001, p. 286.

In *Encyclopedia of genocide*, in three instances (pp. 125, 215. and 637-640) there is an explicit reference to genocide of Bosnian Muslims in the war against Bosnia and Herzegovina in the period 1992-1995. In April (1992, op. A.D.) Bosnian Serb forces, aided by paramilitary forces from Serbia, began a carefully planned campaign in which they systematically persecuted Bosnian Muslims (Bosniaks, op. A.D.) from towns and villages of the eastern and northern Bosnia, and there were numerous other examples of **genocidal massacres of Muslims (Bosniaks, op. A.D.) committed on the part of Serbs**. (*Encyclopedia of genocide, p. 640.*) (pointed out by A.D.*)*

of the Bosnian Muslims in general. They stripped all male Muslim prisoners, military and civilian, elderly and young, of their personal belongings and identification, and deliberately and methodically, killed them solely on the basis of their identity. The Bosnian Serb forces were aware, when they embarked on this genocidal venture that the harm would continue to plague Bosnian Muslims. **The Appeals Chamber unequivocally** states that the law condemns, in appropriate terms, the deep and lasting injury inflicted, and calls **the massacre at Srebrenica by its proper name: genocide** (pointed out by A. D). Those responsible will bear the stigma and it will serve as a warning to all those who may, in the future, contemplate the commission of such a heinous act. In concluding that some members of the VRS Main Staff of intended to destroy the Bosnian Muslims of Srebrenica, the Trial Chamber did not depart from legal requirements for genocide. The defence appeal on this issue is dismissed.'[285] Ruling in the case against Radoslav Krstic is limited to a specific period of time and specific territory (July 1995, Srebrenica), which, provided it be considered in isolation from other judgments and indictments, could lead to a wrong conclusion that the genocide was committed only in Srebrenica and only in July 1995, which is not true. In the indictment against Slobodan Milosevic, Radovan Karadzic, Ratko Mladic and others, crimes committed in the territory of Bosnia and Herzegovina in the period 1992-1995 are treated as genocide. 'During Slobodan Milosevic trial numerous evidence were presented which suggested that genocide in Bosnia and Herzegovina started as early as the spring of 1992, which was confirmed by an interim ruling in this case on 6 June 2004. Namely, according to this judgment, genocide was confirmed in seven Bosnian-Herzegovinian towns: Brcko, Prijedor, Sanski Most, Srebrenica, Bijeljina, Kljuc and Bosanski Novi.'[286] Legal qualification of mass killings in Bosnia and Herzegovina through the crime of genocide was also confirmed by the European Court of Human Rights' judgments. 'European Court of Human Rights, in July 2007, made a judgment thus confirming that in June 1992 Serb forces committed genocide against Bosniaks in Doboj. Naimely, in 1999, in Germany, Jorgic[287] was convicted of genocide, after which he appealed to the European Court of Human Rights. However, the judges in Strasbourg confirmed the ruling of the German court.'[288] Legal practice of the Court of Bosnia and Herzegovina also confirms that the crime of genocide against Bosniaks is an undeniable social and legal fact. Court of Bosnia and Herzegovina, on 16 October 2009, in the first ruling sentenced Milorad Trbic to a 30 years' life imprisonment for genocide in Srebrenica. Let us remind ourselves, as an assistant security commander of the Zvornik Brigade of the Army of the Republica Srpska, from July 10 to November 30, 1995, within the framework of a joint criminal enterprise, Trbic took part in the operations of capturing, detaining and executing, and afterwards burying and hiding of the bodies of the executed Bosniaks from Srebrenica. Appeals Chamber of the Court of Bosnia and Herzegovina confirmed the first ruling, and thus Milorad Trbic became the first person

285 Judgment in the case the Prosecutor of the Hague Tribunal v. Krstic, paragraphs 37-38.

286 E.Becirevic, *Genocid na Drini*, Buybook, Sarajevo, 2009, p. 16.

287 Nikola Jorgic Jorga was convicted in the German state of North Rhine-Westphalia state court in Dusseldorf and sentenced to four life terms and eight prison terms of seven to nine years. Jorgic was convicted for genocide of Bosniaks, which he and his group committed in the area of Doboj. Jorgic was the first person in Europe who was convicted for the crime of genocide after the war.

288 Ibid, p. 17.

who was given final conviction for genocide in Srebrenica by the Court of Bosnia and Herzegovina.

To date all those convicted for genocide in Srebrenica[289] by the Hague Tribunal for War Crimes, did not commit these crimes on their own behalf, but acting on behalf of the Army of the Republica Srpska, in order to achieve preconceived task of a consciously devised political goal, implementation of the idea of Greater Serbia. By stating this, we begin to answer our second question: 'What motivated genocide?'. It was motivated by the idea of achieving a 'hidden' political goal – *bosniacide*. The victim of genocidal act were not only Bosniaks as an ethnic group but also Bosnian-Herzegovinian society. On the one hand, *bosniacide* represents a 'hidden' political goal, and on the other, it represents a means, bloody 'methodological' process used to achieve a goal. Only after this 'hidden' goal is achived, the ideological and political program of Greater Serbia could be realized. Unfortunately, the entire program of this crime was devised by intelectuals, and not by ordinary citizens, craftsmen, traders, agricultural, administrative and other workers. Facts are an unequivocal proof of the truth that the main protagonist of genocide in Srebrenica and Bosnia and Herzegovina was the Socialist Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro), whose political and military institutions tried to implement the program. In order to implement the planned program, its protagonist, the Socialist Republic of Yugoslavia, created the Bosnian Serb army,[290] and used it to embark on a process of destruction and dehumanization of Bosnian-Herzegovinian society. Instrumentalized, immediate executor were the army and police forces of the Republica Srpska, paramilitary units and individuals, acting on behalf of the state and military institutions. Therefore, individuals, institutions and collective political subjects, such as the state, bear responsibility for this crime. Responsibility is individual, but it cannot be reduced to individuals only, because individuals did not do it on their own behalf, but on behalf of, and for the good, and by the order of the political and military commanders of the Republica Srpska. Only after this fact is proven and accepted, it becomes clear that the crime of genocide was not committed by Serbs as a people and that they have to be acquitted of any guilt. In line with this, the guilt cannot be reduced to individual responsibility only because an individual does not have the power to carry out a complex collective crime as such unless he is not a part of the collective identity which has huge military and political power, that is, the kind of power that the state has.

289 Radislav Krstic was sentenced to 35 years' imprisonment, Vidoje Blagojevic to 18 years' imprisonment and Dragan Jokic to 9 years' imprisonment.

290 'Nominal retreat of JNA troops from Bosnia and Herzegovina was carried out on May 19. However, Belgrade authorities claimed that 80% members of the Yugoslav Army were Bosnian Serbs who have the right to stay in Bosnia and Herzegovina and fight on the side of the Serbian forces in the Republica since the JNA retreated. The result was: 'force of at least 30.000 men armed with tanks, artillery, multiple rocket launchers and a large stock of ammunition, was left to fight for Serb cause. These Bosnian soldiers of JNA and their ammunition were seized by the Army of Bosnian Serbs, which was formed on 12 May 1992, by the decision of the president of Serbian Democratic Party (SDS) Radovan Karadzic and his associates. Although the JNA forces allegedly retreated, it is a generally accepted belief that its soldiers, both active duty and reserve component, continued operating in Bosnia and Herzegovina on the side of the Serbian forces. The troops of the Uzice Corps from Serbia and JNA army reserve from Montenegro continued to attack Bosnian and Croatian positions in Bosnia and Herzegovina. Since its armed troops were actively involved in directing attacks on the territory of another state, the Federal Republic of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) represents one of the sides in the armed conflict in Bosnia and Herzegovina.' (*Ratni zlocin u Bosni i Hercegovini*, Izvještaj Amnesty international i Helskini watcha od početka rata u BiH do rujna 1993. godine, Zagreb, 1993, p. 35)

II. The murdering of Bosnia in Bosnia and Herzegovina (or) Bosniacide is still in progress

Since sociology is the study of social processes, which consist of social actions of people and groups, it is completely reasonable to ask a question: 'Is the process of *bosniacide* in Bosnia and Herzegovina, even after the genocide in Srebrenica in 1995 still in progress?'. Since the social and political factors that caused, devised, and committed genocide in Srebrenica are still present, it logically follows that *bosniacide*, under altered circumstances and modified methods of action, is still in progress.

Genocide committed against Bosniaks in Srebrenica in 1995, as an ethnic group at the same time, represents the crime against a religious group, if one knows that Islam is, not only one of the factors which had a great impact on Bosniak national identity, but also a surviving Bosniak religion. This viewpoint completely 'fits' the traditional definition of genocide where genocide is defined as an act committed 'with intent to destroy, in whole or in part, any national, ethnical, racial or religious group...'. *Bosniacide*, from the aspect of modern social study of genocide, inadvertently raises two important questions, and those are: defining Bosnian-Herzegovinian society as a separate social group which the crime of genocide was committed against, and the lasting of *bosniacide* after the aggressive war, that is, its continuation in peace times.

The first question is much more straightforward (more unambiguous) than the second one. Bosnian-Herzegovinian society, as we have already pointed out, is truly a unique, global social group, with recognizable, pluralistic characteristics. The crime of genocide against any ethnic, political, religious or any other subcultural group in the Bosnian-Herzegovinian society, at the same time represents the crime of genocide against that society as a whole. Through the genocidal act of killing Bosniaks, the quintessence of the Bosnian-Herzegovinian society and state, the killing of Bosnia in Bosnia is being carried out, the killing of its essential pluralistic characteristics (national, cultural, religious, traditional). In a pluralistic society such as Bosnian, it is not possible to kill only a part of it, without, at the same time, killing that society as a collective identity. 'Unity in diversity' (of traditions, religions, ethnicities, nationalities, cultures and multicultures) give Bosnian society the characteristics of a unique social identity, that is, a unique social group. If genocide is committed against one part of 'unity in diversity', then, it also represents genocide against a whole group as such. To kill Bosnia in Bosnia, was precisely the main aim of the architect of genocide, as a means of accomplishing the desired political goal. As this goal was not, completely, realised during the aggression on Bosnia and Herzegovina, due to 'the miracle of the Bosnian resistance', that is, due to inherent strength of Bosnian society to survive as such, the architects of *bosniacide*, that is, the killing of Bosnia in Bosnia and Herzegovina, even today, through various political, economic, cultural, educational activities, are attempting to turn Bosnian characteristics into non-Bosnian ones.

The social context in which Bosnian-Herzegovinian society and state exist today are somewhat altered, but not as much as to end *bosniacide*, as a form of genocide. It is because the protagonists, individual and collective, of the genocide in Srebrenica are still active and did not give up their hegemonic programs. Today they want to achieve their goals through the alleged advocating for the preservation, 'sealing', of the Dayton state organisation of Bosnia and Herzegovina, which from one day to the

next, proves to be dysfunctional, irrational and above all, inappropriate for the Bosnian-Herzegovinian society. The Dayton state organisation of Bosnia and Herzegovina today represents the main obstacle for a faster and a higher quality reintegration of the Bosnian-Herzegovinian society, and its more efficient integration into the European and global standards of the social and political organisation of society, states and lives of people (citizens) in general.

Internal ethnical and regional homogenisation of the Bosnian-Herzegovinian state territory is an ongoing process, and unfortunately, in some areas it is completely finished, despite modest results regarding the return of the refugees and displaced persons. This process is especially unfavorable for Bosniaks because it ghettoes them to two larger enclaves: the Una-Sana and the Bosnian-Neretva. By preventing the return of Bosniaks to their pre-war homes the process of destruction and disintegration of their existential and cultural substance continues. It is imperative to point out that without Bosnia and Herzegovina, the existence of Bosniaks as a political people is impossible, and vice versa, without Bosniaks the existence of Bosnia and Herzegovina, and even the name Bosnia, is disputable.

Poverty in economic terms and high rate of unemployment among the Bosnian-Herzegovinian population do not only produce poverty in economic terms and economic dependence on others, but also provide a fertile ground for the creation of various destructive ideologies, and first of all, the reaffirmation of the destructive ideologies of the past.

Political, scientific and intellectual crypting of the truth about the aggression on Bosnia and Herzegovina, genocide against Bosniaks and *bosniacide* committed during the war against Bosnia and Herzegovina, also represent perfiduous continuation of *bosniacide*. What also needs to be pointed out here is the reserved attitude on the part of some Bosniak intellectuals regarding the problems of their own people.

A rather slow pace of working of the Hague Tribunal for War Crimes and the Court of Bosnia and Herzegovina does not contribute to a faster resolvement of *bosniacidal* processes. Let us mention that only 19 indictments for the genocide in Srebrenica have been filed to date and that only four executors were convicted for genocide. (R. Krstic, V. Blagojevic, D. Jokic, M. Trbic).

'Humanitatian' – planned, that is 'covert' displacement of working population from Bosnia and Herzegovina to Western European countries, USA and Australia, represents an important process of the destruction of the demographic structure of Bosnian society, which also, represents the act of *bosniacide*. This process is being carried out with the blessing of the International Community representatives and their active part in the process.

Discriminating, fragmented and uncoordinated, with generally accepted international standards and norms, legistlation discriminates against the citizens of Bosnia and Herzegovina in realization of their basic human rights. Segregation in the education system, dual citizenship and many other examples, indicate that *bosniacide* is very much alive.

Bosnian Muslim low self-esteem, which, discussing the character traits of Bosniaks, late Alija Isakovic, among other things, pointed out describing Bosniaks as people who are 'first and foremost obssessed by belittling of their own, their own name, religion, customs, past', needs to be rooted out by affirming historically confirmed cultural and humane values of this Bosnian people.

Various prejudices and stereotypes about Bosnia and its society, especially when it comes to Bosniaks and Islam are still present. Very negative and destructively dangerous impact on the integration of the Bosnian-Herzegovinian society represents a malevolent, and unfounded, linking of Bosniaks to certain terrorist groups. Historical fact is completely opposite and has unequivocally confirm, on countless occasions, proven Bosnian Muslim openess to others and different,[291] Bosnian Muslim tolerance and coexistence with other collective identities as a rule for their own existence. The above mentioned examples unequivocally prove that even 17 years after the genocide was committed in Srebrenica, there is a 'peace time' killing of Bosnia in Bosnia and Herzegovina. All the examples of these processes give us the right to conclude that genocide in Srebrenica represents the paradigm of *bosniacide*, and that after the war against Bosnia and Herzegovina and its society, it is not completely stopped but is in progress to this day.

Conclusion

Genocide in Srebrenici, although it can be viewed as an isolated occurrence, in its essential and phenomenological core, it is not; on the contrary, genocide in Srebrenica is the paradigm of *bosniacide* as a concrete form of the crime of sociocide. The masterminds of the hegemonistic programs (political, military and cultural elite, political party, state), in order to implement their own programs, planned the crime of sociocide, in the form of *bosniacide*. To kill Bosnian-Herzegovinian society, a millennium old 'unity in diversity' concept, was the only way to implement hegemonistic programs. In order to implement this preconcieved program, its protagonists embarked on the dehumanization of Bosnian-Herzegovinian society and the destruction of its state. Genocide in Srebrenica was not the aim in itself, but a means to achieve the preconcieved goal of *bosniacide*. Therefore, the aggression on Bosnia and Herzegovina and the genocide committed in Srebrenica, which was an intergral part of it, represent a 'hidden' aim of the realization of the formulae 'one nation-one state' in the Bosnian-Herzegovinian society which is highly inappropriate of it and could not be conducted without the implementation of *bosniacide* as a genocidal crime.

291 For a more detailed account of Bosnian Muslim openess to others, as one of the basic moral characteristics of Bosnian Muslim national indentity, see: A. Dozic, *Bosnjacka nacija*, BKC, Sarajevo, 2003, pp. 99-113.

References

1. Anderson, Benedikt, *Nacija: Zamisljena zajednica*, Plata, Beograd, 1998.
2. Avdic, Hakija, *Polozaj Muslimana u Sandzaku*, Biblioteka Kljucanin, Sarajevo, 1991.
3. Becirević, Edina, *Genocid na Drini*, Buybook, Sarajevo, 2009.
4. Bisic, Mustafa, *Ratni zlocin i genocid, zbirka pravnih dokumenata sa sudskom praksom*, ZAP, Sarajevo, 1997.
5. Bojic, Mehmedalija, *Uzroci genocida u Bosni*, El-Kalem, Sarajevo, 2001.
6. Cigar, Norman, *Genocid u Bosni, politika „etnickog ciscenja“*, VKBI, Sarajevo, 1998.
7. Charny, W., Israel, *Encyclopedia of genocide volume I, volume II*, Instute on the Holocaust and Genocide, Jerusalem, 1999.
8. Cekic, Smail, *Historija genocida nad Bosnjacima*, Muzej genocida, Sarajevo, 1997.
9. Cekic, Smail, *Agresija na Republiku Bosnu i Hercegovinu*, Institut za istrazivanje zlocina protiv covjecnosti i medunarodnog prava, Sarajevo, 2004.
10. Dedier, Vladimir, Miletic, Antun, *Genocid nad muslimanima 1941-1945*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
11. Doubt, Keith. *Sociologija nakon Bosne*, Buybook, Sarajevo, 2003.
12. Dozic, Adib, *Izvanbosanski programi zla u bosanskohercegovackom drustvu*, Znakovi vremena, nos. 22/23. 2004.
13. Dozic, Adib, *Elementi za novu subznanstvenu teoriju (sociologiju) genocida*, Godisnjak Filozofskog fakulteta Tuzla, no. 6/2005.
14. Filipovic, Muhamed, *Korijeni agresije, in: Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo, 1997.
15. Grupa autora, *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Sarajevo, 1997.
16. Grupa autora, *Crna knjiga komunizma*, Bosancica-print, Sarajevo, 1990.
17. Halilbegovic, Nihad, *Bosnjaci u jasenovackom logoru*, VKBI, Sarajevo, 2006.
18. Honig, J. W.-Boht, N., *Srebrenica Hronika ratnog zločina,* Ljiljan, Sarajevo, 1997.
19. Imamovic, Mustafa, *Pregled istorije genocida nad Bosnjacima od kraja XVII stoljeca do 1945. godine*, Pravni spektar, Sarajevo, 1999.
20. Imamovic, M., Hrelja, K., Purivatra, A., *Ekonomski genocid*, MAG, Sarajevo, 1992.
21. Korosic, Marijan, *Jugoslovenska kriza*, Naprijed, Zagreb, 1998.
22. Kulic, Slavko, *Strategija nasilja kao strategija razvoja*, Naprijed, Zagreb, 1996.
23. Letica Bartol, Letica Slaven, *Postmoderna i genocid u Bosni*, Naklada Jesinski i Turk, Hrvatsko sociolosko drustvo, Zagreb, 1997.
24. Mirhovic, A., Salihovic, Z., Krzalic, A., *Zrtve srebrenicke apokalipse*, Tuzla, 2002.
25. Memic, Mustafa, *Bosnjaci-Muslimani Sandzaka i Crne Gore*, Muslimansko nacionalno vijece Sandzaka, Sarajevo, 1996.
26. Memic Mustafa, *Bosnjaci (Muslimani) Crne Gore*, ALMANAH, Podgorica, VKBI, Sarajevo, 2003.
27. *PRESUDA Medunarodnog suda pravde: Bosna i Hercegovina protiv Srbije i Crne Gore*, 26. februar 2007. godine, Institut za istrazivanje zlocina protiv covjecnosti i medunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 2008.
28. Sells A., Michael, *Iznevjereni most*, ITD 7, Sarajevo, 2002.
29. Soll. Drothe, *Kristo-fasizam*, Značenja, no. 16, Doboj, 1988.
30. Softic, Sakib, *Pravna priroda rata u Bosni i Hercegovini*, VKBI, Sarajevo, 2000.
31. Veselica, Marko, *Temeljni izvori i akteri genocida na prostoru Hrvatske, Bosne i Hercegovine i ex-Jugoslavije*, u *Genocid u Bosni i Hercegovini 1991-1995*, Institut za

istrazivanje zlocina protiv covjecnosti i medunarodnog prava, Sarajevo, 1997.
32. Zülch, Tilman, *„Etnicko ciscenje“ genocid za „Veliku Srbiju“*, VKBI, Sarajevo, 1996.
33. Zgodic, Esad, *Ideologija nacionalnog mesijanstva*, VKBI, Sarajevo, 1999.
34. Ziga, Jusuf, *Bosanska krvava zbilja*, VKBI, Sarajevo, 1997.
35. Zunec, Ozren, *Rat i drustvo, Ogledi iz sociologije vojske i rata*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociolosko drustvo, Zagreb, 1998.

APPENDICES

Enver IMAMOVIC, PhD,
Faculty of Philosophy, Sarajevo

SREBRENICA AND ITS SURROUNDINGS DURING THE ROMAN PERIOD

This paper deals with Srebrenica and its surroundings during the Roman period. The excavations conducted towards the end of the last century, at the site of Gradina near Sase, not far from Srebrenica, recovered a Roman settlement for which it was established that it was a typical mining settlement. All buildings that a typical Roman town had (country-house, thermae, tribunal, forum et al.), a large number of inscriptions that were erected by town and mining officials, as well as a multitude of objects that miners used were found. The greater part of information about this settlement came from the material unearthed on the site of the town's necropolis. The second largest Roman settlement was located in Skelani on the River Drina. The inscriptions that were found indicate that an important customs (beneficiary) station was located there. Numerous remains of the Roman culture in the entire area of the middle Drina Valley are indicative of the fact that this part of Bosnia was densely populated, the centre of which was Domavia, which was, as an important centre of silver exploitation, ranked as a colony.

The establishment of Roman administration

The conquest of Bosnia and Herzegovina by the Romans had far-reaching cultural and political effects. This led to the establishment of new social relations, transformation of economy and the beginning of a new way of life which definitely brought the local inhabitants out of the era of prehistory.

How and when did the Romans occupy the middle Drina Valley region has not been quite established. It can be assumed that this happened in the second half of the 1st century B.C., or to be more exact, during Octavian's wars that were waged in this part of the Balkan Peninsula in the 30s, when the entire Bosnia was conquered. The events related to the Great Illyrian Revolt against the Romans in 6 A.D. are indicative of this. Source materials say that the revolt was the result of high taxes and recruitment of their youth, which means that this part of Bosnia was formerly ruled by the Romans as well.

There are no specific data about the number of the local indigenous population involved in the revolt. It can be assumed that they played a significant role given the fact that they inhabited the area that was strategically as important to the Romans as it

was to the rebels. Reports written by Roman historians indicate that the crusades and the actions of the Roman army were rather tied to this area which had everything to do with local mines whose products were of equal interest to the concerned parties.

From one of the inscriptions, found in Skelani, we learn that at that time Srebrenica and its surrounding area were inhabited by members of the Illyrian tribe of Dindari. We have a mentioning of their chief: ***princeps civitatis Dindariorum***.[292] This tribe is also mentioned by the Roman writer Pliny (III, 142), who says that it consisted of 33 decuriae (districts) which means that it belonged to the group of medium-sized Illyrian tribes.

Given the fact that the inscription was found in Skelani it can be assumed that their tribal center was located in one of the neighboring citadels. This may be the reason why the Romans built one of their first settlements in the middle Drina Valley region in Skelani.

After the conquest the Romans started with their usual measures to ensure their presence is constant and secure. Their first step was to devastate indigenous strongholds in the citadels, and then to start establishing new organization of administration and authority, and after that followed the preparation for the exploitation of the local mineral wealth. Thus the settlement in Skelani was established, which, from the very beginning, was characterized as a mining settlement. Due to its location, it was developing very fast so it, in a very short period of time, became an important settlement that had all the features of a typical Roman town.

Romans also built settlements in other parts of the middle Drina Valley region. Among these, later on, the most important one was the one that was located on the site of the present-day village of Gradina near Sase. With the passage of time, this small mining village turned into a top notch town that surpassed the settlement in Skelani in every respect.

Roman colonization of the middle Drina Valley region was not exclusively related to mining. Wherever there were proper conditions, estates (villae rusticae) with all the ancillary buildings were built. Forest resources, quarries and so on were also exploited. The abundance of this region attracted many foreigners so that, in a short period of time, the middle Drina Valley region became the most populated area in the Roman Bosnia and Herzegovina.[293] This is evident in numerous traces of architecture, necropolis as well as isolated finds of various movable objects. The area of Srebrenica was at its peak during the 3rd and 4th centuries, a period most findings date back from.

Picture 1. Inscription dedicated to god Mars (Lijesce – Skelani)

292 **K. Patsch**, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIX, Sarajevo, 1907, p. 446, no. 22, sl. 29.
293 **E. Pasalic**, Anticka naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1960, p. 74.

Military Security

During their conquest, the Romans built several fortified strongholds (fortresses) that were in use during the entire time they were present in this area. In the beginning, the garrison was in charge of keeping an eye on the newly subjugated indigenous population, and ensuring the security of Roman settlers. That this cautiousness was imperative is evident in the events that ensued in 6 A.D., when the entire Bosnia and Herzegovina stood against the subjugator and everything that the Romans achieved in this part of the Balkan Peninsula was put into question. Having learnt the hard way, they kept the military garrison here permanently, even when there was no danger of any rebellion. In peacetime, the army had a mission to ensure that the local mines, which produced large amounts of precious metal, were working without obstruction.

Picture 2. An Altar dedicated to god Jupiter (Skelani)

Guard, or to be more precise smaller units, were deployed along all strategically important points, while the garrisons were deployed in Voljevica near Bratunac and Skelani. In Voljevica (site of Gradovi), the garrison was deployed on the banks of the River Drina, and it covered a tract of land 200 x 200 in diameter. Next to it there was a civil settlement that covered the area of 62.5 acres, according to Patsch 600 x 300 in diameter. In one of the inscriptions, found in the ruins of this place and two inscriptions from Skelani, a name of the unit that was deployed there is mentioned. It was ***legio XI***, one of the best-known Roman units whose service is mainly linked to Illyricum, part of which was also the area of the present-day Bosnia and Herzegovina.[294]

In the area of Bratunac, there were in fact two camps. The remains of the second one were excavated in Gradina (Crkvina) next to Mihaljevici. It was built on the ruins of an Illyrian stronghold. Fragments of tombstones, coins, architectural remains et al. were found in the ruins.[295]

There was also a military unit deployed in Domavia (Gradina next to Sase). The camp was located on a dominant point above the junction of the Majdan Creek and the River of Saska, on a linguiform plateau of the northern part of Gradina. Presence of army in

294 **I. Bojanovski**, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji III; Prilog proucavanju antickih naselja i komunikacija u istocnoj Bosni, Godisnjak, XIX, Centar za balkanoloska ispitivanja, book 17, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1981, p. 148; Arheoloski leksikon Bosne i Hercegovine, volume 3, Sarajevo, 1988, p. 71; **E. Imamovic**, Tragovi rimskih vojnih jedinica na podrucju danasnje Bosne i Hercegovine, Prilozi, Institut za istoriju u Sarajevu, year XXIV, no. 25/26, s. 37-63, Sarajevo, 1990, p. 41-42.

295 **I. Bojanovski**, o.c., p. 148.

Domavia is also confirmed by the graves that normally contain typical military objects such as parts of equipment, weapons etc.[296]

In addition to regular units, customs and police units were also deployed in this area. Those were the so-called consul beneficiaries who were responsible for administrative, customs and police affairs, as well as looking after state stores (horrea), roads etc. Their stations (stationes) were normally located on the intersection of roads, provincial crossings, transit places and large economic centers. Their presence was for the most part confirmed in Skelani and its immediate area. There were 11 inscriptions altogether which bear the names of beneficiaries and military units that they belonged to.[297]

In the middle Drina Valley region, the Romans, in addition to the two above mentioned settlements, had several smaller ones. Some of them were very close to one another, which indicates that the area was densely populated. Their ruins were found in Bratunac, Voljevica, Tegare, Konjevic Polje (Bratunac), Crkviste (Brezak), Karaula next to Sikirici, Koludra next to Zaluzje, Potputnjaca next to Fakovici, Ugosice next to Tegare, Zgunjevsko polje next to Srebrenica, Gradovi next to Voljevica, Mihaljevici next to Bratunac and Lijesce next to Skelani.[298]

Also quite common are the findings of isolated structures. The structures in question are outhouses, that is, rustic manors which were central buildings of agricultural estates. This type of ruins was found in Bare next to Zaluzje (Bratunac), Bratunac, Crkvi Ruzici next to Tegare, Podlijesce (Bratunac), Loznica (Bratunac), Rasce next to Srebrenica, Segna, Srebrna Luka, Zagraj, Zdrijelo next to Voljevica etc.[299]

Settlement in Skelani

The oldest Roman settlement, in the middle Drina Valley region, is the one found in Skelani. Based on the content of the inscriptions that were found, we learn that this was, for a long period of time, the administrative center of the entire region. Due to its favorable position it developed rather fast and in the second half of the 1st century A.D. (the Flavian era), it gained the status of a municipium (a town with autonomous authorities). This is attested by an inscription found in Rudo on the River Lim, which bears its full name: *M(alvesiatium) muni(cipium) Fl(avium)*, that is, 'Flavian town of Malvesiatium', named after the dynasty of emperors during whose rule it gained the status of a municipium.[300] It probably took place during Emperor Vespasian's rule, in between 69 and 79.

296 On those findings: **M. Baum – D. Srejovic**, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, Clanci i grada IV, Tuzla, 1960, p. 28 ff.

297 **E. Pasalic**, o.c., p. 74; Arheoloski leksikon Bosne i Herzegovine, volume 3, pp. 67-82.

298 Arheoloski leksikon Bosne i Hercegovine, volume 3, pp. 67-82; **I. Bojanovski**, o.c., p. 147 ff.

299 Ibidem.

300 About this: **D. Sergejevski**, Spomenik, Srpska kraljevska akademija, 77, II r, Beograd, 1933, p. 16, no. 19; I. Bojanovski, Municioium Malvesiatium s najnovijom epigrafskom potvrdom municipija iz Misajlovine (Rudo), Arheoloski radovi i rasprave VI, Jugoslovenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1968, pp. 241-258.

The inscriptions that mention the name of this town were found on different sides along the Drina, on both its banks: Skelani, Rudo, Misajlovina, Stari Brod, as well as on the right side of the Drina in Pozega and Uzice. Due to all these scattered findings it was unknown for a long time where, in fact, was the town by the name Malvesiatium located. Due to a larger number of inscriptions bearing its name that were found in the surrounding area of Pozega, some researchers were of the opinion that it was located in Visibaba next to Pozega. However, more recent research showed that it was located in Skelani, where, in fact, the greatest number of inscriptions mentioning this town was found along with other monuments that are indicative of the existence of a larger settlement.[301]

301 **I. Bojanovski**, Bosna i Hercegovina u anticko doba, Djela, book LXVI, Centar za balkanoloska ispitivanja, book. 6, Sarajevo, 1988, p. 177 ff.

In most of the inscriptions the name of the town is mentioned in short form, often with only one initial letter or syllable: ***M…, Ma…, Mal…***, while in the inscriptions found in Rudo, Misajlovina next to Rudo and Stari Brod, its full name is mentioned – ***Malvesiatium***, that is, ***municipium Malvesiatium***.[302]

Generally speaking, Skelani is the place where most Roman remains of all sorts, among which especially important are the inscriptions which provide us with plenty of information on the life and the development of this town, its inhabitants, civil services et al., were found. Several inscriptions bear the names of town officials, as well as the benefactions they had done for their town. A fair number of honorific bases among which several of them were dedicated to some of the emperors was found. In 158 the town erected a base with a statue in honor of the Emperor Antoninus Pius (CIL III, 142197). In 201, similar monument was erected for Emperor Septimus Severus (CIL III, 1421916), and several years later to Emperor Caracalla (CIL III, 12727).

The town also erected honorific inscriptions with statues to their meritorious citizens. One of the inscriptions reads that the town council (***ordo decurionum***) granted a request made by their mayor Titus Flavius Rufinus to erect a honorific base with a statue to his father Titus Flavius Similis, former mayor of this town, in a public place. It was done on Emperor Marcus Aurelius' birthday, on April 26, 169.[303] In all cases when a monument was erected by the town or someone else, provided it was granted by the Town Council, it is clearly stated in the text that it was done by the decision of the town council (***decreto ordo decurionum***), which was the highest body of town government.

Picture 3. Fragments of ornamental architecture from Skelani.

Much information about the settlement is also provided by tombstones. Their textual and artistic content provides information on the structure of the population, their material and social status, cultural and national affiliation etc. Especially important are the monuments erected by beneficiaries. Their inscriptions unfailingly state their name, age, military unit, rank et al. Thus we are informed that this was the place where units which were composed of the members of the legions ***I Adiutrix***, ***leg. X Gemina***, ***leg. XI Claudia pia fidelis***, ***leg. V Macedonica and leg. I Italica*** were stationed at.[304]

302 **D. Sergejevski**, Glasnik Zemaljskog muzeja, LII, Sarajevo, 1940, p.20, no. 4; id., Spomenik, Srpska kraljevska akademija, LXXVI, II r, p. 77, Beograd, 1933, p. 16, no. 19; **I. Bojanovski**, o.c., p.177.

303 CIL, 1421910; **K. Patsch**, Glasnik Zemaljskog muzeja, XIX, Sarajevo, 1907, pp. 443-444.

304 CIL III, 14218; 14219; 142194, 142195; Glasnik Zemaljskog muzeja, XIX, 1907, p. 437; Spomenik, Srpska kraljevska akademija, XCIII, II r. 72, Beograd, 1940, p. 148, no. 16; **E. Imamovic**, Tragovi rimskih vojnih jedinica na podrucju danasnje Bosne i Hercegovine, pp. 37-61.

Available data reveal that the process of tribal disintegration and Romanization proceeded rather slowly. Local population started receiving Roman citizenship (civitet) during the Flavian era (end of the 1st century A.D.). The next round of granting of civil rights came during the rule of Emperor Marcus Aurelius and his successors, and then, during the rule of Emperor Caracalla, in 212, all free citizens of the Empire, including those in the area of the present-day middle Drina Valley region, were granted civitet .

Roman Skelani covered a large ager (territory). To the east it went even further than the River Drina thus encompassing the area of the present-day Pozega and Uzice, which is the reason why many inscriptions bearing the name of this town and its officials were found in these two places. To the south, it encompassed the area of the present-day Visegrad and Rudo, as well as a tract of the western Serbia around the Mountain Zlatibor. To the west it was bordering with the area of a Roman town in Rogatica (***colonia Ris…***). The respective areas of two municipalities were divided by the mountains Javor, Devetak and Sjemec.[305]

Earlier, the area of the present-day Srebrenica along with the settlement in Gradina (Domavia) also belonged to Skelani. When Domavia became an autonomous town municipality, it also encompassed a substantial part of the municipal territory of Skelani, that is Malvesatium.

The remains of the Roman Skelani are located on the upper terrace along the River Drina and cover the area of one kilometer in length. Large amounts of building material, numerous monuments, petty findings et al. were found there. Thanks to the plane terrain, a symmetrical urban agglomeration was formed. The settlement had everything that a typical Roman town should have had. Among public buildings, the inscriptions mention town hall (curia), basilica, temple of the Capitoline Triad (Jupiter, Juno, Minerva), the court house (tribunal) et al. How monumental certain structures were can be seen from the remains of the pillars, fragments of ornamental architecture (cornices, lintels), mosaics et al.[306]

Domavia

Second largest Roman settlement, in the middle Drina Valley region, was located in the present-day village of Gradina Sase, nearby Srebrenica. We are well familiar with it thanks to extensive archeological research that began as early as 1883, and lasted for ten years.[307] Among all these findings especially important are the inscriptions, primarily those which bear the name of this town and those which mention high government officials (procurators).

The name of the town is usually mentioned in short form, such as: ***D…, Dom…, Domav…***[308] One of the inscriptions, however, bears the second (final) part of its name,

305 **F. Papazoglu**, Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Djela ANUBiH, book XXV, Centar za balkanoloska ispitivanja, book 1, Sarajevo, 1969, p. 284, comment 35; **I. Bojanovski**, o.c., p. 180 ff.

306 **C. Truhelka**, Glasnik Zemaljskog muzeja, III, Sarajevo, 1891, pp. 243-244; **I. Bojanovski**, o.c., p. 182.

307 **V. Radimsky**, Rimski grad Domavia u Gradini kod Srebrenice u Bosni i tamosnji iskopi, Glasnik Zemaljskog muzeja III, 1891, pp. 1-19; same author: Glasnik Zemaljskog muzeja, IV, 1892, pp. 1-24; Glasnik Zemaljskog muzeja, VI, 1894, pp. 1-47.

308 CIL III, 8359 = 12720; 8360 = 12721; 12728 and 12729.

which reads: ***…/ avianorum*** (CIL III, 12732), which leads us to conclude that the full name of this Roman settlement was: ***Domavia.***

The settlement was located on a smaller plateau (Gornji grad), on the juncture of the River of Saska and the Majdan Creek. The plan had to be adjusted to the unsymmetrical configuration of land so, due to, a typical shape that planned towns had could not be achieved.

Domavia was founded and continued to develop as a typical mining town. The excavations showed that everything in it was subjugated to mining, and due to a strong economical center developed there, and then it also became the administrative center. In the beginning, this was the seat of the emperor's representative who, on behalf of the central treasury in Rome, supervised the work of the local silver mine (***procurator argentariorum***). Among them, by name, we only know two: *Valerius Super* (CIL III, 12734), and *Aurelius Verecundus* (CIL III, 12736).

The inscriptions say that this place, later on, was also the seat of the emperor's administrator for all silver mines that were located in the area of the province of Dalmatia (***procurator argentariorum Delmaticarum***), and then, from the beginning of the 3rd century, Domavia became the seat of an official who had under his supervision all the mines that were located in the area of the respective provinces of Dalmatia and Pannonia, and those are the areas of the present-day Dalmatia, Bosnia and Herzegovina, Croatia, Slovenia, Eastern Carniola, Styria, Austria, all the way to the Vienna Woods and areas of Podunavlje all the way to the River Tisa (inscription CIL III, 8361 = 12721): ***L. Domitius Eros procurator metallorum Pannonicorum et Delamticorum***). Domavia gained this importance due to large amounts of silver that were produced by local mines, and it is understandable that the central authorities made a decision to have the seat of their representative here, under whose supervision was the exploitation of all mineral resources in such a wide area.

The exploitation of mineral resources

Mines, in the middle Drina Valley region, consisted of many pits, which were scattered along the neighboring hills and mountains. Due to the size and importance of the mines, as well as the abundance of silver that was excavated from the pits, the Romans named the whole area accordingly: ***Argentaria*** (Srebrenisce), according to a literary document that deals with the road systems in the province of Dalmatia (Tabula Peutingeriana, V3-VI2). Namely, the road, that led from Salona to the inner parts of the province, and ended right here in this mining district (Salona - Argentaraia). The name ***Argentaria*** is equivalent to the term ***Argentariae Dalamaticae***, which was used in the signpost for all Dalmatian silver pits.[309]

The most important Roman mines, in this district, were located on the slopes of the mountains Kvarc, Lisac and Podlisac, and then on the hills above Gradina and Sase next to Majdan Creek, on Mutnjaca, Suhi Hrastik, Krivi Brijeg, Ajzlica, Guber,

309 CIL III, 12739 and 12740: About this inscription: **I. Bojanovski**, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela, book XLVII, Centar za balkanoloska ispitivanja, book 2, ANUBiH, Sarajevo, 1974, pp. 186 ff.

Vitlovac, Olovina, Potocari, Zalisna etc. Remains of the pits can be found everywhere, and mining tools, mining lamps et al. can be found in them. Sometimes it is hard to determine whether the excavations date back from the Roman period or the mediaeval period. In some cases they are intertwined because both Roman and mediaeval miners often followed the same mining vein. However, some technical details make it possible to make a distinction.

Picture 4. Remains of the Roman statue (Gradina - Domavia)

Roman miners did not excavate all the minerals, especially those that contained Zink, which they did not use. Roman mines do not have diagonal excavations; their undercuttings always follow one direction with a 25 degrees inclination; their pits usually have wide holes, as it can be seen in the pit Kovacica, which is 3 meters high and 2.5 meters wide. They were of these dimensions so that they could fit the carts which were used to pull the ore out, which was not done in the Middle Ages. Mediaeval pits, among other things, can be recognized by irregular inclination and groove.[310]

Some of the researchers were wondering if, and to what extent, mining was developed in these areas before the Romans. They based their doubt on the fact that there were no traces that could be ascribed to Illyrians. Nevertheless, it should also be taken into consideration that the traces, if there were any, were destroyed by the works from the ensuing epochs, because, as a rule, those are the same sites where works were done by both the Roman and the mediaeval miners. It has been proven, however, that the Illyrians were skilled miners who left behind, in many places, numerous traces of excavation and ore processing, so it is, more than certain, that they too exploited rich local mines. Some of the researchers, on this issue, were decisive. Mehmed Ramovic, an engineer, studying the old mining techniques of this area, came to a conclusion that

310 **E. Pasalic**, O antickom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, Sabrano djelo, Sarajevo, 1975, p. 264.

all shallow excavations that can be found in the surrounding area of Srebrenica can be attributed to the Illyrians from the pre-Roman period.[311]

It has been proven that the Greek, several centuries before the arrival of the Romans in this area, had close trading relations with the Illyrian tribes from the area of the present-day Bosnia. They were especially interested in the mining products that local Illyrians abounded in, an in return, they offered vessels, weapons, jewelry et al. made of ceramics and metal. One of the more important trading routes was the valley of the River Drina. Based on the numismatic findings it can be inferred that the most regular merchants were those from Apollonia and Dyrrachium.

Although there is an abundance of data about the Roman exploitation in this area, it is hard to tell when and under what circumstances it began. Almost all traces and monuments date back from the time when Domavia was a highly developed town. As Roman policy was to start obtaining almost immediately all available wealth from the newly conquered land, there is no reason not to believe that the same policy was applied here. All the more so since a precious metal was in question. Of course, it was not done as intensively as it was done later on. At that time, the focus of Roman interests were wealthy gold mines in central Bosnia, which produced up to 17 kilograms of pure gold per day.[312]

It was only after these mines were worked out that the Romans turned to silver mines located in the area of eastern Bosnia and that happened sometime towards the end of the 1st century A.D. From this time on, the number of Roman monuments here started growing, both in Skelani and in Domavia, which was, of course, in close connection to the increased exploitation of local mines. Seas of workers, experts and administrative staff along with highest ranking persons (emperor's representatives) started pouring into Domavia. Metallurgical plants, workshops and everything else that a mining center should have were built. Large amounts of lead lumps, castings, mining tools, inscriptions mentioning mining profession et al. were found indicating that this was primarily a mining settlement.

Grave goods also indicate that the inhabitants of Domavia were miners by profession. Numerous objects made of lead, lumps of ore, slags at al., which were used to mark the graves of those who were miners by profession, were found in tombs in Cadoriste (one of the town's necropolises).[313]

The contents of the Domavian settlement

The place where Roman Domavia was located was examined from an archeological point of view long time ago. Due to, plan and contents of the town are well-known. It was adapted to the configuration of the land to the maximum and it was impossible for the orthogonal screen to be developed instead. However, regardless of

311 **M. Ramovic**, Obim rudarske djelatnosti u srebrenickom kraju tokom rimskog doba i srednjeg vijeka, Clanci i grada, IV, Tuzla, 1960, pp. 37-38.

312 About it: **E. Imamovic**, Eksploatacija zlata i srebra u rimskoj provinciji Dalmaciji, Godisnjak, Drustvo istoricara Bosne i Hercegovine, year XXI-XXVII, Sarajevo, 1976, p. 13.

313 **M. Baum – D. Srejovic**, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, p. 28 ff,

that, it is a complete town. The excavations revealed the existence of all town buildings that are typical of a Roman town.

The town hall (curia) was located on the square. It was oriented along an east-west axis, 38 meters long and 20 meters wide. It took up an area of 760 square meters. Judging by the remains of the massive walls, big ornamented door posts, roof made of lead tiles, remains of the central heating installations etc., it can be concluded that it was a monumental building.

On the side facing the square the building had a long open lobby, and on the opposite side an apse that represented the central part of the southern front of the building. On both sides there was a smaller room. Next to the western wall there was a smaller wing with three rooms. Main hall (with an apse) was used for the sessions of the town council. In the apse, undoubtedly, was the statue of the emperor or some deity. Side rooms were used as officials' offices, the archive, prison et al.

Picture 5. Ground-plan of the town hall (Gradina - Domavia)

In front of the manor, there were many altars. There was also a speaker's platform (rostrum), honorific bases and other monuments. Several inscriptions dedicated to procurators and only a few emperors (Alexander Severus, empress Julia Mamea, Trebonianus Gallus and Volusianus) were found in this area.

One of the inscriptions reveals that, in Domavia, there was a town market-building (macellum). The text says that it was damaged during a fire, and then, in 220, it was reconstructed by an emperor's mining representative Valerius Super, whose seat was in this town, at his own expense: (***…macellum vignis conflagratum curante Valerio Supero viro egregio procuratore argentariarum res publica Domaviana ad pristinam faciam restituit***).[314] This shows not only that the afore-mentioned market-building existed earlier but also that it was often ravaged by a fire.

The biggest building of the Roman Domavia were the thermae, that is, public bath complex (dimensions: 52,8 – 50,8 m). The thermae were located on the right bank

314 CIL III, 8363 = 12734.

of the River of Saska, outside town centre. The building had 45 rooms, and it took up an area of over 2500 square meters. It was divided in two sections, male and female.[315]

The remains show that it was a monumental building. The walls of some of the rooms were painted, and the ceilings were ornamented with stucco work. Numerous specimens of ornamental architecture, mainly tiles with plastic decoration of plant motifs, shaped-up cornices, door posts et al. were excavated. Fragments of pilasters, pillars, tiles that were used to cover the floors and parts of thresholds were also found. The building was heated by the system of central heating (under the floor).

The male section had two pools with warm water (caldarium), few smaller pools with cold water (frigidarium), then there was a room with heated air, which was used for sweating and body massage (tepidarium), a locker-room (apodyterium), a section for entertainment and relaxation, a restaurant et al.

Local stone (quartz, trachyte, limestone traventine) with bricks as additional material used mainly for enclosing windows and doors, building sewers and stairs were used as building materials for this building.

The floors of thermae had a foundation made of stone tiles that was covered by a layer of concrete mortar (estrih). Larger rooms were floored by thicker stone tiles. Fragments of mosaic were found in two rooms. White, black, gray, reddish, green and brown pebbles were used which means that certain rooms had floors with multicolored mosaics.

Parts of water supply system (lead pipes) as well as part of sewage system were found. The water from the River of Saska, which was flowing right next to the building, was used for the technical needs of the bathroom. However, there was a separate water supply system that supplied the thermae with clean and quality water. Some traces indicate that a spring in Gajcin Dol, which was located on a hill above the thermae, was capped.

Although there are several inscriptions mentioning the renovation of the thermae, it is unknown when it was built. In 220, it could not function properly due to deteriorated water supply system and a shortage of water supply. On his own expense, high mining official, Valerius Super, the same one that reconstructed, on his own expense, the town market-building, reconstructed it.[316]

After the reconstruction in 220, the citizens used the bath complex for another 54 years, when it was reconstructed again due to deterioration. And once again it was reconstructed by a benefactor. It was an emperor's supervisor of the local mines – Aurelius Verecundus (***… vir egregius procurator argentariorum balneum vetustate conlapsum ad pristinam faciem reformare curavit***). This was also the last inscription that dates back from Domavia (274).[317]

During the excavation of the Roman Domavia, numerous objects were found. Among lead objects the most interesting one is a plate 40 mm in diameter, 5 mm thick

315 **V. Radimsky**, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891, Glasnik Zemaljskog muzeja, IV, 1892, p. 3 ff; id., Izvjestaj o iskopavanjima u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892 i 1893, Glasnik Zemaljskog muzeja, V, 1893, p. 6 ff.

316 CIL III, 12734; **K. Patsch**, Archäologisch-epigraphiscehen Seminars der Universitet Wien, XVI, pp. 132-133. No 1; **I. Bojanovski**, Anticko rudarstvo u unutrasnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatickih izvora, Arheoloski radovi i rasprave, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, VIII-IX, Zagreb, 1982, p. 102, br. 2.

317 CIL III, 12736; **K. Patsch**, o.c., pp. 132-133, No. 2; **I. Bojanovski**, o.c., p. 102, no. 6.

and a weight of 50 g, with a hole in the middle. According to some, it was some sort of a weight. A typical weight, also made of lead, 1024 grams of weight, was also found.

A certain amount of various coins was found. Most of the pieces belong to the period between the middle of the 1st to the middle of the 4th centuries,[318] and that was the most intensive period in the life of this town. The oldest pieces belong to the series of senate's money, and the latest ones to Emperor Constantine II's era (337-340). Judging by this, it can be concluded that the thermae was used by the end of the 4th century.

Considering the fact that the greater town area was never completely researched, the location of the industrial area of the town (metallurgical facilities, workshops et al.) remains unknown. Some of the findings indicate that it was located in the valley of the River Saska. During the digging of a foundation for a new dam, walls that were stretching over 100 m were discovered. These remains were also found upstream from the dam. This indicates that bigger building structures, probably smelters, were located in this area. Large amount of slag which was scattered all around speaks in favor of this. Concrete dam that was built there and large accumulation of lake silt covered these remains thus making further research of this land area impossible.

Due to large amount of slag, which was also found in the town area, it can be assumed that the smelter in Domavia had a large capacity and thus it had to take up a large tract of land. Numerous heaps of slag, on the field, show that there were also smaller smelters located on the mining sites, or to be more precise next to the excavations themselves.

Not even Radimsky, who was involved in the excavation of the Roman Domavia, was able to establish where the main smelter was. Two other researchers of this site (Pogatschnig and Rüker), based on the findings of lead castings and a significant amount of slag, believed that the remains of a large building located in the town itself belong to the smelter. Later on, however, it was established that those were the ruins of a town hall.[319]

The necropolises

An important group of monuments, which provide data for the studying of the Roman Domavia, are the cemeteries (necropolises). Up to now, three cemeteries along with a large number of isolated graves, some of which were sarcophaguses, were found. The oldest graves belong to the necropolis that was located on Veliki Plato (town's eastern necropolis). Graves were also found in Cadoriste, along the road that leads to Ajzlica and Srebrenica (the western necropolis). The third necropolis was located on Karaula (region of Rudine) and in Kostanjevac (the northern necropolis). Isolated graves were also discovered along the River of Voljevac and along the road that leads to the Drina.

318 **V. Radimsky**, Glasnik Zemaljskog muzeja, IV, 1892, p. 23 ff; **E. Pasalic**, Anticka naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, o.c., p. 73.

319 **E. Pasalic**, O antickom rudarstvu u Bosni i Hercegovini, p. 62.

Picture 6. Roman vessels for everyday use
(the necropolis on Karaula – Gradina Domavia)

Almost all of the corpses were burnt, and they belong to the period between the second half of the 1st to the beginning of the 3rd centuries A.D., when the ritual of incineration was practiced. The necropolis with skeleton graves, which belongs to the period between the 3rd to 4th centuries, has not been found yet. It is assumed that it was located along the Gradina-Bjelovac road. Several skeleton graves in lead and stone sarcophaguses, were unearthed along this area, and based on this it is assumed that it was a necropolis with the skeletal remains of the dead (buried).[320] However, it remains a mystery where the Italics and other immigrants that came here during the 1st and 2nd centuries were buried.

The analysis of the graves and grave goods can give a rather clear idea on the economical, social and cultural circumstances in the Roman Domavia. The oldest graves on Veliki Plato are devoid of any signs of Roman presence. All of the grave goods belong to local production and are modest. This shows that, in the 1st century A.D., Domavia was still an unknown mining settlement, or to be more precise, a village (vicus), with a predominant Illyrian ethnical element. It was towards the end of the 1st century that they started putting foreign items, mainly military items (parts of military equipment, weapons et al). Everywhere, Roman army was a predecessor of mass colonization, which included merchants, officials, entrepreneurs, work force et al.

General impression of the finding is that, in the period of the early Empire, Domavia still played a modest part, and by that, assumed a modest position in the Roman economy. After that, due to a sudden development, the local village, in a short time, became a strong economical and administrative center.

One of the key elements that affected the development of Domavia were also tumultuous political events in the Empire, which, from the middle of the 2nd century,

320 **K. Patsch**, Glasnik Zemaljskog muzeja, XXII, 1910, pp. 192-195; **I. Bojanovski**, Problem istocne nekropole (s inhumacijom) u Domaviji, Clanci i grada, XIV, Tuzla, 1982, pp. 143-145.

demanded a greater economical involvement of the inhabitants, which in turn led to the beginning of intensive work on the exploitation of the local silver mines. The state needed large amounts of gold and silver in order to wage wars with the barbarians, and thus the mines located in the middle Drina Valley region became increasingly important.

The changes in Domavia that were the result of this can best be seen in grave goods. From the 3rd century on there are only skeleton graves with grave goods that clearly point to the existence of a new cultural and ethnical class, or to be more precise the immigrants. While the old graves usually had grave goods such as ceramic bowls, mining lamps made of clay, iron wedges, objects made of lead, pieces of slag et al., which all points to an indigenous cultural component, the situation now is completely different.

In the town's necropolises that date back from the 3rd century, when Domavia became a strong cultural and economical center, we find typical Roman graves with abundant grave goods that give a clear perspective of the structure and standard of the population of Domavia at that time. During this period of time, wealthier town classes were buried in the necropolis on Karaula. In those graves there are no modest grave goods typical of mining which belonged to the indigenous population and lower classes in general, but rather expensive jewelry, imported vessels et al. Those were the graves of wealthy merchants, high town officials, mining experts etc. This class was made of different national elements. A lead plate with a Greek inscription (Tabula defixionum) was found in one of the graves, which shows that the deceased was of Greek origin.[321]

Members of the wealthier class of society sometimes buried their deceased in expensive sarcophaguses. Most of these were found along the road that leads towards the Drina. In one of the lead sarcophaguses a young girl was buried. Her skeleton still had jewelry on. Around her neck she had a 6 grams chain, a pair of earrings in her ears and a 4,3 grams ring on her finger, all made of 20 carats gold. The sarcophagus was the shape of a narrow coffin, 27 centimeter deep, 1, 60 meters long and 36 centimeters wide. It was made of six cast plates 8 mm thick. It was reinforced by two iron rods, which held the cover, from above. The sides were ornamented by relief circles.[322]

Picture 7. Necklaces made of glass paste (necropolis on Karaula, Domavia)

321 **D. Srejovic**, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, Clanci i grada, VI, Tuzla, 1965, p. 26.
322 **K. Patsch**, Glasnik Zemaljskog muzeja, XII, 1910, p. 194.

Road network

As economical and administrative center, Domavia was well connected by roads with all the neighboring places, and through them with other towns in the Empire. The Romans, as early as the beginning of the 1st century, built several regional roads that connected the capital of the province, Salona, with the inland. Among them, especially important was the so called regional mining road which connected Salona with the most important mines in the inland of the province. It went through Busko Blato and Duvno, all the way to the gold mines that were located around Gornji Vakuf, Travnik and Fojnica in the central Bosnia. From there it went over the Mountain Romanija, and towards the silver region that was located in the central part of the Drina Valley region (Argentaria).

This road is also recorded in the traveling guide – Itinerary (Tabula Peutengeriana) dating back from the 4th century, that gives some basic information about it. Its final destination was not marked as a settlement but rather a district, and that is the afore-mentioned Argentaria. The purpose of this was probably to emphasize the mining character of this road, which does not mean that its final station did not end in a populated place, in Skelani or in Domavia.

Domavia was connected by a different road, which led downstream the River Drina, with the capital of the province Pannonia – Sirmium (Ad Drinum - Sirmium). Besides these regional roads, there was also a local network that connected all bigger and smaller settlements of this mining district with the town center in Domavia. Among these local roads, the most used section was the one connecting Domavia with Skelani. Many paths and tracks from the neighboring excavations led to metallurgical center, in Domavia, whose local smelters were the places where the excavated ore was transported to.

The most common traces of roads dating back from the Roman period are the milestones, supporting masonry and the remains of bridges. Especially important are the milestones that bear the inscriptions which specify the mileage (mille passuum), and the names of their builders. One such milestone was found near Voljevica, and two more with no title in Petricko polje near Tegari and near Gradina respectively. The last one was dedicated to emperors Trebonianus Gallus and Volusianus.

The remains of the Roman cobbled road stretching 7,5 kilometers in length were discovered in Bjelovac. A part of the road that was paved with big stone cobbles was excavated in Petricko polje. Such remains were also found on the road connecting Skelani and Durdevac. Well preserved traces can also be seen on the part of the road that connected Domavia with Bjelovac.[323]

Religious monuments

Highly important for the study of the Roman history, of this region, are also cult monuments. In most cases the monuments in question are cult-and-votive monuments which speak indirectly about the religious life of the inhabitants of this region, as well

323 **E. Pasalic**, o.c., p. 70; **I. Bojanovski**, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (III), p. 177 ff.

as how honored was a local or a foreign god. There are total 13 registered deities, among which 7 belong to the Roman pantheon, 3 to the eastern, 2 to the Greek and 1 to local cult.

Picture 8. Bronze statue of the winged Genius (Gradina - Domavia)

The analysis of the monumental material showed that, for the most part, the cults related to the Roman pantheon were represented. So far 22 monuments which confirm the existence of ten Roman cults were found. Among these, 13 are dedicated to the autonomous cult of god Jupiter (8 monuments from Skelani, 2 from Gradina, that is, Domavia, and one in Crvica and Voljevica respectively).

A monument dedicated to the cult community of Jupiter-Juno comes from Sase, near Gradina, and two dedicated to the community of Jupiter-Mars come from Skelani, and one that is dedicated to the cult community of Jupiter-Genius comes from Gradina.

Along with the gods of triad, other Roman deities were also honored. A monument testifying the worship of the god of war – Mars, was found in Lijesce, near Skelani. One of the monuments from Skelani testifies the cult of the god of wine, Liber, and worshipers of goddess Diana could also be found in Domavia and Skelani, where respective monuments dedicated to her cult were found. In Domavia there were also worshipers of god Genius and goddess Pomona.

There were also devotees of Greek deities in this area. An inscription dedicated to the gods of health, Asclepius and Hygieia, was found in Skelani. The same applies to eastern cults. A monument testifying the presence of the devotees of the cult of god Sabazius was found in Sase. Worshiping of god Attis was testified by 3 monuments (one from Crkvica, Sikirici and Bratunac respectively). In all three cases the monuments in question are stone monuments bearing a chiseled figure of this god. There was also no shortage of believers who worshiped the Iranian god Mitra, which is attested by an inscription from Skelani.[324]

The followers of the afore-mentioned cults were mainly foreigners, while the local population worshiped local gods. Two monuments that mention favorite Illyrian deity – god Silvanus, were preserved. One of the findings comes from Skelani and the other one comes from Sikirici. Given the fact that the Illyrians worshiped the unofficial gods, a limited number of monuments were preserved, as was the case with Roman deities. In addition, the Illyrians performed their religious rituals in open spaces (groves, wells, caves at al.), and they did not build solid shrines whose remains could be preserved

324 About these monuments: **E. Imamovic**, Anticki kultni i votivni spomenici na podrucju Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 1977, p. 312 ff.

to the present-day. They made the figures of their gods from friable material (wood), and this explains why there is not that much evidence about the local religion as there is about the Roman, which, in addition, was the official religion, that is state religion.

The greatest number of the cult monuments was represented by inscriptions. Believers used them to prey to this or that god whom they wanted to pay their gratitude for the help at various occasions in life, be that for the successful healing, well ending of a trip, happy return from a war and the like.

In addition to the category of monuments, there are also few findings which are purely cultish. They were placed on an altar in a temple, or some home chapel, or they were used as an instrument for performing the cult. One such is the afore-mentioned finding from Gradina which is associated with the cult of the god Sabazius. It is the shape of a human hand; it is cast of bronze, and it has relief representation of figures of various animals (snake, turtle, lizard and frog), and has a cone on top of the thumb. During the religious ritual the hand was put on a pole and shown to believers. A small bronze statue representing the winged Genius was found in Gradina.

Population

Picture 9. Bronze hand of god Sabazius (Gradina - Domavia)

Through cult-and-votive and epigraphic monuments we learn that this region was populated by people of different nationalities. This especially applies to Domavia. Along with the indigenous people, who were, of course, the most numerous, the inscriptions also mention Italics, Greek and Orientals. They mostly lived in town areas while the local people lived in villages. It is unknown what nationality were the members of the large work force that worked in mines and workshops, because the material available from the monuments does not reveal that. It has be assumed that it too consisted of many nationalities that were brought here as slaves from all areas of the Empire. In this way, in this area, a sort of cosmopolitism, which marked this area in a unique way, was created.

Epigraphic material along with other material leads us to conclude that a substantial number of foreigners started arriving to this region in the middle of the 2nd century, when the local mines started working in full capacity. It required a large work force that consisted of hosts of experts, supervisors and officials. New army and police contingents also arrived in order to secure the settlement, mines and communication.

Having in mind that the exploitation of precious metal was in question, the supervising and security services were given full attention. It is for this reason that there are many inscriptions mentioning precisely military and customs persons, as well as highly ranked mining officials.

It is the inscriptions that provide us with the information about the national structure, social status and the profession of the local population. When the indigenous population is in question, everything points to the conclusion that the process of tribal stratification and Romanization went slowly, and as a result the indigenous population was deprived of citizenship for a long time. Only few individuals were lucky enough to acquire civitet. The oldest continuous population (peregrina) are the *Favivii*, which means that they acquired their civitet during the rule of the Flavian dynasty (69-96 A.D.). Those were, by rule, retired soldiers with a rank who, along with the citizenship decree, also received new gentilicium (last name). Acceptance into the citizenship intensified with Emperors Hadrian and Antoninus Pius (middle of the 2nd century). The persons who received civitet up to that moment can be recognized by the gentilicim of those emperors (*Aelius* or *Aurelius*), which they added to their former name. The most numerous group of the naturalized indigenous population are *Aurelii* who received their civitet under the rule of Emperor Caracalla, in 212.

Monuments give us the chance to nicely follow the intensity of the arrival of foreigners to this region. From the 3rd century on, there are more and more inscriptions bearing gentilitia of Italic origin, such as: ***Barbii, Caminii, Painii, Catilinii, Tessii*** and ***Salvii***.[325] The inscriptions also testify the presence of the Greek. A tombstone with a Greek inscription was excavated in Biljace, near Domavia. A piece of a pot bearing the seal in Greek (***Glycon***) was found in the ruins of the thermae in Domavia. It was probably either made in a local workshop whose owner was a Greek, or by a potter of that nationality who was working there.[326] Few inscriptions bear typically Greek male and female names: ***Attica, Pryphena, Eutychia, Hermes*** etc. This shows that, among many inhabitants here, there was also a substantial number of Greeks, who lived and worked as experts, merchants, soldiers, free persons or slaves.[327]

There are no reliable data based on which total population in this area could be estimated. Those data are not available even for bigger town settlements, first of all for Domavia and the one located in Skelani, and then for the smaller ones in Sase, Tegare, Bratunac, Crkviste (Brezak), Karaula (Sikirici), Koludare (Zaluzje), Potpunjaca (Fakovici) et al. Substantial number of population lived on estates, or to be more precise rustic manors. Along with the owner and the supervisor and their respective families, there were also slaves. Of course, there were also numerous settlements where the indigenous population lived, which are attested by a large number of fortresses where traces of life from the Roman period were discovered.

When the town settlements are in question, first of all the one in Domavia, which we are more familiar with than with others due to the excavations that were conducted, we can only guess the number of population. It was a town with several thousand inhabitants, which is indicated by a several purely technical types of data.

325 CIL III, 12722, 12743, 12744; **I. Bojanovski**, Bosna i Hercegovina u anticko doba, p. 201.

326 **K. Patsch**, Glasnik Zemaljskog muzeja, VII (1895), p. 584.

327 **K. Patsch**, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und Herzegowina, V, Wien-Sarajevo, 1897, pp. 238-239; **E. Pasalic**, Anticka naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini, p. 96.

First of all, the capacity of the public bath complex was 45 rooms with numerous pools. That it had a larger population is also attested by the fact that there were several town necropolises, then the existence of all town institutions and services that only larger town settlements with larger population had. In addition to that it also had a larger work force, which was scattered around local mines, smelters, workshops etc.

Domavia, as an economical and administrative center, had a status of a larger town. We are well informed about this from the epigraphic monuments. Archeological material, acquired from the Domavian necropolises, shows that, up until the beginning of the 2nd century, Domavia was an insignificant settlement, or to be more precise, just a mining village. Governing and administrative center, at that time, was in Skelani, which at that time had the status of a municipium and was more advanced than Domavia in every respect. When, in the middle of the 2nd century, a more intensified excavation of silver in the Domavian mines began, the settlement in Skelani relinquished its place in favor of Domavia, which, from that moment, began developing, and thus gained the status of a colony. This was the administrative center of the entire region, as well as the seat of the emperor's procurator for all mines that were located in the area of the province of Dalmatia. At last, Domavia became the seat of the administrator of all mines located in the area of the respective provinces of Dalmatia and Pannonia.

The organization of town government in Domavia

Municipal community of Domavia is mentioned for the first time in the inscription dating back to 218, during Emperor Macrinus' rule, with the label ***res publica Domavianorum***.[328] In the inscription dating back to 230, from the time of the Emperor Alexander Severus' rule, Domavia is mentioned as a municipium (***ordo municipium Domavianorum***),[329] while in the inscription dating back from the time of the Emperor Trebonianus Gallus (251-253), it is mentioned as a colony (***ordo decurionum coloniae metalli Domaviani***).[330]

This is the status that was given only to the deserving and important town centers by the decision of the central authorities in Rome. Domavia gained this status due to its abundant mines that in grave political circumstances, in the middle of the 2nd century, were of the highest importance to the Empire.

The town had all the services that a higher ranking settlement should have had. The head of the town was the town council (***ordo decurionum***), as the highest governing body. It made all the decisions and issued decrees on all governing matters related to the life of the town population. Those documents (inscriptions) usually bear the sign ***decreto decurionum***, that is, 'by the decision of the town council' (this and that shall be done, or this and that is granted, it will be given and the like).[331]

328 CIL III; 8363 = 12734; **K. Patsch**, Arechaeologisch-epigraphische Mitteilung aus Oesterreich-Ungarn, XVI, Wien, 1893, pp. 139-140, No. 1 (218).

329 CIL III, 8359 = 12720; **K. Patsch**, Glasnik Zemaljskog muzeja, XVI (1914), p. 181, sl. 63; CIL III, 8360 = 12732; **K. Patsch**, AEM. XVI (1893), pp. 129-130, no. 9.

330 CIL III, 12728, 12729; **S. Dusanic**, Novi Antinoev natpis iz Socanice i metalla municipii Dardanorum, Ziva antika, god. XXI. Sv. 1, Skopje, 1971, p. 250, comment. 57.

331 CIL III, 12728, 12729.

Picture 10. Honorific inscription dedicated to Emperor Volusianus from the 3rd century A.D., where Domavia is mentioned as a colony (Gradina - Domavia)

Town officials were almost always chosen from among the upper classes of society, who were also the wealthiest persons. They gave a share of their wealth to the town in a way that, from time to time, they infused the town treasury with money. On their own expense, they built and reconstructed public buildings, installations, made the town more beautiful by putting up statues and building fountains and the like.

The most respected citizens of Domavia were the customs officials, or to be more precise emperor's representatives for the local silver mines (***procuratores argentariorum***), who were, on behalf of the central treasury in Rome, in charge of their work. We are familiar with the names of only a few of these higher officials: Valerius Super (218), Julius Tacitianus (230), Aurelius Verekundus (274) etc.

Silver mines in the middle Drina Valley region were, in earlier times, organized under one common name, ***Argentariae delmaticae***, which included all the mines in the province of Dalmatia. However, there were also argentaria of Pannonia. They included all the mines located in the area of the province of Pannonia. These two areas were united during the rule of the Emperor Marcus Aurelius (160-181), and from that period on in the inscriptions they are mentioned as united mines, or to be more precise as mining area, which had one supervisor.

First known supervisor of these united mines was Ti. Claudius Proculus Cornelianus who served as a supervisor in the period 161-169.[332] In the period 180-192, this duty was performed by Ti. Claudius Xenophon.[333]

We do not know where their seat was because the inscriptions, which they are mentioned in, were found in Africa and Asia. There is every reason to assume that they were seated in Domavia, given the fact that later on this was the seat of supervisors of all the mines that were located in the area of these two provinces. One of them was Lucius Eros (3rd century), whose honorific base was erected by a certain L. Aurelius Rusticus. The text reads that the afore-mentioned Eros was ***procurator metallorum Pannonicorum et Dalmaticorum***, that is 'supervisor of Pannonian and Dalmatian mines'.[334]

Procurator's inscriptions show that the relations between the municipal and the mining administration in Domavia overlapped in many respects. Some of these

332 CIL III, Année épigraphique, 1956, p. 127, (Lambaesis).
333 CIL III, 7127, (Ephesus).
334 CIL III, 8361 = 12721; **K. Patsch**, AEM. XVI (1893), pp. 92-93.

inscriptions were erected by the decision of the town council and municipal funds, and were under the care of the procurators (CL III, 8359 and 8360 = 12720), while, the procurators, as representatives of the emperors' domain, in turn, by their care and funds built and reconstructed public buildings, as was the case with the town residence, water supply system and the thermae.

These unique circumstances that brought upon this interpenetration of interests between the municipium and the emperor's domain, in this case the mine, undoubtedly, also imposed a unique type of relation between town officials and mining officials, and it had to be legally defined, although, due to a lack of documents, we are not quite familiar with the type of this relation. As the state domain of strategic importance was in question, we have to believe that, in this case, the prerogatives of the Domavian municipium could not be in opposition of the mining administrative organization, nor the other way around. As it was mentioned above, that in this case, the municipium was conditioned by the mine, in other words, the settlement, as well as its municipium, was built here for the purposes of the mine and it served the mine, because it was a purely mining settlement, both in organizational and demographic structure. This is also confirmed by the official name of Domavia, which indicates that it was a mining colony, that is ***col(onia) m(etalli) D(omaviani)***, where this ***m(etalli)*** clearly emphasizes the mining element.

Picture 11. Objects for everyday use (fragment of a bone needle, bronze mirror with a handle, a fragment of a bronze instrument, lid for a cosmetic box, findings from the necropolis in Karaula - Domavia)

The organization of mine operation

The important question here is: who owned local mines? Precious metals represented strategic merchandise for the Roman state and due to the exploitation and trade in this metal, at all times, was strictly under strict state control. Anyhow, this was also the case with the mines in Srebrenica.

Same applied to the gold mines located in the region of central Bosnia. From the inscription materials we learn that they were administered by special emperor's officials, as one epitaph from Salona shows: ***Thaumasto commentariensi aurariarum Delmatarum***.[335]

Silver mines were put under more strict state control during the rule of Emperor Trajan (104-110), when the state, due to big wars of conquest, needed enormous funds.

335 CIL III, 1997; **I. Bojanovski**, Anticko rudarstvo u unutrasnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatickih izvora, p. 91.

This is also confirmed by the existence of the so called mining money that was labeled ***Metalli Ulpiani Delamatici***.[336] Although, they do not specify what ***metalli*** (mines) are in question, it is plausible to assume that this refers to the silver mines in eastern Bosnia as well. It indicates that the exploitation of these mines, at all times, was in the hands of the state.

The organization of their exploitation allowed private sector to take part as well. Some mines were leased to private sector. The aim of this was to make the exploitation as efficient as it can be and under a higher degree of control. Although there is no evidence of the existence of this type of organization in the area of Srebrenica, it can be assumed that the same applied to Srebrenica since this was the case with the nearby Kosovian (Socanica's) mines. In the inscriptions from that area coloni (petty lessees) are literally mentioned. They had their own special organization (***ordo colonorum***), which, on the contrary, had nothing in common with the town administration (***ordo decurionum***). It was more of a guild-like association, without any authority prerogatives.[337]

Picture 12. Roman vessels of a better workmanship (necropolis on Karaula - Domavia)

336 **S. Dusanic**, Heterokliticko metalli u natpisima rudnickog novca, Ziva antika, god. XXI, sv. 2, Skopje, 1971, p. 536 ff.

337 **E. Cerskov**, Municipium DD, Pristina – Beograd, 1970, p. 64 ff; S. Dusanic, Novi Antinoev natpis iz Socanice i matalli municipii Dardanorum, p. 247.

Given the fact that the mines, in the area of Srebrenica, were maximally active during the entire antique period, the question is how much silver could have been excavated during this period of time? This question was more closely examined by the mining experts, among whom the opinion of Meho Ramovic, an engineer, deserves special attention. He, on the basis of certain analyses, came to the conclusion that during the antique period a total of 80 tons of silver and 40 tons of lead could have been dug out. Roughly speaking, this same amount of metal was excavated in the Middle Ages as well.[338]

However, this piece of information has to be taken with a qualified acceptance because it is impossible to determine the true state of the matters. Namely, the exploitation was done in the same area for thousands of years, starting from prehistoric times to the Middle Ages, and quite often in the same pits. Due to, in most cases it is impossible to determine what belongs to the Roman period and what belongs to the period of the Middle Ages. Not even the findings of mining tools can be of much help since their shape and use changed very little over the centuries. The digging technique was more or less the same. There are only a few traces for which one can confidently claim that they belong to the exploitation from the Roman period. Roman miners were more solid in every respect; their pits were bigger and more symmetrical, the construction was more solid etc. Slave-holding Rome was, with its perfect organization, better technical equipment, more advanced technology and enormous work force (slaves), beyond the possibilities offered in the Middle Ages. One has to keep in mind the fact that the state interests of mighty Rome, which, in its own production, exploited these mines, were in question. Thus, it can justly be said that most traces of silver exploitation, in this area, belong to the Roman period.

Given the fact that the owner of these mines was the state, extracted silver went to state treasury. Accordingly, the mines were protected to the maximum. Earlier, the silver from this area was sent over Salona to Rome, where it mostly served the needs of the central mint. When, in the middle of the 2nd century, defense wars started in the lower Danube and when there was a treat of the invasion of the barbarians, Domavian silver was, from that time on, sent to the centers closer to the threatened border, and those were Sirmium (Sremska Mitrovica) and Siscia (Sisak), where strong military garrisons, mints and weapon workshops were located, and all of these were engaged for the purposes of amassed border troops. Sirmium, in this respect, was more important for Domavia than Siscia.

The existence of close ties between Domavia as a production center and Sirmium as a consumer one is proven in epigraphic form as well. One of the inscriptions from the 3rd century, a part of which was found in Lutvin Han and the other part in Tegare, mentions a dignitary who was a procurator of the Dalmatian argentaria that is mines from the area of the present-day Srebrenica, and at the same time he was a town official in Sirmium.[339]

338 **M.A. Ramovic**, Stari rudnici, Sarajevo, 1981, p. 97.
339 CIL III, 12739; **D. Sergejevski**, GZM. XLVI (1934), pp. 14-15; GZM (LII (1940), pp. 23-26.

Picture 13. A pot with a handle (necropolis on Karaula - Domavia)

The same way that there was an organized service that was in charge of a safe functioning of a mine, there was also the service that was in charge of a safe transport of the dug silver to its destination. The services in charge of this were the beneficiaries, for whom it was epigraphically proven that they were, in most cases, stationed in Skelani. The road that connected Domavia to Sirmium (through the Drina valley), as well as the one that connected Domavia to Salona (over the Mountain Romanija), were maximally secured. Traffic police, which on certain points along the entire marked route, had its posts, was in charge of the safety of the precious cargo, entourage, post and official travelers. There were also inns for the travelers. On all the critical points (hill and mountain passes, river crossings et al.), there were fortresses with military and police crew. There was a separate service in charge of technical maintenance of the roads so as the traffic could proceed smoothly in all seasons.

Work force, in mines, had a multinational structure. At first, it was mostly made of the locals. They were pursued mining even before the arrival of Romans; they were excellent experts so the Romans used their experience to the maximum. When, from the middle of the 2nd century, the functioning of mines was intensified, work force was imported from all parts of the Empire. Along with workers, there also came officials, mining experts, supervising staff et al., who were mainly recruited among Italics, Greeks and Orientals, while the national structure of the mass work force remained unknown, although it is quite clear that they were slaves. Among them there were also criminals (***ad metalla***), who were by a court ruling due to an offence, as convicts, brought for forced-labor to local mines.

This category of workers was at all times ready for rebellion and disobedience, and for this reason next to every mine there was a military, or police guard. The remains of a fortification in Domavia were discovered under the north slopes of Grad.

Roman Srebrenica

When the history of this region is in question, one of the unavoidable questions is: was there, in the Roman period, in the area of the present-day town of Srebrenica, any type of settlement? Some random findings from the town's land area and immediate surrounding (water pipes, money, jewelry et al.),[340] support this assumption. In the immediate surrounding of the town (Guber), there are remains of the Roman pits, which indicates that there was at least a mining village located there. The fact that not far from the present-day town there is a mineral spring (Crni Guber), whose healing properties could not have possibly been unknown to Roman miners, should not be disregarded.

One of the latest discoveries shows that present-day Srebrenica really lies on Roman foundations. In the southern part of the settlement (Petrica), on a piece of land called Atifova basca, the property of the Kadic family, remains of large dimensions which contain remains of the central heating construction, were found. It is a typical Roman architecture, and the Roman construction is also indicated by the material the building was built from (special Roman brick), then the massiveness and large dimensions of the building. Whether these remains belong to a military object, a country house or some public (town) building cannot precisely be said until further research has been made. For now, it can be said that the findings in question are Roman, which is clear evidence that the present-day Srebrenica is located on Roman remains. On these foundations, undoubtedly, Middle Ages Srebrenica, whose main orientation, throughout the entire period of the Middle Ages, was also mining, was developed.

Picture 14. Earthen lamps with imprinted factory seals (necropolis on Karaula - Domavia)

An important factor in determining the intensity of life in the middle Drina Valley region is the coin find. Many coins, both isolated and group finds of all types and dating back from different periods, were found. The oldest pieces come from Greece (4th century B.C.) that came here through trade. This money mostly comes from the towns of Apollonia and Dyrrahio.[341] By far the most common finds are the pieces that date back from the period between the 1st to the 4th centuries.

340 Most of these findings can be seen in the collection of the Secondary School Center in Srebrenica, as well as the private collection of a local citizen Jusuf Hasic.

341 **K. Patsch**, Novci Apollonije i Dyrrachija, Glasnik Zemaljskog Muzeja VIII (1896), pp. 415-422.

Many pieces were found in the ruins of the Domavian town, mostly in the thermae. In Sikirici, a hoard containing several hundred pieces has been excavated. All the pieces belong to the period of the 3st century A.D., and they were produced in a mint in Viminacium (Serbia). Similar findings come from Bjelovac.

The middle Drina Valley region, with numerous multinational population, represented a fertile ground for the prevalence of different religious beliefs, and among them Christianity as well. The most valuable findings of this sort come from Skelani. Two early Christian basilicas were excavated there, as well as the adjoining graveyards. An early Christian church was also excavated in Vigora near Srebrenica.[342] An inscription that comes from Bratunac from the period either of the end of the 3st or the beginning of the 4th century, which mentions a mother and a son, who are believed, due to specific (Christian) expressions in the text, to be the followers of this religion. All this indicates that Christianity came to this region very early on, towards the end of the 3rd or the beginning of the 4th century.

Although no Christian monuments were found in Domavia it does not mean that there were no Christian followers in this town. Given the fact that followers of the early Christianity were mostly recruited from the working classes, and that Domavia was a mining town with a large number of workers that belonged to different nationalities, it can be assumed that there was an early Christian community (municipality) here as well. In favor of this assumption is also the fact that this religion was widely accepted in the neighboring settlement of Skelani where two early Christian basilicas existed, and that Domavia was a larger and more respectable settlement than Skelani. The existence of two basilicas, in one place only, shows that the early Christianity in this region had many followers.[343]

The very last news about Roman Domavia dates back to 274. And that is the afore-mentioned inscription of the mining official Aurelius Verecundus, who, on his own expense, reconstructed the dilapidated thermae. After that there are no more municipal inscriptions which, in turn, does not mean that by the end of the 3rd century the life here simply stopped, or to be more precise that the mining stopped. The finds of coins and other monuments testify that life here was present by the end of the 4th century, and probably later on.

When and under what circumstances the mines in Srebrenica definitely stopped functioning and when all signs of life based on Roman foundations disappeared, it is unknown. It was probably closely related to circumstances in general that ensued in the end of the 4th and throughout the 5th centuries, in larger area of the Balkan Peninsula, and later on in the entire Empire. General feeling of insecurity that developed under the threat of a barbarian invasion had to have something to do with the functioning of the mines in the middle Drina Valley region, and by that life of the inhabitants of this area in general. When, in the second half of the 4th century, the invasions of the borderline peoples to the area of the present-day Bosnia and Herzegovina became common, their first targets were wealthy economical centers, among which were also those in the middle Drina Valley region.

342 **I. Bojanovski**, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, III, p. 151.

343 **C. Truhelka**, Starokrscanska arheologija, Zagreb, 1910, p; **D. Basler**, Arhitektura kasnoantickog doba u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 1972, pp. 113-115.

Picture 15. Ground-plan of the early Christian basilica (I) in Skelani

This general feeling of insecurity continued throughout the period of the 5th and 6th centuries, and then an enormous destructive wave of Avars and Slavic people came, which resulted in the annihilation of the antique towns in the area of the present-day Bosnia and Herzegovina. In these insurgencies both the local settlements and their inhabitants were destroyed. In this way, for all times, the life based on antique foundations perished. This also meant the end of the antique era, as well as, later on in peaceful conditions, the beginning of a new life. Alongside the surviving locals, there is no doubt about it, there were also some Slavic immigrants who blended into the environment. These changes marked the beginning of the period of the Middle Ages during which wealthy local mines were exploited to the maximum in the same way they were exploited during the Roman period. Nevertheless, the exploitation in the Middle Ages differed in every respect from the one from the previous era. A new mining center was now created in Srebrenica whereas the Roman Domavia, which is only about 10 kilometers away, was completely forgotten. Srebrenica, in the Middle Ages, was what Domavia was in ancient times.

Summary

The Romans showed the special interest for Middle Podrinje because of rich resources of silver and lead. According with this territory became very soon an urban area. There were two city centers. One of them was in Gradina near Sase not far from Srebrenica and another in Skelani on Drina. Area in Gradina was completely excavated. The resources showed that was the typical mining city with all contents which were functional of work of the present, coal mine. Some notes show that there was exploited silver in large quantity. It was reason why Domavija became a center of high mining officials who controlled the work of mine; it means production of silver.

In next period Domavija became a center of managers of all state's mine located in area of present Austria – Albania and Rumania.

Epigraph's documents showed that Romans established the first area, which was in Skelani. During the first century it was the administrative center of the whole region.

During the exploitation of mine around present Srebrenica, development of Domavija was started, too. In the meantime Domavija became one of the biggest Roman cities in territory of present Bosnia and Herzegovina. Excavation in Domavija found out all contents, which characterize one city: townhall, court, municipal pool, square and others.

Large amount of slaghills in the town and its surroundings show that mining exploitation was very big.

The most documents were found in excavation of cemeteries.

There were four of them, although individual graves often in sarcophagus were discovered along the streets, which have taken out of the town.

Inscriptions show there were different nationalities in Domavija. It's confirmed presence of Greeks, Orientalists and Italics who worked and lived in this town. Most of the population were natives. About importance of Roman Domavija tells the fact in her development, passed all levels of municipality from republic to colony.

High mining officials built and repaired common buildings and did many other things for the town on their own expenses.

For better function of mine and for needs of city centers in Domavija and Skelani, very early was made tiny road network.

The main road was between Domavia and Salon and also Sirmium. There were many local roads. The excavations showed that the whole region of Middle Podrinje was narrowly populated.

For mining protection and general safety were concerned by army and police.

Remains of cantonments are discovered in Voljevica and Skelani; but remains of sentry – boxes are discovered at several places.

Domavija as the other districts were destroyed during settlements in 5th and 6th century.

Avars and Slavs destroyed remains.

So nobody had lived there anymore.

344 Enver IMAMOVIĆ, *Srebrenica i okolica u rimsko doba, Članci i građa za kulturnu historiju istočne Bosne, knjiga 17., Tuzla 2002., 7-36*

Tatomir VUKANOVIC

SREBRENICA IN THE MIDDLE AGES

There is not a single town in Bosnia that has such a long and important tradition as does Srebrenica. Its name clearly points to its rich content and main characteristics. Its abundant supply of mineral resources made it one of the most important centers of the Roman Province Dalmatia; these resources enabled it to become one of the most appreciated places of the mediaeval Bosnian state, a place over which many bloody wars were waged. Due to these resources the whole country was named Bosnia Argentina in the mediaeval period. A significant number of sources and other historical documents from the mediaeval period about this important and significant old town have been saved. As far as I know, so far only V. Corovic partially discussed Srebrenica in scientific terms: Srebrenica za vlade despota Stefana (1413-1427) (*Srebrenica during Despot Stefan's rule (1413-1427)*).[345]

It is at this very place that I will try to present a complete monograph of Srebrenica in the Middle Ages, considering all the questions pertaining to its mediaeval history, all problems relating to ethnical history, as well as all sociological and economical implications. The following discussion should be seen as a contribution to our scientific study of the formation and development of South Slavic urban settlements in the Middle Ages.

I

In the immediate surrounding of Srebrenica there are numerous traces of intensive mining during the Roman period. Here, in Gradina, there was an entire town, Domavia or Domavium, which was studied in detail after a long period of excavation that took place in between 1883 and 1893. At first it was but a vicus – a village for a long time; then, during the respective rule of Emperor Macrinus (217-218) and Emperor Trebonianus Gallus (251-253) it was a municipium, and after that, due to its extreme importance, it was pronounced a colony. 'Procurator metallorum Pannoniorum et

345 Prilozi za knjizevnost, jezik, istoriju i folklor II (1922), pp. 61-77; in this piece of work the author pays more attention to mechanics than the content of the subject matter. In addition, about Srebrenica in the Middle Ages see **Lj u b. K o v a c e v i c**: Kad je Stefan Lazarevic zavladao Srebrenicom. Godisnjica Nikole Cupica III (1879), pp. 420-423. An entire account about Srebrenica and the fights over it, but nonetheless a superficial and incorrect one, was given by **M. S t a n o j e v i c** and **M. G a j i c**, Despot Stefan Lazarevic, Beograd, 1894, pp. 162-165. A documented article about Srebrnik near Srebrenica was written by **M. D i n i c**, Glas Srpske akademije nauka CLXI, Beograd, 1934, pp. 185-196.

Dalmatiorum' had its residence there, which tells us that this town was the centre of Roman mining administration from the Adriatic Sea to the Danube.[346]

This Roman town consisted of an upper and a lower part. The Upper part was located on a hill above the village, its present-day name is still Grad, and it was surrounded by a strong wall which served as a shield for the colony. The Lower part developed in the valley and it covered a rather wide area. Its town hall, curia, with its huge Jupiter's altar, had a long lobby leading to a spacious hall with an apse. There was a number of imperial statues ranging from Marcus Aurelius to Trebonianus Gallus as well as a few statues of more important procurators. The town also had its public bath complex with forty-five compartments, which was lavishly adorned with painted decorations and mosaic flooring. In 220, Valerius Super, a mine procurator, had waterworks completed, and it was probably around this time that it was built. Half a century later, in 274, the entire bath complex was renovated. In addition, there were also other important buildings, such as the market, macellum, and one other building with a fragment of an inscription of Emperor Caracalla (211-217), but neither could be fully examined. That this, indeed was a wealthy town is best seen in a lead coffin of a girl containing her gold jewelry and rings of significant value.

The second important Roman site in the area of Srebrenica is Skelani. Immensely rich, this place of unknown name had a basilica adorned with statues. It was the seat of the garrison of the legion 'I adjutrix, V Macedonica, X gemina and XI Claudia pia fidelis', probably because there was a need to protect the crossing of the Drina near the important mine. In this place an epitaph of a man, that reads princeps Dinda(riourum), was found, which indicates that a tribe of Dindari lived somewhere in this area. Judging by its non-Roman name Domavia, this place existed long before the Romans, and it was perhaps, even then, used by this tribe.

The main population of this area, of Illyrian descent, later on mixed with the Roman colonists. It is interesting, though, that there were also some remains from the Greek region as well. An earthen vessel was found in Gradina, which was made there, with, in Bosnia, a rare Greek inscription. And besides this, there are also several names of Greek origin: Truphena, Julia, Attica, Caminia Entychia, Hermes.[347] It is perfectly natural to assume that trade was flourishing in this mining settlement. First of all, it was the seat of consulate beneficiaries. However, there is also other immediate evidence that trade was flourishing. An old Roman road, leading through the valley of the River Drina, was built almost immediately; a number of other objects of different origin, especially coins, was found. In the surroundings of Srebrenica, an inscription of a decurion from Sirmium, who was procuring ore from Srebrenica for the mints of that town, was found.[348]

---

346 **W. Radimsky**, Generalbericht über die bisherigen Ausgrabungen der römischen Stadt Domavia in Gradina bei Srebrenica, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, I, 1893, pp. 218-253; IV, 1896, 202-242; **L. Pogatschnig**, Alter Bergbau in Bosnien. Wiss. Mitt. II (1894), 152-157;

C. Patsch, Domavia, Paulys-Wissowa, Real-Encyclopädie V (1905) pp 1294-1296; **C. Truhelka**, Die römische Drinathalstrasse im Bezirke Srebrenica. Wiss. Mitt., I, 308-314.

347 **C. Patsch**, Historische Wanderung im Karst und an der Adria. I, Die Herzegowina einst und jetzt, Wien, 1922.

348 **C. Patsch**, Zur Geschichte von Sirmium, Bulicev Zbornik, Zagreb-Split, 1924, pp. 229-232.

Piles of bronze coins came from Viminacium's mint, which, undoubtedly, had ties to this place the entire time. Money is the medium that enables us to have an insight into the history of the colony. The oldest pieces date back from the second half of the first century after Christ; and the latest pieces date back from the middle of the fourth century. Most pieces are from the third century, when the mine and the whole area were in full bloom. Money of Constantine II, that is, the money that dates back from the period in between 337-340, was the last one found there,

The main Domavian building, its town hall, was ruined in a fire. This was easily established since there were traces of burning all over the building. It is highly likely, since the ruins were not reconstructed, which would have probably been done if the accident was random and limited only to that one building, that it was caused by a disaster which had struck the whole town. The fact that the money of Constantine II was the last one, found in circulation here, shows that the disaster which struck the town happened after his fall. When exactly this happened, cannot, of course, be said with certainty because that could have happened on more than one occasion;[349] but it is clear that it could not have happened much later. Wealthy mining town attracted pillaging squads, which appeared in the Balkans in the fourth century, and probably fell victim to their plundering.[350] This is the ancient area of Srebrenica, long known as Argentaria. In recent times, V. Corovic made assumptions about the existence of trade connections between Srebrenica and Tuzla in ancient times. In particular, he mentioned the exchange of goods – salt for other types of minerals, pointing out how that would be 'a nice example of mutual trade, which is not only possible but also, judging by their relations and connections with other much distant areas, highly likely.'[351] However, at this point this is nothing more than an assumption because there is no historical evidence.

349 Compare **J. J u n g**, **PhD**, Roemer und Romanen in den Donauländern, Innsbruck, 1887, pp. 178-180; C. Patsch, Nahodaji novaca, Glasnik Zem. muz., XIV (1902), pp. 419-420.

350 **T o m a s c h e k**, Argentaria. PWRE, III, Stuttgart 1895, 705; on the Tabula Peutingeriana, which dates back to the middle of the fourth century after Christ, Srebrenica was marked as Argentaria. – **I l i j a S i n d i k, PhD**, Stare karte jugoslovenskih zemalja, Belgrade, 1931. Atlas geografskog drustva sb. 6, tabl. I (according to K. Miller). – About Bosnia in the ancient period compare **C. P a t s c h**, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju. Glasnik Zem. Muz., XXVI (1914), pp. 67-95; **F. S i s i c**, Rimska uprava u Dalmaciji i Panoniji. Narodna starina I, 1922, pp.17-22; **H. C o n s**, La Province romaine de Dalmatie, Paris, 1882, p.184 ff; **G. N o v a k**, Topografija i etnografija rimske provincije Dalmacije, Zagreb, 1918; **E. O b e r h u m m e r**, Zur historischen Geographie von Küstenland, Dalmatien und der Herzegowina, Wien and Leipzig, 1911.; **A. P a t r i g n a n i**, Riccordi dalmato-illirizi nela monetazione imp. Romana, Archivio storico per la Dalmazia XIV, 1932, pp. 335-357; **C. P a t s c h**, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, Glasnik Zem. Muz. XIX (1907), pp. 431-470; papers by **D. S e r g e j e v s k i**, Glasnik Zem. muz. XLVIII, (1936), pp. 3-14; XLI (1929), pp. 95-109; XXXIX (1927), pp. 255-260; Spomenik Srpske Akad. nauka LXXXVIII (1938), pp. 95-127; LXXVII (1934), pp. 1-28; **V l a d i m i r C o r o v i c**, Historija Bosne I, Posebna izdanja Srpske Akad. nauka knjiga CXXIX, Beograd, 1940, pp.63-93. **M i h o v i l M a n d i c**, **PhD**, Bosna i Hercegovina u rimsko doba, Povijest Bosne i Hercegovine, knjiga I, Sarajevo, 1942, pp. 121-137.

351 **V. C o r o v i c**, op.cit, p. 38

II

In the source material dating back from the mediaeval period Srebrenica is first mentioned in 1376.[352] A significant number of Ragusan merchants, who were there even then, were ore lessees. The Republic itself had, at that time, its consul here, Andrija Mencetic, who came from a known noble family. Ragusan merchants in Srebrenica came into conflict with some of their fellow-countrymen, who, as lessees of Bosnian customs, imposed new taxes, and thus made the export of lead, other than their own, more difficult from Bosnia.[353] It is evident, therefore, that at that time, Srebrenica was a developed merchant town as well as that the exploitation of its resources began earlier and enabled this place to restore its importance.

There were important trade-wise reasons why the Ragusans had their entire court in Srebrenica. Its purpose was to settle disputes speedily, on the spot, between the litigants from Ragusa, so they would not have to go to court all the way in Ragusa. Besides the consul, this court, in 1376, was comprised of two other members, Ilija Sarak and Matko Nikola Zvezdic, who were his 'consultants' (consilieri) or 'judges' (indesi).[354] This Ragusan court existed since very early on. As early as 1332, in an attempt to regulate mutual relations and reaffirm legal practices 'ки ѥ* (* due to the technical difficulties to use the sign ꙗ, sign ѥ was used instead, Editor's Note) прѣко кио', Ban Stjepan II confirmed the right of the people of Ragusa, to settle their disputes, even on Bosnian territory, completely autonomously: 'Ако има ꙁвадоу Доубровчанинь зь дроугомь ꙁвоѥмь оу Боꙁнꙗ, госꙁподниѣ бань да нꙗ има пꙗчалн'. The lawsuits filed by Ragusans against Bosnians were settled before the Ban's Court, while those filed by Bosnians against Ragusans had to go before the court in Ragusa, that is, either in Ragusa or one of these local courts such as the court in Srebrenica.[355]

In 1379, there were some unresolved issues between the Ragusan merchants in Srebrenica and King Tvrtko I. Due to a lack of physical evidence today, unfortunately, we cannot establish what king's emissaries, in May that year, reported to Ragusa about the business affairs in the colony of Srebrenica; nor can we establish why the merchants from Srebrenica begged the Republic to intervene with the king on their behalf.

---

352 **C. J i r e c e k**, Die Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, Prag, 1879, pp. 50-51. In a Charter found in I. Delcic, Monumenta Ragusina V, Zagrabiae, 1879, p. 377, it is mentioned that it was issued 'sub castro Serebernice'. In the Slovenian translation of the same Charter, **F. M i k l o s i c**, Monumenta serbica, Viennae, 1858, p. 107, this place is referred to as Srebrnik (подь Срьбрьникомь). That town was Srebrnik near Srebrenica.

353 **J. T a d i c**, Pisma i uputstva dubrovacke republike, Zbornik za istoriju, jezik i knjizevnost srpskog naroda, III paragraph, book IV, Srpska akademija nauka, Beograd, 1935, pp. 320-333. The same year, on the 16th September, Bogdan Priboevic-Okrugli and his cousins and friends received threats of being punished by the authorities if they continued attacking the consul from Dubrovnik and his judges in Srebrenica, blaming them for Bogdan's brother, Bogavce, incarceration in Dubrovnik. Bogdan responded in a letter that the charges against his brother were false because he has always 'accepted his consul' – Op.cit., p. 339 – Mon. Rag., IV, pp. 150-151.

354 Mon. Rag., IV, pp. 151-152.

355 **St. N o v a k o v i c**, Zakonski spomenici srpskih drzava srednjeg vijeka, Beograd, 1912, pp. 164-165. In 1376, on September 26, Bogdan Priboevic-Okrugli, sent a reply from Srebrenica to the authorities in Dubrovnik informing them that he could not appear before the court regarding the issue of a house, because he was not completely free from the Bosnian king nor was he given back everything that was taken away from him. – **J. T a d i c**, op. cit., pp. 370-371.

A letter by King Dabisa dated March 6, 1392, reveals that Drago Gucetic and Novak Macedol, together with their respective brothers, had took lease of 'Срєбрьницꙋ и понорь' and that Dragoje had properly kept to his part of the agreement. The agreement between the King and the lessees was that they both had to pay 425 liters of pure silver a year to the King. Dragoje deducted from his payments and the king accepted everything the lessee gave him instead of silver such as entourage, pearls, setups etc., 'ѡдьбивьши за пꙋстꙋ Срєбрьницꙋ'. It cannot be said with certainty what this means. It is hard to imagine that the town would have been abandoned due to some danger. Towns like Srebrenica were especially taken care of. The best evidence of this is the very defense system of the town walls. Maybe this refers to deserted parts of Srebrenica like those parts where the search for ore amounted to nothing! It is interesting that the other partner in the lease agreement, Novak Mecedol, did not pay his part, so he secretly left Srebrenica. King Dabisa, of course, asked Gucetic, who was some sort of a guarantee, to settle the debt.[356]

Other than that, the relations between the Republic of Ragusa and Srebrenica became more cordial. Large number of citizens of Srebrenica, by entering into trade relations with Ragusans, developed an interest for that town and some of them probably moved there. Some of the citizens of Srebrenica became citizens of Ragusa and that, it is common knowledge, was considered a privilege on the part of the Republic. Such citizens were Novak Vukojevic, who became a citizen of Ragusa on January 21, 1391 and Hrelja Hrvatovic, who was given that honor on June 10 the same year.[357] All we were able to learn from the two letters is that the Republic made their wish come true.[358] After that, on June 16, 1397, Zivko Ivanovic Ligatica was made a citizen 'with honors and rights', and he swore that he would fulfill his duties and be obedient to the authorities of Ragusa ('iuravit civilitatem et obedientiam dominationi Ragusii'[359]). The same was done by Dobroslav Miljkovic on July 9, 1398.[360]

The riots, that ensued in Bosnia after 1398, partly due to Turkish invasion and partly due to internal conflicts and fights, were not favorable for the strengthening of these relations. In addition, the war that broke out between the Republic of Ragusa and the Bosnian king, in between 1403-1404, also affected the colonies of the Republic of Ragusa and the merchants in Bosnia and thus, to a great deal, among other things, hampered the economical development of Srebrenica. When the peace negotiations started in spring 1404, the Ragusan authorities sent their envoys, Marin Kobuzic and Nikola Pucic, with special instructions to seek for the renewal of the old benefits for all main Bosnian markets and first of all for Visoko and Srebrenica. These two places, according to the Ragusan authorities, have suffered enough and it was high time for them to be settled for the future ('che da mo avanti non ne sia fatto algun aggravamento'[361])

356 Mon. Rag., IV, p. 215, p. 246. In 1380, on September 17, a Ragusan, Bogdan Priboevic-Okrugli, received a court order in Srebrenica to share the house with his brother Bogavac. – **J. T a d i c**, op. cit., pp. 448-449.

357 **M. P u c i c**, Spomenici srpski II, Biograd, 1862, pp. 33-36; **K. J i r e c e k**, Spomenici srpski, Spomenik Srpske akademije nauka XI, 1892, pp.39-40.

358 Mon. Rag., I, pp. 150-151.

359 Op. cit., pp. 151-152.

360 **St. N o v a k o v i c**, Zakonski spomenici, pp. 164-165.

361 **N. J o r g a**, Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades, II, Paris, 1899, p.99. Dubrovacki drzavni arhiv; Ref. May XXXI, p. 91; Dipl. Rag., pp. 155-156; Pucic, Comment IV-VII.

The same year, Hungarian troops occupied Srebrenica,[362] but it appears that this was done mostly with the purpose of preventing Hungarian opponents from taking over the place. They specifically asked the new King Tvrtko II to revoke all the orders given by his predecessor, King Ostoja, regarding mining towns in his state, which were especially harmful to Ragusan merchants.[363] After that, Duke Hrvoje occupied Srebrenica along with neighboring towns in 1409, thus defeating King Ostoja.[364] However, there was no real peace in Bosnia even after that. King Sigismund wanted to regain his wavering prestige there at any cost so he conducted a few expeditions to Bosnia. In 1408, King Tvrtko II was taken into captivity. In 1410 Sigismund[365] attacked again and in 1411 new conflicts ensued. These fights against the Hungarians were accompanied by severe internal conflicts because the country was divided between the two local kings, Tvrtko II and Ostoja, and because, in those confusing times, everybody looked after their own interests. The fights were raging everywhere and all means were used. During that period, naturally, all mercantile operations were stopped, and merchants, in some parts, were going through a very difficult period.

During these fights the Hungarian army, as early as May 1410, occupied most towns in between the respective Rivers Usora and Drina, including the town Susjed 'cum mercato Srebrenia.'[366] The town was under Hungarian rule for a longer period of time. Back on April 5, 1411, the Ragusans complained to King Sigismund about a certain Daniel, a customs officer in Srebrenica, who interfered with them, and they begged the king to allow them to trade freely with miners and workers in local pits.[367] It was not long after this plea, only forty-five days later, that heavy fighting took place in Srebrenica itself. The local population rose against Hungarian authorities. During these fights, Hungarians demolished, burnt down and pillaged Srebrenica in a purely demonic manner and the Republic of Ragusa, saddened by these events, complained to King Sigismund. 'We hope' they wrote with bitterness, 'that Your Highness would find a cure' – Ragusan merchants had formed an alliance with Hungarians to protect, together with the Hungarian troops, this place from Bosnians. Two Ragusans were killed, some of them were captured by Bosnians and taken into slavery, and a greater part of the town itself was pillaged. The damage, as a matter of course, was immense. Hungarians managed, thanks to immediate help, to save the town. Their castellan was mentioned there as early as the month of May 1411.[368] In order to take care of its captured citizens the Republic asked its friend, mighty Duke Sandalj Hranic, for help. It appears that he was able to save them from any further troubles. The concerned Republic wrote to the duke then: 'Молимо гдѣ морє господѣстко ти доѕєки а тун ѡбрѣту

362 **M. P u c i c**, op. cit. I, p. 208.

363 **N. J o r g a**, op. cit., pp. 102-103; Pucic, Comment IX.

364 **M i h. J. D i n i c**, Vesti Eberharda Vendekea o Bosni, Jugoslavenski istoriski casopis I (1935), p. 362. Forty years later, the takeover of Srebrenica by a Herzog of Split was still remembered in Ragusa – Glas CLIX, p. 186.

365 King Sigismund was in Srebrenica on October 14. – Fejer, Cod. Dipl. X, 5, pp. 45-46.

366 **G e l c i c h – T h a l l ó c z y**, Diplomatarium relationum reipulicae Ragusanae cum regno Hungariae, Budapest, 1887, p. 195; compare **L u c o**, Memorie, p. 391, Bosnia does not have other 'mercatum Srebernia' than Srebrnica.

367 **N. J o r g a**, op. cit., p. 129.

368 Dipl. Reg., pp. 200-201; **V. C o r o v i c**, Historija Bosne p. 406; **M. P u c i c**, op. cit., p.102 and comment XIII.

трѣговци нашн или иманьѥ дꙋбровачко бꙋди ти милоіть ѕьблюѕти н нѥдати иѣоѥ маншинѥ ꙋчинитн'.[369]

After the fight over Srebrenica was over, King Sigismund decided to hand this wealthy town over to Despot Stefan Lazarevic. The last riot showed him that it was hard to defend this place with Hungarian troops so far away from the Hungarian land. He did not want to turn this town over to Bosnians because he did not trust them and because he did not want them to increase their financial strength which would happen if the town was in their possession. Thus, he decided to relinquish the place to a despot who was both his loyal friend and servant for many years before. On one hand, it should have been a visible reward for the despot's support of Hungarians during all recent dangerous crises and favors he had done for him in Bosnia during recent fights. On the other hand, by doing this he ensured that Bosnia and Serbia never reach peace, which was to Hungarian advantage. By occupying Srebrenica, Serbia entered Bosnian territory. At the beginning of November 1412, King Sigismund himself visited the area because the Ragusans sent their emissaries to the area of the River Drina and the region belonging to Zlatonosovic family who were rulers in the valley of the River Spreca and the surrounding area of Zvornik.[370] The town was probably turned over to Serbian despot on this occasion.[371]

369 **M. P u c i c**, II, p. 102. **N. Jorga**, op. cit., p. 128. It can be seen from my comment that I talk about the Srebrenica affair in a different tone than **F. S i s i c**, Duke Hrvoje Vukcic Hrvatinic, Zagreb, 1902, p. 223.

370 Dipl. Rag., pp. 210-211

371 Regarding the issue of when Srebrenica was turned over to despot Stefan Lazarevic, there are numerous scientific opinions. Therefore, first it was thought that Srebrenica came under Serbian despot's rule in 1411. – **C. J i r e c e k**, Die Handelsstrassen und Bergwerke in Serbien und Bosnien, p. 39, p. 50; **V. K l a i c**, Povjest Bosne, Zagreb, 1882, p. 142.; id., Povjest Hrvata II, 2, Zagreb, 1902, p. 49; **S t. S t a n o j e v i c**, Die Biographie, Stefan Lazarevic's von Konstatin Philosophen als Geschichtquelle. Archiv für slavische Philologie, XVIII, 1896, p. 448; **J. R a d o n i c**, Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranic – Kosaca. Archiv f. sl. Phil. XIX, 1897, p. 413; **F. S i s i c**, Vojvoda Hrvoje Vukcic Hrvatinic, Zagreb, 1902, p. 223. Judging by these, according to the account of K. Jireceka it appears that the town came under Serbian rule much later, because the Ragusan transcript of that time mentions that the town was in despot's possession for the first time on October 2, 1413. – Geschichte der Serben, Gotha, 1918, p. 148. Lj. Kovacevic believes that it happened in 1412, and that Srebrenica was given to Stefan during the meeting in Buda that took place in between May 22 and June 23 the same year, when, according to **C. the P h i l o s o p h e r**: 'миогам оть оугрhкынꙋh странh бhзѕтh дароваиаіа моу, грады оуко тврhды и вhсн и прочаіа, юж вѣдть вhса окрьѕтьнам царhѕтвніа'. – **V. J a g i c**, Konstatin Filozof i njegov zivot Stefana Lazarevica despota srpskog., Glasnik Srpskog ucenog drustva XLII, Belgrade, 1875, p. 311. LJ. Kovacevic thinks that despot Stefan took over Srebrenica in the second half of 1412 'in a peaceful manner, because if there had been a war, his biographer Constantine would have mentioned it the same way he mentioned his other two wars in Bosnia.' – **Lj. K o v a c e v i c**, op. cit., pp. 420-423. This opinion of Lj. Kovacevic is literally shared by V. Corovic, discussing Srebrenica during the rule of despot Stefan (1413-1427). – Op. cit., pp. 61-62; and later on, **V. C o r o v i c**, **PhD**, Historija Bosne I, Posebna izdanja Srpske akademije nauka knjiga CXXIX, Beograd, 1940, p. 408. On the other hand, J. Radonic, is of the opinion that despot Stefan got Srebrenica immediately after he made a deal with Sigismund in Buda, in July 1411. According to him this concession could be understood in such a way that king Sigismund, by giving, among other things, Srebrenica to the despot, thought that he would have more use if these mines were excavated by miners from Serbia, who were well-known in Western Europe for their ability. – **J o v a n R a d o v i c**, Sporazum u Tati 1426 i srpsko-ugarski odnosi od XIII-XVI veka, Glas Srpske akademije nauka, CLXXXVII (1941), p. 158, comment 10, 160, comment 13.

III

The history of Srebrenica under the rule of a Serbian Despot Stefan Lazarevic is both intriguing and interesting. Main records about this period can be found in documents that talk about the relations between Despot Stefan and the Republic of Ragusa. These documents, among other things, talk about the Ragusans in Srebrenica.

First of all, Despot Stefan gave special benefits to Ragusan merchants on his land. In the charter dated December 2, 1405, in addition to benefits, despot also gave them a promise: 'да нѣ намєта Доубровчаномь оу трьговєХь гоѕподьѕтва мн.'[372] And now, impoverished by difficult wars, despot had to break that promise and impose taxes on Ragusan merchants in order to increase revenues of the royal treasury. The Ragusans started protesting under this pretext but at the same time they were also protesting against Srebrenica which came under Serbian rule only recently. During this protest the Ragusans referred to earlier benefits given to them by Bosnian and Hungarian rulers, so, on March 5, 1414, in regard to this, they wrote to Despot Stefan, and on March 6, they informed their merchants in Srebrenica about the matter in question.[373] Ragusan pleas and protests fell on deaf ears and things became so complicated that they reached a critical point. Certain Ragusan merchants in Srebrenica did not want to comply with despot's orders, so he had to take harsh measures against them. In other words, despot's officers in Srebrenica captured all those Ragusan merchants who did not pay their taxes, confined them and threw them into prison, and confiscated their property. Due to this, a significant number of Ragusan merchants left Srebrenica and ran back home. Surprised by the actions of despot's officers, the Republic of Ragusa sent Ivan Gundulic on December 21 the same year, to complain to the despot and remind Despot Stefan of the benefits and rights that Ragusans were given earlier.[374] In January, 1415, the second embassy was sent which went to congratulate on the wedding and bring gifts to despot's nephew Durad Brankovic as well as pay a visit to Despot Stefan. After they had congratulated Stefan on this joyous event in the family, the embassy was to discuss the harshness on the part of despot's officers towards their merchants. At last, the embassy had to warn the despot that such actions could lead to the discontinuation of trade relations between the Republic of Ragusa and Serbia. In addition, the embassy also had to complain about the violent seizing of Ragusan property for the needs of despot's court, and ask for retribution and that it never be repeated again. The embassy was given instructions to discuss the very same matter with Durad Brankovic and his mother Mara.[375]

As we were able to learn from the two letters by the Republic of Ragusa dated March 16, 1415, the issue of confiscation of property of Ragusan merchants in Srebrenica for the needs of the state treasury of Despot Stefan is only known to a certain degree. The letters mention certain Zivko Ligatic who enraged the despot and was confined and all his possessions and furniture confiscated. Referring to the benefits given earlier, confirmed both by his parents and himself, under which they were guaranteed free trade, the Ragusans now, in one of the letters, begged that one half of that property be given

372 **St. Novakovic**, Zakonski spomenici, pp. 218-221.
373 **N. Jorga**, op. cit., p.144.
374 Op. cit., p. 147.
375 Op. cit., pp. 148-149.

to Stepko Pavlovic, Zivko's partner, who had legal rights to it. In the second letter they speak on behalf of Zivko Ligatic himself, whom the despot was angry with for his 'нєумѣнныıє' or because some evil man slandered him to the despot. Despot's reply to the envoys was that he would give back Stepko Pavlovic his part but only under the condition he managed to prove that he was the rightful owner. The Republic of Ragusa, in a letter dated March 15 of the same year, attested that it had a record in its books of a contract under which Zivko Ligatic and Stepko Pavlovic split all their property in Srebrenica[376] in half. This letter and attest did not help in any way nor did they influence the despot to resolve the matter in favor of the Republic of Ragusa. Therefore, the Republic of Ragusa, the same year on November 30, again wrote a letter addressed to Despot Stefan and his metropolitan, Isidor, imploring them to return the seized property of their subject, and in addition asked them to lend a helping hand to some of the other Ragusans in Srebrenica.[377] As earlier, Despot Stefan did not want to grant the Ragusans' plea. Due to this, on February 22, 1416, the Republic of Ragusa sent Despot Stefan another emissary, Nikola Gucetic, whose mission was to advocate for Stepko Pavlovic's interests. There were also other complaints made by Ragusan merchants in Srebrenica that Gucetic had to address and speak on their behalf. Namely, for no reason the Duke of Srebrenica took 40 liters of silver from Fran Sorkocevic, and he still has not recouped them despite the fact that Despot Stefan promised that they would be recouped. But then again, Despot Stefan was in some personal debt to Marin Gucetic, which was not settled at the time. The emissary was also given a letter addressed to despot's metropolitan, Isidor, imploring him to intervene with Despot Stefan[378] on their behalf the best he could. As it appears, this emissary too failed in his mission.[379] In the fall of the same year, Ragusan merchants living in the area of the Despot Stefan's state filed new complaints.

The Republic of Ragusa was offended by these actions, so it banned all trade with the despotate immediately after the afore-mentioned events in 1416. The ban was renewed on April 3, 1417.[380] It resulted in a real conflict between the Republic of Ragusa and the despotate.[381] This conflict is well described in several long suits filed by Ragusan merchants in Srebrenica, who informed the Republic of Ragusa, on August 18, 1417, that Bogdan, Duke of Despot Stefan, came to Srebrenica accompanied by Ragusans who were lessees of Srebrenica customs. This duke scheduled a meeting with Ragusan merchants to give them two orders. The Ragusan merchants met and chose eight men to speak on their behalf before duke Bogdan and see what it was all about. Duke Bogdan first brusquely informed them about despot's first order, which concerned Despot Stefan's introduction of the same tax law in Srebrenica which was in force in Novo Brdo as well. This tax law would come in force after August 15, the same year. Then, he issued another order regarding despot's money. Namely, the despot ordered that all workers in mines and citizens of Srebrenica be informed that they must not buy and sell for silver itself but instead for despot's money. All those who disobey this order

376 **M. P u c i c**, Spomenici srpski I, Biograd, 1858, pp. 128-130.

377 Dubrovacki drzavni arhiv; Rog. 1415-1418, fol. 29, citation found in **V. C o r o v i c**, op. cit. in Prilozi, p. 64.

378 Ibid., Lettere e Commissioni di Levante, IV, f. 147, comment **N. J o r g a**, op. cit., p. 154.

379 **V. C o r o v i c**, loc. cit.

380 **N. J o r g a**, op. cit., p.158.

381 **V. C o r o v i c**, op. cit., pp. 65-66.

will be severely punished: the person who disobeys the order will be considered a traitor and will lose all their possessions. This had a devastating impact on both the Ragusan merchants and customs officers in Srebrenica. In regard to the first order, which limited their profit and trade in silver, they were very upset. They complained, that this act of raising the customs duty in Srebrenica, in line with the provisions which were in force in Novo Brdo, brought even more harm to Ragusans, and that it was purely despot's doing. The second order which referred to obligatory introduction of despot's money truly shook the Ragusan merchants in Srebrenica. They immediately distanced themselves from it, saying that such an act represented a break with tradition and that they could not concede to it until they have informed the Republic of Ragusa about it. Despot's officers were entrusted with carrying out these orders. Especially energetic and harsh in carrying out the customs orders was Squire Radin, Despot Stefan's and Duke Bogdan's man, whom the Ragusan merchants in Srebrenica especially complained about. The Republic of Ragusa sent a message to its merchants in Srebrenica not to concede to new duties. This led to heavy and extremely unbearable conflicts.[382] As a result of these relations and conflicts on September 22 the same year yet another ban, which froze any trade with Srebrenica, was imposed. Srebrenica and Zvornik were informed about this, with a message to inform of this decision all other Ragusan merchants who may not be familiar with it, and who might come there from some other place. All those who disregard this order will have to pay a 500 perperas fine. Despot Stefan was enraged by this act on behalf of the Republic of Ragusa, so he put his men 'капиџије' (knights) on all gorges and passes across the River Drina, who forced the Ragusans to go to Srebrenica.[383] However, things are not as simple as they seem. Customs officers from Srebrenica sent 'kapidzije' (knights) out of fear of financial losses. This can be seen clearly in one typical case where a 'kapidzija' (a knight) complained that customs officers did not pay him out 150 aspras which were promised to him for a month of service. In view of that, customs officers later on claimed, under the fear of punishment, that they, these 'kapidzije' (knights) were on their payroll, which came from despot's revenues. In regard to this, the Republic of Ragusa ordered a private investigation on October 22. The investigation was entrusted to the three Ragusans in Srebrenica, Mihailo Sorkocevic, Zan Gucetic and Blaz Boboljevic.[384] But, the Ragusans had just about had enough of these inconveniences and unpleasant events so they started working on settling the matter. To this effect the Republic of Ragusa on November 9 the same year sent an embassy to meet with Despot Stefan. The embassy was comprised of Nikola Gucetic and Dobro Bincola, whose instructions were to act in a cordial and competent manner towards Despot Stefan in order to settle and resolve all previous conflicts and inconveniences. In order for this matter to go smoothly and end with the desired result, a speech was written in the rector's office in Ragusa, and the emissaries were to read it before Despot Stefan. The speech first mentions good and cordial relations that existed, from very early on, between the Republic of Ragusa and Serbia and Stefan's predecessors and that they always had certain benefits. But, a no-good among despot's men, won over by the

382 Dubrovacki drzavni arhiv: Lett. E Com. Di Levante, V, f. 39-41; **N. J o r g a**, op. cit., p 159; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 67; **K. J i r e c e k**, Istorija Srba IV, p. 162.

383 Dubrovacki drzavni arhiv: Rog. 1417, f. 79; Lett. et Comm. V, f. 42-44, 54-55; **N. J o r g a**, op. cit., p. 159; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 67.

384 **V. C o r o v i c**, op. cit., pp. 67-68.

'devil, God's apostate', wrongly informed the despot, which led to disagreement and unpleasant events, such as pillaging and incarceration of Ragusan merchants in Novo Brdo and Srebrenica; then, it was said that the Ragusan merchants defended Serbian towns from Turks as their 'own homeland'. After he got Srebrenica, despot issued a charter that gave the Ragusan merchants all their earlier benefits. However, these new taxes in Srebrenica put at risk both merchants and trade. So Despot Stefan should lift the new duty in Srebrenica.[385] However, even before the embassy had even had a chance to come before the despot with their elaborate and crafty speech, despot was well informed about the content of the speech. He found out about it from a Ragusan noble from Srebrenica, Marin Gradic, who informed him about it with the purpose of turning him against the Republic of Ragusa. Taking all this into consideration, it is clear that M. Gucetic, who plotted and informed in order to get his hands on Srebrenica's duties, did all this with the sole purpose of winning a name for himself and acquiring personal gain, what he succeeded. Marin Drazic's benedict said on one occasion that he was in Krusevac, at the time local shrove was taking place in 1417, on Despot Stefan's court, where he talked to Marin Gradic and Jakov Vodopija. On this occasion, the Benedict learned that they had bought Srebrenica's duties for 3.000 libras of silver. Regarding this, an agreement has been made that stated that neither of despot's men in Srebrenica was allowed to exchange a single aksad of silver to anyone else but the customs officers. In order to put this in practice Despot Stefan gave them one of his courtiers who was in charge of looking after all of the passages thus preventing Ragusans from transporting goods which do not bear Radin's seal, a man who was in charge of collecting new customs duty in Srebrenica and who was paid by the lessees.[386] Things could not stay like this for a very long time. On May 4, 1418 the Republic decided once again to break trading relations with Serbia, so it issued an order to the town's customs office 'not to clear the goods of merchants who want to go to Srebrenica, the area belonging to despot, and that merchants have to give a sworn statement that they are not going there.' All those who disobey this order will be punished with half the worth of goods fine.[387] This new breakup of trading relations had a rather bad effect on Despot Stefan. In order to settle the matter, despot offered the Republic a deal. Namely, despot agreed to concede on his part on some of the demands, and the Republic of Ragusa should accept some of the new duties. The Republic of Ragusa took a lot of time to decide on the matter, and on October 3, the same year decided to allow trade with the despotate. It was not until December 30 that the Republic wrote to merchants in Srebrenica to pay a 'ducat of duty the despot insisted on'.[388]

385 On this occasion the Republic of Ragusa asked its embassy, that was in Srebrenica, to bring with them old charters on benefits, given to them by Bosnian and Hungarian rulers, on their return. The letter regarding this issue reads: 'Since we have been informed that our Latin and Slavic charters (that were given to us) by Bosnia and Hungary are here in Srebrenica in the hands of Nikola's Jovan Gucetic, make sure that he or those who have them give them to you and have them copied, Latin ones in Latin and Slavic ones in Slavic, and give copies to merchants, and take originals with you, and in case of necessity show and use those that you have to, and on your way home, bring them with you to Ragusa, so we would not have to worry about finding them when the need to refer to them arises.' – Lett. et Comm. V, f. Pp. 54-56; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 68.

386 **N. J o r g a**, op. cit., pp. 166-168; **V. C o r o v i c**, op. cit., pp. 69-70.

387 Dubrovacki drzavni arhiv.; Rog. II, f. 113; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 70.

388 **N. J o r g a**, op. cit., p. 168. The same year Despot Stefan sent a word to the customs officers in

This led to the improvement of relations between the Republic of Ragusa and Despot Stefan's Serbia and thus the life in Srebrenica was restored to normal. After the afore-mentioned conflicts on October 28, 1420, there were some new lawsuits and certain disagreements between Stefan and the Republic of Ragusa.[389] Namely, in 1421, Despot Stefan went to Zeta, where a war broke out due to Balsin's inheritance between Serbia and the Venetians. Certain Ragusan merchants accompanied the despot which both surprised and enraged the Republic of Ragusa so 'fearing the reaction of the Venetians, the Republic of Ragusa ordered them to go back and under no circumstances prolong their stay in Zeta'.[390] After this, during 1421, a series of negotiations between Despot Stefan and the Republic of Ragusa regarding regulation of mutual relations ensued.[391] Towards the end of 1421, some of the Ragusans were once again arrested in Srebrenica. The word about it reached the Republic of Ragusa at the beginning of January 1422. The Ragusans were not familiar with all the details regarding these events.[392] At the time, one of Ragusan's deputations, which consisted of Miho Rasic and Nikola Pucic, went to meet with Despot Stefan in order to discuss restoration of good and cordial relations with the Republic. This deputation finished the negotiations successfully and informed the Republic of the existence of good faith on the behalf of the despot. On this occasion the deputation explained the matter concerning the arrest of the Ragusan subjects in Srebrenica. Apparently, one of the Ragusans got drunk. And drunk as he was, he had three Ragusan squires, Zivan, Gocko and Maroje Gucetic, put 'into prison' illegally. Despot Stefan had them released immediately. Besides this, on several other occasions despot accommodated and did favors for Ragusan merchants. The Republic of Ragusa was extremely grateful for this.[393] From then on the relations between The Republic of Ragusa and Despot Stefan were friendly for a longer period of time.[394]

The following example shows an interesting and distinctive detail in the life of the Ragusan merchants in Srebrenica. Namely, on May 18, 1424, Maroje Drzic sued Nikola and Ivan Sarak, Ragusan customs officers in Srebrenica, for they imposed customs duties on trade between Zvornik and Srebrenica. Drzic had a 'botega' in Srebrenica. 'A customs officer, who had his men in front of the house of a burgher Vukoslav near the Franciscan church', brought him before the court and ordered him to pay the men as a fee or 'udav' 50 perperas for the cloth that he brought from Visoko. Maroje Drzic points out that before this event cloth in Srebrenica was duty-free. While he was away, customs officers turned Dragisa Dincic, district prefect, himself against him. Due to this, Maroje Drzic did not dare to go back to Srebrenica, so he even asked Vukasin Zlatonosovic to speak on his behalf and protect him. But, Dragisa Dincic was furious and did not want

---

Srebrenica, Maroje, Benko and Jaksa, to pay Miho, Matko's and Maroje's nephew fifteen liters of silver for 'kontós' (a type of coat) and 'bass' that he bought from him from custom's money. – **M. P u c i c**, Spomenici srpski II, p. 64. Despot sends a word to Benko and Jaksa that he bought a house in Mitrovica from Miho, and he issued an order stating that Miho is to be paid five liters of silver. – Loc. cit., **Lj. S t o j a n o v i c**, Stare srpske povelje i pisma knjiga I, Beograd – S. Karlovci, 1929, p. 221.

389 See **V. C o r o v i c**, op. cit., pp. 70-71.

390 **St. S t a n o j e v i c**, op. cit., p. 461; **N. J o r g a**, op. cit., pp. 199-200.

391 See **M. P u c i c**, op. cit. I, pp. XXI-XXVII; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 71.

392 Dubrovacki drzavni arhiv., Rog. III, f. 65; **N. J o r g a**, op. cit., p. 201; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 72.

393 **M. P u c i c**, op. cit. I, pp. 160-161, 164-165. **Lj. S t o j a n o v i c**, op. cit., pp. 226-227.

394 **S. L j u b i c**, Listine VIII, Zagreb, 1886, pp. 210-211; **M. P u c i c**, op. cit. II, p. 79; **V. C o r o v i c**, op. cit., p.72.

to concede, claiming that he was greatly embarrassed and spoken ill of on the part of Maroje Drzic.[395]

A different and extremely important issue is the relationship Bosnian state had towards Despot Stefan because of Srebrenica. First of all, Bosnian nobles could not forget the concession of Srebrenica to Stefan. This was the reason why, shortly after Srebrenica came under despot's rule, Bosnians were preparing to take action and win it back. That was the time when Turks started invading Bosnia, especially in 1414 and 1415. The Turkish attack that took place in August 1415 was especially fierce. However, Bosnian nobles were not the least bit discouraged to launch an attack on Srebrenica. We see this in a letter the Republic of Ragusa sent to Hungarian king. The same year on August 18, the Republic of Ragusa informed the Hungarian king that Bosnian nobles were preparing to attack Srebrenica and win it over.[396] Regarding this issue the report reads: 'barones Bosne fuerunt ad universalem colloquium et deliberaverunt auferre Srebernizam'. Six days after this a number of rebellions flared up in the surroundings of the River Sutjeska.[397] Due to these internal conflicts among Bosnians on the one hand and Turkish attacks, as well as a significant strengthening of Despot Stefan on the other, the attack on Srebrenica was delayed.[398]

In the month of July 1425, in Srebrenica Despot Stefan was preoccupied about keeping up spirits in town and thus be of help to him in the event of a Turkish attack. However, on that occasion the Turks did not touch Srebrenica.[399] At the beginning of October the same year the relationships and circumstances in Srebrenica were completely normal and a certain deposit was discussed; at the end of the month, however, a war on the River Drina was raging, and Srebrenica itself was occupied,[400] and shortly afterwards came under Bosnian rule.

It happened in the following way: seeing that Serbs were in trouble, Bosnian King Tvrtko II together with Bosnians decided to take over Srebrenica from Despot Stefan so he prepared a decisive attack. Taking part and standing out in this attack was the Dincic family. On this occasion Bosnian army burned down the town of Srebrenica thus causing damage to the Ragusans who were in town in the amount of 50.000 ducats. Despot Stefan turned his army against Bosnians at the same time Turks started invading Bosnia.[401] Despot and his army were acting in a fast and successful manner. When he crossed the swollen waters of the River Drina in the most impassable part, Bosnian king Tvrtko and his army were scared and did not dare to wait for him so they ran away.

395 **K. J i r e c e k**, Spomenici srpski, Spomenik XI, pp. 75-76.

396 Diplom. Ragus, pp. 251-252; N. Jorga, op. cit., p. 150; **F. S i s i c**, op. cit., pp. 234-235; **G e l c i c h –T h a l l ó c z y**, Diplomatarium relationum reipublicae Ragusane cum regno Hungariae, Budapest, 1887, p. 251.

397 For further reference see **N. J o r g a**, op. cit., pp. 150-151; **G e l c i c h – T h a l l ó c z y**, op. cit., p. 261; Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti VII, 1869, p. 229; **J. R a d o n i c**, O knezu Pavlu Radenovcu, Novi Sad, 1901, pp. 51-52; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 74; id., Historija Bosne I, pp. 416-417.

398 **V. C o r o v i c**, op. cit. in Prilozi II, p. 74.

399 Id., Historija Bosne I, pp. 434-435.

400 **N. J o r g a**, op. cit., pp. 241-243; **K. J i r e c e k**, Istorija Srba II, p. 130; IV, p. 90; **M. D i n i c**, Srebrnik kraj Srebrenice, Glas CLXI, p. 192; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 75.

401 Dipl. Rog., p. 319; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 75 where he wonders 'whether this synchronized attack was a matter of agreement or joint revenge. '

Despot Stefan started to chase him, so Tvrtko retreated to the fortified town of Sutiska, from which he sent an embassy to negotiate peace with Despot Stefan. Although we are not familiar with the peace terms, peace was restored, and after that Despot Stefan and his army returned to Serbia.[402] On this occasion the despot obtained significant spoils of war from Bosnians, the most important being the cannons; despot sent the biggest cannon to Belgrade, and two smaller ones were shipped to Srebrnik, near Srebrenica: 'Оста же и прашта нх гаагомємаіа Хаьмька коупьио сь иныма дбѣма. Дєспоть же повєлѣ кєликоѵю кь Бѣльградь кєстн, прочєіє же кь Срєбрьникь, самь же кь страны косьі'ьскыіє кьнндє, гьнабь кралю плѣноваашє'.[403]

At the beginning of November the same year there is a reference to the Ragusan merchants again being incarcerated in a fortress in Srebrenica.[404] It is evident that those were the same merchants that, in the month of October of the same year, took part in the defense of the town on the side of Despot Stefan and against Bosnian army of King Tvrtko, who was extremely annoyed and due to wrote a threatening letter to the Republic of Ragusa.[405]

In the month of May 1426, Despot Stefan went to Tata with the intention of making a deal with the Hungarian King Sigismund. Under the provisions of this agreement, Hungarian king accepted and recognized as Stefan's successor Durad Brankovic. And in return, Serbs gave Hungarians Belgrade, Golubac and Macva.[406] After Sultan Murat II received news about it, he started preparing hastily to launch an attack on Serbia. His army went into action and came as far as Krusevac from where certain troops invaded Bosnia. Despot Stefan was preparing for resistance. But, since he wanted to resolve this issue peacefully, he sent an embassy to Sofia where the sultan was staying. The negotiations between the emissaries and the sultan were successful.[407]

On July 25, 1426 Despot Stefan issued a charter 'in descensu nostro Zreberniza' which means that at the time this town was in Serbian hands and that Despot Stefan was situated in Srebrenica at the time.[408]

Towards the end of Despot Stefan's rule Srebrenica played a visibly important role and it was given special attention. Constantine the Philosopher, despot Stefan's biographer, writes, without mentioning any dates, how despot fell ill and fearing he might die, sent for his nephew Durad Brankovic, and called a meeting in Srebrenica with the patriarch, archpriests, nobles and all members of the authority and the selected few. In front of all of them at this meeting the despot pronounced Durad as his successor and told them that he left Durad to take his place after he was gone. Uttering a prayer, he

402 **Constantine**, (Glasnik XLII), pp. 316-317. At that time Ragusan merchants from Srebrenica caused Bosnian king Tvrtko II damage in the amount of 10.000 ducats. **V. Corovic**, (op. cit., p. 75) is of the opinion that Bosnian attack was one of despot's main means for defense from Turks, because it showed that the relations between himself and Bosnian king, who made peace with Hungarians the year before, were not strong, and by that neither were the relations with Hungarians.

403 **Constantine**, p. 317.

404 **St. Stanojevic**, Pipo Spano, Beograd, 1901, p. 11; **M. Dinic**, op. cit., p 193.

405 **M. Dinic**, loc. cit.

406 **Jov. Radonic**, Sporazum u Tati 1426 i srpsko-ugarski odnosi od XIII-XVI veka, Glas CLXXXVII, pp. 179-193.

407 **V. Corovic**, op. cit., p. 75; **J. Radonic**, op. cit., p. 174.

408 Acta arch. Ven. II, p. 260; **K. Jirecek**, Istorija Srba IV, p. 135 comment 7; **M. Dinic**, op. cit., p. 190; **Ljubic**, Listine IX, p. 18.

put his hands on Durad, and had everybody sworn in to be loyal to him, and he cursed all those who chose not to. Then, despot had Durad give a sworn oath that he would not dismiss his methods but, the same way he took care of everything himself, Durad would do so as well. Regarding this, despot's biographer says: 'Благчѣсстнъааго же деспота Стефана поcтиже мноижаіе Болесть иожѣнаіа іегоже нзѣ давѣна страждалше. Тѣмѣ же и множаіе сѣмрьти оуъоіакѣ се посѣіаіет по нетиіа скоіего господнна Гюрѣгіа н приХодитѣ сѣ кь мѣстѣ нарицаіемѣмѣ Среърѣнца н тоу сѣънраіетѣ сѣ патрнїарѣХомѣ сѣъорѣ чьетѣиѣіиХь арХніерєи и ълагородѣнѣіиХѣ вѣсѣХѣ властєн же и кѣстѣХь нзъраиѣінХѣ н ълагословліаіетѣ того сѣъоромѣ на господьстко, глаголіє отѣ ікѣїїїа сего познаите гоіподна кѣ мѣсто мєнє. Ієгоже и молитъокаъѣше роукѣ ъьзложениіємь, таже и ъѣсѣХѣ оклинаіетѣ іеже ъѣрномѣ іємоу ъыти. Проклинаіетѣ же ХотєштинХ ісєѣрѣстко коіє кьздкнгноути. Таже и самого заклинліетѣ іеже по чниоу іегока кѣссїитѣиніа еіє прѣзрѣтн, нѣ іакоже азь самь о кѣсѣХѣ промѣісѣ нмѣтн ХотѣХѣ тако н тѣі. Иъо мнози посѣлоужьусєи соутѣ мнѣ, нмьже кѣздатн нє оуспѣХѣ. И многаіа пооучнкь о ълагчѣстнн и заиокѣдакѣ. Тѣмѣ же отѣ толѣ кѣрьнѣншн миожаіє господнноу скоіємоу прнскмалХоу се юномоу нєже прѣкѣіє. Оздракѣкѣ же ълагочѣстнкѣін отѣ оноіє колѣзннн, Хождалше ълагаіа ткорє. p. 65'[409]

According to historical facts established by now, this convention in Srebrenica only accepted Durad Brankovic as the successor of the Serbian throne and nothing else.[410]

Towards the end of both Despot Stefan's life and rule there was yet another confrontation and a very important riot regarding Srebrenica which had some far reaching consequences.[411] These unfavorable events were organized by, among others, Ragusans, the price of which they paid in men, material goods and many other adversities that ensued. That is to say that the relations between the Republic of Ragusa and Despot Stefan were strained once again. In the month of July 1425, due to some injustices done to Ragusan merchants on the part of the despotate, the Ragusan merchants protested in Novo Brdo. An embassy was sent to meet with Despot Stefan in order to complain about it, but both the protests and complaints were to no avail. Due to this the Republic of Ragusa, on October 8, banned trade with the state of Despot Stefan, and being enraged as they were they also banned trade with the area under the rule of Durad Brankovic, a great friend to the Republic of Ragusa. However, despite the ban, the Republic of Ragusa did not break all ties, and especially with Serbians who could export weapons without any difficulty.[412] The ban was somewhat altered on January 1426 when a trading permission 'across Zeta and everywhere in Bosnia, except Srebrenica'[413] was given. A special round of negotiations was held in between March and May the same year.

409 **Constantine**, p. 316.

410 **Nikola Radojcic**, Srpski drzavni sabori u srednjem veku, Posebna izdanja Srpske akademije nauka, knjiga CXXX (1940), p. 179. **J. Radoncic**, (op. cit., pp. 192-193) thinks that this convention took place in Srebrenica around the middle of July in 1426, as well as that Despot Stefan's intention was to show Bosnians how safe he felt in this area.

411 **V. Corovic**, op. cit., p. 75.

412 **N. Jorga**, op. cit., p. 226; **V. Corovic**, op. cit., p. 76.

413 **N. Jorga**, op. cit., p.229; **V. Corovic**, loc. cit.

Matters of dispute were some mining pits, houses and various other things that were taken away and should be given back. In order for the Republic of Ragusa to settle the matter in their favor, they had chosen two members of the colony of Srebrenica as their delegates whose task was to negotiate with Despot Stefan and, in case of an emergency, they were instructed to give all necessary information. As was very often the case in the past, the embassy, as it appears, did not succeed this time either. Partly owing to this and partly due to otherwise strained relations, in spring 1427 an open riot broke out. Despot's biographer, Constantine the Philosopher, writes that a harsh confrontation took place near Srebrenica, where many silversmiths lived. The silversmiths killed the mine superintendent and threw him out of the palace.[414]

In despot's biography, written by Constantine the Philosopher, someone added in handwriting that the name of the afore-mentioned mine superintendent was Vladislav.[415] M. Orbini, discussing this event, mentions the same name. Orbini says that Despot Stefan 'mandò in Srebarniza un suo gentil huomo addimandato Vladislav, per governo di quel luogo'[416] Due to this event despot himself came to Srebrenica where he pronounced a harsh sentence for the Ragusans who lived in Srebrenica. Many Ragusans ran away, and those who were captured by the despot had their arms and legs cut off.[417] In regard to this, despot's biographer writes: 'Бѣше бо мѣсто подѣ прѣдѣ рєчєынмь градомѣ Срєбрьннцѣ, кн ıємѣже срєбродѣльци множьстко, иже н посьана юношоу надѣ дѣаи. Нѣции же боун подбнгьше сѣпорѣ оубнше ıєго сѣ полаты крѣгѣше. Снıа же оукѣдѣкѣ, подвигѣ сє самь н мѣстоу отѣбѣгѣшоу, иѣкынХѣже и ıєма нєпокиныıє радн крѣки окьсѣцашє роукы н ногы'[418] This infamous act caused huge disturbance in the Republic of Ragusa. On the other hand, whenever Despot Stefan recalled the event, according to Constantine the Philosopher, he would feel desperate and cry bitterly.[419] In order to appease Despot Stefan, on April 16, the Republic of Ragusa sent its emissaries, Raskoje Patic and Junije Gradic, with the mission to meet with the despot and save others and settle the disagreements. The Republic of Ragusa, on this occasion, through its emissaries submitted an application to Despot Stefan, explaining that if those unfortunate wretches felt guilty, they too would run away as those true culprits did; but even if they were guilty, they should have been treated with consideration and mercy due to the respect shown, on more than one occasion, on the part of the Republic

414 **V. C o r o v i c**, claims (op. cit., p. 77) that the rebellion might have been organized in cooperation with some of the other enemies of the despot.

415 **K. J i r e c e k**, Istorija Srba IV, p. 158.

416 **M. O r b i n i**, Il regno de gli Slavi (1601), p. 323.

417 **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 76, referring to a report by Dubrovacka drzavna arhiva Rog. III, pp. 317-318, says how Despot Stefan on this occasion had their, those who were guilty and who failed to escape, arms and legs cut off. – However, as it can be seen from the account of despot's biographer, Constantine the Philosopher, on that occasion many of those who were punished by the enraged despot were not guilty.

418 **C o n s t a n t i n e**, p. 317-318; compare **L. M i r k o v i c**, **PhD**, Stare srpske biografije XV i XVII vijeka SK. No. 205, Beograd, 1936, pp. 114-115. Stari bosanski letopis by **f r a N i k o l a L a s v a n i n** places this rebellion in 1419 and 1420. It is written in the Annals that the name of the murdered officer in Srebrenica was Vladislav. – **F r a J u l i a n J e l i n i c**, **PhD**, Ljetopis fra Nikole Lasvanina, Sarajevo, 1916, p. 42. **C. M i j a t o v i c**, holds that the rebellion happened in 1421. – Despot Durad Brankovic, Beograd, 1880, p. 37, p. 58.

419 **C o n s t a n t i n e**, loc. cit.

of Ragusa towards Despot Stefan and Serbia. It is for this reason that the Republic of Ragusa implored Despot Stefan to free the remaining prisoners and recover their property. But Despot Stefan, who was extremely angry because of these events and the rebellion in Srebrenica, did not even want to hear them out. Judging by the fact that Despot Stefan himself went to Srebrenica to crush the rebellion, it can be concluded that this riot had far reaching consequences and was quite serious, and it was the reason why Despot Stefan was very angry with the Republic of Ragusa.[420] Although Despot Stefan refused to receive the embassy the first time, they came again before the despot to beseech him. The emissaries managed to get the support of D. Brankovic to intervene with the despot for their cause; they also asked Sandal Hranic, despot's son-in-law, to intervene with the despot for their cause. Despot Stefan could not be persuaded, and he advised the emissaries to leave.[421] After this, the Republic of Ragusa, on June 16 the same year, advised its emissaries to try their luck with the despot the third time, with the instructions to remind despot of the good relations that existed between the Republic of Ragusa and Serbia in the past, of their mutual love for each other, and despot's 'fatherly rage', as well as of the punishment for those unfortunate Ragusan wretches that were still in prison. Since neither of these appeals on the part of the Republic of Ragusa was successful, it put a ban on the trade with the state of Despot Stefan again. During Despot Stefan's lifetime the relations between the despotate and the Republic of Ragusa did not become any better and the issue of Ragusans in Srebrenica was left as it was. On July 19, 1427, Despot Stefan died a violent death near the village of Glavice near Kragujevac,[422] and it was left to Durad Brankovic, a great friend to the Republic of Ragusa, to resolve the Ragusan issue in Srebrenica.

IV

After the death of Despot Stefan, Durad Brankovic had to follow through on the terms of the agreement made by his uncle and turn over Belgrade and Macva to Hungarians. This resulted not only in the Turkish attack on Serbia but also in local riots. The duke of Golubac was more willing to turn his fortified town over to Turks and abandon his master than to hand it over to Hungarians. Turkish army also conquered Krusevo and for a long time tried, to no avail, to conquer Novo Brdo. It was not long before Serbia became a battle ground where Serbian, Hungarian and Turkish troops shed blood and looted.[423] In these circumstances Durad Brankovic did not want to come

420 Compare **V. C o r o v i c**, op. cit., p.77.

421 **J u n i j e R a s t i c** explains that despot Stefan took this stand because despot suspected they had an agreement with Turks. – Chronica Ragusiana, Scriptores II, ed. S. Nodilo, Zagrebiae, 1893, p. 231.

422 The epitaph on despot Stefan Lazarevic's tombstone reads: 'госнодниѣ вѣçѣмь Срѣбл⍰мѣ и Подонавіо и Поçавіѡ и ч⍰çтн огрѣçкі⍰ з⍰мли и коçьнçкі⍰, ⍰щ⍰ж⍰ и поморію з⍰тçкомо'; Srebrnica should be considered part of Bosnian land. – **Lj. S t o j a n o v i c**, Stari srpski zapisi i natpisi I, no. 245.

423 **J i r e c e k** believes, Geschichte der Serben, II, p. 164, that Bosnians used this opportunity to attack Srebrenica and burn down its suburbs. He did not document this piece of information and, as far as it is known, the reason why he believes this to be true might be a letter dated April 19, 1428 which was sent by the Republic of Ragusa to Bosnian king. However, the events in question evidently refer to the period of Despot Stefan's rule. Compare with **N. J o r g a**, op. cit., pp. 241-242. To my mind

in conflict with other neighbors, and especially not the Republic of Ragusa, which would come in handy with the permit on the import of weapons and ammunition. Thus, he freed its citizens, who were incarcerated during the latest rebellion in Srebrenica and on December 13, 1428 he recognized all of their charters and explicitly stated: 'да нѣ намѣта Дꙋброкчананомьь ꙋ трьгокєХь господстка мн'[424] It is true that, at that time, some minor local disputes arose in Srebrenica,[425] but they did not affect otherwise good relations nor were they attributed to Despot Durad as some evil will on his part in the Republic of Ragusa. In the Republic of Ragusa he stood for a true friend of the Republic; we have seen on many occasions that he was the one who was asked to mediate between his uncle, Despot Stefan, and the Republic of Ragusa and that he always conceded to such wishes.

The hardships that came about from time to time always revolved around the issue of customs. Each new tax or new provision concerning this issue stirred Ragusan merchants and due to, almost immediately, a frequent exchange of very articulate letters ensued. During 1430, certain new fairly unfamiliar customs provisions were introduced. Regarding this issue the Republic of Ragusa, in July, decided to approach despot's brother-in-law, Kalojan, asking him to intercede with the despot and ask him to intervene, that is to say, to rescind the decree. On September 5, this was explained in a letter addressed to the local customs officers saying that they should not introduce 'any novelties' and that they should rescind all of them but the regular one which was imposed on their part.[426] The following year the subject of the Republic of Ragusa's complaints, besides customs duty, was the issue of money. Since 1417, Srebrenica had a mint for Serbian money. In 1431, this mint was producing rather low quality money since they were mixing four ounces of copper with a libra of silver. Some of the Ragusans were involved in the affair. The Republic of Ragusa informed Durad of this and complained about this matter, and severely reprimanded its fellow-citizens, on October 6 and 7, 1431.[427]

Towards the end of 1432 and in 1433 hard days ensued in Srebrenica and its surroundings. Bosnian king could not forget the rich mining town of Srebrenica and he was looking for an opportunity to restore it back in favor of his country. To this day we cannot see any immediate reason that would cause hostility between Despot Durad and King Tvrtko II. The report dated November 11, 1432, which the Republic of Ragusa sent to Hungarian king, only mentions that a dispute arose between the two and that they were wreaking malice on one another and causing damage to each other on the

---

this would otherwise seem unlikely considering the fact that right about that time Tvrtko II was in close relations with King Sigismund and it is hard to believe that he would rise against his ally at the moment when Turks were attacking both of them and when Hungarians sided with Serbs around Ravanica. By the way, there is no reference to this Bosnian attack in any other document from this period. – Compare **M. D i n i c**, op. cit., pp. 194-195.

424 Monumenta serbica, p. 354; Zakonski spomenici pp. 89-90; **Orbini** p. 263; **J i r e c e k**, Handelstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, p. 53.

425 **N. J o r g a**, op. cit., p. 248. Pirko Bolesalic, complained to the rector on February 20, 1428 that two Ragusans captured him and put him in shackles. – **Lj. S t o j a n o v i c**, Stare srpske povelje i pisma, knjiga II, 2, pp. 422-423.

426 Dubrovacki drzavni arhiv, Rog. IV, f. 229; **N. J o r g a**, op. cit., p. 284.

427 **N. J o r g a**, op. cit., p. 301.

borderlines.[428] It is evident, however, that all these struggles were related to Srebrenica. Throughout the first half of 1433, both Bosnian and Serbian armies were gathering on the surrounding areas of Zvornik and Srebrenica and both the king and the despot were accompanying their troops. Standing next to the despot, as king's opponent, was his father's brother-in-law Duke Sandal Hranic, that is to say, despot's uncle on his mother's side. The details of this war are unfamiliar. Despot Durad established relations with Turks and it was not long before they, too, took a stand against Tvrtko II. First of all, the sultan sold a part of the area belonging to Duke Radoslav Pavlovic to the Republic of Ragusa earlier, and on this occasion he was selling Tvrtko's state to Durad and Sandalj. To be more precise, Despot Durad got Zvornik and Teocak and thus gained a title of Master of the Usora; so he undoubtedly came out as a winner from this fight. The second malevolent act that Turks did to King Tvrtko II was the fact that they promoted and started helping his opponent 'King' Radivoje. Following these events, the position of king Tvrtko II became impossible to maintain and by the end of 1433 he was forced to leave Bosnia and run to his relatives who lived abroad.[429]

During these confrontations Serbs became very strict in Srebrenica itself, as was the case in other parts of Bosnia. The authorities of Despot Durad confiscated mining properties belonging to some of the Ragusans, probably due to their owners' suspicious behavior or their resistance to follow the orders. Some of the properties were confiscated out of sheer rapacity. It is explicitly mentioned that some of the confiscated houses were held by Toma Kantakuzen, Despot Durad's wife's relative and that it was very hard to restore them back to their rightful owners. When the Republic of Ragusa, in July 1433, wrote to Despot Durad to ask for and complain about this, he promised that he would redress the wrongdoing.[430] However, during 1434, Despot Durad sold Srebrenica customs office to a Turk, named Jusuf, probably due to the help he provided during the last year's war, and counterbalanced the rights and obligations with those that were already in force in Novo Brdo. Upon receiving the news of this, the Republic of Ragusa, on February 21, 1435, broke all trading relations with Srebrenica, thus hoping to force Despot Durad to concede. At the same time the Republic of Ragusa ordered its fellow-citizens who were merchants in Srebrenica to go to Despot Durad and complain and ask for the things to be restored to their previous state. In case the despot was away in Hungary, they were to see his wife and tell her that they know that 'she has the power to do more than that'. On this occasion they were also to speak with her brother, 'Mister' Toma Kantakuzen.[431] Since none of the attempts brought about a positive answer, the Republic of Ragusa, on March 31, decided to complain about the issue to Hungarian king and Matija Korvin, asking both of them to protect them in this respect.[432] When no concessions have been made following this, on July 8, it sent a new embassy to meet with the despot. They were to welcome Despot Durad's happy return to the country and then inform him of their troubles and imposed taxes in Srebrenica and Novo Brdo and

428 Diplomatarium Ragusanum, p. 378.

429 **J. R a d o n i c**, Der Grossvojvode von Bosnien Sandalj Hranic-Kosaca. Archiv für slav. Phil. XIX, pp. 462-464; **C. J i r e c e k**, Geschichte der Serben II, p. 169.

430 **N. J o r g a**, op. cit., pp. 316-317. On July 19, 1433, Despot Durad was in Srebrenica. – **T h a l l ó c z ý–Á l d a s y**, op. cit., pp. 95-96.

431 Op. cit., 325, pp. 334-335.

432 Dubrovacki drzavni arhiv; Rog. V, 258.

reiterate their old wishes. The embassy did not succeed in their intention. As their main opponent emerged Toma Kantakuzen, who said that he would use his influence on their behalf in the Serbian court only if the Ragusans accepted his terms. The main reason why the Republic of Ragusa complained was this: Srebrenica is actually a Bosnian town, and all mining places in this country such as Visoki, Dezevice, Fojnica and Kresevo are free and have no such duties. However, this kind of reasoning was more provoking rather than convincing. Right now Srebrenica is, it could have been said, under Serbian rule and Serbian despot, in his own country, can pass any law he wants without any regard to other places in Bosnia and other parts of his country.[433] Serbs put forward another argument against the Republic of Ragusa and that was that their creditors charged Serbian debtors twice for their debt. The Republic of Ragusa promised that it would punish such offenders harshly and it wrote to its merchants strictly forbidding them to do such things. At the same time the Republic passed a strict decree against those of its subjects who were involved in debasing despot's money. One of the letters of the Republic of Ragusa, dated August 17, 1435, reveals some details concerning these issues that the Ragusans were complaining about. One of Vladislav Gucetic's debtors, Durko Misljenovic, whom his creditor had kept locked in his house, was forcefully released. Another Ragusan debtor, Miljen Budesevic, received a letter from the despot saying that he is absolved from debt. Ragusan merchants, agitated by these acts, had every right to protest and say that this is nothing else but confiscation of their property and that such actions hindered trade.[434] But the Republic did not want the protests to freeze the relations between itself and the despotate. In January, 1463 Ragusan merchants were given orders to send yet another embassy to Despot Durad and settle the matter. This time, in order to succeed in their intent, they were allowed to offer bribe to despot's aides and first of all to 'Mister' Toma Kantakuzen. The highest amount that they could offer in bribing was a gift no more than 13 libars of silver worth, and the two emissaries that would go there were given 6 libars each. The amount was to be collected among the merchants in Srebrenica but in such a way that everybody gave their share. The Republic vowed for this purpose 700 perperas. After that, on February 28, the Republic of Ragusa sent its emissary, Jakov Sorkocevic, to meet with Despot Durad. On his way there he would stop by in Srebrenica and inquire into the state of affairs, and then tell despot that things were getting worse there by the day and that merchants were leaving town on a large scale and moving out. And even if the word that Jusuf, the customs officer, restored things to how they were reached the Republic of Ragusa, the mission should be carried out: first, to confirm that is truly the case, and second, to have that confirmed 'in black and white'. Sorkocevic sent a rather discomforting reply to the Republic of Ragusa from Smederevo. Despot's act gives a very bad example to Bosnians. Despot recommended that the same regulations that were in force in Prishtina be introduced in Srebrenica, which, to Sorkocevic, seemed even worse than those already in force. While the despot was interested in having unique regulations for all mining towns in his country, the Republic of Ragusa wanted Srebrenica to be left out on the grounds of being an old Bosnian place. Sorkocevic's only hope was the intervention of the brave Hungarian magnate, Matko Talovac, who was born on the island of Korcula, who made a name for himself both in Serbian and Hungarian services, and later on became the commander of

433 **N. J o r g a**, op. cit., p. 329.
434 Dubrovacki drzavni arhiv; Com. E Lettere, 1435, f. 262.

Belgrade, and from 1345 on, he was a Viceroy of Croatia and Dalmatia. He began his career as a merchant and was trading right there, in Srebrenica; thus, he was going to be able to remind the despot of how things were and implore him to concede on the Serbian behalf.[435] However, the issues could not be resolved not even with his help. The truth of the matter was that Serbs were not willing to concede for no one's sake.

The instruction, prepared on this occasion, in February 1436, for the Ragusan emissary, is interesting in regard to both Srebrenica and the Republic of Ragusa. As Ragusan merchants in Srebrenica were both 'poor and worn out' the Republic decided that it would meet the costs incurred by the embassy. When its emissary arrived to Srebrenica, local merchants were to call a meeting 'secretly and cautiously' ('debiano for sboro contamente et secretamente') and choose their representative. Those who did not accept the duty after being chosen would be obliged to pay a 50 ducats fee. For the emissary who came from the Republic of Ragusa an amount of 200 perperas was allocated and written off as traveling expenses, and for the one from Srebrenica an amount of 100 perperas including the costs of a month's stay. They would bring gifts worth no more than 250 perperas for the despot in the name of the Republic. Sorkocevic was given permission to stay with Despot Durad up to two months and, if he succeeded, he was promised a reward of 500 perperas.[436]

As there was absolutely no way things could be resolved in their favor, the Republic of Ragusa approached Matko Talovac on November 14, 1437 and asked him to speak with the despot during their impending meeting on their behalf. After it had failed in this attempt as well, it turned to Hungarian king Albert with the same appeal in May 1438.[437] They were forced, by frequent complaints made by their merchants, to take all these steps. One of them, made on February 20, 1438, is representative of all the others. Namely, Pirko Bolesavic 'was complaining and crying', that two despot's men accompanied by citizens and adjuncts came to his house and tied him. He says that he protested in the following way: 'Гѡсподѡ, кѡю иматє са мнѡмє пракдꙋ али крикинꙋ, да мє кєжєтє Сєрбли кєзакѡно? Акѡ сам комꙋ Що крнвь, ієс мꙋ гѡспѡцтко божнє н дꙋброкачкѡ'[438] Despot's men ignored this and treated him harshly as was the order for dealing with the disobedient ones.

But, at the time, Despot Durad and his men were preoccupied with greater matters. After the death of King Sigismund (on December 9, 1437) Sultan Murat II launched his attack a year later against Hungary and Serbia as its ally. The attack resulted in the fall of the town of Smederevo in 1439, and shortly after that, all of Serbia. Almost the whole country of Despot Durad was under Turkish rule; and the only remaining part, that still bravely and persistently resisted Turkish force, was Novo Brdo; another town that was not under attack was the spared Zeta. Brought to an impasse, Despot Durad, due to him not being able get help from Hungary, went on a Venetian ship to Zeta, in order to try and organize a new attack from there. In those circumstances he welcomed any help that he could get. On that occasion the Republic of Ragusa did great honor to Despot Durad, and they even, as much as they were allowed to, did a lot of favors for the old despot, a ruler without a country and very grim outlooks for the future. Despot

435 **N. J o r g a**, op. cit., pp. 334-335; Dubrovacki drzavni arhiv, Lett e Comm. Di Levante XII, f. pp. 6-8, 12-13.
436 Dubrovacki drzavni arhiv; Rog. VI, pp. 34-35.
437 Dipl. Rog., pp. 406-407, 418-419. **J. R a d o n i c**, Dubrovacka akta i povelje knjiga I, sv. I, p. 408.
438 **K. J i r e c e k**, Spomenici srpski, Spomenici XI, p.80.

was in the Republic of Ragusa even when Novo Brdo was conquered (on June 27, 1441) and his two older sons were blinded. There from, not being able to achieve anything in Zeta, he went to Hungary and bow down before King Vladislav.

At that time Srebrenica came under Turkish rule as did the rest of Serbia. Ragusan merchants in this town did not waste time to discuss duties with Turks and send an embassy to Porta in order to ask them to be considerate to them. They were able to get certain, we do not know what, benefits from the sultan while he was taking over the town of Smederevo. Bosnian king complained about this act to the Republic of Ragusa in the month of July 1440. The Republic realized that this affair was somewhat awkward. Turkish rule, they thought, was temporary and it would be very dangerous if Ragusan merchants were reproached later on for their disloyalty and cooperation with Turks. So, on August 10 and 18, they wrote to their subjects in Srebrenica with a touch of disdain, warning them of the murky times and the dangers of exposing themselves to them; resenting them for closing higher political deals without the consent of the Republic and, in the end, pointing out to them that by doing so they were making common cause with the Turks and it was difficult to have common interests with them.[439] The citizens of Srebrenica decided to take this step in order to get certain benefits on the part of Turks that they were not given by Despot Durad. Getting these benefits was the Republic's goal as well. Turkish customs' officer carried on the tradition of Serbian administration in Srebrenica. Due to, Republic of Ragusa, in their instruction to their emissaries in Porta, Jakov Sorkocevic and Stjepan Benesic, ordered them: to thank the sultan for his good treatment of their merchants everywhere in his country, 'excepto che in Strebreniza', and to implore him to honor the treaty. In particular, they were to complain about the new customs' officer in Srebrenica, certain Pintinin, who was ignoring concessions made by the sultan. And they wrote a letter to this same Pintinin after November 30, 1440, full of 'sweet and nice words', saying he should stop imposing new duties and take into account the rights that the Republic of Ragusa acquired earlier. However, this Turk, customs' lessee, had a Ragusan for a partner to whom personal gain was more important than anything else. In Porta, the Republic of Ragusa was told that they themselves were responsible for being treated in such a way since they were the ones who were helping despot fight Turks. Because of this, even if the sultan had given some benefits to Srebrenica's merchants in Smederevo, while they were conquering Serbia, Turkish authorities treated harshly all Ragusan merchants without exceptions. As a result, on April 18, 1441, the Republic of Ragusa put a ban on trade with Bosnia, Serbia and the land belonging to Stjepan Vukcic, a Turkish friend. The ban included Srebrenica as well.[440]

The arrival of Turks to Serbian and Bosnian respective lands did not end their bickering at each other, nor their wars. Troop concentration and harmony between Serbs and Bosnians could not be achieved, because the rulers of the countries were bickering at each other for supremacy and personal gain, but at the same time, there was on both sides a lot of stubbornness and mutual hatred. On more than one occasion the reason for this was the wealthy town of Srebrenica, which was conquered by Turks, who used the opportunity when they saw that Bosnians and Serbs were fighting each other, in 1439.

439 **N. J o r g a**, op. cit., 370; **V. C o r o v i c**, Historija Bosne I, p. 457.
440 **N. J o r g a**, op. cit., pp. 369-378; Dubrovacki drzavni arhiv; Rog. VII, f. 203.

The same year Despot Durad left the country, and King Tomas and Duke Stjepan were bickering at each other and waging a war against each other forgetting all about the wealthy town of Srebrenica. It was not until the middle of May 1444, that King Tomas conquered Srebrenica and the town of Srebrnik castrum of Srebrenica.[441] Duke Stjepan and Despot Durad made peace around this time. On one hand, Stjepan respected the old Serbian despot who was extremely resilient, and on the other hand, he was guided by the fact that despot himself, because of Srebrenica, was the enemy of the Bosnian King Tomas. At the end of the month of November the same year Stjepan was preparing to go and make peace with Despot Durad and due to he turned to the Republic of Ragusa for advice and mediation.[442] Using this bickering among Bosnian power-holders, Despot Durad won Srebrenica over once again. However, this time Durad did not hold on to Srebrenica for a long period of time since Bosnians took it away from him. In May 1446, King Tomas and Duke Stjepan reconciled. This reconciliation between Bosnian rulers soured the relations between the despot and Stjepan. The despot became very irritated with Bosnians for taking away Srebrenica from him and he was convinced that, now that these two reconciled, Srebrenica would stay under their rule. At that time the Republic of Ragusa feared that a war over Srebrenica might break out between Serbia and Bosnia, so they banned Stjepan from exporting saltpeter and sulfur (only partially), powder and ballista from their area; and on 12-15 November they banned the Bosnian king to export weapons and gather mercenaries.[443]

In the same manner as Serbian despots imposed new taxes on Ragusan merchants in Srebrenica so did the Bosnian rulers and great nobles. Specifically, on May 27, 1448 the Chancellor and Small Council wrote a reply to one of the letters addressed to them by Ragusan merchants from Srebrenica who complained about the new taxes, which were imposed on them by protovestiarios Restoje in the name of the Bosnian King Tomas. The Republic of Ragusa sent its merchants in Srebrenica a letter addressed to King Tomas, which two of them should hand and, on that occasion, complain about Rastoje to the king. A clear distinction between Srebrenica and castrum Strebrnik was made in this letter. The citizens of Ragusa used this castrum Srebrnik as a shelter in case of war. Under the order of the above mentioned protovestiarios Restoje, they were the ones who had to build houses in Srebrnik.[444]

Undoubtedly, Despot Durad was still feeling the barb and all his plans on this side with Srebrenica were compromised. However, the situation soon changed. Shortly

441 Compare **M. D i n i c**, op. cit., p. 185; **V. C o r o v i c**, Historija Bosne I, p. 471. On May 22, 1444, the Grand Council of Ragusa decided unanimously to reward the emissary of Bosnian King Tomas, who brought the news 'de levatione castri Strebrnich de manibus Turcorum.' – **N. J o r g a**, op. cit., p. 402, comment; **M. D i n i c**, loc. cit. The same year King Tomas filed a lawsuit against Paskoje and Damjan, especially because the later one was responsible for the high price set on the bail out of the Bosnian squire Radoje Bubanic, who was captured by King Durad in the fight over Srebrenica. – **N. J o r g a**, op. cit., pp. 427-431.

442 **N. J o r g a**, op. cit., p. 407. This year the Republic of Ragusa asked Despot Durad to enable its merchants free export of silver and give them the 'Srebrenica law', as they did during the rule of Despot Stefan. – Monumenta sebica p. 437. On September 17, 1457, Despot Durad together with his son Lazar, restored the benefits the Republic of Ragusa had in Srebrenica. – **Lj. S t o j a n o v i c**, Stare srpske povelje i pisma, knjiga I, 2, Beograd – Sr. Karlovci, 1934, pp. 30-32.

443 **N. J o r g a**, op. cit., pp. 417-418.

444 Op. cit., pp. 425-426; **M. D i n i c**, op. cit., p. 186.

afterwards, Bosnians had a falling out and started fighting against each other. On one side there was King Tomas and on the other there were Duke Stjepan and Despot Durad who stood united. They were fighting over Srebrenica.[445] On September 16, 1448, united troops of Despot Durad and Duke Stjepan conquered Srebrenica. The army of Despot Durad was led by his brother-in-law Toma Kantakuzen, who, on that occasion, got through all the way to Visegrad and conquered it.[446] A month later, Ragusan merchants in Srebrenica received orders from the Republic of Ragusa to complain to Tomo about the violation of their privileges because they were given to them due to his intervention.[447] It was not long before King Tomas, at the beginning of 1449, launched a sudden attack and won Srebrenica over, which was important to him because it was an enormous source of wealth. As a result, on March 1, 1449, again, present in Srebrenica we see the officers of the Bosnian king – 'valosi del rè.[448]

Internal friction and wars among Bosnians themselves on the one side and between Serbs and Bosnians on the other, worn people out completely. Even King Tomas himself was tired of them. At the time Despot Durad was in good relations with Turks. As a result of his conflict with Hunjadi in 1448 and later on, the despot was forced to seek a greater deal of support from Porta in order not to face Hungarian revenge on his own. King Tomas realized that his hands were tied for as long as he did not make a deal with Despot Durad. King Tomas was also considering forming an alliance with the Republic of Ragusa and he started negotiations with the Republic of Ragusa. The Republic of Ragusa would benefit from an alliance with King Tomas, because in 1451 Duke Stjepan launched a war on the Republic of Ragusa. In turn, the Republic of Ragusa was also looking for a way to make peace between Bosnia and Serbia, which were at war at the time, and then King Tomas as an ally of the Republic of Ragusa would be free to turn against Duke Stjepan. The main contentious issue was the issue of Srebrenica. The Republic of Ragusa, on June 17, 1451, gave an instruction to its emissaries on the Bosnian court, Vlah Ranjin and Jakov Marin Gundulic, to ask, among other things, that castrum Srebrnik be placed in the custody of the Republic of Ragusa until the issue of Srebrenica is resolved, so that the Republic of Ragusa can ensure that the provisions of the treaty would be carried out. The emissaries were instructed to tell King Tomas that Despot Durad might fear the treaty between Bosnia and Serbia would not be honored and that he might ask for a dependable assurance in this respect.[449] It was believed in the Republic of Ragusa that King Tomas, as a sign of good faith for the reconciliation, would be willing to give Despot Durad back the fortified town of Srebrnik and the wealthy town of Srebrenica. Moreover, there was also the need for King Tomas to make peace with Ban (Viceroy) Petar Talovac. The Republic of Ragusa authorized their emissaries to meet with King Tomas and give an attentive ear to his

445 **N. J o r g a**, op. cit., p. 419, 425-426.

446 **K. J i r e c e k**, Istorija Srba II, Beograd, 1923, p. 152; **N. J o r g a**, op. cit., pp. 423, 426, 430-431. According to Serbian Annals, the defeat of Bosnian troops was also recorded in Wallachian Annals as well: 'Раз⍰н ⍰ѡма кралѣ ⍰ѡмаша коçаиçаго '. – **J. B o g d a n**, Letopisetul lui Azarie, Bucuresti, 1909, p. 75; Compare

Lj. S t o j a n o v i c, Stari srpski rodoslovni letopisi, Beograd – Sr. Karlovci, 1927, pp. 235-236. One of the sources places this event on September 6 that year. – Spomenik III, p. 134.

447 **N. J o r g a**, op. cit., p. 430.

448 **K. J i r e c e k**, loc. cit.

449 **M. D i n i c**, op. cit., pp. 186-187.

wishes and demands, and then, after that, meet with Despot Durad and negotiate the terms of the treaty. At the same time the emissaries were to ask Despot Durad to use his influence with Porta to the advantage of the Republic of Ragusa.[450] Mediation of the embassy towards the reconciliation was successful. King Tomas gave Despot Durad Srebrenica back by the end of July that year. Thus, Bosnia along with Hungary made peace with Despot Durad.[451] Castrum Srebrnik, along with Srebrenica was given to Despot Durad – 'lo castello de Strebernich esser dato in man del signor despot.'[452]

According to what has been said above, we see that Srebrenica had gone through a tumultuous and very difficult period during the rule of Despot Durad Brankovic (1427-1456).

V

For a period of time during the rule of D. Brankovic' successor, Srebrenica was a part of the Serbian state. Thus, during the rule of Despot Lazar Brankovic in Srebrenica, Duke Milos was the town administrator.[453] However, around that time, it occurred to Bosnian King Tomas to marry his son Stepan to a princess from the Brankovic family, the oldest daughter of Lazar Brankovic, who at the time could not have been more than 12 years old. This idea was driven by political and financial plans of a king who wanted to resolve his financial and political issues through his son's marriage; and according to this plan one day Bosnia would be united with other parts under the rule of the Serbian dynasty of the Brankovic family, because they were left without male issue on Lazar's side. In that way all borderline conflicts between these two countries would end. Bosnia would benefit in strength, wealth and prestige; and the two important South Slavic areas would stand united in those crucial days of alien invasion and conquest. To this end Tomas started his heralding to L. Brankovic.[454] King Tomas put it in the following way: his son Stefan marries Lazar's daughter and, at first, receives as dowry the area of Srebrenica, which has always been a matter of dispute and the reason why many bloody wars were waged. As early as April 1458, the issue was seriously discussed.[455] But even before the marriage, which was contracted on April 1, 1459, Bosnians conquered Srebrenica as early as February 22 the same year along with other eleven neighboring towns.[456] King Tomas wanted to take over these areas from the Deprived-of-a-Leader Serbia that Bosnia was entitled to for many a day now. These events resulted in commotion in the Republic of Ragusa. The Republic of Ragusa was worried about their merchants in Srebrenica, and so, during April the same year, sent letters to all sides: the sultan, the duke and the Hungarian king. The Republic of

450 **N. J o r g a**, op. cit., pp. 448-449.

451 Op. cit., pp. 451-454; **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 496.

452 **K. J i r e c e k**, Istorija Srba IV, p. 91; **M. D i n i c**, op. cit., p. 188. Under the year 1455, it is mentioned in the Annals that Dmitar Radojevic lost Petar Kovacevic in the battle of Srebrenica. – Stari srpski rodoslovi i letopisi no. 306, 699, 1180.

453 **K. J i r e c e k**, Srpski spomenici, p.57.

454 **L. T a l l ó c z y**, Studien zur Gescichte Bosniens und Serbiens, p. 91 and on.; **J. R a d o n i c**, Sporazum u Tati 1426 i srpsko-ugarski odnosi od XIII-XIV veka, Glas CLXXXVIII, p. 225.

455 **V. M a k u s e v**, Istorijski spomenici Juznih Slovena i okolnih naroda II, Beograd, 1882, p. 115.

456 Op. cit., pp. 204-205.

Ragusa was worried because they were not in good relations with King Tomas at the time. After he conquered Srebrenica, King Tomas has given up the idea of launching an attack against Turks. Moreover, he even sent them tribute-money.[457] Based on this, it can be concluded that king was not interested in protecting the freedom of his people from Turkish invasion, but was rather interested in personal gain of the court's treasury. The source was over-stocked; the court's treasury received enormous proceeds of silver ore from Srebrenica and king's interest for war against Turks waned. After that, in 1462, Srebrenica was conquered by Turks.[458]

On December 14, 1463 in the town of Jajce King Matija issued a deed of land property in Srebrenica and the surrounding area of Srebrenica to successors of a Ragusan, Dabiziv Latinica, who was exiled by Turks.[459] But, at that time, Srebrenica was in Turkish hands.

Those were the times when this area was run by emins (Ottoman tax-collectors) Murat, Dogan, Musa and Balaban.[460] Around this time, Hungarians were preparing the field for the conquest of Srebrenica. Turkish governor in Bosnia, Muhamed-pasha Minetovic, having a small army on his disposal, was taking measures to prevent Hungarians from assembling in the area which they could use to cut off Turkish communication with central Bosnia. He placed great deal of importance on the fortified town of Zvornik. For this reason he sent there a skilled and very competent warrior, Skender Mihailovic, a turned Turk, whom he gave only 500 soldiers and the resources to fortify the town well. Hungarian army, together with King Matija, led by I. Zapolja was advancing through the valley of the River Drina. Contrary to expectation, in a bold and swift impact, Zapolja reached and pillaged Srebrenica. On this occasion, Hungarian troops conquered the entire area of Srebrenica.[461] It was then that Hungary introduced so called gubernators (governors) in Bosnia. But by 1465, they were replaced by Bosnian-Croatian-Dalmatian bans (viceroys). They were warriors, mainly Hungarians by nationality and they were rotated quite often. Their duty was to protect their banates from Turks and carry out economical exploitation of Bosnian land in favor of Hungary. Especially well-prepared for defense were the banates of Jajce and Srebrenica, which were in contact with Sabac and Belgrade, since they represented the farthest points of Hungarian invasion in the Balkans and as such they were to serve as a defensive wall for the protection of gates of Hungarian Pest against Turkish invasion.

Yet, Srebrenica could not be held by Hungarians for a long time. Naturally, Turks were extremely interested in such an important and abundant area, which they soon took over from Hungarians. After that, as we learn from a Sultan Mehmed II's report, in which he informs the Republic of Ragusa on May 6, 1468 that the sultan's emin, Sule, consigned 'мѐста срёбьна' and 'Хасобѣ' in Srebrenica to a Ragusan, Paskoje Romed's care, and that he, in turn, was behind 3 000 ducats with his rental fee.[462] But, the same year, following this event, when Hungarians conquered the town

457 Compare **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 527.

458 **K. J i r e c e k**, Istorija Srba IV, p. 92.

459 **G e l c i c h – T h a l l ó c z y**, Diplomatarium pp. 620-622.

460 **G l i s a E l e z o v i c**, Turski spomenici I, I. Zbornik za istocnjacku istoriju i knjizevnu gradu ser. I, knjiga I, ed. Srpska akademija nauka, Beograd, 1940, pp. 68-70. **C. J i r e c e k**, Staat Gesellschaft IV/5.

461 Compare **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 572.

462 **C. T r u h e l k a**, Tursko-slovjenski spomenici dubrovacke arhive. Glasnik Zemaljskog muzeja XXIII (1911), p. 28. **Lj. S t o j a n o v i c**, Stare srpske povelje i pisma, knjiga II, 2, pp. 245-246.

of Sabac, Hungarian king sent off from Sabac a young Serbian despot, Vuk Brankovic (Zmaj Ognjeni Vuk – Vuk the Fiery Dragon), with an army to force their way into Srebrenica and ravage the area. This event was recorded in the Annals under the year 1476.[463] This had nothing to do with territorial conquest or the delivering of people from Turkish servitude, but it was rather a type of a martial feat aiming at mayhem, surprise attack and plunder. V. Brankovic chose 150 warriors, dressed them in Turkish uniforms, and set out with them by night, furtively, moving through woods, to attack Turks by surprise. This martial detachment accompanied by young Brankovic, invaded Srebrenica by day and right at the time panadur (fair) was held in town in order to cause as much mayhem and confusion as possible. Turks were terribly appalled by this event. The attack resulted in the yielding of big spoils: five cargos of silver, 127 000 aspras along with various other objects. From there the detachment then fought their way to Kuslati, which they raided as well, and went back via Zvornik. The despot was shot in the leg there and he discontinued further fighting. On the way home, the detachment continued to pillage, burn and wreak havoc.[464] Shortly afterwards, Hungarians launched a new attack on the Srebrenica region and took it over from Turks.

For a long period of time afterwards, Srebrenica was out of Turkish control. In 1482, when Novi, as the last free town of the old Bosnian state, was conquered, the whole country, with the exception of two to three smaller towns at the mouth of the River Neretva, came under Turkish control, respective regions of Jajce and Srebrenica did not get involved. But then again, they were no longer under the rule of respective Bosnian and Serbian rulers, who were constantly bickering and waging wars, especially over Srebrenica, now they were under the rule of Hungarian rulers, who were holding on to these regions for the purposes of exploitation and use of these as bastions for the security of Pest.

VI

Experts studied closely the differences between Roman and old Bosnian mining industry in Srebrenica.[465] It was established that there were no diagonal tunnels in Roman mining pits. The drilling was done in the dimensions which enabled the carts to come in and bring out the stockyard charges. All the holes were connected by roads that led to present-day Gradina. Wherever there was a need an underpinning was made, and here and there a spanning with a bridge was done, and all tunnels were made with precision and care. Subsequent Bosnian work shows certain progress in the sense that they also made diagonal tunnels, but what is surprising is the fact that everything was done in small scale and noticeable frugality. It is virtually impossible to walk through these diagonal tunnels standing straight and some of the narrow passages are almost impossible to squeeze through. Smelting furnaces were of the most primitive sort, and the building material used was the closest accessible. They did not use brick or dressed stone.

463 Stari srpski rodoslovi i letopisi no. 771 and 1225.

464 **T h a l l ó c z y – A l d a s y**, Monumenta Hungariae historica XXXIII, pp. 265-268; Stari srpski rodoslovi i letopisi, loc. cit.

465 **L. P o g a t s c h n i g**, loc. cit.

The items acquired through excavations were scarce – few pieces of earthenware, wooden nails and spikes were all that was recovered from the mediaeval mining pits in Srebrenica. This leads us to conclude that the workers lived in poverty. The existence of many haldas seems to indicate that there was no central shop, but that the miners were working in batches in separate pits and that they melted ore where it suited them best.[466]

VII

Throughout the history of its development Srebrenica had a diversified ethnical structure. Judging by a Greek epitaph found in Biljaca near Srebrenica and a seal imprinted on one pot of clay found in Gradina itself near Srebrenica, as it was mentioned in the first chapter of this paper, inhabitants of Greek origin also lived in this area. Then, the most important ethnical element in early mediaeval period was represented by the Romans. Mining was highly developed during Roman rule in Srebrenica. From the arrival of the South Slavs at the Balkans, we can assume that Srebrenica, as a rich mining region, was inhabited very early on by South Slavic inhabitants. According to the afore-mentioned historical facts it can be said that Srebrenica was mainly inhabited by Bosnians, Ragusans, the Saxons and partly by Serbians. In addition, very early on we have the arrival of Hungarians as conquerors and after that Turks as well. Economical wealth of the mining town of Srebrenica attracted these different ethnical elements, especially prominent among them being the community of the Republic of Ragusa, which was the main lessee of the mines,[467] and Saxon miners, who were the experts for mining business. Traces of the Saxons are present even today in the names such as Saski potok near Srebrenica.[468]

We are familiar with the names of many of the citizens of Srebrenica in the mediaeval period. I have no intention of mentioning all of them and I am going to mention instead only the following. As it was mentioned in the second chapter of this paper, in the period 1390-1392 several citizens of Srebrenica became naturalized citizens of the Republic of Ragusa such as: Rajko Milkovic, Novak Vukojevic, Hrelja Hrvatovic, and Zivko Ivanovic – Ligatica.[469] Generally speaking, most families in Srebrenica were descendants of the Latinica family from the Republic of Ragusa. The first representative of this family was Dabizav Dobretic dictus Latinica, who is mentioned in 1403. His son Martol (Martolus) was the magistrate in Srebrenica in 1423, 1427 and 1435. This family had hereditary estates (bona hereditaria) in Srebrenica itself and its surroundings (mountains, mines, smelters, mills and villages); but they were exiled by Turks.[470] In 1433, a certain Branko Sancic, as one of the citizens of Srebrenica is mentioned.[471] After him, in 1438, as the citizens of Srebrenica the following are mentioned: Paoko

466 Op. cit., p. 152 ff.; Rücker, Blei- u. Silberbergbau bei Srebrenica, p. 21 ff; **K a t z e r**, Geologija Bosne, p. 450.

467 Compare **C. J i r e c e k**, Die Handelsstrassen und Bergwerke von Serbien und Bosnien, p. 50 ff.

468 **K. J i r e c e k**, Istorija Srba III, p. 109.

469 Mon. Rog. IV, pp. 150-152; in **V. C o r o v i c**, op. cit., p. 335, the transcript of certain names of the citizens of Srebrenica is wrong.

470 **K. J i r e c e k**, op. cit. IV, p. 143.

471 **K. J i r ec e k**, op. cit., p. 162.

Bratkovic, Radoe Miokovic called Paklic, Benko Bratosalic, Niksa Raguzan, Antoe Sorkocevic, Stipan Vukovic, Petko Utisenovic, and Sergije Sirgulovic.[472] In 1447, as citizens of Srebrenica the following are mentioned: magistrate Mikleus, magistrate Paoko Stipasinovic, Maroje Nikulinovic Gundulic, Tvrdislav Likodric, Godur Dobrasin Danicic, Stipan, the son of Tvrdislav Likodric, Todor Dobrasinovic, Bozidar Milosevic, as servant of Andrija Krivosica, Marno Cidelovak, Stepan Bozinovic, as servant of magistrate Zuho (Duro); as Ragusan nobles in Srebrenica the following are mentioned: Stipko Marguskovic, Andrija Krivosic, Niksa Zuhovic.[473] In 1457, the following citizens of Srebrenica are mentioned: duke Milos, magistrate (comes) Nikola Radulinovic, a Ragusan noble Zuho (Durde), Dragojevic Gucetic;[474] and as Srebrenica's nobles the following are mentioned: Marin Radosalic, Dobrusko and Stepan Brankovic, magistrate Martolica Grbicic.[475]

In addition to the afore-mentioned South Slavic ethnical groups that were present in Srebrenica in the mediaeval period, there were also Albanians from time to time. It can be concluded by the fact that there are traces of Albanian words along the River Drina all the way to Srebrenica, which survived to present day in the so called 'banalacki' secret speech. The Albanians came to this area as mercenaries and as graziers, moving with their herds to winter grazing lands.[476] Besides this, there were also economical and cultural ties.

In the mediaeval period the citizens of Srebrenica pursued various occupations. One could find there officers, miners, workers, merchants, various craftsmen, professional warriors; in addition there were also priests and nobles of all sorts (petty and high nobles, bans (viceroys), dukes, commanders-in-chief). Among others, in 1438, in Srebrenica the following are mentioned: Radovan and Veseoko, as scroll merchants, Petar, as goldsmith and Radoje, as candlemaker.[477]

It is worth mentioning that in one of Constantine the Philosopher's hagiography manuscripts of Despot Stefan Lazarevic it is said that all Bosnians in Srebrenica were Bogomiles. The hagiography reads: 'ꙗн же кѣꙗн ерєꙗи богомилѣꙗкыє ꙗоуть'.[478]

Among churches in the mediaeval Srebrenica the best known was the Franciscan Church during the rule of Despot Stefan Lazarevic (1412-1427)[479] whose priests enjoyed high reputation.[480]

---

472 Id., Spomenici srpski, Spomenik XI, p. 86.

473 Op. cit., p. 86, 92; **Lj. S t o j a n o v i c**, Stare srpske povelje i pisma, knjiga I, 2, p. 123

474 **K. J i r e c e k**, op. cit., pp. 87-88.

475 Loc. cit.

476 **V. C o r o v i c**, Napomene o albanskim tragovima. Arhiv za albansku starinu, jezik i etnologiju, ed. **H. B a r i c**, I, 1-2, Beograd, 1923, pp. 202-205.

477 **K. J i r e c e k**, Spomenici srpski, p. 80.

478 **V. J a g i c**, Ein neu entdeckter urkundlicher Beitrag zur Erklärung des Bosnischen Patarenentums. Archiv für slav. Phil. XXXIII (1912), p. 586; compare **В. Н. Г р и г о р о в и ч ъ**, О Сербіи Казань, 1859, p. 52.

479 **K. J i r e c e k**, op. cit., p. 75.

480 Id., Istorija Srba III, p. 98. We do not know what episcopacy Srebrenica belonged to when it was under the rule of Bosnian rulers and when it was held by Serbian despots. Judging by the letters that the Republic of Ragusa sent to the Serbian metropolitan Isidor, it appears that Srebrenica, when it was held by Serbian despots, belonged to the episcopacy of Belgrade. – Cons. Rog. Nov. 30, 1415; Lettere Dec 1415 and Feb 1416. [Lettere e Commissioni di Levente 1411-1416].

In the mediaeval period Srebrenica had its own town law. This is completely understandable because this town was an important mining and trade centre. The information about this Srebrenica's Law is found in a court hearing dated November 10, 1457 that was held in Srebrenica due to a theft. The ruling of this hearing states that the two culprits should swear an oath for the purposes of justification and if they did not do it 'да ꙗ крнкн по законꙋ мѣꙗта, що нХь законь покажє.'[481] In addition, in the mediaeval period Srebrenica, as a mining town, even before the mentioning of the local law in 1424, had certain regulations pertaining to privileges as regards customs duties. Thus, in an act which was passed the same year it was said that the cloths that were imported to Srebrenica were duty free.[482] This phenomenon in Srebrenica can be seen later on during Turkish rule. Namely, under Article 132 of the Saxon Law no citizen of Sirenica (Srebrenica) is exempt of paying baj (customs duty) when they import eating and drinking utensils and objects for mining purposes.[483] This mining community in Srebrenica had its own governments and its own judges (burghers); there was 'curia purgarorum'[484]. Then there was also the Court of the Republic of Ragusa, which dealt with the issues pertaining to the Ragusan citizens.[485] Particularly interesting is the case

481 **K. J i r e c e k**, Spomenici srpski, p. 88. **Lj. S t o j a n o v i c**, Stare srpske povelje i pisma, knjiga II, 2, pp. 431-433.

482 **K. J i r e c e k**, Spomenici srpski p. 75. In a letter dating from 1445 addressed to Despot Durad, the Republic of Ragusa mentions 'Srebrenica's Law', the same they had one during the rule of despot Stefan. – Monumenta serbica, p. 437.

483 **V l a d i s l a v S k a r i c**, Staro rudarsko pravo i tehnika u Srbiji i Bosni, Posebna izdanja Srpske akademije nauka, knjiga CXXVII, Beograd, 1939, p. 89. There is yet another especially interesting Turkish Law on customs duties in Srebrenica, from the Modern Age, which provides a lot of information about the economic history of Srebrenica and the neighboring area of that time. This Law rather well documents the economic situation and the life of people in Srebrenica and the neighboring area. – Op. cit., pp. 90-91. A well-known Turkish geographer from the 17th century, Evliya Celebi, provides important information about Srebrenica at that time. Evlija says: 'This place was named after Srebrenica mountains, where the silver pits are, in Bulgarian and Serbian language 'Srebrenika''. About the town of silver, Evliya writes: 'Town is located at the top of the church rocks, and built of stone in five angles and it is a beautiful town. The town has a *dizdar* with *fity nefers* , and it has a special tower for *dzebhanu*. Since it is quite small it does not have a bazaar nor enough room for a market-place. When sultan Fatih Mehmed conquered Bosnia, he also conquered this town and devastated it in the process and Bajazid II rebuilt it.

In the hills and valleys there are only eight hundred beautiful houses, hovels and rising buildings, which all have a shingled roof.

This town has six neighborhoods and six mosques. The first, Bajazid-velina mosque is built in the old style with stone minaret and ceremit roof. There is a Moslem monastery, three Moslem primary schools and a rather small inn and seventy craftsman stores, as well as a small public bathroom. There is no domed market building nor any other important building since the town is not located on any major crossroad. A rather awkward small white river, which joins the River Drina, flows through town. They call this river 'silver water' since it springs from silver pits, but it has a bad reputation because all the local people who drink this water usually develop goiter. The town is inhabited by Bosniacs, Serbs and Bulgarians and they are in good relations.' – **S. S e j f u d i n K e m u r a**, Iz Sejahatname Evlije Celebije, Glasnik Zemaljskog muzeja XX, pp. 183-184. I was not able to find **П. А. С ь ц р к у**, Описаніе турецкои имперіи..., 1890, and the story of Srebrenica on p. 149; **C.V. M i k o l j i**, Rudarstvo u Bosni u srednjem vijeku, Povijest Bosne i Hercegovine I, Sarajevo, 1942, p. 653 ff.

484 **C. J i r e c e k**, Das Gesetzbuch des serbischen Caren Stephan Dusan, Arch. für slov. Phil., XXII (1900), p. 187, 198-199; id., Bedeutung von Ragusa inn der Handelsgeschichte des Mittelalters, p. 72, comment 66.

485 Mon. Rag. IV, pp. 150-151; Zakonski spomenici pp. 164-165.

of a jury from 1457 where it can be seen that the hearing is held at the crime scene as well as the fact that a target date for the hearing is set in advance.[486]

How developed merchant town and how important mining town Srebrenica was in the mediaeval period is best seen in the fact that 'panadurs' (fairs) were held in Srebrenica and its surrounding area. Thus, the Ragusan archive books from 1427 mention a panadur in the area of Srebrenica. Namely, during an investigation conducted by Ragusan consol and his judges in Srebrenica on February 5 this same year, into the missing 38 pounds of silver that involved father Marin, Srebrenica's guardian, and Domko, known as Nikola, the afore-mentioned Domko said: 'andaro a pangur', so he secretly took 'bisaze de pelle nigre', which belonged to someone else,[487] from the monastery's sacristy. After this one, there was a panadur held in Srebrenica at the time when Zmaj Ognjeni Vuk (Vuk the Fiery Dragon) invaded the town.[488]

The best known silver ore mine in the mediaeval period in the entire Bosnia was Srebrenica. In addition to silver, Srebrenica also had lead.[489] The abundance in silver ore opened a possibility for minting coins. We know this because a certain Radosav Sancic (Zancich), in 1431, together with a Serbian Duke Bogdan and a few Ragusans, was minting silver coins with the huge admixture of copper. This resulted in a complaint made by the Republic of Ragusa to Despot D. Brankovic.[490] In addition, Serbian despots were minting their own money in Srebrenica quite often.[491] But then, Despot D. Brankovic himself had a
30 000 ducats income per year from Srebrenica.[492]

Throughout the mediaeval period Srebrenica was a rich and well-known mining town. It was exploited first by the Romans, then by Bosnians, Serbians and Ragusans. It was used by the Saxons as well. It was ravaged, plundered and exploited by foreign conquerors, namely Hungarians and Turks. Due to its economic wealth, for centuries Srebrenica attracted all sorts of conquerors, and caused internal and local friction and bloodshed. As a consequence, the ethnic element in Srebrenica, for centuries, was exposed to all kinds of suffering and troubles, and exploited by the respective Bosnian and Serbian rulers, foreign conquerors and the profit of the Republic of Ragusa. As a result, Srebrenica, once called Argentaria, by the end of the mediaeval period was visibly depleted only to be completely depleted during Turkish rule in the new era, and later on to become completely neglected.

---

486 **K. J i r e c e k**, op. cit., pp. 87-88.

487 **K. J i r i c e k**, Istorija Srba III, p. 226, comment 7.

488 **T h a l l ó c z y – A l d a s y**, Monum. Hung. hist., loc. cit.

489 Compare **K. J i r e c e k**, op. cit., p. 207. When Srebrenica was under the rule of the Bosnian King Tomas, he had same proceeds per year from Srebrenica. – **T h a l l ó c z y**, Studien, p. 96.

490 **K. J i r e c e k**, op. cit., p. 162.

491 Op. cit. IV, p. 208.

492 **E. F e r m e n d z i n**, Acta Bosnae, p. 223.

493 Татомир Вукановић, *Сребреница у средњем веку*, Гласник државног музеја у Сарајеву, нова серија 1946., друштвене науке, свеска 1., 51-80

DOCUMENTS

Kemal NURKIC, M.Sc.

SREBRENICA REGISTERS IN THE TUZLA CANTON ARCHIVES AS HISTORICAL SOUCES FOR THE PROOF OF OWNERSHIP

Defter or **tefter** [Register] is the cadastral tax register which was very neatly kept by the Ottoman Empire, almost from the very beginning. Defters contain data on villages, households, number of household heads (adult males and widowers), as well as ethnic groups in the area of the Empire.

All the state records of the Ottoman administration and accounting, all the proceedings and protocols, as well as all the individual documents which have characteristics of some type of inventory, list or statement of accounts are called defters.

Due to a wide meaning of the word defter, various defters as types of Ottoman registers were given a closer description by the addition of other words which denoted their type and character. Ottoman cadastral registers were called *tapu tahrir defterleri* (registry). They were the result of work of special government commissions who, on the spot, took down the sources of state revenues for the purposes of property taxation. The Commission composed of emin – commissioner and khatib – scribe further defined the revenue sharing among Ottoman feudal lords.

Records of the *tapu tahrir deftera* ended in the early 18th century, and the Ottoman administration adapted to the new circumstances and turned to offices after the European model. Ottoman defters are undoubtedly the most important for the area of the Balkans in the Ottoman period. They represent the basic source of information for the research of key historical issues such as demographic trends, economic activities, structure of population, all that pertains to socio-economic, legal and political, but also cultural history of BH.

As regards the Bosnian-Herzegovinian Ottoman historiography, it met a remarkable success after the Second World War. Significant number of these results came precisely because of the study of the registry defters. Most of these defters date back from the 15th and 16th centuries, and they served as one of the fundamental sources for the study of important historical issues.

The analysis of the defters in different years provides an even more complete account of the past of a certain region, its population, economy, institutions, economic circumstances, trade and trade ethics, agrarian relations and their evolution, waqf as a legal subject but also the political circumstances in the Ottoman Empire itself.

Defters contain individual mulk estates, estates that belong to the entire community equally, and after that the area of land was registered. Among real property the following were mentioned: houses, cottages, residences, barn, granary, mill, curing

plunt, log watch-towers, mosques, maktabs, churches, synagogues, cemeteries, schools, shops, storehouses, bars, mejhanes [inns], fields, bramble patches, forests, gardens, flower-gardens etc. Register analysis enables us to reconstruct the size of the settlement because the real property was entered in the register according to the mahalas and streets that they were located in, and for the person holding the right of possession, the current place of residence is stated. Data on the number of shops, storehouses, bars et al, give us an account of the urban and rural economy.

In the Tuzla Canton Archives, there are five cadastral registers dating back from the 19th century. The aim of this paper is to point to the existence of these defters, and in a few words, say something about them and point to their importance as regards the historical science. We believe that these defters were the result of a firman [decree] of 1867. The firman was issued as part of the efforts of the Ottoman central authorities to conduct classification and registration of lands and taxes, after the fall of the timar system, in accordance with the Land Law adopted in 1858.[494]

Defters found their way into the Tuzla Canton Archives in A4 format copies, and they collectively contain about 700 pages and one of the defters has a printed form with all the headings of columns where data were entered. Before they arrived at the Archives, the defters were located in the Directorate of the Cadastral Archives in Istanbul. The defters were numbered in the following order:

1. **Srebrenica qazai – no. 5933, comprises 204 pages,**
2. **Srebrenica qazai – no. 5934, comprises 197 pages,**
3. **Srebrenica qazai – no. 5935, comprises 206 pages,**
4. **Srebrenica qazai – no. 5938, comprises 93 pages.**

The first three defters were made in 1284 A.H. or 1867, which means that immediately after the passing of the Law on land registration in 1867, the law was enacted in the area of Srebrenica. These defters do not have column headings and thus the landowners were listed from top to bottom where the respective names of the owner and his father were stated. What is interesting about these defters is the fact that the scribe accurately lists the names of all the persons whose land borders with the plot in question.

The writing of the defter no. 5938, which can be found in the Tuzla Canton Archives, started in 1292 A.H. or 1875. This defter has a following form:

The first column heading contains general numeration which continues through the entire defter. Next column heading contains the name of the mahala. The third heading contains the names of the locations, that is the names of the people whose property borders with the entered property. The fourth and fifth headings contain the land area of the property *dönüm ve sair, keyl ve sair*. The following heading contains the type of property that was the subject of the register. Next heading contains the name of the owner, that is the enjoyer of the right of possession. The following heading contains the estimated value of the property. The heading *tarih-i sened* contains the date of the drawing up of the document. The heading *vuqu'at* is the heading that contains changes, events. This heading is related to the transfer of property that is the right of possession.

Registration district of the defter in question are mostly villages in the area of the present-day municipality of Srebrenica. Here are some of them:

494 Nedim Zahirovic , *Katastarski defteri u Arhivu Tuzlanskog Kantona s kraja osmanske uprave u Bosni*, Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu, KNJIGA XXV-XXVI, pp. 249-257.

a) **Village of Daljegosta**, register of fields with the names of their owners. In most cases the names of the owners without the names of their fathers were entered. For example, Mustafa, son of Mehmed, has two fields with a total area of 5 dunums which border with Mula Mehmed, Hasan and Omer. The second field borders with Mehmed, Hasan, Omer and the public road.
b) **Village of Slatina**, register of fields with the names of the owners. Selim, Bajram and Mustafa own most of the fields with a total area of about 40 dunums. Also, we see women as rightful owners and thus in the village of Slatina, Ajsa, daughter of Mehmed, was registered as the owner of two fields with a total area of 6 dunums.
c) **Village of Osmaca**, register of fields with names. Ibrahim, Mehmed, Osman, Hatidza, Merjema and Hanifa, children of Omer, have most of the fields with a total area of 80 dunums. Bego and Salih, children of Omer, enjoy the property over 16 plots of land with a total area of 55 dunums.
d) **Village of Suceska**, register of fields with names. Selim, son of Abdurahman, has seven fields with a total area of 16 dunums. Here we see that the fields of Mustafa, Ismail, Alija and Ibrahim, children of Husejn, border in part with the mosque in the above-mentioned village. Fatima, daughter of Ibrahim, owns ten plots of land with the a total area of 73 dunums.
e) **Village of Krusev Dol**, Mehmed and Selim, children of Murat, own ten plots of land.
f) **Village of Rakovac**, Salih, son of Mustafa Hodzic from the village of Suha, owns most of the plots of land in the village of Rakovac. Ibrahim, son of Mustafa, owns five plots with a total area of 19 dunums. Risto and Marko own five plots with a total area of 19 dunums.
g) **Village of Peciste**, Mustafa, son of hajji Ahmed, owns five plots with a total area of 12 dunums. One plot with an area of 2 dunums borders with Nuhagic, Mezarluk [Graveyard] and public road. Ismail, son of Salih, owns one plot with an area of six dunums and borders with, along two sides with Mustafa, and Ibrahim-aga and the forest.
h) **Village of Besirovici**, Hava, daughter of Ahmed, owns seven plots. Sinan, son of Ahmed, owns seven plots. Hatidza, daughter of Ahmed, owns one plot. Osman and Alija, children of Bego, together own six plots.
i) **Village of Glogova**, Mehmed, Salko, Husejn, Hamza, Hanifa and Hatidza, own 22 plots with a total area of 104 dunums.

In this defter, about 3600 plots with the names of the owners were registered. We have to point out that there are only few instances where non-Muslims are mentioned as property owners.

Based on what was mentioned above, we can say that defters represent very important historical sources for the study of the history of Bosnia and Herzegovina under the Ottoman rule. Namely, the issues of legal, economic and any other status of the population in this area cannot be researched or understood without the insight into the data provided in the defters.

In the end, we will conclude that the general public still does not have access to numerous facts available in Ottoman source materials, either due to the problem of interpretation and translation of these materials, or the limited possibilities of their publication.

Appendices

KAZASI
Defterin cinsi
Cilt numerosu
Mahzar numerosu
Müteselsil numero
5938
5938

TAPU ARŞİV DAİRESİ BAŞKANLIĞI
MİKRO FİLME ALINAN BELGENİN
(DOKUMENT SNİMLJEN NA MİKROFİMU)
ADI:
(NAZİV)
SREBRENİCE
DEFTER NUMARASI
(BROJ DEFTERA)
5938
CİNSİ
(VRSTA)
TAPU ZARIT DEFTERİ
VARAK ADEDİ
(BROJ LİSTOVA)
47
ÇEKİM TARİHİ
(DATUM SNİMANJA)
17.06.2003

JUDGEMENT FOR GENOCIDE IN RADISLAV KRSTIC CASE

RADISLAV KRSTIĆ (IT-98-33) - "SREBRENICA-DRINA CORPS"

- Chief-of-Staff/Deputy Commander of the Drina Corps of the Bosnian Serb Army (VRS);

- Appointed Commander of the Drina Corps on 13 July 1995.

Born	15 February 1948 in Vlasenica, Bosnia and Herzegovina
Indictment	Initial: 2 November 1998; redacted: 7 December 1998; amended: 22 November 1999
Arrested	2 December 1998, by the multinational Stabilisation Force (SFOR)
Transferred to ICTY	3 December 1998
Initial and further appearances	7 December 1998, pleaded not guilty to all charges; 25 November 1999, pleaded not guilty to all charges
Trial Chamber judgement	2 August 2001, sentenced to 46 years' imprisonment
Appeals Chamber judgement	19 April 2004, sentenced to 35 years' imprisonment
Guilty of:	- Aiding and abetting genocide; - aiding and abetting murder (violation of the laws or customs of war); - aiding and abetting extermination (Crime against humanity); committed during the period 13. – 19 July 1995.; - for murder (violations of laws and customs of war) and - persecutions (crimes against humanity) committed during the period 13. – 19 July 1995. in Potocari
Serving sentence	20 December 2004, transferred to the United Kingdom to serve the remainder of his sentence; credit was given for time served since 3 December 1998.; 15.December 2011. godine because "security reasons", returned to ICTY

UNITED NATIONS

	International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991	Case Nr.: Date: Original:	IT-98-33-A 19. april 2004 engleski

IN THE APPEALS CHAMBER

Before:	Judge Theodor Meron, Presiding Judge Fausto Pocar Judge Mohamed Shahabuddeen Judge Mehmet Güney Judge Wolfgang Schomburg
Registrar:	Mr. Hans Holthuis
Judgement:	19 April 2004

PROSECUTOR
v.
RADISLAV KRSTIĆ

JUDGEMENT

Counsel for the Prosecution:

Mr. Norman Farrell
Mr. Mathias Marcussen
Ms. Magda Karagiannakis
Mr. Xavier Tracol
Mr. Dan Moylan
Counsel for the Defendant:
Mr. Nenad Petrušić
Mr. Norman Sepenuk

I. Introduction

1. The Appeals Chamber of the International Tribunal for the Prosecution of Persons Responsible for Serious Violations of International Humanitarian Law Committed in the Territory of the Former Yugoslavia Since 1991 is seized of two appeals from the written Judgment rendered by the Trial Chamber on 2 August 2001 in the case of *Prosecutor* v. *Radislav Krstić*, Case No. IT- 98-33-T ("Trial Judgment"). Having considered the written and oral submissions of the Prosecution and the Defense, the Appeals Chamber hereby renders its Judgment.

2. Srebrenica is located in eastern Bosnia and Herzegovina. It gave its name to a United Nations so-called safe area, which was intended as an enclave of safety set up to protect its civilian population from the surrounding war. Since July 1995, however, Srebrenica has also lent its name to an event the horrors of which form the background to this case. The depravity, brutality and cruelty with which the Bosnian Serb Army ("VRS") treated the innocent inhabitants of the safe area are now well known and documented.[495] Bosnian women, children and elderly were removed from the enclave,[496] and between 7,000 – 8,000 Bosnian Muslim men were systematically murdered.[497]

3. Srebrenica is located in the area for which the Drina Corps of the VRS was responsible. Radislav Krstić was a General-Major in the VRS and Commander of the Drina Corps at the time the crimes at issue were committed. For his involvement in these events, the Trial Chamber found Radislav Krstić guilty of genocide; persecution through murders, cruel and inhumane treatment, terrorizing the civilian population, forcible transfer and destruction of personal property; and murder as a violation of the laws or customs of war. Radislav Krstić was sentenced to forty-six years of imprisonment.

4. For ease of reference, two annexes are appended to this Judgement. Annex A contains a Procedural Background, detailing the progress of this appeal. Annex B contains a Glossary of Terms, which provides references to and definitions of citations and terms used in this Judgement.

I. The trial chamber's finding that genocide occurred in Srebrenica

5. The Defence appeals Radislav Krstić's conviction for genocide committed against Bosnian Muslims in Srebrenica. The Defence argues that the Trial Chamber both misconstrued the legal definition of genocide and erred in applying the definition to the circumstances of this case.[498] With respect to the legal challenge, the Defence's argument is two-fold. First, Krstić contends that the Trial Chamber's definition of the

495 Trial Judgement, paras. 6 *et seq:* "The Take-over of Srebrenica and its Aftermath."
496 *Ibid*., para. 52.
497 *Ibid*., para. 84.
498 The latter challenge is examined in Part III of this Judgement, which considers whether the Trial Chamber was correct to find that the facts of this case supported the charge of genocide.

part of the national group he was found to have intended to destroy was unacceptably narrow. Second, the Defence argues that the Trial Chamber erroneously enlarged the term "destroy" in the prohibition of genocide to include the geographical displacement of a community.

A. The Definition of the Part of the Group

6. Article 4 of the Tribunal's Statute, like the Genocide Convention,[499] covers certain acts done with "intent to destroy, in whole or in part, a national, ethnical, racial or religious group, as such." The Indictment in this case alleged, with respect to the count of genocide, that Radislav Krstić "intend[ed] to destroy a part of the Bosnian Muslim people as a national, ethnical, or religious group."[500] The targeted group identified in the Indictment, and accepted by the Trial Chamber, was that of the Bosnian Muslims.[501] The Trial Chamber determined that the Bosnian Muslims were a specific, distinct national group, and therefore covered by Article 4.[502] This conclusion is not challenged in this appeal.[503]

7. As is evident from the Indictment, Krstić was not alleged to have intended to destroy the entire national group of Bosnian Muslims, but only a part of that group. The first question presented in this appeal is whether, in finding that Radislav Krstić had genocidal intent, the Trial Chamber defined the relevant part of the Bosnian Muslim group in a way which comports with the requirements of Article 4 and of the Genocide Convention.

8. It is well established that where a conviction for genocide relies on the intent to destroy a protected group "in part," the part must be a substantial part of that group. The aim of the Genocide Convention is to prevent the intentional destruction of entire human groups, and the part targeted must be significant enough to have an impact on the group as a whole. Although the Appeals Chamber has not yet addressed this issue, two Trial Chambers of this Tribunal have examined it. In *Jelisić*, the first case to confront the question, the Trial Chamber noted that, "[g]iven the goal of the [Genocide] Convention to deal with mass crimes, it is widely acknowledged that the intention to destroy must target at least a *substantial* part of the group."[504] The same conclusion was reached by the *Sikirica* Trial Chamber: "This part of the definition calls for evidence

499 Article II of the Genocide Convention.

500 Indictment, para. 21.

501 *See* Trial Judgement, para. 558 ("the indictment in this case defined the targeted group as the Bosnian Muslims").

502 *Ibid.*, paras. 559 - 560.

503 *See* Defence Appeal Brief, paras. 28, 38.

504 *Jelisić* Trial Judgment, para. 82 (citing Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-Eighth Session, 6 May – 26 July 1996, G.A.O.R., 51st session, Supp. No. 10 (A/51/10) (1996), p. 89; Nehemiah Robinson, *The Genocide Convention: A Commentary* (1960) (1st ed. 1949), p. 63; *Genocide Convention, Report of the Committee on Foreign Relations*, U.S. Senate, 18 July 1981), p. 22). The *Jelisić* Trial Judgment was reversed in part by the Appeals Chamber on other grounds. *See Jelisić* Appeal Judgment, para. 72. The Trial Chamber's definition of what constitutes an appropriate part of the group protected by the Genocide Convention was not challenged.

of an intention to destroy a substantial number relative to the total population of the group."[505] As these Trial Chambers explained, the substantiality requirement both captures genocide's defining character as a crime of massive proportions and reflects the Convention's concern with the impact the destruction of the targeted part will have on the overall survival of the group.[506]

[…]

15. In this case, having identified the protected group as the national group of Bosnian Muslims, the Trial Chamber concluded that the part the VRS Main Staff and Radislav Krstić targeted was the Bosnian Muslims of Srebrenica, or the Bosnian Muslims of Eastern Bosnia.[507] This conclusion comports with the guidelines outlined above. The size of the Bosnian Muslim population in Srebrenica prior to its capture by the VRS forces in 1995 amounted to approximately forty thousand people.[508] This represented not only the Muslim inhabitants of the Srebrenica municipality but also many Muslim refugees from the surrounding region.[509] Although this population constituted only a small percentage of the overall Muslim population of Bosnia and Herzegovina at the time, the importance of the Muslim community of Srebrenica is not captured solely by its size.[510] As the Trial Chamber explained, Srebrenica (and the surrounding Central Podrinje region) were of immense strategic importance to the Bosnian Serb leadership. Without Srebrenica, the ethnically Serb state of Republica

505 *Sikirica* Judgment on Defense Motions to Acquit, para. 65.

506 *Jelisić* Trial Judgment, para. 82; *Sikirica* Judgment on Defence Motions to Acquit, para. 77.

507 Trial Judgment, para. 560 ("The Chamber concludes that the protected group, within the meaning of Article 4 of the Statute, must be defined, in the present case, as the Bosnian Muslims. The Bosnian Muslims of Srebrenica or the Bosnian Muslims of Eastern Bosnia constitute a part of the protected group under Article 4."). *See also* Trial Judgment, para. 591. Although the Trial Chamber did not delineate clearly the interrelationship between these two alternative definitions, an explanation can be gleaned from its Judgment. As the Trial Chamber found, "most of the Bosnian Muslims residing in Srebrenica at the time of the [Serbian] attack were not originally from Srebrenica but from all around the central Podrinje region." Trial Judgment, para. 559; *see also ibid.*, para. 592 (speaking about "the Bosnian Muslim community of Srebrenica and its surrounds"). The Trial Chamber used the term "Bosnian Muslims of Srebrenica" as a short-hand for the Muslims of both Srebrenica and the surrounding areas, most of whom had, by the time of the Serbian attack against the city, sought refuge with the enclave. This is also the sense in which the term will be used in this Judgement.

508 While the Trial Chamber did not make a definitive determination as to the size of the Bosnian Muslim community in Srebrenica, the issue was not in dispute. The Prosecution estimated the number to be between 38,000 and 42,000. *See* Trial Judgement, para. 592. The Defence's estimate was 40,000. *See ibid.*, para. 593.

509 The pre-war Muslim population of the municipality of Srebrenica was 27,000. Trial Judgement, para. 11. By January 1993, four months before the UN Security Council declared Srebrenica to be a safe area, its population swelled to about 50,000 – 60,000, due to the influx of refugees from nearby regions. *Ibid.*, para. 14. Between 8,000 and 9,000 of those who found shelter in Srebrenica were subsequently evacuated in March – April 1993 by the UN High Commissioner for Refugees. *Ibid.*, para. 16.

510 The Muslim population of Bosnia and Herzegovina in 1995, when the attack against Srebrenica took place, was approximately 1,400,000. *See* http://www.unhabitat.org/habrdd/conditions/southeurope/bosnia.htm, accessed 26/03/2004 (estimating that the Muslims constituted 40 percent of the 1995 population of 3,569,000). The Bosnian Muslims of Srebrenica therefore formed about 2.9 percent of the overall population.

Srpska they sought to create would remain divided into two disconnected parts, and its access to Serbia proper would be disrupted.[511] The capture and ethnic purification of Srebrenica would therefore severely undermine the military efforts of the Bosnian Muslim state to ensure its viability, a consequence the Muslim leadership fully realized and strove to prevent. Control over the Srebrenica region was consequently essential to the goal of some Bosnian Serb leaders of forming a viable political entity in Bosnia, as well as to the continued survival of the Bosnian Muslim people. Because most of the Muslim inhabitants of the region had, by 1995, sought refuge within the Srebrenica enclave, the elimination of that enclave would have accomplished the goal of purifying the entire region of its Muslim population.

16. In addition, Srebrenica was important due to its prominence in the eyes of both the Bosnian Muslims and the international community. The town of Srebrenica was the most visible of the "safe areas" established by the UN Security Council in Bosnia. By 1995 it had received significant attention in the international media. In its resolution declaring Srebrenica a safe area, the Security Council announced that it "should be free from armed attack or any other hostile act."[512] This guarantee of protection was re-affirmed by the commander of the UN Protection Force in Bosnia (UNPROFOR) and reinforced with the deployment of UN troops.[513] The elimination of the Muslim population of Srebrenica, despite the assurances given by the international community, would serve as a potent example to all Bosnian Muslims of their vulnerability and defenselessness in the face of Serb military forces. The fate of the Bosnian Muslims of Srebrenica would be emblematic of that of all Bosnian Muslims.

[…]

18. In fact, the Defense does not argue that the Trial Chamber's characterization of the Bosnian Muslims of Srebrenica as a substantial part of the targeted group contravenes Article 4 of the Tribunal's Statute. Rather, the Defense contends that the Trial Chamber made a further finding, concluding that the part Krstić intended to destroy was the Bosnian Muslim men of military age of Srebrenica.[514] In the Defense's view, the Trial Chamber then engaged in an impermissible sequential reasoning, measuring the latter part of the group against the larger part (the Bosnian Muslims of Srebrenica) to find the substantiality requirement satisfied.[515] The Defense submits that if the correct approach is properly applied, and the military age men are measured against the entire group of Bosnian Muslims, the substantiality requirement would not be met.[516]

19. The Defense misunderstands the Trial Chamber's analysis. The Trial Chamber stated that the part of the group Radislav Krstić intended to destroy was the Bosnian Muslim population of Srebrenica.[517] The men of military age, who formed a

511 Trial Judgement, para. 12; *see also* para. 17.

512 Security Council Resolution 819, UN Doc. S/RES/819 (1993), quoted in Trial Judgement, para. 18 & n. 17. The two other protected enclaves created by the Security Council were Žepa and Goražde. *See* Security Council Resolution 824, UN Doc. S/RES/824 (1993); Trial Judgement, para. 18 & n. 18.

513 Trial Judgement, paras. 15, 19 - 20.

514 Defense Appeal Brief, paras. 38 - 39.

515 *Ibid.*, para. 40.

516 *Ibid.*

517 Trial Judgement, paras. 560, 561.

further part of that group, were not viewed by the Trial Chamber as a separate, smaller part within the meaning of Article 4. Rather, the Trial Chamber treated the killing of the men of military age as evidence from which to infer that Radislav Krstić and some members of the VRS Main Staff had the requisite intent to destroy all the Bosnian Muslims of Srebrenica, the only part of the protected group relevant to the Article 4 analysis.

20. In support of its argument, the Defense identifies the Trial Chamber's determination that, in the context of this case, "the intent to kill the men [of military age] amounted to an intent to destroy a substantial part of the Bosnian Muslim group."[518] The Trial Chamber's observation was proper. As a specific intent offense, the crime of genocide requires proof of intent to commit the underlying act and proof of intent to destroy the targeted group, in whole or in part. The proof of the mental state with respect to the commission of the underlying act can serve as evidence from which the fact-finder may draw the further inference that the accused possessed the specific intent to destroy.

21. The Trial Chamber determined that Radislav Krstić had the intent to kill the Srebrenica Bosnian Muslim men of military age. This finding is one of intent to commit the requisite genocidal act – in this case, the killing of the members of the protected group, prohibited by Article 4(2)(a) of the Statute. From this intent to kill, the Trial Chamber also drew the further inference that Krstić shared the genocidal intent of some members of the VRS Main Staff to destroy a substantial part of the targeted group, the Bosnian Muslims of Srebrenica.

22. It must be acknowledged that in portions of its Judgment, the Trial Chamber used imprecise language which lends support to the Defense's argument.[519] The Trial Chamber should have expressed its reasoning more carefully. As explained above, however, the Trial Chamber's overall discussion makes clear that it identified the Bosnian Muslims of Srebrenica as the substantial part in this case.

23. The Trial Chamber's determination of the substantial part of the protected group was correct. The Defense's appeal on this issue is dismissed.

B. <u>The Determination of the Intent to Destroy</u>

24. The Defense also argues that the Trial Chamber erred in describing the conduct with which Radislav Krstić is charged as genocide. The Trial Chamber, the Defense submits, impermissibly broadened the definition of genocide by concluding

518 Defense Appeal Brief, para. 40 (quoting Trial Judgement, para. 634) (internal quotation marks omitted).

519 *See, e.g.*, para. 581 ("Since in this case primarily the Bosnian Muslim men of military age were killed, a second issue is whether this group of victims represents a sufficient part of the Bosnian Muslim group so that the intent to destroy them qualifies as an 'intent to destroy the group in whole or in part' under Article 4 of the Statute."); para. 634 ("[T]he Trial Chamber has concluded that, in terms of the requirement of Article 4(2) of the Statute that an intent to destroy only part of the group must nevertheless concern a substantial part thereof, either numerically or qualitatively, the military aged Bosnian Muslim men of Srebrenica do in fact constitute a substantial part of the Bosnian Muslim group, because the killing of these men inevitably and fundamentally would result in the annihilation of the entire Bosnian Muslim community at Srebrenica.").

that an effort to displace a community from its traditional residence is sufficient to show that the alleged perpetrator intended to destroy a protected group.[520] By adopting this approach, the Defence argues, the Trial Chamber departed from the established meaning of the term genocide in the Genocide Convention - as applying only to instances of physical or biological destruction of a group - to include geographic displacement.[521]

25. The Genocide Convention, and customary international law in general, prohibit only the physical or biological destruction of a human group.[522] The Trial Chamber expressly acknowledged this limitation, and eschewed any broader definition. The Chamber stated: "[C]ustomary international law limits the definition of genocide to those acts seeking the physical or biological destruction of all or part of the group. [A]n enterprise attacking only the cultural or sociological characteristics of a human group in order to annihilate these elements which give to that group its own identity distinct from the rest of the community would not fall under the definition of genocide."[523]

26. Given that the Trial Chamber correctly identified the governing legal principle, the Defense must discharge the burden of persuading the Appeals Chamber that, despite having correctly stated the law, the Trial Chamber erred in applying it. The main evidence underlying the Trial Chamber's conclusion that the VRS forces intended to eliminate all the Bosnian Muslims of Srebrenica was the massacre by the VRS of all men of military age from that community.[524] The Trial Chamber rejected the Defense's argument that the killing of these men was motivated solely by the desire to eliminate them as a potential military threat.[525] The Trial Chamber based this conclusion on a number of factual findings, which must be accepted as long as a reasonable Trial Chamber could have arrived at the same conclusions. The Trial Chamber found that, in executing the captured Bosnian Muslim men, the VRS did not differentiate between men of military status and civilians.[526] Though civilians undoubtedly are capable of bearing arms, they do not constitute the same kind of military threat as professional soldiers. The Trial Chamber was therefore justified in drawing the inference that, by killing the civilian prisoners, the VRS did not intend only to eliminate them as a

520 Defense Appeal Brief, para. 43.

521 *Ibid.*, paras. 46 - 47.

522 The International Law Commission, when drafting a code of crimes which it submitted to the ICC Preparatory Committee, has examined closely the *travaux préparatoires* of the Convention in order to elucidate the meaning of the term "destroy" in the Convention's description of the requisite intent. The Commission concluded: "As clearly shown by the preparatory work for the Convention, the destruction in question is the material destruction of a group either by physical or by biological means, not the destruction of the national, linguistic, cultural or other identity of a particular group." Report of the International Law Commission on the Work of its Forty-Eighth Session, 6 May – 26 July 1996, G.A.O.R., 51st session, Supp. No. 10 (A/51/10) (1996), pp. 90-91. The commentators agree. *See, e.g.*, William A. Schabas, *Genocide in International Law* (2000), p. 229 (concluding that the drafting history of the Convention would not sustain a construction of the genocidal intent which extends beyond an intent at physical destruction).

523 Trial Judgment, para. 580. *See also ibid.*, para. 576 (discussing the conclusion of the International Law Commission, quoted in note 39, *supra*).

524 Trial Judgment, para. 594.

525 *Ibid.*, para. 593.

526 *Ibid.*, para. 547, 594.

military danger. The Trial Chamber also found that some of the victims were severely handicapped and, for that reason, unlikely to have been combatants.[527] This evidence further supports the Trial Chamber's conclusion that the extermination of these men was not driven solely by a military rationale.

27. Moreover, as the Trial Chamber emphasized, the term "men of military age" was itself a misnomer, for the group killed by the VRS included boys and elderly men normally considered to be outside that range.[528] Although the younger and older men could still be capable of bearing arms, the Trial Chamber was entitled to conclude that they did not present a serious military threat, and to draw a further inference that the VRS decision to kill them did not stem solely from the intent to eliminate them as a threat. The killing of the military aged men was, assuredly, a physical destruction, and given the scope of the killings the Trial Chamber could legitimately draw the inference that their extermination was motivated by a genocidal intent.

28. The Trial Chamber was also entitled to consider the long-term impact that the elimination of seven to eight thousand men from Srebrenica would have on the survival of that community. In examining these consequences, the Trial Chamber properly focused on the likelihood of the community's physical survival. As the Trial Chamber found, the massacred men amounted to about one fifth of the overall Srebrenica community.[529] The Trial Chamber found that, given the patriarchal character of the Bosnian Muslim society in Srebrenica, the destruction of such a sizeable number of men would "inevitably result in the physical disappearance of the Bosnian Muslim population at Srebrenica."[530] Evidence introduced at trial supported this finding, by showing that, with the majority of the men killed officially listed as missing, their spouses are unable to remarry and, consequently, to have new children.[531] The physical destruction of the men therefore had severe procreative implications for the Srebrenica Muslim community, potentially consigning the community to extinction.

29. This is the type of physical destruction the Genocide Convention is designed to prevent. The Trial Chamber found that the Bosnian Serb forces were aware of these consequences when they decided to systematically eliminate the captured Muslim men.[532] The finding that some members of the VRS Main Staff devised the killing of the male prisoners with full knowledge of the detrimental consequences it would have for the physical survival of the Bosnian Muslim community in Srebrenica further supports the Trial Chamber's conclusion that the instigators of that operation had the requisite genocidal intent.

30. The Defense argues that the VRS decision to transfer, rather than to kill, the women and children of Srebrenica in their custody undermines the finding of genocidal intent.[533] This conduct, the Defense submits, is inconsistent with the

527 *Ibid.*, para. 75 & n. 155.

528 *Ibid.*, n. 3.

529 *See ibid.*, paras. 592 - 594 (finding, on the basis of the parties' estimates, the number of the killed men to be approximately 7,500 and the overall size of the Srebrenica community, augmented by refugees from the surrounding areas, to be approximately 40,000).

530 *Ibid.*, para. 595.

531 *See ibid.*, para. 93 & notes 195, 196.

532 *Ibid.*, para. 595.

533 Defense Appeal Brief, paras. 53 - 57.

indiscriminate approach that has characterized all previously recognized instances of modern genocide.[534]

31. The decision by Bosnian Serb forces to transfer the women, children and elderly within their control to other areas of Muslim-controlled Bosnia could be consistent with the Defense argument. This evidence, however, is also susceptible of an alternative interpretation. As the Trial Chamber explained, forcible transfer could be an additional means by which to ensure the physical destruction of the Bosnian Muslim community in Srebrenica. The transfer completed the removal of all Bosnian Muslims from Srebrenica, thereby eliminating even the residual possibility that the Muslim community in the area could reconstitute itself.[535] The decision not to kill the women or children may be explained by the Bosnian Serbs' sensitivity to public opinion. In contrast to the killing of the captured military men, such an action could not easily be kept secret, or disguised as a military operation, and so carried an increased risk of attracting international censure.

32. In determining that genocide occurred at Srebrenica, the cardinal question is whether the intent to commit genocide existed. While this intent must be supported by the factual matrix, the offence of genocide does not require proof that the perpetrator chose the most efficient method to accomplish his objective of destroying the targeted part. Even where the method selected will not implement the perpetrator's intent to the fullest, leaving that destruction incomplete, this ineffectiveness alone does not preclude a finding of genocidal intent. The international attention focused on Srebrenica, combined with the presence of the UN troops in the area, prevented those members of the VRS Main Staff who devised the genocidal plan from putting it into action in the most direct and efficient way. Constrained by the circumstances, they adopted the method which would allow them to implement the genocidal design while minimizing the risk of retribution.

[…]

34. The Defense also argues that the record contains no statements by members of the VRS Main Staff indicating that the killing of the Bosnian Muslim men was motivated by genocidal intent to destroy the Bosnian Muslims of Srebrenica.[536] The absence of such statements is not determinative. Where direct evidence of genocidal intent is absent, the intent may still be inferred from the factual circumstances of the crime.[537] The inference that a particular atrocity was motivated by genocidal intent may be drawn, moreover, even where the individuals to whom the intent is attributable are not precisely identified. If the crime committed satisfies the other requirements of genocide, and if the evidence supports the inference that the crime was motivated by the intent to destroy, in whole or in part, a protected group, a finding that genocide has occurred may be entered.

35. In this case, the factual circumstances, as found by the Trial Chamber, permit the inference that the killing of the Bosnian Muslim men was done with genocidal intent. As already explained, the scale of the killing, combined with the VRS Main

534 *Ibid.*, para. 53.
535 Trial Judgement, para. 595.
536 Defense Appeal Brief, paras. 74-77.
537 *Jelisić* Appeal Judgment, para. 47; *see also Rutaganda* Appeal Judgment, para. 528.

Staff's awareness of the detrimental consequences it would have for the Bosnian Muslim community of Srebrenica and with the other actions the Main Staff took to ensure that community's physical demise, is a sufficient factual basis for the finding of specific intent. The Trial Chamber found, and the Appeals Chamber endorses this finding, that the killing was engineered and supervised by some members of the Main Staff of the VRS.[538] The fact that the Trial Chamber did not attribute genocidal intent to a particular official within the Main Staff may have been motivated by a desire not to assign individual culpability to persons not on trial here. This, however, does not undermine the conclusion that Bosnian Serb forces carried out genocide against the Bosnian Muslims.

36. Among the grievous crimes this Tribunal has the duty to punish, the crime of genocide is singled out for special condemnation and opprobrium. The crime is horrific in its scope; its perpetrators identify entire human groups for extinction. Those who devise and implement genocide seek to deprive humanity of the manifold richness its nationalities, races, ethnicities and religions provide. This is a crime against all of humankind, its harm being felt not only by the group targeted for destruction, but by all of humanity.

[…]

38. In concluding that some members of the VRS Main Staff intended to destroy the Bosnian Muslims of Srebrenica, the Trial Chamber did not depart from the legal requirements for genocide. The Defense appeal on this issue is dismissed.

III. Alleged factual errors relating to joint criminal enterprise to commit genocide

39. As already stated, the crime of genocide was committed at Srebrenica in July 1995, a determination which the Trial Chamber correctly made. The Defense argues, however, that even if the finding of genocide was correct, the Trial Chamber erred in finding the evidence sufficient to establish that Radislav Krstić was a member of a joint criminal enterprise to commit genocide.[539]

40. It is well established that the Appeals Chamber will not lightly overturn findings of fact made by a Trial Chamber.[540] Where the Defense alleges an erroneous finding of fact, the Appeals Chamber must give deference to the Trial Chamber that received the evidence at trial, and it will only interfere in those findings where no reasonable trier of fact could have reached the same finding or where the finding is wholly erroneous.[541] Furthermore, the erroneous finding will be revoked or revised only if the error occasioned a miscarriage of justice.[542]

[…]

538 Trial Judgement, paras. 591 - 599.

539 Appellant Appeal Brief, paras. 84 - 101.

540 *Krnojelac* Appeal Judgement, para. 11.

541 *Ibid*., para. 12; *Tadić* Appeal Judgement, para. 64; *Čelebići* Appeal Judgement, para. 434; *Aleksovski* Appeal Judgement, para. 63.

542 *Krnojelac* Appeal Judgement, paras. 13, 39; *Vasiljević* Appeal Judgement, para. 8

43. In attacking this conclusion, the Defense advances three arguments. First, the Defense challenges the Trial Chamber's finding that Radislav Krstić assumed effective command over the Drina Corps and Drina Corps assets on 13 July 1995, and not later.[543] Secondly, the Defense contests the Trial Chamber's rejection of its argument that a parallel Drina Corps, excluded Radislav Krstić from participation in (and even knowledge of) the executions.[544] Thirdly, the Defense challenges the finding of the Trial Chamber that Krstić directly participated in the executions and argues that, even if the evidence before the Trial Chamber is sufficient to establish knowledge on his part about the genocide committed in Srebrenica, it is not sufficient to establish that he intended to commit genocide.[545]

44. As a final, additional argument, the Defence submits that Radislav Krstić could not reasonably have foreseen the commission of the opportunistic crimes at Potočari on 12 and 13 July 1995, and that the crimes were not a natural and foreseeable consequence of the ethnic cleansing campaign.[546] The Appeals Chamber will consider the first three of these arguments, and will then detail its analysis of Krstić's criminal liability in light of its findings, before considering the final, additional argument.

A. The Trial Chamber's finding as to the date on which Radislav Krstić assumed command of the Drina Corps

45. The Trial Chamber found that Radislav Krstić became the *de facto* commander of the Drina Corps on the evening of 13 July 1995, with the formal confirmation of his command following a 15 July 1995 decree issued by President Karadžić.[547] The Defense challenges this finding, relying on the fact that the Presidential Decree appointing him as Corps Commander provided that the appointment was to take effect only on 15 July.[548] The Defense also relies on the fact that the VRS formalities, which had to be completed prior to the transfer of the command, were not completed until 20 July,[549] and on the evidence showing that General Živanović retained command until that date.[550]

46. The arguments the Defense now puts forward were extensively considered by the Trial Chamber. The Chamber, relying on eye-witness and documentary evidence, found that despite the date specified by the decree, the transfer of command to Radislav Krstić took place on 13 July. In support of its finding, the Trial Chamber relied, for example, on the evidence that a formal ceremony, attended by the officers of the Drina Corps at Vlasenica Headquarters, at which General Mladić conferred the

543 Defense Appeal Brief, paras. 204 - 210.
544 *Ibid*., paras. 176 - 203.
545 *Ibid*., paras. 157 - 175.
546 *Ibid*., para. 143, 154.
547 *Ibid*., paras. 328 - 331, 625.
548 Defense Appeal Brief, para. 205.
549 *Ibid*., para. 206.
550 *Ibid*., paras. 207 - 208.

command on Krstić, took place on 13 July.[551] The Trial Chamber also concluded that the exigencies of war may have necessitated dispensation with the formal procedures for the transfer of the command.[552] The Trial Chamber considered the evidence of General Živanović's continued role in the Drina Corps and found that that evidence was outweighed by the evidence that Krstić assumed and began to exercise command on 13 July 1995.[553] The Trial Chamber's conclusion is further supported by the combat report dated 13 July, and signed by Radislav Krstić as the Commander, which the Prosecution presented in this Appeal as additional evidence.[554]

47. The conclusions of the Trial Chamber are entirely reasonable and supported by ample evidence. The Defense has failed to demonstrate any error on the part of the Trial Chamber, much less that the finding was one that no reasonable Trial Chamber could have reached.

B. The Trial Chamber's rejection of the Defence of Parallel Chain of Command

48. The Defense next argues that the Trial Chamber erred in rejecting its claim that the executions were ordered and supervised through a parallel chain of command maintained by the VRS security forces, over which Radislav Krstić did not have control. According to the Defense, this chain of command originated with General Mladić, went through his Security Commander, Colonel Beara of the VRS Main Staff, to Colonel Popović of the Drina Corps and finally to the Zvornik Brigade Security Officer, Dragan Nikolić.[555] Acting through this parallel chain of command, the Defense submits, the Main Staff of the VRS could and did commandeer Drina Corps assets without consulting the Drina Corps Command.[556]

49. The Defense's argument is an exact repetition of the argument it presented at trial. This argument was fully considered by the Trial Chamber. The Trial Chamber acknowledged that General Mladić exercised some control over the Drina Corps within its zone of responsibility. The Chamber concluded, however, that the evidence could not support a finding that the Drina Corps command was completely excluded from all knowledge or authority with respect to the involvement of its troops and assets in the execution of the Bosnian Muslim civilians.[557]

551 Trial Judgement, paras. 312 - 315.
552 *Ibid*., paras. 329, 317.
553 *Ibid*., para. 330.
554 T, pp. 406 - 407, Annex 7.
555 Defence Appeal Brief, paras. 197 - 198.
556 *Ibid*., para. 177.
557 Trial Judgement, paras. 88 - 89.

1. The Trial Chamber's finding that the Main Staff of the VRS and the MUP forces subordinate to it received co-operation from Radislav Krstić and the Drina Corps

(a) The treatment of prisoners

50. The Defense argues, as it did at trial, that the Trial Chamber erred in finding that the Main Staff of the VRS and the MUP forces subordinate to it received co-operation from Radislav Krstić and the Drina Corps in carrying out the executions. The Defense relies on an order issued on 13 July 1995 by General Gvero, the Assistant Commander of the Main Staff, directing that the "Superior Command" be immediately informed as to the location where the prisoners were taken. The Defense argues that this order shows that the Main Staff assumed responsibility for the prisoners.[558] The Defense also relies on General Mladić's statement to the prisoners held at Sandići Meadow and Nova Kasaba that General Mladić was personally making arrangements for their exchange or transportation.[559] Finally, the Defense relies on the fact that the Trial Chamber was unable to conclude beyond reasonable doubt that the Drina Corps had participated in the capture of the prisoners.[560]

51. As the Trial Chamber explained, however, General Gvero's order was issued to the Drina Corps Command and the relevant subordinate Brigades,[561] and therefore constitutes strong evidence that the Drina Corps knew about the capture of the prisoners and acted in "close co-ordination and co-operation" with the MUP units.[562] The Trial Chamber also considered the appearance of General Mladić and his address to the prisoners at Sandići Meadow and Nova Kosaba. These actions were consistent with General Mladić's position as the Commander of all VRS forces, including the Drina Corps, and do not support an inference that subordinate commanders, such as Krstić, were excluded from the normal military chain of command.[563] The absence of a finding by the Trial Chamber that the Drina Corps participated in the capture of the prisoners is similarly inapposite. Relying on considerable evidence, the Trial Chamber established that the Drina Corps and Radislav Krstić knew that thousands of Bosnian Muslim prisoners had been captured on 13 July 1995, and continued to be informed about their situation.[564]

[…]

54. The evidence on which the Defense relies was considered by the Trial Chamber when it analyzed the respective involvement of the Main Staff and the Drina Corps Command in the capture and detention of the Bosnian Muslim prisoners.[565] The Trial Chamber accepted that the evidence demonstrated that the Main Staff was

558 Defense Appeal Brief, para. 177.
559 *Ibid*., paras. 179 - 180.
560 *Ibid*., paras. 178 - 185.
561 Trial Judgement, para. 168.
562 *Ibid*., para. 289.
563 *Ibid*., paras. 268.
564 *Ibid*., paras. 168 - 178, 377.
565 Trial Judgement, paras. 265 - 272.

"heavily involved in the direction of events following the take over of Srebrenica," and that there were "indications that Drina Corps units were not always informed or consulted about what the Main Staff was doing in their area of concern during the week following 11 July."[566] The Trial Chamber found, however, that the evidence made it "abundantly clear that the Main Staff could not, and did not, handle the entire Srebrenica follow- up operation on its own and at almost every stage had to, and did, call upon Drina Corps resources for assistance."[567] The Defense does not dispute this finding, which the Appeals Chamber accepts.

(b) <u>The selection of sites</u>

55. The Defence next argues that the selection of sites for the detention of the prisoners, initially in Bratunac, was conducted entirely by the Main Staff with no participation by the Drina Corps. Relying on the vehicle records of the Zvornik Brigade, the Defense argues that contrary to the Trial Chamber's finding, the Zvornik Brigade did not know that one of its vehicles was being used in this operation.[568] According to the Defense, the intercepted conversation of 14 July 1995 between the Zvornik Brigade duty officer and Colonel Beara, in which the issue of the captured prisoners was discussed, confirms that Colonel Beara was not following the normal chain of command because he was speaking to the duty officer directly. This, the Defense claims, confirms that the Main Staff could and did utilize Zvornik Brigade assets without going through the Zvornik Brigade Command.[569]

56. Once again, each of the arguments made by the Defense was presented to the Trial Chamber. The Trial Chamber found that the Zvornik Brigade must have known the purpose for which the vehicle was being used, as vehicle records established that it was operated by members of the Zvornik Brigade military police.[570] The intercept of 14 July, on which the Defense relies, does not undermine this finding or otherwise support the Defense's argument. Although the Trial Chamber did not conclude that the Drina Corps Command was directly involved in making the arrangements to detain the men at Bratunac, it concluded that the Drina Corps was aware that those men were being so detained.[571] This finding is supported by sufficient evidence, and the Appeals Chamber accepts it.

(c) <u>Use of Drina Corps resources without the knowledge of Drina Corps Command</u>

57. The Defense's argument, then, is that even though Drina Corps resources were utilized in the executions, the requisition of these resources was done without the knowledge of the Drina Corps Command. In rejecting this argument, the Trial Chamber relied on the fact that, in accordance with the military principles of the VRS, the Main Staff could not have come into the Drina Corps zone of responsibility

566 *Ibid*., para. 265.
567 *Ibid*., para. 266.
568 Defense Appeal Brief, paras. 183 - 184.
569 *Ibid.*, para. 184 - 185.
570 *Ibid*., paras. 187 - 191, 239.
571 *Ibid*., para. 181.

and assumed complete control of its assets and personnel without the consent of the Corps Command.[572] The Trial Chamber also emphasized the involvement of the Drina Corps in the organization of the buses for the transportation of the Bosnian Muslim civilians, which contradicted the theory that the Main Staff had taken over direct command of subordinate Drina Corps Brigades.[573] As the Trial Chamber explained, the Drina Corps Command was kept informed by the Main Staff about activities within its zone. This was shown, for example, in an intercept of 15 July, in which Colonel Beara made an urgent request to Krstić for assistance and was directed to contact the Commander of the Bratunac Brigade.[574] This evidence, in the Trial Chamber's estimation, strongly undermined the notion that the Main Staff was directing activities of the Drina Corps subordinate units without consulting the Drina Corps Command.[575]

[…]

63. The Trial Chamber's rejection of the Defense's argument as to the parallel chain of command, even when examined in light of the Defense's additional evidence, is not one that no reasonable trier of fact could have made.

C. The Trial Chamber's finding that Radislav Krstić directly participated in the executions

64. As stated above, the Defence challenges the finding of the Trial Chamber that Radislav Krstić directly participated in the executions and argues that, even if the evidence before the Trial Chamber is sufficient to establish knowledge on his part of the genocide committed in Srebrenica, it is not sufficient to establish that he intended to commit genocide.

1. The Trial Chamber's conclusions regarding the Bratunac Brigade's participation in the executions

65. The Defence argues that the Trial Chamber erred in concluding that on 16 July 1995 members of the Bratunac Brigade, a unit of the Drina Corps subordinate to Radislav Krstić, participated in the killings at Branjevo Farm and the Pilica Cultural Dom.[576]

(a) The evidence of Drazen Erdemović

[…]

69. The insufficiency of Mr. Erdemović's evidence is highlighted by the testimony of the Prosecution military expert, Richard Butler. Correcting evidence he gave during trial, Mr. Butler made clear during the Appeal hearing that Mr. Erdemović had never said that the men who were sent to assist in the executions were from the

572 *Ibid*., para. 268.
573 *Ibid*., para. 269.
574 *Ibid*., paras. 269 - 270.
575 *Ibid*., para. 270.
576 Trial Judgement, para. 158.

Bratunac Brigade, only that they were from the town of Bratunac.[577] Mr. Butler also confirmed that one of the men referred to by Mr. Erdemović was identified as being a member of the Panteri unit from the East Bosnia Corps.[578] In light of this fact, Mr. Butler now concluded that the men that arrived to assist in the executions did not belong to the Bratunac Brigade.[579]

70. In light of the above, the Appeals Chamber finds that the Trial Chamber's conclusion that the men of the Bratunac Brigade participated in the executions at Branjevo Farm and the Pilica Dom on 16 July 1995 is not one that a reasonable trier of fact could have made. There was no direct evidence to establish the involvement of the Drina Corps in carrying out these executions.

(b) The Zvornik Brigade Report

71. The Trial Chamber also based its finding that the men participating in the executions were from the Bratunac Brigade on a Zvornik Brigade Report of 16 July 1995, which stated that, in addition to the regular troops of the Zvornik Brigade forces, two platoons from the Bratunac Brigade were operating under its command.[580] This evidence, however, can only establish that platoons from the Bratunac Brigade were operating under the command of the Zvornik Brigade; it does not establish the involvement of those troops in the executions. In fact, the Trial Chamber only relied upon this evidence to establish that Bratunac troops were in the vicinity at that time in order to corroborate the evidence given by Mr. Erdemović.[581]

(c) The Trial Chamber's findings with respect to certain intercepts

(i) The intercept of 16 July 1995

72. The Trial Chamber also relied on an intercepted conversation of 16 July 1995, in which Colonel Popović asked to be connected to Radislav Krstić. When told that Krstić was unavailable, he asked to be connected to the Commanding Officer. Colonel Popović then spoke with Mr. Rašić, a duty officer of the Drina Corps. Colonel Popović reported to Mr. Rašić that he was "just up there … with the boss personally," that he has "finished the job," and that Mr. Rašić should inform the "General."[582] Mr. Rašić asked Colonel Popović whether the men from Colonel Blagojević's command arrived on time, and Colonel Popović replied that these men were "up there" but had arrived late and "that is why the Commander who was here had problems." Relying upon the evidence given by Mr. Butler, the Trial Chamber concluded that the reference to Colonel Popović being "up there" meant that Colonel Popović has just returned

577 Testimony of Richard Butler pursuant to the Order of the Appeals Chamber granting the Appellant's Oral Rule 115 Motion, 24 November 2003 ("Butler Report"), T, p. 4617.

578 *Ibid.*, T, p. 4621.

579 *Ibid.*, T, pp. 4171 - 4718.

580 Trial Judgement, paras. 240, 246.

581 *Ibid.*, para. 240.

582 Defence Appeal Brief, paras. 165 - 166.

from an area north of Zvornik, (i.e. the Pilica area) and that Mr.Rašić (and therefore the Drina Corps Command) knew of the executions that had occurred there.[583]

73. On appeal, however, Mr. Butler corrected the evidence that he gave at trial in light of the evidence he had given in the *Blagojević* trial.[584] In particular, he explained, the second reference made to "up there" and the problems resulting from the late arrival of Colonel Blagojević's men were a reference to the area of the battlefield towards the IKM (or Forward Command Post) and the Baljkovica area, where the most significant fighting took place. The problems mentioned during the phone conversation concerned the late arrival of reinforcements, which resulted in a situation where Colonel Pandurević had to open a corridor to allow the column of Bosnian Muslim men to go through.[585] The Trial Chamber, however, had relied upon this intercept as further evidence that the men were sent from the Bratunac Brigade to assist in the executions on 16 July 1995 following Colonel Beara's request to Radislav Krstić for additional men on the morning of 15 July.[586] In light of the additional evidence given by Mr. Butler, this inference is unsustainable.

(ii) The Trial Chamber's reliance on two further intercepted conversations dated 15 July 1995

74. The Defense further argues that the Trial Chamber erroneously interpreted an intercept of 15 July 1995 between Radislav Krstić and Colonel Beara as establishing that Krstić agreed to provide, and did provide, Colonel Beara with men from the Bratunac Brigade to assist in the executions. In fact, the Defense argues, the facts show that Radislav Krstić never followed up on Colonel Beara's request.[587]

75. The Trial Chamber relied upon two other intercepted conversations, both dated 15 July, as establishing that Krstić provided direct assistance to the executions.[588] In the first intercept, Colonel Beara requested General Živanović to send more men. General Živanović refused this request, and referred Colonel Beara to Radislav Krstić. Colonel Beara then urgently requested the assistance of Krstić in the distribution of "3,500 parcels," telling him that "Furtula didn't carry out the boss's order." The Trial Chamber concluded that this was a code term used in military communications to signify captured Muslim men who were to be killed. Krstić suggested that Colonel Beara seek help from other units, including the Bratunac and Milići Brigades of the Drina Corps, as well as the MUP. Colonel Beara replied that they are not available. Krstić then stated that he would see what he could do.[589] The Trial Chamber interpreted this response as evidencing an undertaking to secure the assistance requested.[590]

583 Trial Judgement, para. 401.
584 AT, pp. 217 - 221; the relevant evidence is at *Prosecutor* v. *Vidoje Blagojević and Dragan Jokić*, Case No. IT-02- 60-T, Transcript of hearing dated 14 November 2003, page 4608 *et seq.*
585 Butler Report, T, pp. 4615 - 4616.
586 Trial Judgement, para. 401.
587 Defence Appeal Brief., paras. 174 - 175.
588 Trial Judgement, para. 380.
589 *Ibid*., para. 382.
590 *Ibid*., paras. 385, 387.

76. The Trial Chamber based its conclusion that the term "parcel" was a reference to Bosnian Muslims on evidence in other intercepts in which that term was used, and more specifically on an intercept in which a reference to "people" was corrected to "parcels."[591] As for the Trial Chamber's conclusion that the word "distribute" referred to killing, that conclusion appears to be based solely on the Prosecution's opening statement, where it argued that "distribute" meant to kill.[592] The Trial Chamber found the Prosecution's argument persuasive, and, in the absence of any further examination of the term, the Trial Chamber does not appear to have based its understanding of the word "distribute" on anything more than the Prosecution's assertion. While such an inference may be drawn from this coded language, its meaning is insufficiently clear to conclude that no alternative interpretation is possible. Moreover, Krstić's statements to Colonel Beara that he "will see what he can do" cannot support the weight of reliance the Trial Chamber placed upon it. Rather than a firm promise of help, the statements could have been a refusal to commit, an effort by Krstić to end the conversation without saying a firm "no" but also without assuming an unambiguous obligation to help.

(d) The considerations of the Appeals Chamber

77. Given the evidence relied upon by the Trial Chamber, and the corrections made to that evidence by Mr. Butler, the finding of the Trial Chamber that men from the Bratunac Brigade were dispatched by Krstić to assist in the executions at Branjevo Farm and Pilica Dom is one that no reasonable trier of fact could have made. The evidence fails to establish the direct involvement of the Drina Corps in carrying out the executions, and as such cannot be relied upon as evidence of Radislav Krstić's direct involvement in assisting the executions.

78. The evidence does, however, establish the involvement of Drina Corps personnel and assets in facilitating the executions.The Trial Chamber's finding on that point is supported by Mr. Erdemović's evidence that his unit was accompanied to the Branjevo Military Farm by two Drina Corps military police officers, and that military police officers wearing the insignia of the Drina Corps escorted the buses of Bosnian Muslim civilians to the Branjevo Military Farm, and supervised their unloading.

D. The Appeals Chamber's Analysis of Radislav Krstić's Criminal Responsibility

79. It remains for the Appeals Chamber to determine whether the Trial Chamber erred in finding that Radislav Krstić shared the genocidal intent of a joint criminal enterprise to commit genocide against the Bosnian Muslims of Srebrenica. The Appeals Chamber will now proceed with its analysis of Krstić's criminal responsibility in light of its findings above.

591 *Ibid.*, par 383.
592 *Ibid.*, n. 1015 (citing T 483).

1. The Trial Chamber's finding that Radislav Krstić shared the intent of a joint criminal enterprise to commit genocide

80. The Defense argues that in finding that Radislav Krstić shared the intent to commit genocide, the Trial Chamber failed to accord to him the presumption of innocence. The Defense identifies a number of instances in which the Trial Chamber used the language "must have known," "could not have failed to know," and "could only surmise" as illustrative of this failure.[593] The Defense argues that the Trial Chamber adopted this language to mask the lack of a proper evidentiary basis for its finding that Krstić possessed the intent to commit genocide.[594]

81. The Trial Chamber properly articulated the standard of proof to be applied to the Defense as being one of proof beyond reasonable doubt.[595] The Trial Chamber's reliance upon language such as "must have known" is indicative of the nature of the case against Krstić being one based upon circumstantial evidence. While the Trial Chamber should have used less ambiguous language when making findings concerning Krstić's knowledge and intent, the regrettable choice of phraseology alone is not sufficient to overturn the Trial Chamber's findings.

82. The Defense argues, however, that even if the Trial Chamber properly articulated the standard of proof, its conclusion that Krstić shared the genocidal intent of the joint criminal enterprise is erroneous. The Appeals Chamber therefore considers the evidence on which the Trial Chamber relied to establish that Krstić shared the intent of the joint criminal enterprise to commit genocide.

83. As already stated, the case against Radislav Krstić was one based on circumstantial evidence, and the finding of the Trial Chamber was largely based upon a combination of circumstantial facts. In convicting Krstić as a participant in a joint criminal enterprise to commit genocide, the Trial Chamber relied upon evidence establishing his knowledge of the intention on the part of General Mladić and other members of the VRS Main Staff to execute the Bosnian Muslims of Srebrenica, his knowledge of the use of personnel and resources of the Drina Corps to carry out that intention given his command position, and upon evidence that Radislav Krstić supervised the participation of his subordinates in carrying out those executions.

2. Contacts between Radislav Krstić and other participants in the joint criminal enterprise

84. The Trial Chamber found the contacts between Krstić and General Mladić to be crucial to establishing Radislav Krstić's genocidal intent. The parties agreed that General Mladić was the main figure behind the killings. The Trial Chamber found that Generals Krstić and Mladić were in constant contact throughout the relevant period.[596] The Trial Chamber concluded that "if General Mladić knew about the killings, it would be natural for Krstić to know as well".[597]

593 Defense Appeal Brief, para. 96.
594 *Ibid*., para. 97.
595 Trial Judgement, para. 2.
596 *Ibid*., para. 407.
597 *Ibid*.

(a) Radislav Krstić's presence at the meetings in the Hotel Fontana

85. Reaching this conclusion, the Trial Chamber first relied upon the presence of Krstić at the second and third of three meetings convened by General Mladić at the Hotel Fontana on 11 and 12 July 1995. The fate of the Bosnian Muslims following the fall of Srebrenica was discussed at these meetings.[598] Based on his presence at two of these meetings, the Trial Chamber concluded that Radislav Krstić "was put on notice that the survival of the Bosnian Muslim population was in question following the take-over of Srebrenica."[599]

[…]

87. The most that Radislav Krstić's presence at these meetings established is his knowledge about General Mladić's decisions to transfer the population from Potočari to Muslim-held territory on buses, and to screen the male members of this population prior to transportation for war criminals. As the Trial Chamber acknowledged, the decision to screen was neither criminal nor unreasonable. The Bratunac Brigade had drawn up a list of over 350 suspected war criminals thought to be in the Srebrenica area.[600] Although General Mladić also announced that the survival of the population depended upon the complete surrender of the ABiH, it is unlikely that General Mladić would be disclosing his genocidal intent in the presence of UNPROFOR leaders and foreign media, or that those present at the meeting, including Krstić, would have interpreted his comments in that light. There was no evidence to suggest that at this time Radislav Krstić knew about the intent on the part of General Mladić to execute the Bosnian Muslim civilians who were to be transferred.

[…]

(b) The evidence of Momir Nikolić and Miroslav Deronjić

92. The Prosecution argues, as it did at trial, that Radislav Krstić knew at the time of his attendance at the third meeting at the Hotel Fontana of the genocidal intent of the Serb leadership. The Prosecution relies upon the additional evidence given by Momir Nikolić in the *Blagojević* trial, and admitted in this Appeal, and upon the evidence of Miroslav Deronjić, who was summoned by the Appeals Chamber on its own initiative.

93. Momir Nikolić testified that on the morning of the 12 July 1995, and prior to the third meeting at the Fontana Hotel, he met with Lieutenant Colonel Kosotić and Colonel Popović, and was told by Colonel Popović that on that day the women and children would be evacuated but the men would be temporarily detained and then killed. The Prosecution argues that this evidence shows that a firm plan to kill the Muslim men of Srebrenica was formed as early as 12 July 1995.[601] While this evidence may support the existence of such a plan on the part of the Main Staff of the VRS, it does not go to Krstić's knowledge of or participation in such a plan.

598 *Ibid*., para. 339.
599 *Ibid*., para. 343.
600 *Ibid*., para. 156.
601 T, p. 401.

94. The evidence given by Miroslav Deronjić does not help the Prosecution either. Although Mr. Deronjić gave some evidence of an intention on the part of the Serb leadership prior to 13 July 1995 to kill the Bosnian Muslim civilians in Srebrenica should military operations in that region be successful, he gave no evidence linking Radislav Krstić to a genocidal plan or indicating that Krstić was aware of that intention on the part of the Bosnian Serb leadership.[602] As such, the evidence of neither additional witness supports the Prosecution's argument. Further, the Appeals Chamber is hesitant to base any decision on Mr. Deronjić's testimony without having corroborating evidence. The discrepancies in the evidence given by Mr. Deronjić and the ambiguities surrounding some of the statements he made, particularly with respect to his sighting of Krstić at Hotel Fontana, caution the Appeals Chamber against relying on his evidence alone.

(c) The Trial Chamber's findings regarding Radislav Krstić's presence around Potočari and the removal of the men from the buses at Tišća

95. The Trial Chamber rejected the Prosecution's argument that Krstić's assistance in organizing the transportation of the women, children and elderly from Potočari were acts carried out pursuant to a joint criminal enterprise to commit genocide. The Trial Chamber did however rely on the presence of Radislav Krstić in and around the Potočari compound for between one and two hours in the afternoon of 12 July, at which time he was seen conferring with other high ranking military officers, including General Mladić, as evidence of his growing knowledge that genocide would be committed.[603] The Trial Chamber found that as a result of his presence there, Krstić "must have known of the appalling conditions facing the Bosnian Muslim refugees and the general mistreatment inflicted upon them by VRS soldiers on that day."[604] The Trial Chamber further found that, based on Krstić's presence at the White House, he was aware that the segregated men were being detained in terrible conditions and were not being treated in accordance with accepted practice for war crime screening.[605] The Trial Chamber concluded that he must have realized, as did all other witnesses present around the compound, that the fate of these men was terribly uncertain but that he made no effort to clarify this with General Mladić or anyone else.[606]

96. However, the Trial Chamber also concluded that it was not until 13 July 1995 that Dutch-bat troops witnessed definite signs that Bosnian Serbs were executing some of the Bosnian Muslim men who had been separated; that it was not until all the Bosnian Muslim civilians were removed from Potočari that the personal belongings of the separated men were destroyed; and that Dutch-bat troops were certain that the story of screening for war criminals was not true.[607] The Trial Chamber was unable to conclude that any Drina Corps personnel were still in the compound at that time, and there was no evidence that Krstić was either aware of the shootings at the White

602 Appeal Proceedings, Friday 21 November 2003, T, pp. 101 - 174.
603 Trial Judgement, paras. 352 - 354.
604 *Ibid*., para. 354.
605 *Ibid*., para. 367.
606 *Ibid*.
607 *Ibid*., para. 58.

House, or the destruction of the personal belongings of the separated men.[608]

97. The Trial Chamber also found that Radislav Krstić must have known that men who managed to board the buses with the women, children and elderly were being removed from them at Tišća.[609] Evidence of an intercept of 12 July 1995 established that Krstić ordered the Drina Corps to secure the road from Vlasenica toward Tuzla. The Trial Chamber concluded that this fact gave rise to the inference that he must have known men were being taken off the buses at Tišća. It further found that the Chief of Staff of the Milići Brigade, and troops from his unit, were present at the Tišća screening site upon the orders of the Drina Corps Command.[610] On the basis of this evidence the Trial Chamber concluded that it was clear that Krstić must have known that men were being separated at Tišća and taken to detention sites. Notably, however, the Trial Chamber did not establish at this point that Radislav Krstić knew the prisoners were to be executed.[611]

98. It should be clear by now that - despite the Trial Chamber's assertion that if General Mladić knew about the killings, then Krstić must have also known - the Trial Chamber did not actually establish, from Krstić's contacts with General Mladić during the relevant period, that Radislav Krstić in fact learned of the intention to execute the Bosnian Muslims as a result of those contacts. The Trial Chamber's assertion was without a proper evidentiary basis. Without having established that Krstić knew of that intention on the part of General Mladić, no reasonable Trial Chamber could have made the further inference that Krstić shared that intention. Although the Trial Chamber placed relatively little weight upon the finding in terms of determining the criminal liability of Radislav Krstić, this erroneous finding of the Trial Chamber casts some doubt upon its overall conclusion that Radislav Krstić shared the genocidal intent.

(d) <u>The Trial Chamber's reliance on various other facts</u>

99. The Trial Chamber based its finding as to Krstić's intent on a number of other facts as well. The men separated at Potočari were transported to Bratunac, along with other Bosnian Muslim prisoners captured in the wooded terrain. The Trial Chamber found that the Bratunac Brigade would have informed the Drina Corps Command about the arrival of the prisoners,[612] and that the Drina Corps Command must have known that the prisoners were not being transferred to regular prisoner of war facilities, but were being detained in Bratunac without any provision for food and water etc.[613] From Radislav Krstić's presence in Potočari and his role in organizing the transportation, the Trial Chamber concluded that he must known that the men were being separated from women and children and either detained, or were being transported elsewhere.[614]

608 *Ibid*., paras. 160, 367.
609 *Ibid*., para. 368.
610 *Ibid*., para. 369.
611 *Ibid*.
612 *Ibid*., para. 183.
613 *Ibid*., para. 295.
614 *Ibid*., para. 363.

100. This evidence does not by itself establish that Krstić knew about the joint criminal enterprise to destroy the Bosnian Muslim population. As the Trial Chamber itself acknowledged, the separation of the men and their detention elsewhere may have been equally consistent with General Mladić's publicly stated intention that they be screened for possible war criminals. The separation and detention of the men was also consistent with an intention to exchange the prisoners for the Serbian soldiers captured by the Bosnian Muslims. The Trial Chamber heard evidence that such exchanges were frequent during the military conflict in the former Yugoslavia and that "a new infusion of Bosnian Muslim prisoners would have been a potentially useful bargaining tool for the Bosnian Serbs in future exchange negotiations."[615] Indeed, the decision to execute the Bosnian Muslim civilians was, according to the Prosecution expert, "unfathomable in military terms".[616] If this decision was so unexpected and irrational, it is surely unreasonable to expect Radislav Krstić to anticipate such a course of events on the basis of observations that are equally (if not more so) consistent with an innocent outcome. Krstić's knowledge of the detention of prisoners in Bratunac is therefore not sufficient to support an inference of actual knowledge about the execution plan, and by extension, an inference of genocidal intent on the part of Krstić.
[…]

(e) <u>The Trial Chamber's other findings militating against a finding of genocidal intent</u>

131. The Trial Chamber also made numerous findings that militate against a conclusion that Radislav Krstić had genocidal intent. It found that although Krstić was not a reluctant participant in the forcible transfer of the Bosnian Muslim population, he did appear concerned to ensure that the operation was conducted in an orderly fashion. He simply wanted the civilian population out of the area and he had no interest in mistreating them along the way. The Trial Chamber acknowledged, moreover, that the evidence could not establish that "Radislav Krstic himself ever envisaged that the chosen method of removing the Bosnian Muslims from the enclave would be to systematically execute part of the civilian population" and that he "appeared as a reserved and serious career officer who is unlikely to have ever instigated a plan such as the one devised for the mass execution of Bosnian Muslim men, following the take-over of Srebrenica in July 1995."[617] The Trial Chamber found that "left to his own devices, it seems doubtful that Krstić would have been associated with such a plan at all."[618]

132. The Trial Chamber also found that Radislav Krstić made efforts to ensure the safety of the Bosnian Muslim civilians transported out of Potočari. In an intercept of 12 July 1995, he was heard ordering that no harm must come to the civilians and, in the interview he gave in Potočari on 12 July 1995, guaranteed their safe transportation out.[619] The Trial Chamber found that Krstić showed similar concerns for the Bosnian Muslim civilians during the Žepa campaign. In an intercept of 25 July 1995 he was

615 *Ibid.*, para. 156.
616 *Ibid.*, para. 70.
617 *Ibid.*, para. 420.
618 *Ibid.*
619 *Ibid.*, para. 358.

heard to order that a convoy of civilians bound for Kladanj be treated in a civilised manner, "so that nothing of the kind of problem we had before happens."[620] The Trial Chamber concluded that while this intercept suggested that Radislav Krstić was anxious for the transfer to proceed properly, it also indicated that he was aware of problems with earlier transfers.[621] The conclusion that he was "aware of problems with earlier transfers," and now took steps to avoid mistreatment, goes against the Trial Chamber's conclusion that Krstić had been a willing participant in a joint criminal enterprise of genocide.

133. Finally, the Trial Chamber referred to the evidence of a Defense witness that on 13 July 1995 he had a conversation about the Bosnian Muslim column with Krstić, who had expressed the view that the VRS should allow the column to pass so that the situation could be "ended as it should." The Trial Chamber relied on the evidence as indicating awareness on the part of Radislav Krstić that attempts were being made to capture the men from the column. The evidence, however, indicates that Krstić harbored no genocidal intent.[622] His own particular intent was directed to a forcible displacement. Some other members of the VRS Main Staff harbored the same intent to carry out forcible displacement, but viewed this displacement as a step in the accomplishment of their genocidal objective. It would be erroneous, however, to link Krstić's specific intent to carry out forcible displacement with the same intent possessed by other members of the Main Staff, to whom the forcible displacement was a means of advancing the genocidal plan.

(f) The Appeals Chamber's preliminary conclusion regarding the Trial Chamber's finding of Radislav Krstić's genocidal intent

134. As has been demonstrated, all that the evidence can establish is that Krstić was aware of the intent to commit genocide on the part of some members of the VRS Main Staff, and with that knowledge, he did nothing to prevent the use of Drina Corps personnel and resources to facilitate those killings. This knowledge on his part alone cannot support an inference of genocidal intent. Genocide is one of the worst crimes known to humankind, and its gravity is reflected in the stringent requirement of specific intent. Convictions for genocide can be entered only where that intent has been unequivocally established. There was a demonstrable failure by the Trial Chamber to supply adequate proof that Radislav Krstić possessed the genocidal intent. Krstić, therefore, is not guilty of genocide as a principal perpetrator.

E. The Criminal Responsibility of Radislav Krstić: Aiding and Abetting Genocide

135. The issue that arises now is the level of Radislav Krstić's criminal responsibility in the circumstances as properly established. All of the crimes that followed the fall of Srebrenica occurred in the Drina Corps zone of responsibility. There was no evidence that the Drina Corps devised or instigated any of the atrocities,

620 *Ibid*., para. 359.
621 *Ibid*., para. 360.
622 *Ibid*., para. 374.

and the evidence strongly suggested that the criminal activity was being directed by some members of the VRS Main Staff under the direction of General Mladić.[623] At the time the executions commenced Krstić was engaged in preparing for combat activities at Žepa and, from 14 July 1995 onwards, directing the attack itself.[624]

[…]

138. Krstić's responsibility is accurately characterized as aiding and abetting genocide under Article 7(1) of the Statute, not as complicity in genocide under Article 4(3)(e). The charge of complicity was also alleged in the indictment, as Count 2.[625] The Trial Chamber did not enter a conviction on this count, concluding that Radislav Krstić's responsibility was that of a principal perpetrator.[626] As the Trial Chamber observed, there is an overlap between Article 4(3) as the general provision enumerating punishable forms of participation in genocide and Article 7(1) as the general provision for criminal liability which applies to all the offences punishable under the Statute, including the offence of genocide.[627] There is support for a position that Article 4(3) may be the more specific provision (*lex specialis*) in relation to Article 7(1).[628] There is, however, also authority indicating that modes of participation enumerated in Article 7(1) should be read, as the Tribunal's Statute directs, into Article 4(3), and so the proper characterization of such individual's criminal liability would be that of aiding and abetting genocide.[629]

139. The Appeals Chamber concludes that the latter approach is the correct one in this case. Article 7(1) of the Statute, which allows liability to attach to an aider and abettor, expressly applies that mode of liability to any "crime referred to in articles 2 to 5 of the present Statute," including the offence of genocide prohibited by Article 4. Because the Statute must be interpreted with the utmost respect to the language used by the legislator, the Appeals Chamber may not conclude that the consequent overlap between Article 7(1) and Article 4(3)(e) is a result of an inadvertence on the part of the legislator where another explanation, consonant with the language used by the Statute, is possible. In this case, the two provisions can be reconciled, because the terms "complicity" and "accomplice" may encompass conduct broader than that of aiding and abetting.[630] Given the Statute's express statement in Article 7(1) that liability for genocide under Article 4 may attach through the mode of aiding and abetting, Radislav Krstić's responsibility is properly characterized as that of aiding and abetting genocide.[631]

---

623 *Ibid*., para. 290.

624 *Ibid*., para. 378.

625 Indictment, paras. 21 - 26. The Appeals Chamber notes that there was ample discussion on the issue of aiding and abetting versus complicity to genocide during the Appeals hearing, in response to questions posed by the bench. T 431- 437.

626 Trial Judgement, paras. 642 – 644.

627 *See ibid.*, para. 640; *see also Semanza* Trial Judgement, paras. 394 - 395 & n. 655.

628 *See Stakić* Trial Judgement, para. 531; *Stakić* Decision on Rule 98 *Bis* Motion for Judgement of Acquittal, para. 47; *Semanza* Trial Judgement, paras. 394 – 395.

629 *See Stakić* Trial Judgement, para. 531; *Stakić* Decision on Rule 98 *Bis* Motion for Judgement of Acquittal, para. 47.

630 *See Krnojelac* Appeal Judgement, para. 70 ("The Appeals Chamber notes first of all that, in the case-law of the Tribunal … this term ‘*accomplice*’ has different meanings depending on the context and may refer to a *co-perpetrator* or an *aider and abettor*.") (citing *Tadić* Appeal Judgement, paras. 220, 229).

631 In this Appeal, the Appeals Chamber is concerned solely with the application to Article 4(3) of only

[…]

144. The Appeals Chamber's examination of Radislav Krstić's participation in the crime of genocide has implications for his criminal responsibility for the murders of the Bosnian Muslim civilians under Article 3, violations of the laws or customs of war, and for extermination and persecution under Article 5, all of which arise from the executions of the Bosnian Muslims of Srebrenica between 13 and 19 July 1995. As the preceding factual examination has established, there was no evidence that Krstić ordered any of these murders, or that he directly participated in them. All the evidence can establish is that he knew that those murders were occurring and that he permitted the Main Staff to use personnel and resources under his command to facilitate them. In these circumstances the criminal responsibility of Radislav Krstić is that of an aider and abettor to the murders, extermination and persecution, and not of a principal co-perpetrator.

F. Radislav Krstić's Criminal Responsibility for the Opportunistic Crimes Committed at Potočari

145. The Defense also contests the findings of the Trial Chamber in relation to Krstić's criminal responsibility for the crimes committed on 12 and 13 July 1995 at Potočari. The Trial Chamber found that Radislav Krstić was a participant in a joint criminal enterprise to forcibly remove the Bosnian Muslim civilians from Potočari, and so incurred criminal responsibility for the murders, beatings and abuses committed there as natural and foreseeable consequences of that joint criminal enterprise. The Defense argues that these crimes were not natural and foreseeable consequences of the ethnic cleansing campaign, and that the Trial Chamber's finding that Krstić was aware of them is contrary to the presumption of innocence.

[…]

151. The Defense further asserts that Radislav Krstić should not be found guilty with respect to the crimes committed at Potočari on 12 and 13 July 1995 because General Živanović was Commander of the Drina Corps until 13 July 1995.[632] This argument is inapposite. The responsibility of Radislav Krstić for the crimes committed at Potočari arose from his individual participation in a joint criminal enterprise to forcibly transfer civilians. The opportunistic crimes were natural and foreseeable consequences of that joint criminal enterprise. His conviction for these crimes does not depend upon the rank Krstić held in the Drina Corps staff at the time of their commission. Radislav Krstić's appeal against his convictions for the opportunistic crimes that occurred at Potočari as a natural and foreseeable consequence of his participation in the joint criminal enterprise to forcibly transfer is dismissed.

[…]

one mode of liability deriving from Article 7(1), that of aiding and abetting. The Appeals Chamber expresses no opinion regarding other modes of liability listed in Article 7(1).

632 Defense Appeal Brief, para. 208.

VI. SENTENCING

234. The Trial Chamber imposed on Radislav Krstić a single sentence of 46 years' imprisonment.[633] Both the Prosecution and the Defense have appealed this sentence.[634]

A. Submissions

235. The Prosecution argues that the sentence imposed by the Trial Chamber was inadequate because it failed properly to account either for the gravity of the crimes committed or for the participation of Radislav Krstić in those crimes;[635] is inconsistent with ICTR jurisprudence in comparable genocide cases;[636] is based on Krstić's "palpably lesser guilt";[637] and because the Trial Chamber erred in finding that premeditation was inapplicable as an aggravating factor in this case.[638] Consequently, the Prosecution argues that the Trial Chamber imposed a sentence beyond its discretion,[639] and that the sentence should be increased to life imprisonment, with a minimum of 30 years.[640]

236. The Defense argues that in imposing the sentence, the Trial Chamber failed to have due regard to the sentencing practice of the former Yugoslavia and the courts of Bosnia and Herzegovina[641] and to give adequate weight to what the Defense submits are mitigating circumstances.[642] The Defense accordingly argues that the sentence should be reduced to a maximum of 20 years.[643]

[…]

C. The Appeals Chamber's Considerations

266. The Appeals Chamber decides that the sentence must be adjusted due to the fact that it has found Radislav Krstić responsible as an aider and abettor to genocide and to murders as a violation of the laws or customs of war committed between 13 and 19 July 1995, instead of as a co-perpetrator, as found by the Trial Chamber. In accordance with its power to do so without remitting the matter to the Trial Chamber,[644] the Appeals Chamber proceeds with the adjustment of Krstić's sentence in light of its findings, and in accordance with the requirements of the Statute and the Rules.

[…]

633 Trial Judgement, para. 726.
634 See Annex A, Procedural Background.
635 Prosecution Appeal Brief, section 4(A).
636 *Ibid*., section 4(B).
637 Trial Judgement, para. 724, Prosecution Appeal Brief, section 4(C).
638 Trial Judgement, paras. 711 - 712, Prosecution Appeal Brief, section 4(D).
639 Prosecution Appeal Brief, para. 2.2, citing the test established in the *Kupreškić et al.* Appeal Judgement.
640 *Ibid*., paras. 5.2 - 5.3.
641 Defense Response to Prosecution Appeal Brief, paras. 38 - 50; Trial Judgement, para. 697.
642 Trial Judgement, paras. 713 - 716, Defence Response to Prosecution Appeal Brief, para. 99.
643 Defense Response to Prosecution Appeal Brief, para. 100.
644 *Vasiljević* Appeal Judgement, para. 181.

271. The Trial Chamber has considered the individual circumstances of Radislav Krstić, including aggravating and mitigating circumstances. The Defense submits that the Trial Chamber erred in not according any weight in sentencing to Krstić's poor health, his good personal character, his clear record to date,[645] and his cooperation with the Tribunal and contribution to reconciliation in the former Yugoslavia.[646] The Appeals Chamber adopts the Trial Chamber's findings as to these factors, and concludes that they do not constitute mitigating circumstances in the context of this case. The Appeals Chamber also concludes that no aggravating factors are present in this case.

272. The Appeals Chamber believes, however, that four further factors must be accounted for in mitigation of Krstić's sentence, namely: (i) the nature of his provision of the Drina Corps assets and resources; (ii) the fact that he had only recently assumed command of the Corps during combat operations; (iii) the fact that he was present in and around the Potočari for at most two hours; and (iv) his written order to treat Muslims humanely.

273. First, while Radislav Krstić made a substantial contribution to the realization of the genocidal plan and to the murder of the Bosnian Muslims of Srebrenica, his actual involvement in facilitating the use of Drina Corps personnel and assets under his command was a limited one. Second, while the Appeals Chamber has found that Krstić assumed command of the Drina Corps on 13 July 1995, it accepts that the recent nature of his appointment, coupled with his preoccupation with conducting ongoing combat operations in the region around Žepa, meant that his personal impact on the events described was further limited. Third, Krstić was present in and around the Potočari compound during the afternoon of 12 July 1995 for at most two hours,[647] a period which, the Appeals Chamber finds, is sufficiently brief so as to justify a mitigation of sentence.[648] Finally, as discussed above,[649] Radislav Krstić made efforts to ensure the safety of the Bosnian Muslim civilians transported out of Potočari, he issued an order that no harm befall civilians while guaranteeing their safe transportation out of the Srebrenica area, and he showed similar concerns for the Bosnian Muslim civilians during the Žepa campaign. Krstić's personal integrity as a serious career military officer who would ordinarily not have been associated with such a plan at all, is also a factor in mitigation.

[…]

275. The Appeals Chamber finds that Radislav Krstić is responsible for very serious violations of international humanitarian law. The crime of genocide, in particular, is universally viewed as an especially grievous and reprehensible violation. In the light of the circumstances of this case, as well as the nature of the grave crimes Radislav Krstić has aided and abetted or committed, the Appeals Chamber, taking into account the principle of proportionality, considers that the sentence imposed by the Trial Chamber should be reduced to 35 years.

645 Defense Response to Prosecution Appeal Brief, para. 69.
646 *Ibid.*, para.72.
647 *See* para. 82, *supra*.
648 *See* para. 272, *supra*.
649 *See* para. 132, *supra*.

VII. DISPOSITION

For the foregoing reasons, **THE APPEALS CHAMBER**

PURSUANT to Article 25 of the Statute and Rules 117 and 118 of the Rules of Procedure and Evidence;

NOTING the respective written submissions of the parties and the arguments they presented at the hearings of 26 and 27 November 2003;

SITTING in open session;

SETS ASIDE, Judge Shahabuddeen dissenting, Radislav Krstić's conviction as a participant in a joint criminal enterprise to commit genocide (Count 1), and **FINDS**, Judge Shahabuddeen dissenting, Radislav Krstić guilty of aiding and abetting genocide;

RESOLVES that the Trial Chamber incorrectly disallowed Radislav Krstić's convictions as a participant in extermination and persecution (Counts 3 and 6) committed between 13 and 19 July 1995, but that his level of responsibility was that of an aider and abettor in extermination and persecution as crimes against humanity;

SETS ASIDE, Judge Shahabuddeen dissenting, Radislav Krstić's conviction as a participant in murder under Article 3 (Count 5) committed between 13 and 19 July 1995, and **FINDS**, Judge Shahabuddeen dissenting, Radislav Krstić guilty of aiding and abetting murder as a violation of the laws or customs of war;

AFFIRMS Radislav Krstić's convictions as a participant in murder as a violation of the laws or customs of war (Count 5) and in persecution (Count 6) committed between 10 and 13 July 1995 in Potočari;

DISMISSES the Defense and the Prosecution appeals concerning Radislav Krstić's convictions in all other respects;

DISMISSES the Defense and the Prosecution appeals against Radislav Krstić's sentence and **IMPOSES** a new sentence, taking into account Radislav Krstić's responsibility as established on appeal;

SENTENCES Radislav Krstić to 35 years' imprisonment to run as of this day, subject to credit being given under Rule 101(C) of the Rules of Procedure and Evidence for the period Radislav Krstić has already spent in detention, that is from 3 December 1998 to the present day;

ORDERS, in accordance with Rules 103(C) and 107 of the Rules of Procedure and Evidence, that Radislav Krstić is to remain in the custody of the Tribunal pending the finalization of arrangements for his transfer to the State where his sentence will be served.

Done in English and French, the English text being authoritative.

Judge Theodor Meron

Presiding
Judge Fausto Pocar
Judge Mohamed Shahabuddeen
Judge Mehmet Güney
Judge Wolfgang Schomburg
Judge Mohamed Shahabuddeen appends a partial dissenting opinion.

Dated this 19th day of April 2004

At The Hague, The Netherlands

[**SEAL OF THE TRIBUNAL**]

Edited by: Dzevad Mahmutovic, L.L.D.